ÕPETATUD EESTI SELTSI KIRJAD V

GUSTAV RÄNK

SAAREMAA TALUEHITISED

ETNOGRAAFILINE UURIMUS

I

ÕPETATUD
EESTI SELTS
1838

ÕPETATUD EESTI SELTS
TARTU 1939

SAAREMAA TALUEHITISED

ÕPETATUD EESTI SELTSI KIRJAD V

GUSTAV RÄNK

SAAREMAA TALUEHITISED

ETNOGRAAFILINE UURIMUS

I

EHITISTE ÜKSIKOSAD, ELAMU JA KÕRVALHOONED, MIS OSALT TÄIDAVAD ELAMU ÜLESANDEID

Referat: Die volkstümlichen Gebäude auf Saaremaa I.

ÕPETATUD
EESTI SELTS
1838

ÕPETATUD EESTI SELTS
TARTU 1939

ü 31037987

TARTU ÜL...I
RAAMATUKOGU

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu, 1939.

Sisukord.

lk.

Eessõna VII
Allikainestik XII
Täiendavad märkmed jooniste kohta XXI

I. Ehitiste üksikosad.
1. Ehitusaine ja hoonete rajamine 1
2. Seinad
A. Puuehitised 8
B. Kiviehitised 35
3. Uksed 39
4. Suitsuavaused ja aknad 54
5. Põrand 68
6. Lagi 73
7. Katus
A. Katusekandmik ja roov 79
B. Katusekate ja kuju 83

II. Elurehe-rait.
1. Üldiselt 108
2. Elurehe ruumiline kujunemine
A. Lääne-Saaremaa elurehed
a. Edela-Saaremaa (Kihelkonna-Sõrve) rühm . . . 114
b. Loode-Saaremaa rühm 131
B. Kesk- ja Ida-Saaremaa elurehed 136
3. Tuba rehe- ja eluruumina.
A. Suurus ja siseehitus 170
B. Tüübiline sisustus 177
C. Elamuolud, korrashoid, siseilustused 185
4. Ahi, keedukolded ja suitsujuhtimisseadised.
A. Suitsuahjud 194
B. Suitsujuhtimisseadised 207

III. Mõned haruldased elamutüübid.

1. Kalamajad 216
2. Lääne-Saaremaa suitsutoad ja nende hilisemad järglased . . 221
   A. Suitsutoad 222
   B. Esikust köetav elamu 231
3. Roovialusega elamu.
   A. Tasapinnalise laega roovialused 245
   B. Võlvitud laega roovialused 250

IV. Kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid.

1. Suvikoda 275
   A. Püstkojad 277
   B. Neljaseinalised suvikojad 281
2. Saun 303
3. Aidad 313

V. Kokkuvõtteid ja järeldusi 325

Referat: Die volkstümlichen Gebäude auf Saaremaa I 334

Verzeichnis der Abbildungen 364

Sõnaloend 370

Eessõna.

Käesolev teos [1] moodustab esimese osa kavatsetud kaheköitelisest uurimusest, mis endasse peab haarama Saaremaa [2] rahvapärase ehituskultuuri nähtused terves ulatuses, alates tehniliste üksikasjadega ja lõpetades hoonete õuedeks rühmitumisega. Siin avaldatud esimese osa peaülesandeks on seatud elamukultuuri selgitamine, kuid enne päristeema juurde asumist on püütud anda üldkäsitlus ehituslikkudest üksikasjadest. Säärane sisujaotus, kus tehnilised üksikasjad on asetatud hoonete vaatluse ette, ei ole küll päris traditsioonipärane, sest harilikult võib eesti ja teiste soome sugu rahvaste ehitisi käsitlevais teoseis näha otse vastupidist järjekorda. Autor on pidanud aga seda süsteemimuutust tarvilikuks sellepärast, et ehitiste uurimisel pearõhk kultuurajalooliste järelduste tegemisel langeb ikkagi üksikuid hooneid või hoonete komplekse käsitlevaile peatükkidele. Need järeldused jääksid aga paratamatult ühekülgseks, kui võrdlustes tehnilisi üksikasju arvesse ei võetaks. Nii on näiteks Eesti ja Rootsi elamute võrdluse puhul katuse- ja laeehitus päris otsustava tähtsusega, ja ühe köögitüübi (roovialuse) seab just katuseehitus uude valgusse. Järelikult on ehituslikkude üksikasjade tundmine hoonetüüpide võrdlemise üheks eeltingimuseks ja seetõttu ei saa ka nendega tutvumist lükata uurimuse lõppu. Nagu juba pealkirjast selgub, ei ole siin elamukultuuri käsitlust pii-

---

[1] Selle töö algteksti moodustas käsikiri, mida autor 19. XI 38. Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna koosolekul väitekirjana on avalikult kaitsnud. Trükkitoimetamisel on aine selgema esituse huvides tehtud vähemaulatuslikke muudatusi: deskriptiivseid osi on kärbitud, võrdlevaid täiendatud ja täpsustatud, sisujaotust detailiseeritud ja tehtud väiksemaid redaktsioonilisi parandusi. Ka on jooniste arvu algtekstiga võrreldes suurendatud.

[2] Nimetus S a a r e m a a esineb ses töös üldiselt administratiivses tähenduses, mis endasse haarab ka Muhu ja teisi vähemaid saari.

ratud ainult eluhoonetega kitsamas mõttes, vaid vaatlusele on võetud ka kõrvalhooned, suvikoda, saun ja aidad, mis on kunagi täitnud või veelgi täidavad elamu ülesandeid. Säärane elamumõiste laiendamine on osutunud sellepärast tarvilikuks, et ilma ülaltähendatud kõrvalhoonete lähema tundmiseta jääks kujutlus meie elamukultuuri olemusest ja ajaloolisest arengust üsna ebamääraseks. Elamu ajaloolist kujunemiskäiku silmaspidades oleks õigem olnud eluhoonete vaatlust alata isegi eelnimetatud kõrvalhoonetega, kuid metoodilistel kaalutlustel on kõrvalhooned siiski vaatlusele võetud kõige lõpus. Et saada elamust terviklikku kujutlust kogu oma tüübilise ruumijaotuse, sisustuse, korrashoiuga jne., selleks on tulnud nimelt vaatluse lähtekohaks võtta just see elamutüüp (elurehi), mis kõige lähemas minevikus on etendanud talu pereelus peaosa, ja sealt tõmmata võrdlusjooni haruldasemate elamumoodustiste ja teatavate kõrvalhoonete kaudu kaugemasse minevikku.

Neil, kes eesti etnograafilise kirjandusega on lähemalt tuttavad, võib ehk tekkida küsimus: millega on õigustatud käesoleva *töö avaldamine, kui alles mõni aasta tagasi on ilmunud* hea ülevaade kogu Eesti taluehitistest (vt. Manninen Sachk. II)? Ilma et autor tahaks oma eelkäija tööd milgi määral alahinnata, peab ta siiski tähendama, et selle teosega on antud Eesti taluehitistest ainult peajooneline ülevaade, kuna terve rida tähtsaid üksikküsimusi ootab veel lahendamist. Ainestik, millele Manninen oma töö rajas, ei saanud olla veel täielik, ja seetõttu on ka mõned teose osad jäänud puudulikuks. Nii on ses töös näiteks ehitiste üksikosadele ja tehnilistele konstruktsioonidele varutud ruumi õige tagasihoidlikult, ja muudele elamutüüpidele on elurehe kõrval osutatud väga vähe tähelepanu. Mõlemad küsimused on aga meie ehituskultuuri selgitamisel otse esmajärgulise tähtsusega. Pealegi ei saa nõuda sääraselt üldorienteerivalt teoselt, nagu on Mannineni töö, üksikasjade selgitamist, vaid see ülesanne peab jääma ikkagi üksikküsimusi või eri piirkondi käsitlevate uurimuste lahendada. Viimaste uurimuste liiki tuleb oma piirkondliku ainevaliku tõttu lugeda ka käesolev teos.

Kui siin uurimisalaks on valitud Saaremaa, siis seda peamiselt kahel põhjusel: 1) on Saaremaa oma eraldatud asendi tõttu

alal hoidnud oma rahvakultuuris palju vanaaegset ja 2) on see maa piirialana ka võõrmõjude suhtes kaunis eksponeeritud asendis. Tähendatud eriolukordi silmas pidades ongi autor püüdnud kõigepealt selgitada, kas ei ole Saaremaal säilinud jälgi meie vanemast (n. ö. eelelurehe-aegsest) elamukultuurist ja kui neid jälgi leidub, siis mida räägivad need meile kultuuriorientatsioonist. Muinasajast teame näiteks, et Saaremaal on olnud tugevaid kultuurisidemeid peamiselt kahe keskusega: Skandinaaviaga läänes ja Läänemere idarannikmaadega (Kuramaa, Meemeli ala) lõunas [3]; etnograafia uurimisülesandeks jääb nüüd selgitada, kas ja missugusel määral need sidemed on püsinud ajaloolisel ajal, ja kui sügavat mõju on need avaldanud Saaremaa rahvakultuuri arengule. Ajaloolise kontinuiteedi seisukohalt on aga ehitised üheks tänuväärsemaks vaatluseobjektiks, sest maapõliste nähetena ei allu need muudatustele nii kergesti nagu näiteks rahvariie ja ehted, mis oma kuju üldiste moevoolude tõttu *hõlpsamini vahetavad.*

Peale selle on autor lootnud Saaremaalt leida lisaandmeid *meie elurehe tarvituseletuleku aja, tekkekoha ja põhjuste määramiseks.* Kuna Saaremaalt vaadates asub elurehe leviku raskuspunkt *idas (Eesti mandril), siis pole meie elamuajaloo seisukohast* sugugi väheoluline see küsimus, kui sügavale juurdunud nähtuseks on elurehi äärmises läänes (Saaremaal).

Nii ulatub siis käesolev töö oma dispositsioonilt üle hariliku lokaaluurimuse piiride. Kui aga tähendatud piirid võrdluste puhul on ületatud mõnes osas vähemas, teises suuremas ulatuses, siis osutab see teguviis osalt kasutada olnud välisainestiku ebaühtlusele, osalt aga ka asjaolule, kuivõrd tähtsaks autor ühe või teise küsimuse *kultuurajaloolist selgitamist* on pidanud. Teose kirjeldavad osad on aga neist asjaoludest olenematult püütud koostada nii üksikasjalikult kui võimalik, et Saaremaa ehitusainestik oleks seega tulevastele uurijatele tarbe korral kogu ulatuses kasutada.

Teos on oma olulises osas sündinud nende uurimuste viljana, mida autor on toimetanud joonistajate abiga Saaremaa külades aastatel 1935—1937. 1938. a. suvel tegi autor sinna veel

---

[3] Vt. kokkuvõtlikult H. Moora Muinasaeg. Saaremaa (lk. 244—262).

lühema reisi üksinda, senise ainestiku kontrollimiseks ja mõningate lahtiste küsimuste selgitamiseks. Peale selle on aga töö koostamisel kasutada olnud jooniste ja päevapiltide kogud, mõned lühemad stipendiaatide kirjeldused, osa korrespondentide vastuseid (KV 1—4) ja väljavõtteid rahvaluulekorjandustest, mis juba varemini ERM-i arhiividesse olid kogutud. Uurimistöö kestel koostati autori poolt veel kaks küsimuslehte ERM-i korrespondentidele (nr. 12. — 1935 ja nr. 18 — 1937. a.), mille peale tulnud vastused moodustavad kaks tüsedat köidet Muuseumi arhiivis (KV 25 ja KV 34). Et teost mitte suure hulga vastuste märkimisega asjatult koormata, selleks on üldsõnalisi ja massiliselt üksteist kordavaid teateid tsiteeritud vastavast köitest küsimuslehe punktide kaupa (allikviidetes = p.). Kõik teoses leiduvad murdelised nimetused ja muud faktilised andmed, mille juures puuduvad viitemärgid, on pärit autori märkmikuist. Ainult juhtudel, kui autori poolt kogutud andmed on pärit väljastpoolt Saaremaad, on seda joone all eriti märgitud.

Tööd lõpetades tuletan tänuga meelde kõiki neid asutisi ja isikuid, kes teose sündimisele on ühel või teisel viisil abiks olnud. Kõigepealt on õpetatud Eesti Seltsi ja Kultuurkapitali stipendiumid, esimene kodu- ja teine välismaaliseks uurimiseks, töö algust tublisti kergendanud, kuna hiljemini on töö võinud nii soodsalt edeneda ainult selle suure kaasabi tõttu, mida Eesti Rahva Muuseum autorile on andnud oma stipendiaatide-joonistajate ja korrespondentide kaudu ning lõpuks kogude kasutamisvõimaluse ja töösoodustuse näol. Materjali kogumise ajajärgust väärivad erilist tänu kunstnik J. Võerahansu, üliõp. O. Vaikma-Bender, kunstiõpilane I. Linnat ja kunstnik N. Espe, kes peale joonistamistöö on jaganud autoriga ka reisiraskusi, edasi Pidula algkooli juhataja J. Laul, Võhma koolijuhataja A. Penu, Kuressaare gümnaasiumi õpilane I. Jõgel ja tööstuskooli õpilane H. Plank, Tatterselja metsavaht F. Kreem, kes autori palvel on korduvalt saatnud täiendavaid andmeid või jooniseid oma nurga ehitiste kohta. Samuti olgu tänatud kõik teised kaastöölised, kelle nimed esinevad jooniste kohta käivais märkmeis. Riigi Keskarhiiv on uurimistööd hõlbustanud arhivaalide väljatellimisega Läti Riigiarhiivist ja nende pildistamisega. Sama

arhiivi direktor dr. O. Liiv on peale selle olnud veel autorile asjatundlikuks juhiks arhiivmaterjalide väljaotsimisel, ja Eesti Kultuurloolise Arhiivi juhataja mag. E. Blumfeldt on oma kogutud, seni avaldamata allikainestikust kasutada andnud esmajärgulise väärtusega andmeid; oma erakogud on lahkesti kasutamiseks avanud ka dr. O. Kallas (tema isa märkmed), dr. F. Linnus (Liivi ehitiste joonised) ja prof. J. Mark (elurehe joonised). Ning lõpuks on avalikku tunnustamist vääriva töö teinud ka minu abikaasa A. Ränk, Riias ja Tartus arhiivmaterjali kopeerides, käsikirja puhtaks kirjutades, trükipoognaid parandades, sõnaloendit koostades ja muudes üksikasjades tööd igapidi soodustades.

Töö viimistlemisel on olnud heaks juhiseks need metoodilised ja sisulised märkmed, mis prof. A. Hämäläinen on pidanud tarvilikuks teha uurimuse kohta avalikul väitlusel Tartu Ülikoolis. Tänuga tuletan meelde ka mag. E. Ariste ja pr. L. Upīte lahket vastutulekut lätikeelsete tekstide tõlkimisel, prl. I. Latiku hoolt käsikirja kopeerimisel ja dr. D. Kieckersi abi saksakeelse kokkuvõtte tõlkimisel ning korrigeerimisel. Õpetatud Eesti Seltsi ülesandel on keeleline järelvalve ja trükiparandused lasunud M. Lepikul, kellele siinkohal omalt poolt otsekohest tänu avaldan. Et aga teos on võinud valmida nii jõudsasti, nii korrektses trükis ja viimisteldud klišeedega, selle eest võlgnen tänu o/ü. K. Mattieseni trükikojale, eesotsas dir. R. Möldriga.

Tartus, 14. jürikuu p. 1939. a.

G. R.

Allikainestik ja kirjandus, mida on kasutatud lühenditena.

Kogud ja käsikirjad.

D R A = D a n s k R i g s a r k i v (Taani Riigiarhiiv Kopenhaagenis).

E R A = E e s t i R a h v a l u u l e A r h i i v.
E = M. J. Eiseni rahvaluulekogud.
H = Jakob Hurda rahvaluulekogud.

E R K A = E e s t i R i i g i K e s k a r h i i v.
SMjvA = Saaremaa Majandusvalitsuse Arhiiv.

E R M = E e s t i R a h v a M u u s e u m.
A = Entograafilised kogud.
EA = Etnograafiline Arhiiv.
EAV = Etnograafiline Arhiiv, Varia.
EJ = Etnograafiliste jooniste kogu.
KV = Korrespondentide Vastused.
Rahvat. osak. = Rahvateaduslik Osakond.

V A = V a l s t s A r c h i v s (Läti Riigiarhiiv Riias).

VA 101 B = Oesel. Topographische Beschreibung öselscher Kirchspiele und andere Nachrichten über Oesel. (Bibliothek der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, Msscr. 101 B — kasutamisajal oli ümber nummerdamata Läti Riigiarhiivis).

VA I 3 (5) = Topographisch-statistische Beitraege des Arensburgschen Kreises. [O. H u h n] Liefland nach den Kreisen und Kirchspielen beschrieben 5. Band. Riga 1823.

VA I 4 (10) = Topographisch-statistische Beitraege des Arensburger Kreises oder der Provinz Oesel [O. H u h n] Der topogr.-statistischen Beitraege des Gouvernements Livlands 10. Band. Riga 1823.

VA I 16 = [O. H u h n] Statistisch-medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands. Riga 1822.

VA I 174 (5) = Die Insel Oesel. Ein Auszug aus der d. 10. May 1784 von der Insel Oesel an die Rigische Statthalterschafts-Regierung eingesandten Nachricht. [O. H u h n] Liefland nach den Kreisen und Kirchspielen beschrieben 5. Band.

Trükitud teosed.

Ailio = J. Ailio Lopen asunnot. Kansatieteellisiä kertomuksia V. Helsinki 1902.

Ambrosiani = S. Ambrosiani Hustyper i Skandinavien. Rig. Föreningen för svensk kulturhistoria. Tidskrift XIII. Stockholm 1930 (lk. 106—132).

Appelgren = H. A[ppelgren] Portinkolkuttimia Valtion Museossa. SM I. Helsinki 1894 (lk. 177—179).

Arbman Bidrag = H. Arbman Bidrag till kännedomen om det äldsta Sigtuna. Fornvännen XXI. Stockholm 1926 (lk. 171—195).

Arbman Germ. Wohnbau = H. Arbman Germanischer Wohnbau in Schweden. Haus u. Hof I (lk. 93—104).

Ārends = P. Arends Latviešu istabas apkure. Latviešu Aizvēstures Materiāli II. Rīgā 1936 (lk. 31—58).

Balodis Burgberge = F. Balodis Die lettischen Burgberge. Fornvännen XXIV. Stockholm 1929 (lk. 270—295).

Berg-Svensson = G. Berg och S. Svensson Svensk bondekultur. Stockholm 1934.

Bezzenberger = A. Bezzenberger Über das litauische Haus. Altpreussische Monatsschrift N. F. Bd. XXIII. Königsberg in Pr. 1886 (lk. 34—79).

Bielenstein = A. Bielenstein Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. St.-Petersburg-Petrograd 1907—1918.

Blomstedt = Y. Blomstedt Kaksi kolisentarautaa Venäjän Karjalasta. SM III. Helsinki 1896 (lk. 24—26).

Blomstedt-Sucksdorff = Y. Blomstedt ja V. Sucksdorff Karjalaisia rakennuksia ja koristemuotoja. Helsinki 1900—1901.

Blumfeldt Rootsil. as. = E. Blumfeldt Rootsilisest asustusest Saaremaal. Ajalooline Ajakiri XV. Tartu 1936 (lk. 153—163).

Blumfeldt Saaremaa ajal. = E. Blumfeldt Saaremaa ajalugu. Saaremaa (lk. 263—350).

Blumfeldt-Ränk = E. Blumfeldt ja G. Ränk Lisandeid Saaremaa etnograafiale XVII sajandi lõpult. ERM Ar. XI. Tartu 1936 (lk. 14—35).

Brfl. = Est- und Livländische Brieflade. Herausgegeben von F. G. v. Bunge, R. v. Toll u. a. Reval 1856 —.

Brøndsted = J. Brøndsted Haus und Hof der Germanen in Dänemark. Haus u. Hof I (lk. 86—92).

Buch Wotj. = M. Buch Die Wotjäken, eine ethnologische Studie. SA aus „Acta Soc. Scient. Fenn." Tom XII. Helsingfors 1882.

Campbell = Å. Campbell Notes on the Irish House. Folkliv I. Stockholm 1937 (lk. 207—234).

Celtn. piemin. = Celtniecības pieminekļi I. Pieminekļu Valdes materiālu krājumi. Prof. A. Tenteļa redakcijā. Rīgā 1933.

Dachler Beheizung = A. Dachler Die bäuerliche Beheizung in Frankreich. SA aus d. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XLIII (dritte Folge XIII). Wien 1913.

Dethlefsen = R. Dethlefsen Bauernhäuser und Holzkirchen in Ostpreussen. Berlin 1911.

Dietrichson-Munthe = L. Dietrichson und H. Munthe Die Holzbaukunst Norwegens in Vergangenheit und Gegenwart (zweite Auflage). Dresden 1893.

Ederberg Hiiumaa = E. Ederberg Hiiumaa taluehitused. ERM Ar. II. Tartu 1926 (lk. 69—84).

Ederberg Taluehit. = E. Ederberg Taluehitiste uurimisi Eestis. ERM Ar. IV. Tartu 1928 (lk. 5—13).

Erixon Bgn. = S. Erixon Svensk byggnadskultur och dess geografi. Ymer XLII. Stockholm 1922 (lk. 250—290).

Erixon Eine alte Quelle = S. Erixon Eine alte Quelle für estnische Volkskultur. VGEG XXX (Liber saecularis). Tartu 1938 (lk. 911—921).

Erixon Gesch. = S. Erixon Geschichte und heutige Aufgaben der Bauernhausforschung. Haus u. Hof II (lk. 1—20).

Erixon Några bidrag = S. Erixon Några bidrag till det nordiska husets historia. Fataburen. Kulturhistorisk Tidskrift 1917. Stockholm 1918 (lk. 145—198).

Erixon Spjället = S. Erixon Spjället, en exponent för svensk bostadsteknik. Svenska Kulturbilder (ny följd) V, del IX—X. Stockholm 1937 (lk. 9—50).

Erixon Techn. = S. Erixon North-European Technique of Corner Timbering. Folkliv I. Stockholm 1937 (lk. 13—60).

ERM Ar. = Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I —. Tartu 1925 —.

Florin = S. Florin Bauernhöfe und Fischerdörfer aus Dolmen- und Ganggräberzeit Schwedens. Haus u. Hof I (lk. 24—52).

Folkliv = Folkliv. Review of Nordic and European Ethnology I —. Stockholm 1937 —.

Fornvännen = Fornvännen. Meddelanden från K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien I —. Stockholm 1906 —.

Forst-Instruction = Forst-Instruction für sämtliche publique Wald-Förster des Herzogthums Liefland und der Province-Oesel (+ Reglement). Riga 1783.

Geramb = V. Geramb Die Kulturgeschichte der Rauchstuben. Wörter und Sachen IX. Heidelberg 1926 (lk. 1—67).

Grisebach = H. Grisebach Das polnische Bauernhaus. Beiträge zur polnischen Landeskunde B III. Berlin 1917.

Gubertus = S. Guberti Stratagema oeconomicum, oder Akker-Student, denen jungen ungeübten Akkers-Leuten in Liefland zum nöthigen Unterrichte ... Letzt-vermehrte Edition. Riga 1673.

Haberlandt Kulturgesch. = A. Haberlandt Zur Kulturgeschichte der Hausformen Oberdeutschlands. Jahrbuch für historische Volkskunde III—IV. Berlin 1934 (lk. 18—33).

Haberlandt Volkst. Kult. = A. Haberlandt Volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung. G. Buschan Illustrierte Völkerkunde II: Europa und seine Randgebiete. Stuttgart 1926 (lk. 305—658).

Haus u. Hof = Haus und Hof im nordischen Raum I: Haus und Hof der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, bearbeitet v. H. Reinerth; II: Haus und Hof der Germanen in geschichtlicher Zeit, bearb. v. E. O. Thiele. Leipzig 1937.

Heikel = A. O. Heikel Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen. Journal de la Société Finno-ougrienne IV. Helsinki 1888.

Henning = R. Henning Das deutsche Haus in seiner historischen Entwickelung. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker XLVII. Strassburg 1882.

Hertel = H. L. M. v. Hertel Erfindung und Anweisung unverbrennliche Lehm-Strohdächer zu verfertigen, nach bewährter Methode. Neueres ökonomisches Repertorium für Livland III 1. Dorpat 1815 (lk. 69—79).

Heyne = M. Heyne Das deutsche Wohnungswesen von d. ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. Leipzig 1899.

Hunziker = J. Hunziker Das Schweizerhaus nach seinen landschaftlichen Formen und seiner geschichtlichen Entwicklung I—VIII. Aarau 1900—1914.

Hupel TN = A. W. Hupel Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland I—III. Riga 1774—1782.

Hämäläinen K-SK = A. Hämäläinen Keski-Suomen kansanrakennukset. Kansatieteellisiä kuvauksia II. Helsinki 1930.

Hämäläinen Saunoista = A. Hämäläinen Tšeremissien ja syrjäänien saunoista. SM XXXIII. Helsinki 1926 (lk. 10—33).

Jakubowski = J. Jakubowski i J. Kordzikowski Polska 16. wieku. Warszawa 1915.

Jahn = M. Jahn Der Wohnbau der Ostgermanen in Ostdeutschland und Polen. Haus u. Hof I (lk. 114—118).

Johansen Beitr. = P. Johansen Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. Beiträge zur Kunde Estlands XIII—XIV. Tallinn 1927—1929 (lk. 144—157 ja 16—38).

Kalima = J. Kalima Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. Mémoires de la Société Finno-ougrienne XLIV. Helsinki 1919.

Keussler = Fr. Keussler Ein Staatskalender aus dem Ende des 17. Jahrhunderts mit Nachrichten über die Ostseeprovinzen. Sitzungsberichte d. Gesellschaft für Geschichte u. Altertumskunde d. Ostseeprovinzen Russlands 1912. Riga 1914 (lk. 380—387).

Keyserling-Derschau = P. v. Keyserling u. E. v. Derschau Beschreibung der Provinz Kurland. Mitau 1805.

Klein = E. Klein Runö. Folklivet i en gammal svensk by. Stockholm 1924.

Kundziņš Baukunst = P. Kundziņš Die alte lettische Baukunst. SA aus der Sammlung „Die Letten. Aufsätze über Geschichte, Sprache und Kultur der alten Letten." Riga 1930.

Kundziņš Dachkonstr. = P. Kundziņš Einiges über die Dachkonstruktion bei lettischen Volksbauten. Odbitka z nr. 1 Biuletynu Historii Sztuki i Kultury Politechniki Warszawskiej. Warszawa 1937.

Kundziņš Dzīvoj. rija = P. Kundziņš Dzīvojamā rija Latvijā. Latvijas Universitātes Raksti (Acta Universitatis Latviensis), Architektūras fakultātes serija I 7. Rīgā 1934.

Leinbock Puulukud = F. Leinbock Puulukud. ERM Ar. II. Tartu 1926 (lk. 48—68).

Leinbock Sulused = F. Leinbock Uste ja väravate sulused Eestis. ERM Ar. V. Tartu 1929 (lk. 73—137).

Liiv = O. Liiv Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts I. VGEG XXVII. Tartu 1935.

Linnus Über d. mat. Kult. = F. Linnus Über die materielle Kultur der Esten im Mittelalter. SGEG 1937-I. Tartu 1938 (lk. 421—469).

Luce Befestigung = [J. W. L.] v. Luce Ueber die Befestigung der Stroh- und Rohrdächer, in Hinsicht auf Waldschonung. Neueres ökonomisches Repertorium für Livland III 1. Dorpat 1815 (lk. 80—82).

Luce TN = J. W. L. v. Luce Topographische Nachrichten von der Insel Oesel. Riga 1823.

Makarjev = S. Makarjev Vepsäläiset. Leningrad 1931.

Manninen Sachk. II = I. Manninen Die Sachkultur Estlands II. Sonderabhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft II. Tartu 1933.

Manninen Set. ehit. = I. Manninen Setude ehitused I. ERM Ar. I. Tartu 1925 (lk. 53—88); II. ERM Ar. II Tartu 1926 (lk. 103—128).

Manninen SS = I. Manninen Esineellinen kansatiede. Suomen Suku III. Helsinki 1934 (lk. 47—402).

Mark Roggendreschen = J. Mark Über das Roggendreschen bei den Esten. SGEG 1931. Tartu 1932 (lk. 315—374).

Materiali = Materiali par Latvijas būvniecibu I—III. Rīgā 1921—1923.

Mathiesen = A. Mathiesen Metsandus. Saaremaa (lk. 193—204).

Meringer Etymologien = R. Meringer Etymologien zum geflochtenen Haus. Abhandlungen zur germanischen Philologie. Festgabe für Richard Heinzel. Halle 1898 (lk. 173—188).

Meringer Wört. = R. Meringer Wörter und Sachen. Indogermanische Forschungen XVI. Strassburg 1904 (lk. 101—196).

Moszyński = K. Moszyński Kultura ludowa Słowian I. Kraków 1929.

Murko = M. Murko Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven I. SA aus d. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. XXXV (dritte Folge Bd. V) (lk. 308—330); II: Ibid. Bd. XXXVI (dritte Folge Bd. VI) (lk. 12—40). Wien 1905—1906.

Nilsson = A. Nilsson Äril, spis och ugn. Ymer XXV. Stockholm 1906 (lk. 194—214).

Nopcsa = F. Baron Nopcsa Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens. Berlin-Leipzig 1925.

Paulaharju = S. Paulaharju Asuinrakennuksista Uudellakirkolla Viipurin läänissä. Kansatieteellisiä kertomuksia VI. Helsinki 1906.

Phleps = H. Phleps Ost- und westgermanische Baukultur unter besonderer Würdigung der ländlichen Baukunst Siebenbürgens. Berlin 1934.

Reinerth = H. Reinerth Haus und Hof im vorgeschichtlichen Norden. Haus u. Hof I (lk. 1—23).

Reinerth Nord. Haus = H. Reinerth Das nordische Haus der Steinzeit in Süd-Deutschland und der Schweiz. Haus u. Hof I (lk. 63—85).

Rhamm = K. Rhamm Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Altertumskunde II 1: Urzeitliche Bauernhöfe in germanisch-slawischem Waldgebiet. Braunschweig 1908; II 2: Germanische Altertümer aus der slawisch-finnischen Urheimat. 1. Buch. Die altslawische Wohnung. Braunschweig 1910.

Rosenplänter XI = J. H. Rosenplänter Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XI. Pernau 1818.

Roussell Sandnes = A. Roussell Sandnes and the Neighbouring Farms. Meddelelser om Grønland udgivne af Kommissionen for Videnskabelige Undersøgelser i Grønland Bd. 88, Nr. 2. København 1936.

Russwurm = C. Russwurm Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö I—II. Reval 1855.

Rytkönen = A. Rytkönen Savupirttien kansaa. Porvoo 1931.

Ränk Omapärane elamutüüp = G. Ränk Omapärane elamutüüp Eesti põhjaranniku neemedel. ERM Ar. XIV. Tartu 1939 (lk. 69—89).

Ränk Riegengeb. = G. Ränk Über die russischen Riegengebäude im Kreise Petseri. VGEG XXX (Liber saecularis). Tartu 1938 (lk. 603—613).

Ränk Saaremaa = G. Ränk Rahvateaduslik ülevaade. Saaremaa (lk. 115—138).

Saaremaa = Eesti. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus VI. Saaremaa. Tartu 1934.

Saareste Leks. = A. Saareste Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI 1. Tartu 1924.

Saareste Mitmes. riismed = A. S[aares]te Mitmesugused riismed. Eesti Keel III. Tartu 1925 (lk. 159—165).

Scheibe = E. Scheibe Siedelungsgeographie der Inseln Ösel und Moon. Schriften der Deutschen Akademie 17. München 1934.

Schier = B. Schier Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Schriften der Deutschen Akademie 8. Reichenberg 1932.

Schimanski = E. Schimanski Das Bauernhaus Masurens. Königsberg i. Pr. 1936.

Schlichting = H. Schlichting Trachten der Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö. Leipzig 1854.

Schrader-Nehring = O. Schrader Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde I—II. Herausgegeben von A. Nehring. Berlin-Leipzig 1917—1929.

Schroeder = L. Schroeder Die Hochzeitsbräuche der Esten. VGEG XIII. Dorpat 1888 (lk. 149—408).

Schulz = W. Schulz Bauten der Westgermanen in Deutschland. Haus u. Hof I (lk. 105—113).

SGEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft — Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. Dorpat-Tartu 1861 —.

Sirelius PW = U. T. Sirelius Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker. Finnisch-ugrische Forschungen VI (lk. 121—154); VII (lk. 55—128); VIII (lk. 8—59); IX (lk. 17—113); XI (lk. 23—122). Helsinki 1906—1911.

Sirelius SKK II = U. T. Sirelius Suomen kansanomaista kulttuuria II. Helsinki 1921.

SM = Suomen Museo I —. Helsinki 1894 —.

Suhonen = A. Suhonen Avioliitto ja perhejuhlat. Suomen kulttuurihistoria III. Jyväskylä-Helsinki 1935 (lk. 246—272).

Wallin = V. Wallin Liiviläisten rakennukset. Vähäisiä kirjelmiä XVIII. Helsinki 1893.

VGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft — Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused I —. Dorpat-Tartu 1840 —.

Wiedemann = F. J. Wiedemann Estnisch-deutsches Wörterbuch — Eesti-saksa sõnaraamat. Kolmas muutmatu trükk. Tartu 1923.

Vilkuna V-SK = K. Vilkuna Varsinais-Suomen kansanrakennukset. Eripainos teoksesta „Varsinais-Suomen historia" II 1—2. Porvoo 1938.

Viski = Viski K. Ungari rahvapärane kultuur. ERM Ar. II. Tartu 1926 (lk. 5—47).

Ymer = Ymer. Tidskrift utgiven av Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi I —. Stockholm 1881 —.

Zelenin = D. Zelenin Russische (ostslavische) Volkskunde. Berlin-Leipzig 1927.

Артамонов = М. И. Артамонов Постройки Краснохолмскаго района. В-В Эксп. (lk. 1—58).

Бломквист = Е. Э. Бломквист Постройки Мологского уезда. В-В Эксп. (lk. 59—106).

Волковъ = Ѳ. Волковъ Этнографическія особенности украинскаго народа. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ II. Петроградъ 1916 (lk. 455—647).

В-В Эксп. = Верхне-Волжская этнологическая экспедиция. Крестьянские постройки Ярославско-Тверского края. Ленинград 1926.

Гринкова = Н. П. Гринкова Постройки юго-западной части Ржевского уезда. В-В Эксп. (lk. 147—168).

Данилин = А. Г. Данилин Приспособления для сноповой сушки хлеба у восточных славян и их соседей. Этнография 1928 № 2. Москва-Ленинград 1928 (lk. 68—90).

Живая Старина = Живая Старина. Періодическое изд. Отд. Этнографіи Имп. Русск. Геогр. Общества I —. Ст.-Петербургъ 1890—.

Иваницкій = Н. Иваницкій Сольвычегодскій крестьянинъ, его обстановка, жизнь и дѣятельность. Живая Старина VIII. С-Петербургъ 1898 (lk. 3—74).

Косичъ = М. Н. Косичъ О постройкахъ Бѣлорусскаго крестьянина Черниг. губ. Мглинск. уѣзда. Живая Старина XV. С.-Петербургъ 1906 (lk. 74—93).

Костомаровъ = Н. И. Костомаровъ Очеркъ домашней жизни и нравовъ великорусскаго народа въ XVI и XVII столѣтіяхъ. Санктпетербургъ 1860.

Лебедева = Н. И. Лебедева Жилище и хозяйственные постройки

Белорусской ССР. Труды Госуд. Центрального Музея Народоведения I. Москва 1929.

Некрасов = А. И. Некрасов Русское народное искусство. Москва 1924.

Песселеп = Л. И. Песселеп Постройки Бежецкого уезда. В-В Эксп. (lk. 107—146).

Романовъ = Е. Р. Романовъ Внѣшній бытъ Быховскаго бѣлорусса. Записки сѣверо-западнаго отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Книжка 2. Вильна 1911 (lk. 75—141).

Синозерскій = М. Синозерскій Домашній бытъ крестьянъ Левочской волости Боровичскаго уѣзда Новгородской губерніи. Живая Старина IX. С.-Петербургъ 1899 (lk. 403—435).

Толстов = Ч. П. Толстов К этнологической систематике элементов великорусской культуры жилища въ средней Россіи. Культура и быт населения центрально-промышленной области. Москва 1929 (lk. 85—88).

Тр. В. Эк. Общ. = Труды Вольнаго Экономическаго Общества XXVI. Санктпетербургъ 1774.

Харузина Этн. = В. Харузина Этнографія II. Москва 1914.

Харузинъ = Ал. Харузинъ Славянское жилище въ сѣверозападномъ краѣ. Вильна 1907.

Этн. Сборн. = Этнографическій Сборникъ II—III. Санктпетербургъ 1854—1858.

Muud lühendid

(peale üldtuntud konventsionaalsete lühendite).

a. — aasta.
aut. — autor.
e. — ehk.
ehit. — ehitatud.
end. — endine.
jj. — ja järgmised.
joon. — joonis
khk. — kihelkond.
kl. — küla.
ms. — muuseas.
n. ö. — nii öelda.
past. — pastor.
p. — punkt.
s. — süld.
SA — Sonderabdruck.
saj. — sajand.
s. t. — see tähendab.
t. — teos.
tahv. — tahvel.
tl. — talu.
tr. — trükk.
vrd. — võrdle.
vt. — vaata.

Täiendavaid märkmeid jooniste kohta.

1. Kõik teoses leiduvad fotod on tehtud autori enda poolt 1935.—38. a., välja arvatud: nr. 23 ja 81, mis on pildistanud I. Manninen 1923. a., nr. 119 J. Laul 1937. a. ja nr. 172 ja 173 K. Kalamees 1931. a.
2. Joon. 128 on pärit Heikeli (loendis märgitud) teosest.
3. Muudest joonistest on teinud (kronoloogilises järjekorras):

   J. Mager nr.: 93, 99, 107, 112 ja 113 I. Mannineni teekonnal 1923. a.

   E. Ederberg nr. 116 — 1925. a.

   A. Mõtus nr.: 47, 100 ja 101 autori visandite järgi 1928. ja 1930. a.

   J. Võerahansu nr.: 1, 11:3, 13, 33, 35, 40, 42, 43, 49, 51, 59, 74, 127 ja 150 autori teekonnal 1935. a.

   O. Vaikma-Bender nr.: 45, 89, 92, 104, 108—111, 114, 145, 148, 158, 161, 164, 168, 169, 171, 177, 178, 181, 183, 187, 188, 194, 196, 200, 209 ja 210 autori teekonnal 1935.—36. a.

   I. Linnat nr.: 14, 26, 34, 39, 41:2, 50, 52—54, 57, 58, 75, 78, 90, 124, 126, 129, 146, 147, 149, 156, 182, 190, 191, 197 ja 198 autori teekonnal 1936. a.; 11:1, 136 ERM-i kogudest; 138, 139 ja 155 autori visandite järgi 1936. a.

   N. Espe nr.: 159, 160 ERM-i ülesandel 1936. a.; 11:2, 37, 41:1, 44, 46, 65, 85, 86, 117, 130, 131, 134, 141, 163, 166, 167, 179, 180, 186, 193 autori teekonnal 1937. a.; 8, 24, 29, 30, 32, 60, 61, 91, 132, 133, 143 ja 189 autori visandite järgi 1938. a.

   E. Põld nr.: 106 koolijuhataja J. Laulu visandi järgi; 137 ERM-i ülesandel 1937. a.

   A. Kitsing nr.: 84 metsavaht F. Kreemi visandi järgi; 94—98 gümnaasiumiõpilase I. Jõgeli visandite järgi; 105 koolijuhataja J. Laulu visandi järgi; 118 koolijuhataja A. Penu visandi järgi; 125 ja 152 autori visandite järgi; 153 J. Laulu visandi järgi; 165, 175 autori visandite järgi; 201 ja 207 I. Jõgeli visandite järgi 1938. a.

   E. Kitsing nr.: 6, 7, 10, 15—17, 19, 20, 31, 71, 123 ja 162 autori visandite järgi 1937.—38. a.; nr. 25 ERM-i kogudest.

L. V o o r e nr.: 83, 142 ja 154 autori visandite järgi 1939. a.

V. V o o r e nr.: 121 ja kihelkondade kaart osalt autori visandite järgi.

4. Joon. nr. 115 ja 120 on klišeeritud E. Riigi Keskarhiivis algupärandeist tehtud fotostaat-ülesvõtete järgi.

5. Jooniste all olevaist kohanimedest tähendab esimene kihelkonda ja teine küla (või viimase asemel üksiktalu).

6. Kõik kasutatud päevapildid on pärit ERM-i Fotokogust ja muud joonised peale üksikute erandite sama asutise etnograafiliste jooniste kogust.

I. Ehitiste üksikosad.

1. Ehitusaine ja hoonete rajamine.

Nagu mujal Eestis, nii on ka Saaremaal peamiseks ehitusaineks puu. Palkidest on ehitatud peale üksikute erandite kõik elumajad, saunad, aidad ja laudad, niisiis põhilisem osa kogu talu hoonestikust. Puu kõrval on ehitusainena tarvitatud küll ka kivi, kuid selle tarvitamine on piirdunud siiski ainult teatavate hoonetega, sedagi järjekindlamalt paerikastes ja ehituspuu poolest vaestes piirkondades. Tüübilisemaiks ja vanemaiks kiviehitisiks on suvikojad ja sepapajad; ka kiviseintega rehalad on mõnes piirkonnas üsna harilikuks nähteks, kuigi need üldiselt on nooremad kui kivikojad ja -pajad. Harva leidub loendatud hoonete kõrval ka kiviaitu, -kambreid ja -karjalautu, mis kindlasti on pärit möödunud sajandist. Kivist karjalautade arv on lisanenud alles iseseisvusajal moodsa põllunduse ja karjanduse kaasnähtena.

Jälgides puu- ja kiviehitiste suhtelist tihedust kahe tüübilisema hoone — suvikoja ja rehala järgi, selgub puuehitiste ilmne ülekaal Põhja- ja Lääne-Saaremaa metsade piirkonnas. Kiviehitiste poolest on kõige tihedamateks aladeks Kaarma, Kärla ja Jaani paemurdude ümbrused ning Muhu; neile järgnevad Püha, Valjala, Lääne-Pöide ja Lõuna-Karja. See leviku ülevaade näitab ilmekalt, kuidas osa ehitiste materjaalne koostis on otseses sõltuvuses ümbruskonna looduslikest oludest: seal, kus metsa leidub küllaldaselt, on valdav enamik ehitisi tehtud palkidest, kus aga kivi on käepärast, seal on kasutatud suuremal määral seda ehitusainet.

Puuehitisist on kaugelt suurem enamik tehtud männipalkidest. Kuuske on kasutatud ehituspuuna ainult paiguti ja neiski

harvades kohtades võib seda leida peaaegu ainult kõige vanemais ehitisis. Selle ehituspuu haruldane tarvitamine leiab päris loomuliku seletuse Saaremaa metsade koostises: 1925. a. metsakorralduse andmeil oli Saaremaal metsamaad riigimetsades mändide all 68,8%, kuuskede all aga ainult 9,2% [1]. Lehtpuid — haabu, kaski ja tammi on elumaja ehitamisel tarvitatud harva, ja enamasti siis, kui okaspuu-palkidest on tulnud ehitamisel puudus. Sedagi aseainena kasutamist tuntakse ainult Ida-Saaremaa metsavaestel aladel, kus okaspuud tuli vedada kaugelt, kuna lehtpuid oli kodu lähedusest, oma heinamaalt saada. Haavapalkidest õueehitisi — lautu, suvikodasid ja saunu, ka heinaküüne ning kalamaju, leidub samuti Ida-Saaremaal ja Muhus. Puht-tammepalkidest ehitistena tulevad haruldustena küsimusse üksikud suvikojad ja sepapajad.

Puu ehituspalgiks ettevalmistamine algas juba metsas selle valimise ja raiumisega. Niipalju kui talupojal oli võimalusi puu valimiseks, püüti ehituspuuks võtta vana, tihedatoimeline ja vaigune *lülimänd (lüdine mänd)*; lahkekasvuline noor *maltsmänd* polnud mädanemisele ja söödikuile nii vastupidav ning oli seetõttu ka ehituspuuna vähem hinnatav.

On olemas mõned teatekillukesed, mis lasevad oletada, et palgi väärtust on püütud tõsta juba tükk aega enne raiumist kasvava puu jalal koorimisega. Üks sellele kombele vihjav märge leidub Kaarma omaaegse köstri Mihkel K a l l a s e (1824—1896) märkuste raamatus muude kasulike õpetuste hulgas ja kõlab sõna-sõnalt järgmiselt: „Kes tahab nisuggused ello [2] palgid sada, mis head on, se raiugo neid Joulu ku sees vanna ku viimse verende [3] sees mahha, siis seisvad nisuggused palgid 150 aastad ilma mäddanemata; agga kui nemad nenda head peavad ollema, siis tullevad palgid metsas Meio [4] ku sees (kui puud parajalt mähkas on) ladvani ära korida, ning kuni Joulu kuni kassuma jätta, ning siis raiuda [5]".

---

[1] M a t h i e s e n lk. 197, joon. 86.
[2] *ello* = elu[maja].
[3] veerandi.
[4] maikuu.
[5] Dr. Oskar K a l l a s e poolt autorile saadetud koopia põhjal.

Kahtlustäratav on selles teates ainult nõue, et puu ladvani tuli koorida, missugune toiming juba tehniliselt on raske ja pealegi aegaviitev. Ehituspuu jalal koorimisest on küll saadud mõned hämarad teated Pöidelt, kuid et puu oleks ladvani kooritud, selle kohta puuduvad lisaandmed. Kasvava puu koorimisega on tahetud tõsta selle vaigusisaldavust. Säärasele palkide ettevalmistamisele kui vanale pärimusele näib viitavat peale selle veel üks märge, mis leidub Liivimaa kindral-kuberner B r o w n e'i poolt 1783. a. väljasaadetud metsakorralduse eeskirjades [6]. Seal nõutakse kroonumõisadelt puutüvede koorimist 3 jala kõrguseni selleks, et puude raiumisel ja väljavedamisel eksitusi ei juhtuks. Kuid mõni rida alamal peetakse soovitavaks koorimist võimaluse korral ette võtta juba suvel, et puul oleks aega kuivada.

Peale kasvava puu reaalväärtuse on aga ehituspalkide valikul silmas peetud ka mõningaid kombenõudeid, mis vana uskumuse järgi pidid vältima tuleõnnetust või tagama puu kestvust. Üheks päris üldiselt tuntud nõudeks on, et maja seina ei tohi sattuda *tulivimmapuu*, tuldkartev puu [7] e. puu, millel on *tulipaha* küljes. Niisuguse palgi tunnuseks on *tulioks* (pikk, tugev võsaoks, mis kasvanud ühes koorega palgi sisse; alaspidi kasvanud oks; murdumise tagajärjel kuivanud vaigune oksatüügas jne.), kuid ka mõni muu ebanormaalsus (süda lahti, kooreringid sees või seest sinine [8]. Kui tulivimmapuu siiski tähelepanematusest seina sattus, oli karta maja ootamatut, iseenesest põlema süttimist. Õnneks hakkavat see kardetav palk siiski varsti seinas praksuma, mis on märgiks, et oks tuleb välja raiuda või koguni palk seinast kõrvaldada. Tulioksaga puud peeti kardetavaks ainult tulemaja (s. t. tulekoldega maja) seinas, kuna muudes ehitistes seda võis kahjutult tarvitada.

Tähtis nõue, mida paiguti tänapäevani silmas peetakse, on majapalkide õige raiumisaeg ja -viis. Neist mõlemaist peeti palkide vastupidavust suurel määral olenevaks. Üldiseks reegliks võib pidada, et ehituspuud tuli raiuda südatalvel ehk „kõige pime-

---

[6] Forst-Instruction lk. 5.

[7] Sellele vastab laevaehitamisel *tormikartev puu*.

[8] Vrd. EA 3 lk. 207 Muhu.

damal ajal", näärі- ja küünla-, harvemini ka jõulu- ja paastukuus, siis kui puu oli täiesti *surnud*. Öeldakse: „Kui puul on raiumisel veri sees, siis on tal varsti ussid kallal". Mõnel pool on raiumist peetud õigeks siis, kui puu *värvib*, s. t. kui kirvetera puusse lüües kohe sinakaks muutub [9].

Üldiseks nõudeks võib kogu Saaremaal sedagi pidada, et okaspuu tuli raiuda vanakuus ja nimelt *kõva, kõvakaare* e. *külmakaare tuulega* [10] (s. t. põhja-, kirde- või idatuulega). Sellejuures polnud sugugi vähese tähtsusega, mis ilmakaarde puu tuli langetada. Ka siin oli eelistatumaks ilmakaareks põhi või ida [11]. Leidub ka üksikuid teateid, mis räägivad vastupidist, nagu oleks ehituspuud tulnud raiuda noorkuus [12] ja langetada *pehmesse ilmakaarde* (s. t. lõunasse) [13], kuid vähemalt osa neist võib julgesti lugeda ERM-i kirjasaatjate eksituse arvele. Eksitused on eriti sellepärast mõeldavad, et lehtpuude raiumisaja, tuule ja langetamise suhtes valitses hoopis vastupidine arvamine. Neid tuli alati raiuda noorkuus, *pehme tuulega* ja langetada lõunakaarde [14]. Ainsa erandina on märgitud tamme, mis tuli maha lasta kas põhja- [15] või vesikaarde [16]. Ilmakaartele näivad osutavat ka niisugused terminid, kui öeldakse, et puu tuli langetada *päeva ette* [17] või *päeva taha* [18], kuid nende sõnade täpsem tähendus on rahvamälestuses juba hämardunud. Tõenäoliselt tähendab esimene lõunakaart ja teine põhja.

Enne raiumise algust peeti mõnel pool tarvilikuks koputada

---

[9] Vrd. KV 25 lk. 1378, 1473 Kaarma.

[10] Vrd. KV 25: lk. 1528 Kihelkonna; lk. 1519 Mustjala; lk. 143, 419, 431 Karja; lk. 1257 Valjala; lk. 250 Pöide; lk. 528, 1253 Muhu.

[11] KV 25: lk. 1480 Anseküla; lk. 1473 Kaarma; lk. 1421, 1499 Kärla; lk. 1519 Mustjala; lk. 103 Pöide; EA 3 lk. 203 Muhu; KV 25 lk. 1313 Muhu.

[12] KV 25: lk. 1569 Anseküla; lk. 1369 Jämaja; lk. 681 Kaarma; lk. 1360 Mustjala; lk. 1417 Püha; lk. 974 Muhu.

[13] KV 25: lk 1369 Jämaja; lk. 1381 Karja.

[14] KV 25: lk. 681, 1378 Kaarma; lk. 143 Karja; lk. 1519 Mustjala.

[15] KV 25 lk. 1480 Anseküla.

[16] KV 25 lk. 681 Kaarma.

[17] KV 25: lk. 1491 Kärla; lk. 1025 Karja.

[18] KV 25 lk. 1025 Karja.

kolm korda kirvesilmaga põhja poolt vastu puud, et „ussid koore alt ära kaoksid".

Palkide vedu, mis vanemal ajal toimus valla- (küla-) rahva ühisabiga või talgutega [19], sündis võimalikult kohe peale raiumist, sest ehitamine algas, niipea kui maapind oli kevadistest vetest tahenenud. Puud toodi koju koorimata ja kooriti erilise pikavarrelise raua abil alles kevadel mähjaajal (vrd. joon. 1). Ida-Saaremaa ja Muhu mehed, kellel palgid tuli vedada kaugelt,

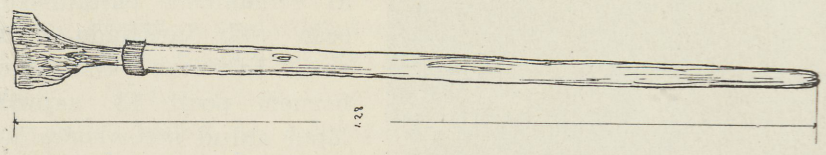

Joon. 1. Palgikoorimise raud. Kihelkonna, Kuralese.

Mustjala, Sõrve ja isegi Hiiumaa metsadest, on maja palkkere sageli metsas, raiekohas valmis teinud. Niisugune ajutine ehitis lasti harilikult üks suvi kohal kuivada ja veeti alles järgmisel talvel reeteega palkhaaval koju. Enne ajutise majakere lõhkumist tulid aga palgid seinas nummerdada. Arvkriipsudega märgitud palkide sagedane esinemine taluehitisis näitab, et kirjeldatud ajutist ehitusmenetlust on tuntud päris üldiselt, kuigi osa hooneid on tõenäoliselt oma arvmärgid saanud hilisemal paigast teise vedamisel [20].

Tegelik ehitamine algas nurgakivide asetamisega, mis jäidki hoone alustoeks kuni pealisehitise valmimiseni. Alles siis, kui katus oli peal, tehti hoone *seinaalused* valmis. See töö seisis maja alumise palgikorra ja maapinna vahelise tühiku kividega täitmises, kusjuures kivide vahed tihendati saviga või lubjaseguga. Säärase menetluse juures ei saanud seinaaluste ehitus olla kuigi põhjalik: vundamendi kaevandit asendas seal ainult pehmest mullakihist puhastatud nõgusam pind, kuhu kivid üks-

[19] Ühisabi nõue oli märgitud isegi mõisaga sõlmitud rendilepinguis (vt. ERKA, Saaremaa Talurahvaasjade Komissari Arhiiv, rendilepingud mitmest ajastust kuni umb. 1895. aastani).

[20] Majade ühest paigast teise vedamine on toimunud peamiselt maade reguleerimise tagajärjel 18. saj. ja 19. saj. alguses (vt. Blumfeldt Saaremaa ajal. lk. 330).

teise kõrvale ritta asetati. Palju sügavamale ei pandud ka nurgakive. Vanemail ehitisil oli seegi nõrk alus kaunis madal tehtud, nii et see suutis palkidele pakkuda ainult puudulikku kaitset maapinna niiskuse vastu. Sellepärast tuli aluspalkideks valida jämedamaid, vaiguseid lülipuid, mis pehastumisele kauemini vastu pidasid.

Joon. 2. Toa ulualune kivipingiga. Põide, Liigalaskma.

Kuivõrd vähe vanemal ajal tõepoolest rõhku pandi seinaaluste ehitamisele, seda võib järeldada muuseas Liivimaa kindralkuberneri poolt 18. sajandi lõpul antud metsakorralduse eeskirjadest, kus koguni eriparagrahviga tähelepanu juhitakse metsa raiskamisele, mis sündivat vundamendita ehitiste lühikese kestvuse tagajärjel. Mitte üksi talupojad, vaid ka paljud mõisad ehitavat oma hooned ilma igasuguse vundamendita, mille tagajärjel neid tuleb tihti uuendada. Sama määrusega on tehtud ka korraldus, et edaspidi kõik puumajad tulid ehitada vähemalt poolteise jala kõrgusele vundamendile[21]. See määrus jäi suurema osa talupoegade suhtes küll ainult paberile, sest nii kõrgeid seinaaluseid, nagu selles nõutud, on vähemalt järgneva sajandi jooksul ehitatud väga harvadel juhtudel, ja neidki ainult rehetubadele. Tavaliselt on toa seinaaluse kõrgus ka tänapäeval paarikümne sentimeetri ümber; kambritel on see aga veel madalam.

Seal, kus toal on tõepoolest kõrged seinaalused, ulatub kivi-

[21] Forst-Instruction (Reglement) § 15.

müür esiseina alt ka harilikult välja, moodustades räästa alla massiivse kivipingi (joon. 2). See müür on paikkonniti oma kõrguselt ja laiuselt väga erinev ja kannab ka erinevaid nimetusi. Kõige tavalisemaks nimetuseks on *müür*, mis kohati saab endale veel lisanimesid nagu: *müürialune* [22], *seinamüür* [23], *toaesine müür* [24], *ulaalune* [*müür*] [25], nende kõrval on aga tuntud veel teisi nimetusi nagu: *ulaalused paed* [26], *paadepealne* [27], *kiveste (kivisti)* [28], *kivipink*, *rentsel* [29] ja *simps* [30]. Mõnel juhul on isegi raske vahet teha, milline nimetus tähistab tõepoolest kivipinki, milline lihtsat kivisillutist toa ees. Viimasele näivad osutavat nimetused *ulaalused paed*, *ulaalune*, *paadepealne* ja *rentsel* (kõnekeeles = kivisillutisega kõnnitee linnas!). Peale rehetubade leidub sellist müüri ka mõningate eraldi ehitatud elumajade esiküljel.

Kuid mitte igal pool ei ole toa esiseina kindlustatud alusmüüriga, vaid seda võib asendada ka mullapeenar, mis välisäärest on kivireaga või äärepuuga kaitstud laialivalgumise vastu. Niisugusest seinaaluse kindlustamisviisist on aga Saaremaal säilinud ainult mahatallatud jäänuseid, kuid selle nimetus — *muldpink* [31] — on rahvamälestuses paiguti siiski püsinud.

Nagu analoogiad mujalt Eestist näitavad, tuleb muldpinki elamu seina taga pidada vanaks nähteks [32], mille esialgseks mõtteks on nähtavasti olnud kaitse külma vastu. Müüri näol on väljaulatuv seinaalune püsinud ka teissugustel praktilistel kaalutlustel. Toaesine oli oma kaugele ette ulatuva räästa tõttu varju-

---

[22] KV 25: lk. 1385 Pöide; lk. 1250 Muhu.

[23] KV 25 lk. 1255 Valjala.

[24] KV 25 lk. 1559 Mustjala.

[25] KV 25: lk. 1487 Kärla; lk. 146 Karja; lk. 249 Pöide.

[26] KV 25 lk. 1263 Pöide.

[27] KV 25 lk. 973 Muhu.

[28] KV 25 lk. 1527 Kihelkonna.

[29] KV 25 lk. 415 Karja.

[30] KV 25: lk. 1524 Karja; lk. 1250 Muhu.

[31] KV 25: lk. 523 Jämaja; lk. 1424, 1478 Anseküla; lk. 1394 Kihelkonna; lk. 1552 Karja; lk. 1388 Pöide (Kihelkonnal Leedri kl. kutsuti seda ühes talus *mulkpink*).

[32] Manninen Sachk. II lk. 274, 275.

line koht, kus suveõhtuti kõlbas peale tööaja istuda ja aega viita. Siin võeti jalanõud jalast ja asetati müürile kuivama; samuti pandi siia töö- ja tarberiistad, kust neid hommikul oli käepärane võtta.

Toaesine müür on tuntud peamiselt seal, kus leidub head paekivi; kõige sagedamini võib seda kohata siiski Muhus ja Jaanis, kus toa esirind on ehitatud kambri ja rehala joonest märgatavalt sissepoole, nii et toa ette on tekkinud suhteliselt lai ulualune.

See, mis on öeldud elumaja seinaalustest, maksab peajoontes ka muude õuehitiste kohta, välja arvatud aidad, mis eriotstarbeliste ehitistena vajavad kõrgemat alust, nii et tuuleõhk põranda alt vabalt läbi pääseks.

2. Seinad.

A. Puuehitised.

Seina ehitus saab oma välise ilme palkide kujust ja liitmisviisidest. Osa vanemaid ehitisi on tehtud täiesti ümmargustest, kooritud puudest. Selline ehitusviis on võimaldanud laitmatult puhast tööd ainult siis, kui oli külluses valida ühejämedusi ja ühtlase kasvuga palke. Viimast nõuet oli hõlpsam täita lühikeste kui pikkade seinte juures. Nii leidub üle maa üksikuid aitu, mille mõõdud on võimaldanud niivõrd ühtlaste, ümmarguste palkide tarvitamist, et neid kuskilt pole olnud tarvis kirvega tahuda (vrd. joon. 3). Pikemate seinte juures leidub niisugust puhast tööd harvemini; seal on tulnud palgi jämedamaid tüvepooli ühtlustada ladvapooltega, sest seina loodsaks tasakaalustamiseks asetati palgid nii, et ühe ladvapool sattus ülestikku teise tüvega (vrd. joon. 4).

Niisugused seinad, kus palkide ümmargused ladvapooled asetsevad kõrvu tahutud tüvedega, on iseloomustavad metsavaese Ida-Saaremaa ehitistele. Seda ehitusviisi näib olevat harrastatud veel üldisemalt 19. sajandi esimesel poolel, kuna sama sajandi teiselt poolelt leidub juba üleni tahutud palkidest hooneid. Lääne-Saaremaal, Mustjalas, Kihelkonnal ja Sõrves, kus ehituspuid oli rohkem valida, leidub juba 18. sajandi lõpult ja 19. saj. algu-

selt rida elumaju, mis on ehitatud kahelt poolt kogu pikkuses tahutud palkidest (vrd. joon. 5, 87).

Kui palkide tüvepoolte tahumises võib näha tehnilist võtet, mis pidi soodustama nende seinaks liitmist, siis kogu palgi tahumisega on kindlasti taoteldud juba ka muid praktilisi ülesandeid ja ilunõudeid. Vanad rehetoa seinad pole harilikult tehtud kogu ulatuses tahutud palkidest, vaid ainult selles osas, mis väljaspool jääb räästa varjust nähtavale ja sees asetseb allpool parsi. Ei ole ka sugugi haruldaseks nähteks, et silumistöö on läbi viidud ainult esiseina juures, kuna teised seinad on tehtud kas ümmargustest palkidest või tahutud ainult osaliselt. Esiseina alumiste palkide tahumine väljaspoolt laseb ennast ainult sellega seletada, et tahutud sein oli nägusam. Kahtlemata on ilunõuet silmas peetud ka palkide seespoolsel tahumisel, kuid sellega kaasnevad siiski praktilised kaalutlused. Vanemal ajal olid istumise- ja magamise-paigad vahenditult seotud seintega, ja need sobisid loomulikult paremini silutud kui tahumata seina vastu. On harilikuks nähteks, et just see seinte nurk, kus asetseb söögilaud pikkade seinapinkidega, on peaaegu alati tahutud palkidest.

Joon. 3. Aidanurk. Muhu, Võlla.

Uuemal ajal, mil talu elukeskus nihkus kambriruumidesse, on hakatud suuremat rõhku panema nende seinte ehitusele. Rehetuba jäeti sageli oma vanal kujul pooleldi tahutud seintega püsima,

kuna kambripool tehti üleni tahutud palkidest. Käesoleval sajandil ehitatud kambrid on juba enamikus lauasae abil kahest küljest kanditud *(roovitud, sõrvatud)* palkidest. Enne kui saagi selleks otstarbeks õpiti kasutama, on aga kambrite kirvega tahutud seinu mõlemalt poolt hööveldatud. Muude õueehitiste hulgas on ainult aidad need hooned, mille palkide tahumisele on pööratud vanemal ajal elumajadega enam-vähem võrdset tähelepanu; saunad, suvikojad ja laudad ehitati harilikult tahumata palkidest.

Joon. 4. Kambrinurk (ehit. 1812. a.). Jaani, Tagavere.

Palkide seinaks liitmine sünnib normaalselt varamise ja nurkamise teel. Ainult pikemate seinapindade juures ja lühikese palgimaterjali puhul tulevad küsimusse mõned tehnilised lisavõtted palkide jätkamise näol. Vanemate lauda- ja rehalaehitiste juures võib siin-seal leida veel seinu, mis on jätkatud vahepostide *(post, pihtsammas* e. *tender)* abil. Vahepost, mis oma alumise otsaga toetub aluspalgile, on kahest küljest varustatud sügava *soonega,* millesse lastakse palkide kiilukujuliselt või järsult õhendatud otsad *(palgikeel,* vrd. joon. 6). Need lühikesed palgid, mis pole seotud hoone nurgaga, vaid jäävad kahe posti vahele, kannavad nimetust *notid* e. *rõhujupid.* Sama nimi on neil seinapalkidel, mis jäävad kahe akna või ukse vahekohta.

Seina jätkamine vahepostide abil on ainult siis mõeldav, kui on kasutada terve seina jagu lühemaid, ühepikkusi palke. Kui aga mõni üksik palk seinas vajab jätkamist, siis saab küsimusse

tulla ainult kahe palgiotsa sidumine omavahel. Jätkamisviise on väga mitmesuguseid. Lihtsamate ehitiste juures on jätkamine läbi viidud mõnikord ainult kahe palgiotsa vastastikku asetamisega. Tavalisem on aga niisugune liide, kus kaks palgiotsa on raiutud kas viltu või järsku õhemaks ja õhendatud otstega üksteise peale sobitatud; sama süsteemi tehnilise täiendina tuleb võtta hammastappi kahe õhendatud palgiotsa vahel (joon. 7). Neid jätke võib leida nii vanemais kui ka uuemais ehitisis. Üks jätkamisviis näib aga esinevat ainult kõige uuemate ehitiste juures; see on sulundtapp kahe palgiotsa vahel, mida Mustjala ehitusmeistrid kutsuvad [*s*]*pless* (joon. 8), ja milline menetlus on nähtavasti ehitustööliste kaudu linnadest maale toodud. Uuemaaegseks nähteks on ka palgikordade sidumine üksteisega *salatappide* (*tapipulkade, salanagade)* abil (joon. 9). Juhul, kui on tarvis siduda üksteisega kõrvutiseisvaid, valmis seinajätke, siis tarvitatakse selleks kõige üldisemalt joon. 10 kujutatud puusõlgi.

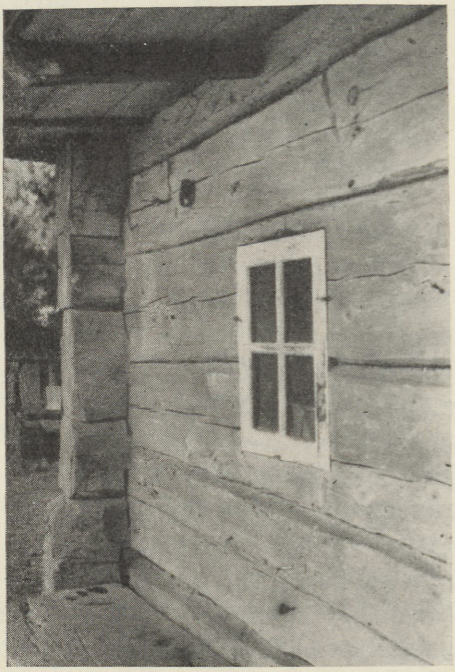

Joon. 5. Kambrinurk (ehit. 1822. a.). Kihelkonna, Kõruse.

Varamiseks nimetatakse seina ehitamisel seda tehnilist menetlust, millega palgid pikuti tihendatakse üksteise peale. Tahumine puudutas ainult palgi väliskülgi, kuna puu pealmine ja alumine pool, mis seinas tulevad kokkupuutesse teiste palkidega, jäid esialgu kumeraks. Soojapidavate hoonete ehitamisel tulid ka need palgiküljed erilisele ettevalmistamisele, sest kumerate pindade üksteise vastu asetamine ei anna veel tihedat seina. Et palkide omavaheline ühendus saaks tihe, selleks on iga palgi alu-

mise külje sisse raiutud pikuti lame renn — *vara* (Muhus harva ka *riuhk*), mis seinas langeb alumise palgi kumerusele. Vara põhjale vastavalt tuli ka alumise palgi selga kirvega vähe tasandada; seda toimingut nimetati *korpimiseks*, ja harjakaks tahutud palgi selga *korp*. Vara ja korbi piirjooned tõmmati palkidele *vara* e. *seinakassi* abil. Selle väikese raudriista tähtsamaks osaks on konksukeeratud teravikkudega harud, mida saab tarviduse järgi seada laiemale või koomale, nii nagu nõuab varatavate palkide vahe. Harude omavahelist liigendust silmas pidades on neid raudu kahekujulisi. Üldisemalt tuntud ja kõige vanemal varatüübil ühinevad harud õhukeseks vetruvaks päraks, mis võimaldab harusid tarviduse järgi koomale suruda ja laiemale lasta; seejuures antakse harudele kindel asend pikliku raudrõnga ja puukiilu abil (joon. 11:1). Teine, haruldasem varatüüp on sirklikujulise liigendiga ja selle harud on reguleeritavad kaarekujulise sõle ning kruvi abil (joon. 11:3). Vahevormina kahe märgitud tüübi vahel tuleb küsimusse harva ka kolmas vetruva päraga, kuid kruviga tellitav vara (joon. 11:2).

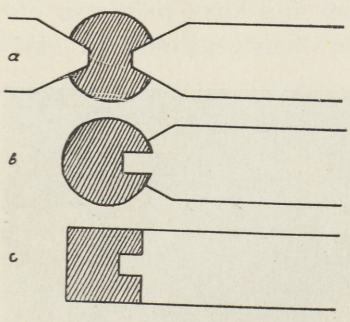

Joon. 6. Seinapalkide postliited (skeem).

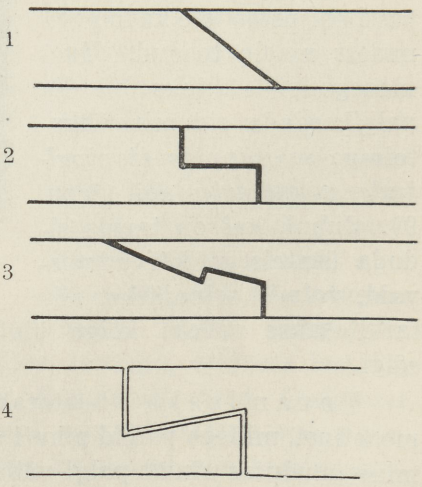

Joon. 7. Sagedamini esinevaid palgijätkamisviise (skeem).

Varamiseks asetatakse palk ajutiselt paigale alumise palgi kohta, kuid sellest enam või vähem eemale. Vararaua üks haru surutakse vastu alumise palgi selga ja teine oma teravikuga vastu pealmise põhja. Rauda palkide vahet mööda pikuti edasi tõmmates küünistatakse niiviisi pealmise

palgi alumisse külge kriips, millega sinna on märgitud kõik need võimalikud ebatasasused, mida mööda vara teine haru alumise palgi seljal jooksis. Samaviisi tõmmatakse pealmisse palki ka teisest küljest kriips, ja nende kriipsude vahele raiutaksegi vara.

Vara otstarbeks pole ainult palkide tihedam liitmine, vaid selle õnarus hoiab ka seinavahelise sambla kindlamini paigal; enne kui pealmine palk lüüakse lõplikult alumise peale, täidetakse nende vahe paksu sambla kihiga. Sammaldamisel eelistati punast soosammalt, kuna valge *kadakasambla* suhtes valitses ja valitseb veelgi eelarvamus, et see soetab lutikaid.

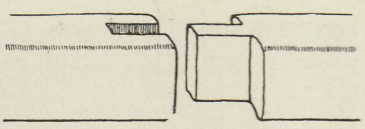

Joon. 8. Uuemaaegne palgi jätkamisviis (skeem).

Hoonete nurkliited ehk lühidalt nurgad jagunevad oma tehniliselt konstruktsioonilt ja kujult kahte suurde rühma: üldisemalt tuntud rühma moodustavad ristnurgad, teise tappnurgad e. puhasnurgad. Nurki, mis oleks liidetud nurkpostide abil, Saaremaal puhtal kujul ei leidu ja poolikul kujul võib säärast nurka näha ainult neil juhtudel, kus uks on tehtud niivõrd hoone nurgale, et selle piit on ühtlasi ka seina nurkpostiks (vrd. joon. 12). Lihtsamate ehitiste juures võib aga sageli näha, et ka uksepiita ei kasutata otse nurkpostiks, millesse palgid oma otstega jookseksid, vaid ainult toeks seinapalkidele. Niisugusel juhul on palgiotsad suletud uksepiida ja peenikese suluposti vahele, millest viimane omakorda on vajutatud otstega lävepalgi ja ukse pealispuu pähikute vahele vastavaisse asemeisse (joon. 13). Postnurgast eraldamiseks võiks seda nurka nimetada sulundnurgaks.

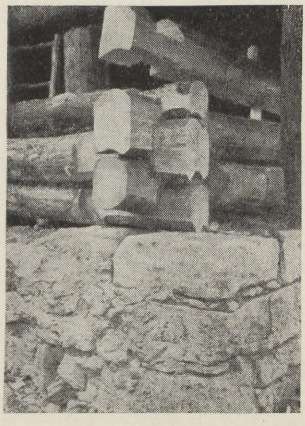

Joon. 9. *Põsetatud* järsknurk. Pealmises palgis näha salatapid. Põide, Liigalaskma.

Ristnurga vaatlusel võib eraldada kolm konstruktiivset eriosa; need on: nurgakael (a), pähik (b) ja õnarad (c). Peale

nende peaosade tulevad küsimusse veel nurgatahud (d), mis mõne nurga juures on konstruktiivse tähtsusega, teisal aga täidavad ainult dekoratiivset ülesannet (vrd. joon. 17). Neid

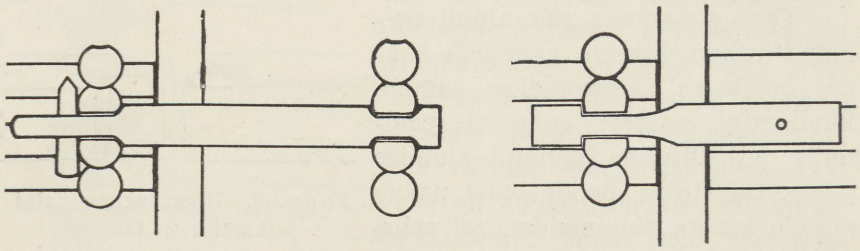

Joon. 10. Sõlega kokkuliidetud seinajätkud.

konstruktiivseid osiseid silmas pidades on vaadeldava ala ristnurgad jagatud kolme tüübilisse rühma, mille järjekorra määramisel on mõõduandev olnud eri nurkade tehniline arenguaste.

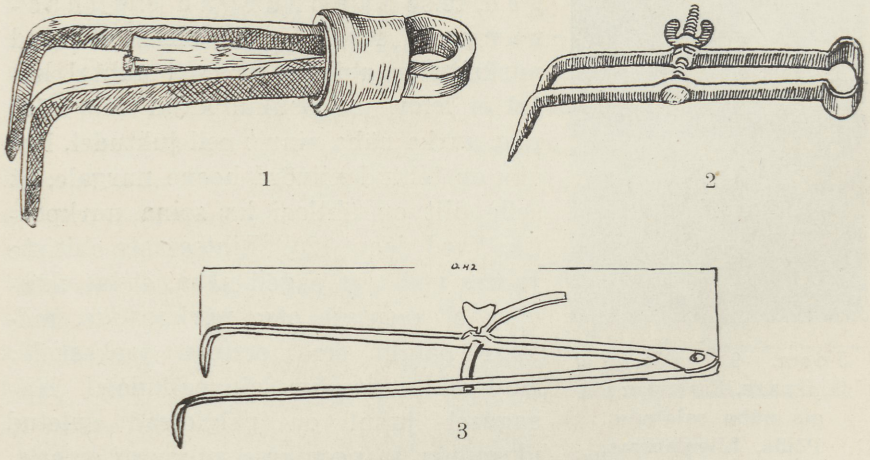

Joon. 11. Vararauad: 1) Kihelkonna. ERM A 403:1. M 3:8; 2) Pöide. M 1:5; 3) Püha.

Kõige primitiivsemate nurkadena tuleb Saaremaa ehitiste juures küsimusse liik kirvega raiutud nurki, mida rahvas üldiselt nimetab *koerakaelanurgaks,* kuid selle algelisemaid moodus-

tisi ka *küüni-* e. *laonurgaks* (vrd. joon. 14, 15). Kuna *koera-kaelaga* eesti etnograafilises kirjanduses märgitakse üldiselt ühekülgse õnardusega nurka, siis on vaadeldava nurga nimeks valitud siin laonurk. Laonurga õnarad on alati pealt kahele poole laienevate, längus külgedega, enam või vähem lameda põhjaga ja tahutud servadega, kujutades säärasena kõige tüübilisemaid raiumispindu. Raiepindade laiuse ja kallakuse suhted olenevad suurel määral palkide jämedusest ja kujust, kuid teatavaid individuaalseid erinevusi on võimaldanud ka ehitatavate hoonete iseloom ja otstarve. Nii on heinaküünide ja muude vähemtähtsate ehitiste nurgad tavalisesti raiutud väga madalate õnaratega, kusjuures üleminek õnara külje- ja põhjapindade vahel jääb üsna ebamääraseks; niisama ebamääraselt on tasandatud õnara servade teravad kandid, nii et nurgakael, mis jääb õnarduste vahele, omandab ristlõikes ovaalse kuju (vrd. joon. 14, 15: 1).

Joon. 12. Aganikunurk uksega. Kihelkonna, Leedri.

Laonurka kasutatakse ka elamute ja muude õuehoonete ehituses, kus aga see on omandanud kindlama kuju. Õnarad on raiutud siingi längus külgedega, kuid järsumalt. Külgmised raidepinnad on tasasest õnarapõhjast selgesti eraldatavad, nii et need kokku moodustavad trapetsoid-lõikelise õnaraprofiili. Õnarapõhja servad on kummaltki poolt niivõrd laialt maha tahutud, et need nurgakaela küljel lõikuvad. Seejuures on õnarapõhja ja selle servatahkude laiuse vahekord väga varieeruv: on servatahud laiemad ja teravnurgi lõikuvad — jäävad põhjad kitsaks; on need aga kitsa-

mad ja nürinurgi kokkujooksvad, siis kujunevad ka õnarapõhjad laiemaks. Põhjale vastavalt on viltu maha tahutud ka õnarakülje servad ja nende „fasseteeritud" pindade vahele jääb kuuetahuline nurgakael (joon. 15:2, 3).

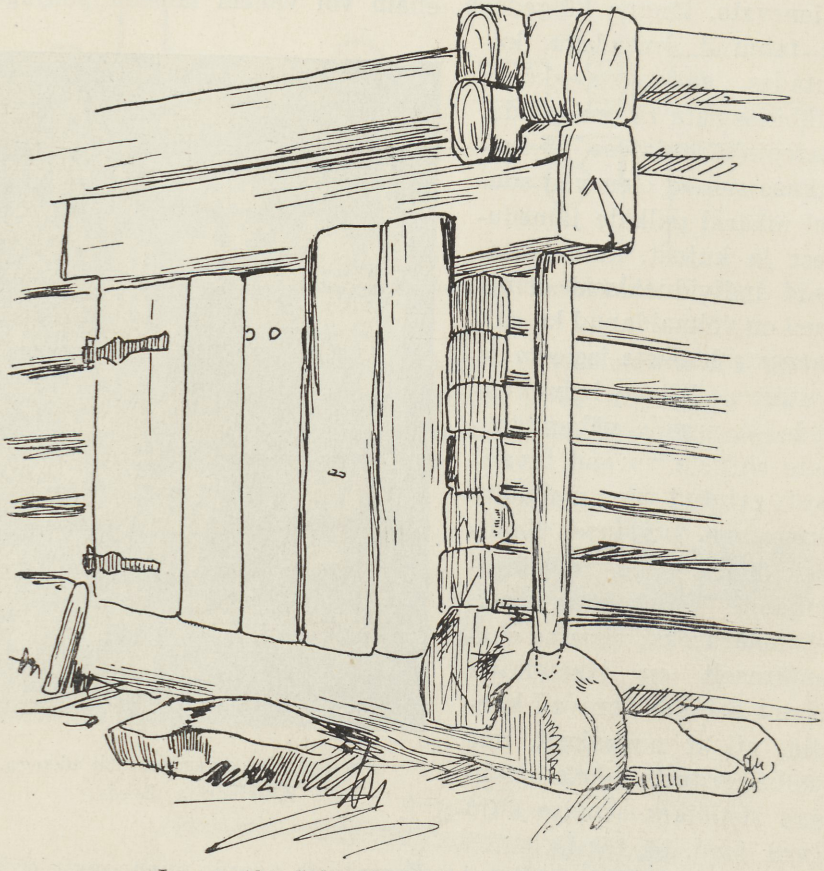

Joon. 13. Sulundnurk. Kaarma, Kiratsi.

Nagu õnardamisviisist selgub, on laonurk tüübiline ümara palgi nurk ja oma täiuseni kujunenud sel ajal, kui ainsaks seinaehitamise riistaks oli veel kirves. Primitiivseis küüninurkades tuleb materjali mõju eriti selgesti nähtavale, sest õnara ümarad vormid on võinud tekkida ainult ümarat puuainet silmas pidades. See nurgakuju on oma õnarate profiililt sugulane tõelise *koerakaelanurgaga,* millel õnar oli ainult pealpool küljes. Õnar

sai aga viimasel juhul olla ainult ümara põhjaga, kuna sellesse tuli sobitada pealmise palgi kumer, õnardamata põhi (joon. 16). Koerakaelanurga juures polnud tarvidust õnara servi tahuda; tahumine tuli küsimusse alles siis, kui ka pealmine palk oli altpoolt varustatud õnaraga. Hilisemail kujunemisastmeil laonurga kael on küll kaotanud oma ebamääraselt ovaalse kuju, kuid see muudatus on näiline: ümarad vormid on ainult üle kantud mitmekülgselt tahutud pindadele.

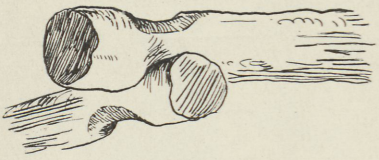

Joon. 14. *Küüninurk.* Mustjala, Panga.

Ühejämeduste ümmarguste palkide juures annab laonurk ennast tehniliselt kõige paremini rakendada, ja niisuguse valitud ehitusaine korral on see nurk ka väliselt nägus. Kui õnarate servatahud on raiutud ühes kallakus, siis langevad need seinas üksteisega täpselt kokku ja moodustavad seinapalkide ning nurga-

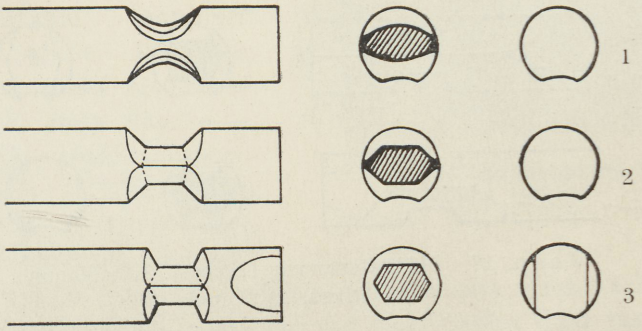

Joon. 15. Laonurgad (skeem).

pähikute ristluskohas ülevalt alla jooksva dekoratiivse murdjoone (joon. 3). Seal aga, kus nurka on püütud kohandada erijämeduste, osalt tahutud palkide liitmiseks, jätavad nurkliited alati tehniliselt lohaka ja väliselt näotu mulje (vrd. joon. 4), kujutades säärastena selle nurkamisviisi degeneratsioonivorme.

Laonurga kaela ja tahkude korrapärastamine on vaevalt sündinud ainult nägususe pärast; siin on kahtlemata püütud taotleda esijoones praktilisi sihte. Korrapäraste tahkudega nurk andis

end täpsemalt ja tihedamalt liita, kuid sümmeetrilised kaldpinnad nurgaõnarais ja kaelakülgedel omavad veel kaugemale ulatuvat tähendust: ainult niisuguste pindade vahel oli palgil võimalik pikka aega vajuda, kuni see lõpuks sai õnara põhjal kindla

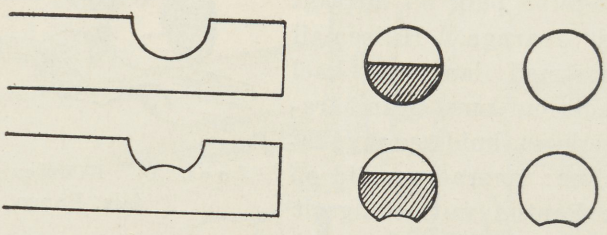

Joon. 16. Eesti mandril tuntud koerakaelanurgad (skeem).

asendi. Eriti tähtis oli vajumisvõimaluse eest hoolitsemine sellepärast, et ehituseks tarvitati toorest ja pooltoorest puud [1]. Nurkamisel pandi palgikaela alla paks kiht sammalt, mis ühes palgi vajumisega suruti ühtlaselt nurgakaela ja õnarapõhja ning

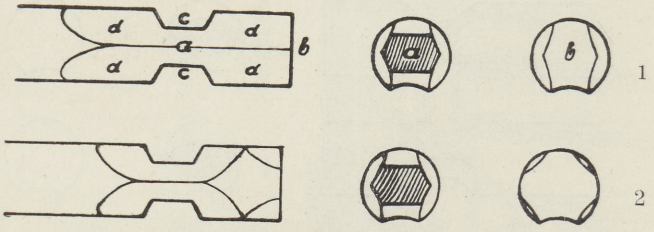

Joon. 17. Mõõgateranurk (skeem). Kihelkonna: 1) Riksu, 2) Koimla.

selle längus külgede vahele. Nii kujutab siis laonurk oma korrapärases vormis tehniliselt täiuslikumat nurka, mida üldse oli võimalik teha kirve abil ümaratest palkidest. Laonurga otstarbekusele viitab ka selle nurkamisviisi visa püsimine mõnes kohas Ida-Saaremaal ja Muhus kuni tänapäevani (vrd. lk. 22).

Ümaratest palkidest tehtud laonurgaga käib koos veel eriline nurgapähiku tahumisviis. Õuehoonetel, näiteks aitadel, mille korraliku välimuse eest on tahetud eriti hoolitseda, on nurgapähikud

[1] Vrd. Erixon Techn. lk. 14.

kummastki küljest tahutud libamisi õhemaks. Niisugust otsa poole laienevat tahku kutsutakse *laba* ja nurka ennast *labaseks löödud* e. *labas[ta]tud nurgaks* [2] (joon. 15:3). Ka *põsk*, pl. *põsed* on ses tähenduses tarvitusel, kuigi viimasega üldisemalt märgitakse järgmise nurgamoodustise (järsknurga) külgtahke (joon. 19: 3). *Laba*-tahu algupära võib suure tõenäosusega küll tuletada nurgapähikute ühtlustamistarbest, kuid hiljem on see tahumisviis saanud puhtdekoratiivse tähenduse, sest tahumist toimetatakse ka siis, kui seinapalgid on täiesti ühejämedused.

Joon. 18. Mõõgateranurk. Kihelkonna, Riksu.

Laonurgale tehniliselt kaunis lähedane, kuid kujult sellest siiski erinev on teine nurk, mida Saaremaal nimetatakse *mõõgateranurgaks* [3] (joon. 17, 18). Tähendatud nurk on nagu eelminegi puhtraienurk, kuid selle õnarad on korrapärasemate külgedega ja õnara servad tahumata. Kuna laonurga juures nurgakael sai oma lõpliku kuju just õnara servade tahumisega, siis on siin see osa vormitud mõlemalt poolt kahe pika, kergesti nõgusa külgtahu abil. Need tahud, mis oma alguse saavad palgi otsalt ja suunduvad lamedas kaares üle nurga-

---

[2] Need nimetused ei ole seotud ainult nurgaga, vaid tähendavad viltu (libamisi) löödud tahke üldse. Vrd. Wiedemann *laba* G. *laba, lava (lava)* 'Fläche, flache Seite, behauene Seite eines Balkens'; *labastama* 'flach behauen'; teibaid *labastama* 'Pfähle unten zuschärfen mit zwei behauenen Seiten'; *labastus* 'schiefe Hiebfläche (beim Fällen von Bäumen etc)'.

[3] Nii nimetas nurka Kihelkonna Riksu kl. Aadu tl. vanaperemees (1936. a. 70 a. vana).

kaela pähikule, on tehtud nii, et nende pinnad palgi keskjoonel lõikudes moodustavad lameda harja. Tahupindade nõgususe tõttu on harjad pisut teravamad kui need sama nurga all lõikuvate tasapindade juures võiksid olla. Tahumisega on nii nurgakael kui ka pähik muudetud kuuekandiliseks. Väliselt täidavad tahud dekoratiivset ülesannet, kuid et need ühtlasi annavad lõpliku kuju ka nurgakaelale, siis ei puudu neil oma konstruktiivne tähendus.

Mõõgateranurga külgtahud pole aga igal juhul tehtud nii reeglipäraselt, nagu eelpool kirjeldatud. Kihelkonnal Koimla kl.

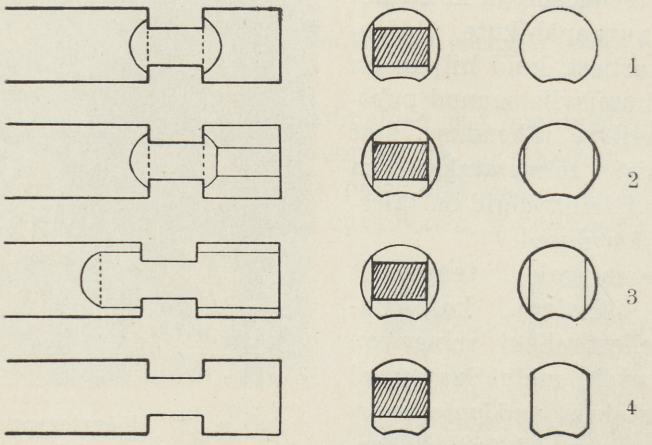

Joon. 19. Järsknurga variante (skeem).

leidub rehetuba, millel osa nurgatahke on puhtalt välja raiutud; osalt ei küündi aga tahud ühtlaste pindadena üle nurgapähiku, vaid haaravad laia kaarena ainult kaela ümbrust. Säärasel juhul on nurgapähiku külgi püütud eraldi vormida kahe vastastikku libamisi löödud tahuga (vrd. joon. 17:2).

Kolmas nurgakuju — järsknurk — erineb kahest eelmisest põhjalikult oma täisnurgi raiutud õnaratega ja neljatahulise kaelaga. Neist järsult raiutud õnaraist tuleneb rida rahvakeeles tarvitatavaid nimetusi, nagu juba nimetatud *järsknurk*, siis *anknurk*, *pügalnurk*, *saenurk* ja lõpuks veel *ristnurk*.

Seinapalkide kujust olenevalt võib järsknurga vormides leida teatavaid üksikasjalisi erinevusi. Kui nurk on raiutud otse ümmar-

gusse palki, mis vanemate ehitiste juures pole haruldane, siis on õnarad tehtud igasse nelja külge. Külgmised õnarad on aga alati madalamad ja väljapoole enam või vähem längus külgedega (vrd. joon. 19:1, 2). Külgõnaraid leidub sageli ka tahutud palkides, eriti siis, kui pealistikku sattuvad palgiotsad on eri jämedusega. Korralikumate ehitiste juures on aga püütud palke nii ühtlaseks tahuda, et külgõnarate raiumiseks kaob tarvidus. Päris järjekindlalt puuduvad aga külgmised õnardused ainult lauasaega kanditud palkide juures (vrd. joon. 19:4). Külgõnarad puuduvad ka niisugustel juhtudel, kui ainult ümmarguse palgi ots ühes nurgapähikuga on mõlemast küljest ühtlaselt siledaks tahutud. Sääraseid siledaks raiutud pindu nimetatakse palgi *põskedeks* ja tahumistoimingut *põsetamiseks* (vrd. joon. 9, 19:3).

Rööbiknimetus *saenurk* on järsknurgale ses mõttes väga iseloomustav, et see oma tehnilise täiuse on saavutanud alles suure sae tarvitusele tulekuga [4]. Järsult risti puud raiutud õnaraid ei saa kirvega kunagi nii puhtalt moodustada kui saega, ja endastmõistetavalt pole kirvega tahutud palk kunagi nii ühtlane kui lauasaega kanditud. Nagu aga järgnevas selgub, on järsknurka Lääne-Saaremaal tehtud juba kaua aega kirvega, enne veel kui saag tarvitusele tuli. See on olnud võimalik ainult selle tõttu, et järsknurga raiumisel on jälgitud osalt vana laonurga ehituse traditsioone. Nurka ei raiutud nii tihedasti kokku, et see säärasena oleks sooja pidanud, vaid nurgakaela ja õnarate vahele jäeti küllaldaselt ruumi sambla jaoks. Laonurga konstruktsiooni mõju võib näha ka selles, et mõnikord nurgaõnarad raiuti hoone sissepoole laiemad, nii et selle laienduse ja järgmise palgi kaela vahe võis täita samblaga (vrd. joon. 20:1). Peale selle on järsknur-

---

[4] Kohalt kogutud rahvapärimuste järgi on suur põikpuu-saag tarvitusele ilmunud alles üsna hilja aegu: Mustjalasse 70 a. tagasi (arvates 1937. a.) (KV 34 lk. 61), Mustjalasse 90 a. t. (KV 34 lk. 237), Kärlale 60 a. t. (KV 34 lk. 115), Karja mitte üle 100 a. t. (KV 34 lk. 195), Pühasse 60 a. t. (KV 34 lk. 164), Muhusse 90—100 a. t. (KV 34 lk. 266). Lauasaag on mõnes kohas ilmunud tarvitusele vähe varemini, teisal jälle hiljemini. Mitmed teated räägivad, et esimesed saed on saadud hukkunud laevadelt (KV 34: lk. 231 Jämaja; lk. 259 Anseküla; lk. 205 Pöide; lk. 266 Muhu); teistel andmetel on aga saed esmakordselt tarvitusele tulnud ehitustöölistega Riiast (KV 34: lk. 164 Püha; lk. 109 Pöide; lk. 306 Muhu).

gale otsitud tihendamisvõimalusi nn. *soojatapi* abil: pealmise nurga kaela ja alumise õnara vahekohta raiuti kolm- või nelinurkne soon, nn. *samblaauk*, mis peale nurga kokkulöömist topiti kõvasti sammalt täis (joon. 20). Soojatappi on aga Saaremaal kasutatud väga harva [5].

Kirjeldatud ristnurkadest moodustavad laonurgad ja järsknurgad kumbki oma levikupiirkonna, kuna mõõgateranurk on ainult üksikute näidetega esindatud järsknurkade levikuala

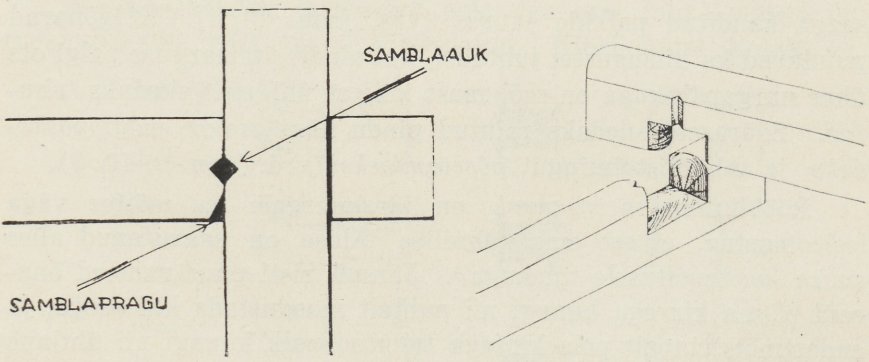

J o o n. 20. Soojatapiga varustatud nurgad: 1) skeem, mis näitab samblaprao ja augu asendit pealtvaates, 2) näide soojatapiga varustatud nurgast.

läänepiiril. Piir laonurkade ja järsknurkade vahel pole küll päris täpselt määratav, kuid niipalju on kindel, et esimest tarvitatakse ülekaalukalt Ida-, teist aga Lääne-Saaremaal. Kõige uuem aeg on nende levikupiirkondade vahet sellega ühtlustanud, et järsknurk on vähehaaval tunginud laonurga alale, kuid viimase levikuala tuumik on idas veel selgesti märgatav. Kõige visamalt on laonurk püsinud Muhus, kus seda mõnes külas veel tänapäeval teiste nurkade kõrval eelistatakse. Sellele järgnevad Pöide ja Jaani, kus möödunud saj. keskpaigu ehitatud hooned veel kõik on tehtud laonurka. Samas nurgatehnikas ehita-

[5] Autor ei ole neid oma reisidel üldse leidnud. Vastavale järelepärimisele ERM-i korrespondentidevõrgu kaudu on tulnud jaatavaid teateid ainult Kihelkonnalt (KV 34 lk. 279, 301. Esimene teade käib ilmsesti ühe tappnurga variandi kohta ja on seega ekslik), Mustjalast (KV 34 lk. 59 — neid tehtud aga Tallinnas), Karjast (KV 34 lk. 27, 191. Viimane käib Mustjala kohta).

tud maju leidub ka veel Valjala ja Karja khk. idapoolsetes külades, kuid nende kihelkondade keskel esineb maju, mis juba 19. saj. esimesel kümnendil on ehitatud järsknurka raiutud seintega. Nii võib Kesk-Saaremaal Karja ja Valjala khk. lugeda teatavaks üleminekualaks lao- ning järsknurga vahel.

Läänepoolseist kihelkondadest on leitud terve rida ehitamise aastanumbriga hooneid, mille seinad on raiutud järsknurka [6].

Need näitavad, et Lääne-Saaremaal hiljemalt 18. saj. lõpul on ehitatud juba päris üldiselt järsknurka seinu, kusjuures seinapalgid on osalt tahutud. Piirkonnas, kust tähendatud ehitised on pärit, pole õuehoonete ehituses laonurka üldse rohkem leitud kui ainult üks, arvatavasti 18. saj. lõpul ehitatud karjalaut Kihelkonnal Kõruse kl. Säädja tl. (sealt pärinebki nimetus *laonurk)*.

Mõõgateranurka on seni leitud ainult Kihelkonnalt Leedri, Riksu ja Koimla külast, igast kohast ühe juhtumina. Kaks esimest juhtu on märgitud aidaehitisis, mis pole täpselt dateeritavad, kuid võimalikult siiski ehitatud juba 18. saj. lõpul või 19. saj. algul. Ajaliselt määratav on ainult kolmas, mis leidub Koimla kl. Leemeti tl. 1831. aastal ehitatud rehetoa seinas (joon. 17:2).

T a p p n u r k a d e iseloomustavaks jooneks on nurgapähikute puudumine. Selle siduva osise ärajätmine on teinud vajalikuks koguni uute tehniliste võtete rakendamise nurkliidetesse, ja need võtted on suunatud nurga kaelaosa erilisele kujundamisele. See menetlus nõuab täpset tööd, kus kirve kõrval juba saag ja peitel etendavad tähtsat osa.

---

[6] Siia kuuluvad Ansekülast: Tatterselja metsavahikoha rehi, ehitatud 1705. a. tahumata palkidest; Kaimri kl. Körtsi tl. elurehi, ehitatud 1760 osalt tahumata palkidest; samast külast Tamsla tl. elurehi, ehitatud 1770 osalt tahumata palkidest; Kihelkonnalt: Leedri kl. Roosi tl. elurehi, ehitatud 1771 tahutud palkidest; Kuusnõmme mõisa rehi, ehitatud 1792 tahumata palkidest; Kuralese kl. Simmu tl. elamu, ehitatud 1812 tahutud palkidest; Kõruse kl. Säädja tl. ait, ehitatud 1793 tahutud palkidest, sama tl. elurehi, ehitatud 1822 tahutud palkidest; Mustjalast: Tuiu kl. Paka tl. rehetuba, ehit. 1738 tahutud palkidest; Vanakubja kl. Punsuse tl. ait, ehit. 1795 tahutud palkidest; Jauni kl. Peetri tl. kambrid, ehit. 1791 tahutud palkidest. Kärlalt: Mõnnuste kl. Kulli tl. ait, ehitatud 1785 tahutud palkidest; Hirmuste tl. ait, ehitatud 1794 tahumata palkidest. Peale selle on märgitud Lääne-Saaremaal veel hulk tahutud palkidega järsknurka raiutud vanu hooneid, millede ehitamisaeg pole enam täpselt määratav.

Tappnurga nimetusi on Saaremaal käibel terve rida, kuid kõik need erikõlalised nimed on tarvitusel ainult kolme nurgakuju tähistamiseks. Nimetused *tappnurk* e. *tapinurk* ja *puhasnurk* esinevad üldnimetustena kogu nurga liigi kohta, kuid neid võidakse kasutada ka iga variandi eraldi tähistamiseks.

Joon. 21. Toataguse kambri nurk ja räästalauaga katuse äär. Mustjala, Panga.

Kalasabanurk (ka *soomenurk, miiuga* [= viltulõigatud pindadega] *nurk*) on vanim ja üldisemalt tuntud tappnurga kuju (joon. 21). Seda leidub eeskodadel ja muudel väiksematel elamu külgeehitustel üle terve Saaremaa, kuid elamu ja teiste põhihoonete juurde ei ole see kunagi õieti kodunenud. Millal tähendatud nurk taluehitisis on tarvitusele tulnud, pole päris kindel, küll on seda aga möödunud sajandi kolmandal veerandil juba kindlasti tuntud. See väide maksab siiski ainult puhtakujulise kalasabanurga kohta: üleminekuvormina rist- ja puhasnurkade vahel on kalasabanurk tarvitusel olnud juba 19. saj. teisel veerandil, nagu näitab üks 1831. aastanumbriga märgitud ait Kihelkonnalt (joon. 22). Täpselt samasuguse nurgaehitusega ait on leitud ka Muhust

Joon. 22. Aidanurk. Kihelkonna, Leedri.

Võlla kl. ja neile mõlemale kaunis lähedane kambrinurk Anseküla khk. Lõo kl. (vrd. joon. 23). Neist näiteist selgub muuseas, kuivõrd visalt uus nurkamisviis suutis tungida talu ehitustehnikasse: vana ristnurga eeskujul on esialgu ka tappnurga otsad jäetud pikemaks ja samas seinas kipuvad nurgatapid vägisi muutuma ristnurga kaelalõikeile sarnanevaks (vrd. joon. 23). Niisugust pikaotsalist kalasabanurka kutsub rahvas tabavalt *seakaelanurk*.

Joon. 23. Kambrinurk. Anseküla, Lõo.

Salatapp, kikastapp e. *tallinnatapp* (joon. 24). Siin on palgiotsad järsult õhemaks raiutud, kuid raiutud kohtadesse jäetud kalasabataoline salatapp. Tapile vastab samakujuline väljalõige teise palgiotsa sees.

Selle tappimisviisi on Lääne-Saaremaa ehitustöölised õppinud Tallinnast.

Hammasnurk (*[h]ambaga nurk, soometapp, tartutapp, riiatapp* — joon. 25) on tarvitusele tulnud salatapi järel ja jällegi kohalike ehitusmeistrite kaudu väljast. Praegu on see nurgakuju kiiresti levinemas: peaaegu kõik uuemad hooned raiutakse hammasnurka. Hammasnurk on ka mandril laialt tuntud, kuid eriti omane näib see olevat Kagu-Eestile, kus seda ms. on rakendatud isegi ristnurga juures [7].

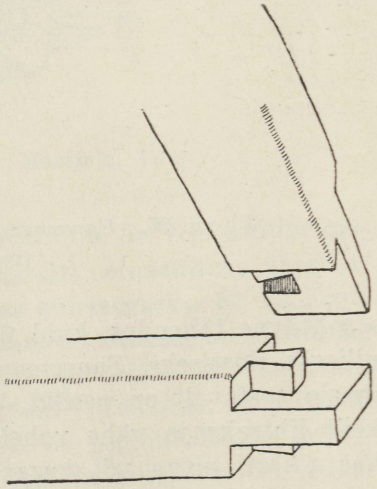

Joon. 24. *Salatapp* e. *kikasnurk*. Kihelkonna.

[7] Vt. mudelid Setumaalt ERM-is (A 448: 46, 47).

Nurkadega ühenduses tulevad küsimusse veel konsoolitaoliselt lõigatud nurga pikendused, kandenurgad katuse ulu all. Neid leidub kõigis vanemais aidaehitisis, kuid harva ka teiste hoonete juures, mille katus moodustab kaugele ette ulatuva ulu (mõned Lääne-Saaremaa võrkmajad ja kambrid). Kandenurkadel lasub katuse murispuu, millele sarikate kaudu kandub katuse esipoole raskus. Katuse kandjana on palgi pikendustel niisiis puhtkon-

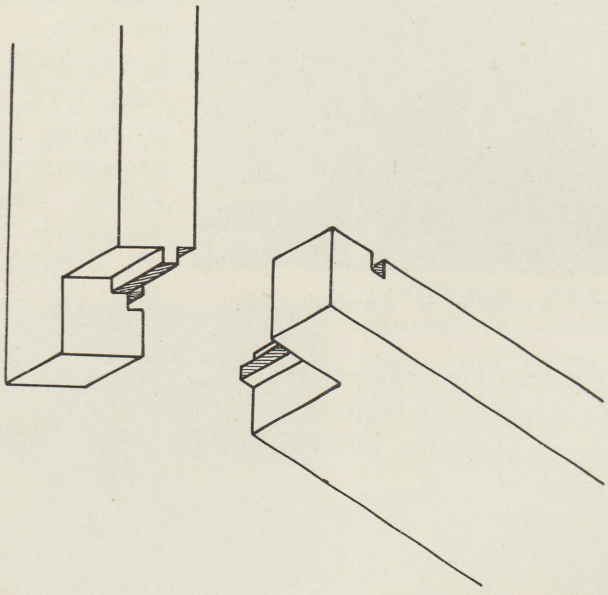

Joon. 25. *Hammasnurk*. Kihelkonna. ERM A 448:27 (mudeli järgi).

struktiivne tähendus, kuid ühtlasi on need ka hoone arhitektooniliseks ilustiseks. Saaremaa taluehitiste kainelt asjalikule üldilmele vastavalt on needki dekoratiivsed osised jäänud oma lõikeilt lihtsaks ja vähe vahelduvaks. Harilikult on nad lõigatud kas täiesti sirge või kergelt ülespoole kaarduva lõikejoonega kolmnurkseks pinnaks, millel puuduvad igasugused lisailustised, kui nendeks mitte lugeda õrreauke palgiotste vahel. Aida kandenurkade vahele asetatakse nimelt õrs, millel kuivatatakse pesu ja lõngu varjulise ulu all. Juhul, kui pikendatud palgiotsi on ülestikku rohkem kui kaks, siis on neist mõnikord ainult üks või

kaks alumist otsa dekoratiivselt välja lõigatud, kuna pealmised jäävad ühepikkuseiks (vrd. joon. 26). Neid traditsionaalselt reeglipäraseid lõikeid elustab mõnikord ainult väike teravnurkne raie alumise palgiotsa kannas. Astmeliselt lõigatud kandenurki võib leida võrkmajade juures, mille ulu moodustab kaugele ette ulatuv katuse ots.

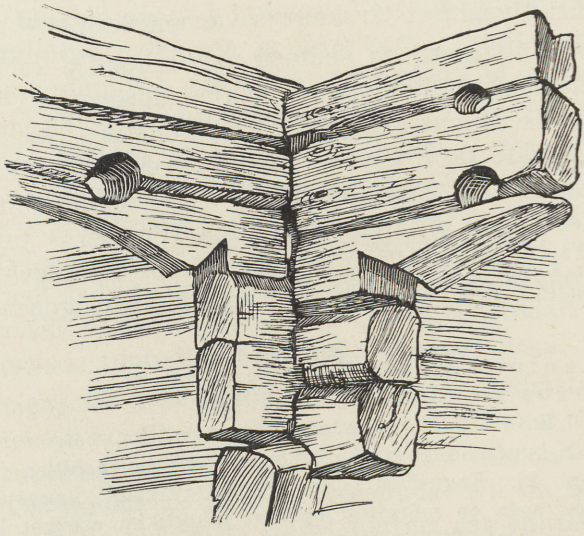

Joon. 26. Aida kandenurk. Mustjala, Tuiu.

Eesti taluhoonete ehitustehnika uurimine on veel kujunemisjärgus, mistõttu ka Saaremaa ning mandri seinaehituse üksikasjade võrdlemine osutub mõneski suhtes enneaegseks. Et ka Eesti mandril vanemaks ja üldisemaks seinamoodustiseks on ristnurka raiutud ja varatud sein, on niivõrd tuntud tõsiasi, et selle kohta ei tarvitse tuua üksikasjalikumaid näiteid[8]. Takistus, mille vastu aga võrdlev uurimine otsekohe põrkab, on regionaalse ja kronoloogilise ülevaate puudumine mandri ehitiste nurgakonstruktsioonidest. Seniste andmete põhjal võib umbkaudu oletada, et järsknurk ka mandril vähemalt viimase poolsaja aasta kestel on olnud kõige üldisemalt tuntud nurgakuju, kuid selle kõrval leidub küüni-

8 Vrd. Manninen Sachk. II lk. 274; Ederberg Taluehit. lk. 7.

ja laudaehitisis ka veel ühekülgse õnardusega (koerakaela-) nurka [9]. Laonurga kohta ei ole väljastpoolt Saaremaad seni rohkem andmeid kui Noarootsist, Pakrist ja Setumaalt [10], ning ka kuuetahulist (Saaremaa mõõgatera-) nurka on seni tähele pandud ainult Loode- ja Kagu-Eestis [11].

Tehniliselt täiendatud ristnurk, nn. *soenurk* e. *soojanurk* on seniste andmete järgi peamiselt põhja-eestiline nähtus [12] ja esineb peaaegu alati ühenduses järsknurga variantidega [13].

Veel puudulikumad on andmed palgitahumise kohta. Teated, mis seda küsimust puudutavad, on kaunis üldsõnalised, kuid nende hulgas leidub iseloomustavalt palju sääraseid, mis räägivad täiesti tahumata palkide tarvitamisest elamu- (rehetoa-)seina ehitamisel. Et eestlased (nähtavasti mandril) oma elamuid ehitasid tahumata puudest, seda on rõhutanud juba Hupel [14] ja Rosenplänter [15], kuid ka hilisemast ajast kuni käesoleva ajani leidub rida teateid, mis olukorda kirjeldavad samasugusena [16]. Neist

---

[9] Manninen loc. cit.; Ederberg loc. cit.

[10] Erixon Techn. lk. 28, joon. 18: 2, 4.

[11] EA 7 lk. 47 Ridala (kus seda kutsutavat ka *rootsinurk*); 1937. a. suvel on autor kuuetahulist nurka leidnud paari laudaehitise juures Noarootsis Kudani kl. Kagu-Eestis on sel nurgatüübil ilmsesti üks tihe levikupesa, sest seda on märgitud kolmest lähestikku asuvast khk.: Räpinast, Põlvast ja Vastseliinast (EA 14 lk. 241, 243; Ederberg loc. cit., joon. 2.).

[12] Vt. EA 7 lk. 49 Ridala; KV 34: lk. 239 Martna; lk. 93 Kullamaa; EA 7 lk. 205 Mihkli; EA 6 lk. 103 Audru; KV 34: lk. 79, 327 Risti; lk. 53 Nissi; EAV 1 lk. 245 Juuru; KV 34 lk. 159; EAV 1 lk. 185 Kuusalu; KV 34 lk. 133 Peetri; EA 10 lk. 255; KV 34 lk. 365 Haljala; EA 10 lk. 665; EAV 1 lk. 327 Simuna; EA 15 lk. 30 Torma; EA 7 lk. 275 M.-Mgdl.; KV 34: lk. 235 Pilistvere; lk. 315, 321 K.-Jaani; lk. 391 Rõuge.

[13] Ainult ühel juhul (EA 15 lk. 30 Torma) öeldakse, et soojanurk on raiutud koerakaela(!)nurgasse.

[14] Hupel TN II lk. 320.

[15] Rosenplänter XI lk. 23; vt. ka Manninen Sachk. II lk. 273.

[16] H II 15, 681 (1) H.-Jaani (1889. a.); H II 17, 231 Vigala (1889. a.); H II 43, 520 Põltsamaa (1891. a.); H II 55, 399 Tarvastu (1896. a.); H II 49, 503 S.-Jaani (1894. a.); H II 55, 653 S.-Jaani (1896. a.); H III 27, 493 Halliste (1896. a.); E 26535 (3) Halliste (1896. a.) ja ajavahemikust 1926.—37. a.: EAV 1: lk. 221, 237, 150, 176 Rapla, Juuru, Jõelähtme, Kuusalu; EA 16 lk. 173 P.-Viljandimaa; KV 34 lk. 275 Karksi.

üksikuist teateist ei tohiks veel järeldada, nagu ei oleks mandril palgitahumist vanemal ajal üldse tuntud, küll aga seda, et tahumata palkide tarvitamine oli üldisem nähtus. Nii võiks siis kogu Eesti mandri ehitisi oma palkide tööstlusviisi poolest võrrelda Ida-Saaremaa hoonetega, milles tahutud palgid on enam või vähem juhuslikuks ja uuemaaegseks nähteks. Sellega oleks aga ka ära lõigatud võimalus, et Lääne-Saaremaa oleks seinaehituse alal arendavaid tõukeid saanud kusagilt Eesti mandrilt. Kui Lääne-Saaremaa tahutud palkidega ja järsknurka raiutud seinad oleksid uuema aja sünnitus, siis võiks veel oletada, et sealsed puutöömeistrid neid on õppinud tegema mandril tööl käies; kuid et neist seintest palju pärineb juba 18. sajandi lõpult, kus vaba tööliste liiklemine sisemaal ei saanud küsimusse tulla, siis langeb seegi võimalus ära. Nii tuleb siis oletada kahest võimalusest üht: 1) kas on läänesaarlased ise oma seinaehitustehnikat parandanud, või 2) on nad seda teinud hoopis võõrastel eeskujudel. Et esitatud küsimustele vastata, selleks tuleb tutvuda lühidalt meie lähemais naabermais tuntud seinaehituste üksikasjadega.

Kui kõigepealt meie tahumata palkidega ehitistele etnograafilisi vasteid otsida, siis selgub, et neid tänapäevani veel on alal hoidunud suuremal määral idas. Ei tarvitse minnagi kaugemale kui Eesti ida-piirimaile, et selles veenduda. Nii on Setumaal ja Petseri ning Peipsi venelaste aladel suurem osa ehitisi veel tänapäeval tahumata palkidest; ainult elutoal on siin seestpoolt, istepinkide selja tagant mõne palgikorra ulatuses sein siledamaks tahutud [17]. Ümarate palkidega koos võib Setumaal ja Petseri venelaste juures kaunis sageli leida ka veel koerakaelanurka [18]. Samuti on tahumata seinapalgid täiesti üldised Ida-Lätis, Latgales [19], ja ka mujal Lätis peale Lääne-Kuramaa pole need veel sugugi haruldaseks nähteks [20]. Venemaa taluehitiste puhul rõhutavad tahumata palkide osatähtsust kõik uurijad, kes sealseid ehitisi oma töis on puudutanud [21]. Siin jätkub Sireliuse lühidast kok-

---

17 Vrd. Manninen Set. ehit. I lk. 65.

18 Autori tähelepanekud.

19 Celtn. piemin. tahv. 36, 37.

20 Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 445 jj.; Materiali I—III, korduvad näited joonistena; vrd. Bielenstein lk. 11, 12.

21 Vt. näit. Харузинъ lk. 39; Zelenin lk. 260.

kuvõttest, kus öeldakse, et mõne aastakümne eest (arvates 1909. aastast) olid veel kõikide Ida-Venemaal asuvate soomesugu rahvaste ehitised tahumata puudest [22]. Sama olukord valitses vanemal ajal ka Soomes, ja eriti visalt maa idaosas — Karjalas. Nagu Setu- ja Saaremaal, nii tahuti ka Karjalas 19. saj. alguseni seinapalke ainult seestpoolt kuni suitsupiirini [23].

Koos tahumata palkidega esineb igal pool seinaehitusetehnika varasemail astmeil koerakaelanurk [24], kuid nagu Erixoni uuemad uurimused näitavad, leidub selle kõrval laialdasel alal ida pool Läänemerd Saaremaalgi tuntud laonurk oma mitmesuguseis kujunemisastmeis [25]. Laonurga laialdast levikut arvesse võttes on täiesti tõenäoline, et seda ka Eesti mandril kunagi üldisemalt on tuntud.

Koerakaela- ja laonurga rööbiti esinemine kinnitab omakorda eelesitatud väidet nende kahe nurgamoodustise kujunemisloolisest sugulusest (vt. lk. 16), kuid teiselt poolt pole sugugi võimatu, et ka osa meie ja naabrite järsknurkadest on kujundatud aegade jooksul laonurgast õnarapõhjade laiendamise ja kaela külgtahkude järsendamise teel (vrd. lk. 15). Säärasele võimalusele osutavad eriti järsknurgad, mis on raiutud täiesti tahumata palkidesse [26] (vrd. joon. 19:1).

Kuid olgugi, et järsknurga kujunemine laonurgast tundub tüpoloogiliselt täiesti usutavana, ei tohiks seda võimalust siiski üldistada ei ruumilises ega ka ajalises mõttes. Meie võime oma järsknurga säärast kujunemiskäiku küll tõenäoseks pidada, kuid ainult eeldusel, et sellele kujunemisele on algtõuke andnud välised eeskujud, mis lõppude-lõpuks pärinevad lõunast ja läänest. Säärasele arvamusele sunnivad meid ühelt poolt kultuurajaloolised faktid, teisalt aga ka puht-ergoloogilised kaalutlused. Kui

---

[22] Sirelius PW IX lk. 100.

[23] Sama SKK II lk. 192.

[24] Sama PW VIII joon. 104, 105; IX lk. 70; Erixon Techn. lk. 14, 48, 49, joon. 3.

[25] Erixon Techn. lk. 28, joon. 18 (märkides selle nurga esinemist Karjalas, Setumaal, Noarootsis, Pakril, mitmel pool Lätis ja Soomes); vt. Soome kohta ka Hämäläinen K-SK joon. 179.

[26] Üks niisugune nurgamoodustis on välja kaevatud Läti muinaslinnusest (Pekas kalns) ja kuulub arvatavasti nooremasse rauaaega (Balodis Burgberge lk. 287, joon. 124 b).

Ida- ja Põhja-Euroopas osalt veel meie päevini püsib tahumata palkidest koerakaela- või raienurka ehitatud seinu, siis on seevastu leitud Lõuna-Euroopast tahutud palkidest, järsknurkadega seinajäänuseid, mille iga ulatub tagasi pronksiaega (Põhja-Itaalia terramare leid) [27]. Lõuna-Euroopa metsarikkad Alpimaad on jäänud nähtavasti selle muinasaegse ehitustraditsiooni kandjaks, kuna sealseid tahutud palkidest ristnurka raiutud ehitisi peetakse Euroopa palkehitiste hulgas tehniliselt kõige täiuslikumaiks [28].

Tahutud palkidest seinaehitus on iseloomustav ka idapoolsele Kesk-Euroopale [29], kuid siin on hilisem kalasabanurk vana ristnurga peaaegu täielikult välja tõrjunud [30]. Nähtavasti on siis põhjust oletada, et põhjapoolne Euroopa on palkide tahumisalal arendavaid tõukeid saanud pika aja jooksul lõunast üle Kesk-Euroopa.

Eelmärgitud terramare seinakonstruktsioon on instruktiivseks näiteks, et järsknurk on võinud tekkida ühenduses tahutud palkidega: ainult tahutud palkide juures on järsku sisseraiutud õnarus täiesti loomulik, kuna see vastab palgi kandilisele kujule [31]. Seetõttu tuleb ka ümmargustesse palkidesse raiutud järsknurki — nagu neid leidub Saaremaagi ehitistes — lugeda tõelise järsknurga jäljendusteks, mis sel kujul pealegi halvemini oma otstarvet täidavad kui laonurgad. Ümmargusse palki ei saanud järsknurka kunagi nii täpselt raiuda, et see ilma samblata sooja oleks pidanud; samblatihendus andis aga seetõttu vähe tulemusi, et vana kombe järgi tarvitati seina ehituseks tooreid või pooltooreid palke, mis hiljem märgatavalt kokku kuivasid, nii et nurgad kaotasid oma soojapidavuse. Viimase suurendamiseks ongi järsknurga ehituses tarvitusele võetud samblapraod [32] ja augud *(soe-*

---

[27] Vt. näit. Sirelius PW IX lk. 63, joon. 187; Erixon Techn. lk. 28.

[28] Vt. näit. Schier lk. 117.

[29] Sama t. lk. 119, 120; vt. ka Dethlefsen lk. 8, joon. 3; Schimanski joon. 5 jj.

[30] Schier loc. cit.

[31] Erixon (Techn. lk. 27) ja Schier lk. 119) kalduvad isegi arvama, et järsknurga idee pärineb sõrestikseina (Fachwerk) konstruktsioonidest.

[32] Mis pealegi meenutavad väga raienurga viltuseid lõikeid.

nurk), milliseid peale Eesti võib leida ka Lätis [33] ja Soomes [34], kus järsknurk on samuti osalt veel kodunemisjärgus [35].

Eelnevast kokkuvõtet tehes selgub niisiis, et Eesti ühes lähemate naabermaadega (Soome, Vene, Läti) kuulub ehituskultuuri piirkonda, kus tahumata palkidest koerakaela- või laonurka ehitatud sein nähtavasti pikka aega, osalt aga kuni tänapäevani on etendanud tähtsat osa. Sesse piirkonda tungib aegade jooksul lõuna poolt järsknurga raiumistehnika, mida aga siin püütakse kohandada tahumata palkidele. Üleminekuvorme, mis säärasest katsetusest tekkinud, võib näha kogu Eestis, kuid ühel kitsal alal — Lääne-Saaremaal — on jõutud juba 18. saj. lõpuks täieliku järsknurgani, mille tunnuseks on mõlemast küljest tahutud palgid. Sellest võib järeldada, et märgitud ala on varemini sattunud kokkupuutesse nende peateedega, mida mööda järsknurk lõunast põhja poole on tunginud. Ja tõepoolest leidubki Lääne-Saaremaa kõige lähemas naabruses kaks ilmsesti vana järsknurkade levikuala, mis näivad omakorda ühenduses seisvat Kesk-Euroopa palkehitiste piirkondadega. Need alad on Rootsi ja Kura rannik. Esimeses on järsknurga leviku lõuna-põhja-suund selgesti märgatav: Lõuna-Rootsis (Götaland) on seda tuntud juba keskajal, põhjas aga alles 17. sajandi keskpaigast alates [36]. Kura ranniku ehitiste kohta puuduvad nii täpsed andmed, kuid tahutud palkidest ehitiste täiesti järjekindel esinemine kogu rannikul, Leedu piirilt kuni Irbeni väinani liivlaste alal [37] näitab, et palgitahumise oskus peab sealgi olema vana. See oletus muutub seda kindlamaks, kui arvesse võtta, et Kuramaa lähedases naabruses asub Meemelimaa ja Ida-Preisi, kus tahutud palkidest või koguni plankudest ehitised on täiesti üldiseks nähteks ning kahtlemata ka vana algupära [38].

Kui jälgida seinaehitustehnikat Ida-Preisist alates mööda Kura rannikut üles põhja poole, siis ilmnevad sel pikal ranniku-

---

[33] Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 450, joon. 62.

[34] Sirelius SKK II joon. 221.

[35] Vrd. sama t. lk. 155, 193; Blomstedt-Sucksdorff lk. 122; Hämäläinen K-SK lk. 247, 248.

[36] Erixon Techn. lk. 30.

[37] Autori tähelepanekud 1937. a.; vrd. Materiali I tahv. 12, 13, 17, 18; II tahv. 1—3; III tahv. 10—12.

[38] Dethlefsen lk. 8, 10, joon. 3.

alal mõningad väiksemad erinevused, kuid need on kõik arenguajaloolist laadi. Nii ei tunta Ida-Preisis nähtavasti üldse seina varamist, vaid palgid on tasaseks tahutud pindadega asetatud üksteise peale[39]; samasugune olukord näib valitsevat Kuramaa ehitiste juures Liepaja ümbruses; kuid põhja pool, Kuldiga piirkonnas, leidub juba varatud palkidest seinu[40]. Ida-Preisis on kalasabanurk täiesti üldine ja sellega rööbiti esineb ka postnurkadega ehitisi[41]; Kuramaal muutuvad aga mõlemad nurgamoodustised seda haruldasemaks, mida rohkem liikuda põhja poole, ja Liivi rannikule jõudes on kohe märgata, kuidas ristnurk omandab silmapaistva ülekaalu. Nii esineb siis Ida-Preisi ja Lääne-Kuramaa ehitiste juures rida üksikasju, mis märgivad tee, kust teatavad ehitustehnilised uuendused on tunginud lõunast põhja poole. Seejuures jääb nende uuenduste läbitungivus seda nõrgemaks, mida kaugemale nad jõuavad oma lähtekohast (vrd. liivi tahutud, kuid ristnurka raiutud seinad!).

Nüüd tekib küsimus: kas pole ka Lääne-Saaremaa tahutud palkidest seinad nõrk järelkajastus sellest lõuna-põhja kultuurivoolust või on saarlased eeskujusid saanud Rootsist? Kui küsimusele läheneda puhtvormikriitilisest seisukohast, siis kalduks otsus küll rootsi mõju kasuks. On ju Rootsis samasuguseid varatud seinu kui Saaremaal[42], kuna Kura rannikul on palkide varamine haruldasemaks nähteks. Kui aga arvesse võtta seda tõsiasja, et palkide varamine ei ole mingi rootsi spetsialiteet, vaid tehniline oskus, mis igivanast ajast saadik on olnud tuntud ka ida pool Läänemerd — ms. ka Eestis ja Soomes[43] — siis kaotab see üksikasi etnograafilise võrdluse juures palju oma erikaalust. Varamise oskus on nähtavasti välja kasvanud põhjamaade karmides ilmastikuoludes, kus, nagu tähendatud, on ehitusaineks olnud osalt tänapäevani tahumata palgid, mida kõige otstarbekam oli seinaks liita vara abil.

Lääne-Saaremaal, Kihelkonnal ja Sõrves, on olnud küll kesk-

---

[39] Sama t. lk. 8; Schimanski joon. 5, 6, 8, 20.
[40] Vrd. Materiali I tahv. 13; II tahv. 3; III tahv. 10.
[41] Dethlefsen lk. 8, 10; Schimanski joon. 5—8.
[42] Erixon Techn. lk. 20.
[43] Sirelius PW IX lk. 70, 71; vrd. Vilkuna, V-SK lk. 11, kus ta põhjendatult tõrjub Erixoni väited, nagu oleks vara-raud rootsi laen.

ajal tugevaid rootsi asustuspesi [44], kuid esiteks on need asustused selleks liiga vana algupära, et nende mõju võiks maksvaks lugeda 18. sajandi ehitiste kohta, ja teiseks näib rootsiline asustuselement pärinevat peamiselt Ojamaalt, kus palkehitised vist kunagi pole olnud rahvakultuuri iseloomustavaks osaks [45]. Ja lõpuks: kui seinaehituses tunnustada rootsi mõju, siis peaks oletama, et Lääne-Saaremaale oleks sattunud ka muid rootsipäraseid üksikasju ehituskultuuri alalt, mida aga seal märgata ei ole. Seevastu leidub Lääne-Saaremaa ehituskultuuris rida muule Eestile võõraid nähteid, mis siia on kindlasti tunginud otse Kura ranniku kaudu. Nende üksikasjade juures on võimalus peatuda edaspidises ainekäsitluses. Et Kura ranniku ehitistel varatud seinad on tänapäev haruldaseks nähteks, see ei ütle veel, et varamist seal vanemal ajal poleks tuntud. Palju tõenäosem on, et neljast küljest tahutud palgid on varamise seal alles hilja aegu tarbetuks muutnud.

Lõpuks märgitagu, et peale tahutud palkide on ka pikkade otstega kalasabanurgad (joon. 22, 23) üheks tõenduseks, et Saaremaa seinaehituses on jälgitud otse lõunapoolseid eeskujusid. Seni pole selle nurgamoodustise kohta andmeid küll Kura rannikult, kuid see esineb Ida-Preisis, eriti Masuuri alal [46], ja nähtavasti laiemaltki igal pool idapoolses Kesk-Euroopas [47], kus vana ristnurk on taandumas kalasabanurga eest.

Tõsisemalt kui järsknurga puhul tuleb küsimusse rootsi eeskuju Saaremaa mõõgateranurga tekkimises. Kuigi kuuetahuline nurk pole päris tundmata ka meie teistes naabermaades, Soomes ja Balti riikides [48], siis pole see nähtavasti ometi kusagil mujal saanud nii tüübiliseks rahvakultuuri osaks kui Rootsis [49] (ja samuti ka Norras). Erixoni arvamuse järgi on küsimusesolev nurgatüüp Eestis ja Baltimail kodunenud alles 16.—17. saj. ühenduses Rootsi poliitilise ekspansiooniga [50]. Selle arvamusega võib

---

[44] Blumfeldt Rootsil. as. lk. 153 jj.

[45] Ojamaal valitseb nimelt kivi- ja rõhtplank-(postnurk-)sein (vt. näit. Erixon Bgn. joon. 16; Techn. joon. 9).

[46] Dethlefsen joon. 3:7,8; Schimanski joon. 5 jj.

[47] Vt. näit. Schier lk. 119.

[48] Erixon Techn. lk. 21, 47, 48, joon. 9 (levikukaart).

[49] Sama t. joon. 9.

[50] Sama t. lk. 48.

eesti nurgauurimistöö praegusel järgul ühineda, sest kuuetahulise nurga juhuslik esinemine nii Eesti läänes kui ka idas näib osutavat, et siin pole tegu pidevalt levineva, maapõlise nähtega, vaid kultuurilaenuga, mis on umbes ühel ajal mitmel pool sattunud nagu võõrale pinnale.

B. Kiviehitised.

Kiviehitised Saaremaal on suures enamikus tehtud paest. Eriti järjekindlalt on seda kiviainet kasutatud enne möödunud sajandi viimast veerandit, kust peale hakkab sekka ilmuma juba ka üksi-

Joon. 27. Murdpae tükkidest laotud seinte ja katusega suvikoda-sepapaja. Kaarma, Kärdu.

kuid raudkiviehitisi. Raudkiviga on katsetatud küll ka vanemal ajal, kuid need katsetused pole jõudnud kindla seotud müürini, vaid küsimusse tulevad lühikesed ja madalad kivitarandi kombel sideaineta laotud seinajätkud juhuslikes ehitisis (kuurid, suvilaudad, varjualused jne.). Mõnikord võib leida ka üksikuid raudkive vanemate ehitiste paemüüride seest.

Raskused, mis takistasid maal külluses leiduvat raudkivi müüriehituses kasutamast, olid ilmselt tehnilist laadi: toorest, ümarat maakivi ei saa ilma korraliku lubjaseguta ulatuslikumas müüris kasutada. Lubjasegu kasutamine müüriehituses on aga

alles uuema-aegne nähe, sest kogu maalt pole seni leitud ühtki lubjaga tehtud taluhoone müüri, mille vanus vaidlematult ulataks tagasi üle möödunud sajandi keskpaiga. Kui möödunud sajandi lõpul hakati tegema raudkiviehitisi, siis oli üheks eelduseks just lubja tarvituselevõtt, kuid rööbiti sellega tuli tarvitusele juba ka lõhutud raudkivi. Alles need kaks tehnilist edusammu on kõrvaldanud raskused raudkiviehitiste edasiselt arenguteelt.

Hoopis teistsugused olid võimalused paemüüri ehitamisel: õhukesed, tasased paetükid lasksid end hõlpsasti ka ilma sideaineta müüriks laduda. Kogu maal leidub üksikuid vanu suvikodasid, mille seinad ühes otsaviiludega on laotud täiesti lahtistest murdpaetükkidest (vrd. joon. 27, 64). Ka sepapajasid, üksikuid aitu, suvilautu ja võrkmaju on ehitatud kuivalt, ilma saviseguta. õhukeste murdpaekildude tarvitamine on niisugustele ehitistele täiesti iseloomustav, ja see asjaolu näitab omakorda, et siinsete vanemate kiviehitiste materjal on saadud just maapinnalähedastest õhukestest murdpaekihtidest, mis olid suurema vaevata kättesaadavad. õhukest murdpaat on eelistatud ka saviga seotud müüride ehitamisel, kuid möödunud sajandi keskpaigast alates hakkab ilmuma selle kõrvale juba raiekivi, mis on enamasti tehtud paksemaist paekihtidest (vrd. joon. 185). Raiekivist ei ehitata aga kõiki hooneid, vaid selle tarvitamine piirdub peamiselt suvikodade, sepapajade ja keldritega. Neist kujunevad paemurdude piirkonnis — Kaarmal, Kärlal, Jaanis ja Muhus — nagu mingid moeehitised, millega nähtavasti on püütud uhkustadagi.

Umbes samast ajast alates, mil raiekivi läheb moodi, hakatakse müüriehituseks kasutama ka lupja. Leidub isegi ehitisi, mille murdpaest seinu on püütud väljastpoolt tasandada õhukese lubjakrohvi abil, kuid niisugused seinad on siiski haruldased ja tekkinud alles kõige uuemal ajal (vrd. joon. 208).

Kui kaugele minevikku siinsed kiviehituse traditsioonid ulatuvad, selle kohta puuduvad otsesed andmed. Vanemad etnograafilised teated, mis puudutavad Saaremaa taluehitisi, rõhutavad puu suurt osatähtsust siinses ehituskultuuris. Nii on ühes 1698. a. reisikirjelduses märgitud, et siinse talupoja põllumajanduslikud ehitised nõuavad palju puud[51]; teises 1673. aastast päritolevas

[51] Keussler lk. 384.

rahvaelu kirjelduses on öeldud veelgi selgemini, et maal on taluehitised tehtud puust ja ainult linnas leiduvat ka kiviehitisi [52]. Viimased olevat ehitatud oma maa raiekividest, mis aga „enamasti on õhukesed ja suurelt osalt ainult kahe sõrme paksused“ [53]. Nii on siis selles allikas küll juba märgitud Saaremaa paemurdude olemasolu, kuid eitatakse siiski nende mõju taluehitistesse. Alles sajandi võrra hiljem leidub teateid kivist ehitatud taluhoonete kohta. Nii märgib Hupel, et mõned talupojad hakkavad omale ehitama kivist roovialusega elamuid [54]; Valjala pastor Joh. Heinr. Schmidti aruandest 1787. a. Riia asehalduskonnale võib järeldada, et paekivist ehitatud suvikojad on sealses kihelkonnas harilikuks nähteks [55]. Samalaadses aruandes teatab Kärla pastor Joh. Heinr. Koch 1802. a., et eramõisades ehitatavat juba vähehaaval kivihooneid, ja talupoegadelgi öeldakse olevat elamuid, mida köetakse [kivi]roovialustest [56]; 19. saj. algul olevat Jaani khk. Tagavere külas juba mitmed majad olnud kivist, mis ühes kõrgete kivist õueaedadega andvat külale väikese linna välimuse [57]. Mõningaist 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses tehtud kiviehitisist on säilinud näiteid tänapäevanigi (vrd. joon. 65).

Esitatud vanemaid ja nooremaid andmeid võrreldes võiks siis järeldada, et kiviehitised on hakanud Saaremaal kodunema alles 18. saj., kui mitte mõningad asjaolud ei räägiks kiviehitiste vanema ea kasuks. Kõigepealt tuleb arvesse võtta, et kiviehitised on tekkinud ümbruse looduslikest tingimusist olenevalt ja tõukejõuks on siin olnud ehituspuude nappus. Niikaugele kui ajaloolised andmed ulatuvad, on teatavad piirkonnad Saaremaal alati kannatanud suurt ehituspuude puudust. Metsavaesteks piirkondadeks on Muhu, Pöide, Jaani, Valjala, Püha, osalt ka Karja, Kaarma, Anseküla ja Lõuna-Kihelkonna rannikuala. Nähtavasti ei ole idapoolsel Saaremaal kunagi suuremaid metsi olnud [58]. Rootsi ajal olid täiesti metsalagedad Pöide, Jaani ja Anseküla, kuna teistes

---

[52] Blumfeldt-Ränk lk. 19, 21, 22.
[53] Sama t. loc. cit.
[54] Hupel TN III lk. 366.
[55] VA 101 B lk. 7.
[56] VA I 174 (5) lk. 135, 143.
[57] VA I 4 (10) lk. 145.
[58] Mathiesen lk. 193.

eelpool märgitud kohtades metsa leidus ainult hõredalt [59]. Vene aja alguseks on olukord nähtavasti veelgi halvenenud: 1731. a. revisjoniaktide järgi leidus ehituspuud küllaldaselt ainult mõnede Põhja-Karja, Mustjala, Kihelkonna, Anseküla ja Jämaja mõisade maadel [60], kuna Kesk-Saaremaa mõisadel (Kaarma, Kärla) oli metsa vähe [61], ja Ida-Saaremaal ühes Püha, Valjala ja Muhuga valitses täielik ehituspuude puudus [62]. Sama kinnitavad ka Hupeli andmed 1782. a., kelle järgi metsa on ainult Mustjalas, Karjas ja Jämajas, kuna teised kihelkonnad kannatavad puude puudust [63].

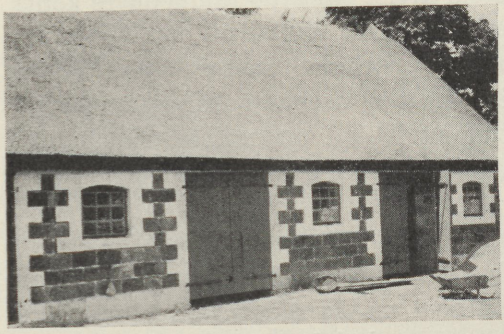

Joon. 28. Tüübiline raudkivisein (laudad, ehit. 1935. a.). Muhu, Rootsivere.

Arvestades neid olusuhteid, oleks lausa ime, kui rahvas poleks kasutanud seal ehitamiseks kivi, kus seda ainest oli küllalt käepärast. Nagu eespool selgus, ei võinud siin erilisi takistusi teha ka tehniliste oskuste puudumine, sest kivimüüri sideaineta ladumine ei nõudnud õieti suuremat oskust kui kiviaedade tegeminegi. Teiseks pole kujuteldav, et need kivist suvikojad, mida 18. saj. lõpul Valjalast märgitakse ilmselt päris tavaliste ehitistena, oleksid seal tekkinud äkki, mõne aastakümne jooksul.

Raudkiviehitiste algupärane tekkimispiirkond ja iga on selgemini määratav. Kõige vanemad lõhutud raudkivist hooned leiduvad Muhus, sellele järgneb Pöide, kuna Kesk- ja Lääne-Saaremaal pole raudkivist hooned tänapäevani suutnud õieti koduneda.

---

[59] Liiv lk. 56, 58, 59, eriti kaart I.

[60] ERKA, SMjvA. Revisions-Buch von der Provinces Ösell pro anno 1731 lk. 289, 299, 328, 803, 857, 899, 947, 969, 1019, 1041.

[61] Sama t. lk. 593, 602, 641, 705, 737, 753.

[62] Sama t. lk. 7, 10, 49, 54, 75, 80, 81, 184, 192, 200, 206, 212, 222, 228, 270, 277, 295, 307, 332, 336, 340, 344, 348, 351, 356, 370, 392, 397, 411, 426, 444, 460, 468, 473, 503, 523.

[63] Hupel TN III lk. 363.

Muhut võib teiste Saaremaa kihelkondade kõrval pidada ka kõige tihedamaks raudkiviehitiste levikualaks. Seal on mitmevärvilised, lõhutud raudkivist seinad nii harilikuks nähteks, et neist võib juba julgesti rääkida kui Muhu rahvapärase ehituskultuuri olulisest osast (vrd. joon. 28). Muhus ei piirdu raudkiviehitiste loend üksi talu aitade, lautade ja keldritega, vaid see ehitusviis hakkab ilmestama isegi avalikke ehitisi. Nii on ehitatud ilusast mitmevärvilisest lõhutud raudkivist 1898. a. Suurevalla magasiait, mis hiljem on muudetud rahvamajaks, siis veel 1911. a. surnuaia portaal, hiljem mitmed kauplused jne.

Sellega ei taheta muidugi väita, nagu oleksid muhulased raudkiviehitiste leiutajad. See ehitusviis on kindlasti väljast sisse toodud, ja nimelt laevameeste ning külaehitusmeistrite kaudu. Muhulased on 19. saj. teisel poolel oma laevadega saarelt välja vedanud palju kive [64], mis läksid mitmetesse Läänemere linnadesse (ms. Riiga ja Liibavisse) ehitus- ja sillutuskivideks. Kahtlemata on kivivedajad ise võinud väljas tutvuda ka selle otstarbega, milleks neid kive tarvitati. Samuti on Muhu andnud palju ehitustöölisi ja meistreid, kes mitmel pool naabermaade linnades ja Eesti mandril võisid põhjalikumalt tutvuda raudkivist ehitistega. Nii on Muhu mehed mäletatavasti müüritööliste ja väikeste meistritena osa võtnud Hiiu-Kärdla kalevivabriku, lääne mandri raudkivist venekirikute ja Ruhnu uue kiriku ehitustöödest. Viimaksmärgitud kirikuehitised on tehtud just samas tehnikas, raudkividest, nagu Muhu talu- ja muud hoonedki (vrd. joon. 28).

3. Uksed.

Ukse r a a m i s t i k u moodustavad lävi *(lääv, läve)*, *pealispuu* (e. *pealmine lääv*) ja nende vahele püstitatud uksepiidad *(postid, sambad, tendrid)*; see raamistus on siseservades varustatud uurdega *(urb, valts)*, millesse uks oma äärtega sulgemisel langeb. Läve ja pealispuu moodustavad harilikud seinapalgid (läve- ja pealispalk), kuna uksi, millel need osad oleksid tehtud

---

[64] Vrd. Saaremaa lk. 650.

eri puutükist, leidub isegi käesoleval sajandil ehitatud hoonete juures harva [1].

Vanemail hooneil on ukse pealispuu lõigatud keskelt lamedasti kaardu, nii et ukseavaus teataval määral meenutab võlvitud sissekäiku. Sellekujulisi pealispuid võib kõige sagedamini näha aidaustel, kuid neid on leitud ka vanemates toa- ja kambriehitistes

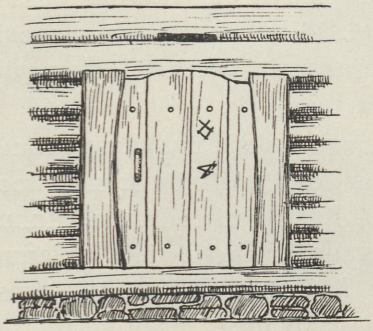

Joon. 29. Vana kambriuks, mille kohal kahe palgi vahel on piklik valguseavaus. Kihelkonna, Leedri.

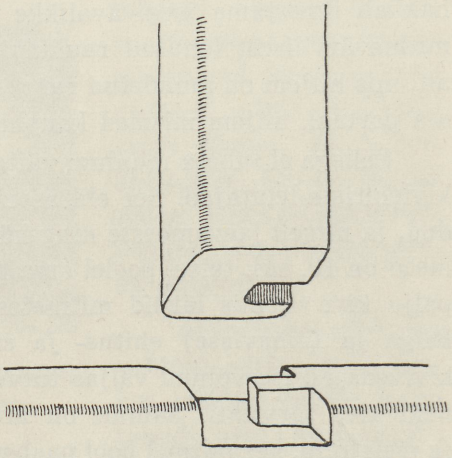

Joon. 30. Uksepiida ja lävepalgi seostus; vanem tappimisviis (skeem).

(vrd. joon. 29). Vanematel aitadel on mõnikord ka uksepiitade joont seest väljapoole vähe kumerdatud või ainult piitade esiservad lamedas kaares maha tahutud, nii et ukseava jätab külgede poole kumerdatud mulje. Pealmisele ja külgmistele kaardjoontele vastab harilikult ka keskelt madalam lävi, kuid viimane pole igakord sääraseks lõigatud, vaid on ajajooksul kas käimisest või lävel raiumisest nõgusaks kulunud.

Uksepiidad on oluliselt seintega alati ühtemoodi seotud. Külgedelt on need varustatud sügava soonega, millesse ehitamisel langevad kas kiilukujuliselt või järsku õhendatud palgiotsad, nii nagu seda on kirjeldatud juba seina vahe- ja nurkpostide puhul (joon. 6). Järsk keelelõige on täiesti üldine ja esineb juba kõige

[1] Muhus kutsutakse eraldi raiutud pealispuud ka *kopstük* või *šapka* (vrd. sks. Kopfstück, vene шапка).

vanemate eluhoonete juures, mis tänini üldse säilinud; kiilukujuline *keel* on tuntud peamiselt küünide ja suviste karjalautade uksepiida-liiteis.

Piida otste paigaleasetamiseks on nii läve- kui ka pealispalki raiutud mõne cm sügavune järskude seintega ase, millesse omakorda on raiumisel jäetud salatapp. Vanematel ustel on see tapp niisama pikk kui iga seinapalgi *keel*, mis tungib küljelt piida soone sisse (vrd. joon. 30); uuematel ustel ulatub aga tapp pikuti üle terve piidaaseme, mistõttu ka piida otsa sisse on tulnud lõigata vastav soon (vrd. joon. 31) [2]. Erandi moodustavad oma piidakonstruktsiooni poolest uksed, mis on hiljemini raiutud valmisseina. Tähendatud uste piidad on võrdlemisi õhukesed ja löödud oma kiilukujuliste otstega pealis- ning lävepalgi vahele vastavaisse asemeisse (vt. lähemalt joon. 32).

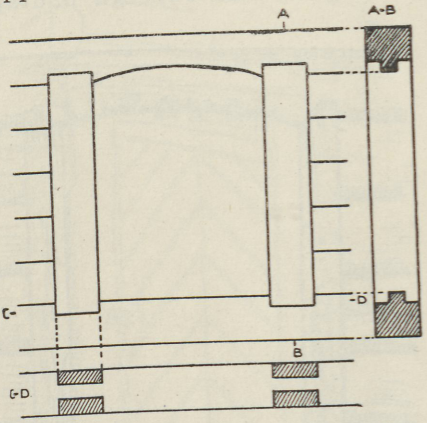

Joon. 31. Uksepiitade seostus läve- ja pealispalgiga; uuem tappimisviis (skeem).

Vanemad uksed on nii elumajadel kui ka muudel hoonetel väga madalad: palkide jämedusest olenevalt lõikab ukseava ainult 2—4 tervet palgikorda ja tõuseb isegi 19. saj. keskpaiga ehitistel harva üle 140 cm. Kõige tavalisemaks ukse kõrguseks on 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul ehitatud hooneil 110—115 cm. Madalaim rehetoauks, mis sest ajastust märgitud, on 98 cm. Rehetoa ja rehala vahelise ukse laius on 95—100 cm [3]; sama mõõt on tavaline ka aidaustel. Toa ja kambri vahelised uksed on aga sageli neist märksa kitsamad. Mustjalas Kugalepa kl. leidub kambri ja toa vaheuksi, mille laius on ainult 60 cm. Tavalistest

---

[2] Viimane tappimisviis on nähtavasti üldisemaks hakanud muutuma alles möödunud saj. keskpaigast alates.

[3] Manninen (Sachk. II lk. 287, 288, joon. 305) kirjeldab ust, mille laiust oli võimalik muuta erilise varuposti abil; Saaremaalt pole neid rohkem leitud.

ustest erinevad oma laiuse suhtes kahe poolega uksed, nn. *väravad,* mis on üldiselt tuntud rehala- ja kuuriustena. Harva leidub kahe poolega uksi aga ka elumajadel.

Tüübilised taluhoonete uksed on kokku löödud püstlaudadest kahe põõna peale, kusjuures naelutamiseks tarvitati vanemal ajal ümmargusi, kumerapeaga puutappe või omataotud naelu. Lauad on löödud põõnadele lihtsalt serv serva vastu, ilma et need omavahel oleksid kuidagi seotud. Ainult hiljemini, kui uks kuivas, löödi hõredaksmuutunud laua vahedele kitsad puuliistud *(pined)* peale.

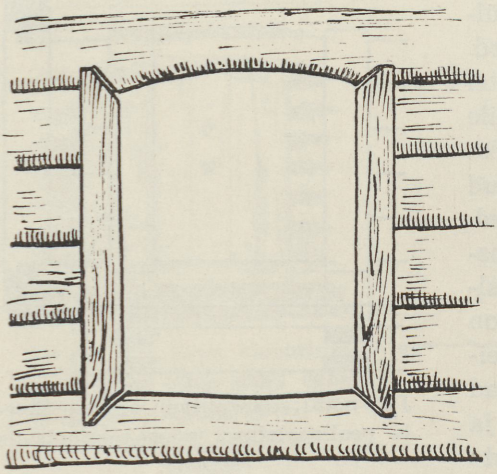

Joon. 32. Aidaukse raamistus. Valjala, Lööne.

Rannikualadel — Sõrves, Kihelkonnal, Mustjalas ja Muhus võib näha sageli eeskoja- ja aidauksi, mis on väljastpoolt kattelaudadega üle löödud. Need lauad on asetatud viltu aluslaudade peale kas diagonaalselt üle terve ukse laiuse, või kahelt realt, vastastikku seatud otstega ukse keskjoonel (vrd. joon. 33). Mõnikord on kattelauad või nende vahekohad maalitud koguni erivärvilisteks.

Käesoleva sajandi algupära on raamuksed *(peeltega* e. *viilungitega*[4] *uksed),* mis kõigepealt tulid tarvitusele kambriustena. Teiste eluruumide ja kõrvalhoonete ehituses leidub neid väga harva.

Tavalistest ustest erinevad nn. p o o l u k s e d, mida on tarvitatud ainult elurehe ehituses (joon. 34). Pooluks *(läävelaua uks* e. *läävelaud)* oli suitsutoa-ajastul tarvitusel toa ja rehala

[4] *Viilung* < sks. Füllung.

vahelise ukseava alumise poole sulgemiseks, kui täisuks tuli suitsu pärast lahti hoida; see takistas liigse külma õhu tuppa tungimist ja kaitses eluruumi samal ajal ka loomade eest. Mõnikord on poolust aga kasutatud ka rehala välisukseks, ja nimelt sel otstarbel, et loomade söötmise ajal päevavalgus sisse langeks. Kambriuksena on poolust võidud märkida ainult ühel juhul, ja sealgi oli selle ehitus tavalisest erinev: alumine uksepoolik oli kahest piki-lauast kokku löödud, mis täitis ainult $^1/_3$ ukseava kõrgusest. Laua pealmise ääre külge oli aga kinnitatud väravataoline püstpulkadest võre, mis täitis ukseava ülemise $^2/_3$ osa (joon. 35). Võreust on tarvitatud suvel kuumal ajal kaitseks õues hulkuvate koduloomade vastu.

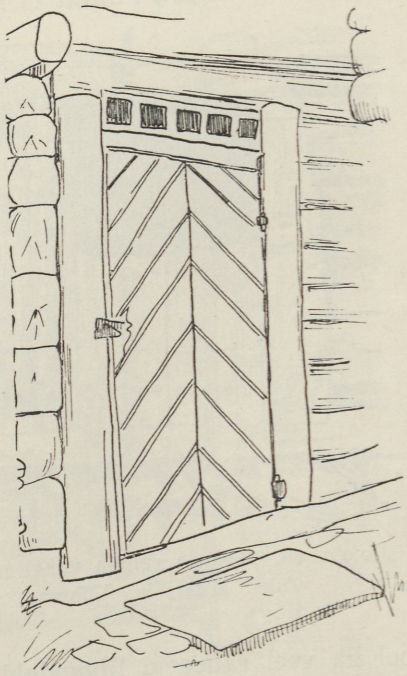

Joon. 33. Kojauks pealisaknaga. Mustjala, Abula.

Üldiselt peab ütlema, et pooluks on Saaremaal üsna haruldane nähtus: neid on viimaste aastate uurimisreisidel leitud ainult 5 tükki, millest üks on pärit Pöidelt, kaks Mustjalast ja kaks Kihelkonnalt. Kohal küsitledes on nende varasema olemasolu kohta andmeid saadud ainult põhjapoolsetest Kaarma küladest ja Mustjalast. Iseloomustav on seegi asi, et ühegi 18. saj. lõpust ja 19. saj. algusest põlvneva rehetoa juures, millel tänapäeval pooluks puudub, pole võidud tähele panna jälgi ka selle kunagisest tarvitamisest. Nähtavasti ei ole Saaremaa madalate ja kõrgelaveliste uste juures tuntud suuremat tarvidust erilise poolukse järele.

Peale pooluste leidub eeskodadel, suvikodadel jne. uksi, millel ühes nurgas või keskel on nelinurkne, luugiga suletav ava (joon. 36). See täidab teatavail juhtudel akna aset (kojauksel),

kuid tarbekorral on see ka suitsujuhtmeks. Mõnikord asendab seda ukseluuki kitsas valguse-avaus, või koguni mitmeruuduline klaasaken ukse kohal seinas (vrd. joon. 29, 33).

S u l g e m i s v i i s i l t jagunevad uksed lükand- ja pöördusteks. Esimest liiki uste kohta on Saaremaalt seni saadud ainult kümmekond teadet, millest ei selgu aga nende ehituslikud üksikasjad[5]. Kuna kohapealsed uurimised tänaseni pole avastanud ühtki lükandust, siis pole võimalust neid siin ka üksikasjalikumale vaatlusele võtta. P ö ö r d u k s e d on piidaga liigestatud kas sagarate või hingede abil. Sagarateks nimetab rahvas üldiselt puuliigendeid, ilma et seejuures selget vahet tehtaks eri sagaratüüpide või nende eri osade vahel[6]; Muhus nimetatakse mõnel pool ka veel raudseid liigendeid *sagaraiks*, kuid üldiselt kannavad need siiski *hingede* nime.

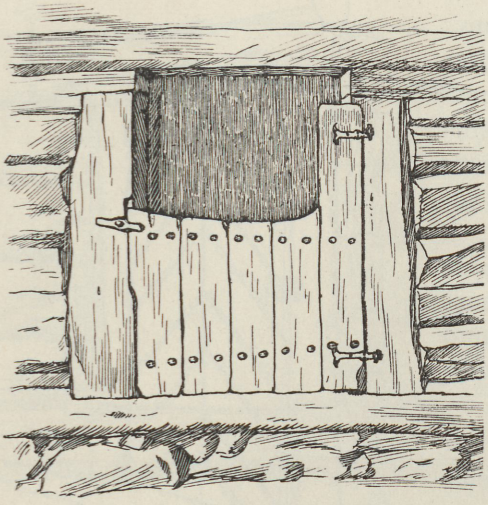

J o o n. 34. Toa ja rehala vaheline pooluks. Mustjala, Võhma.

Tänini säilinud sagarad jagunevad oma ehituselt kahte liiki, mida nende ehituse järgi võiks nimetada sagaraiks ja sagar-hingedeks. S a g a r a d on liigendatud tehniliselt samal põhimõttel kui talu suured õueväravad: nii nagu õueväraval, nii on ka sagaruksel kand kinnitatud pööratava posti külge, mille otsad telgedena ulatuvad üle ukse kõrguse. Alumine teljeosa pöörleb selleks

---

[5] KV 7: lk. 73 Jämaja; lk. 21 Anseküla; lk. 301 Kihelkonna; lk. 363 Kärla; lk. 423 Mustjala; lk. 163, 207, 223, 243 Karja; lk. 50 Jaani. Niipalju kui neist teateist selgub, on lükanduksi *(lükiuks, lükandluuk)* tarvitatud enamasti rehalaväravatena.

[6] Vrd. M a n n i n e n Sachk. II lk. 289.

õnardatud asemes — auguga kivil või pakul — kuna pealmist hoiab paigal sangataoline pide (joon. 37). Leidub ükskuid rehalaväravaid, mille sagarateljeks on valitud peen puutüvi, mille külge jäetud oksaharu täidab ühtlasi uksepõõna ülesannet (joon. 38). Väiksematel ustel on sagarateljed moodustatud ukse kannalauast, mis oma otstarbele vastavalt teistest ukselaudadest on

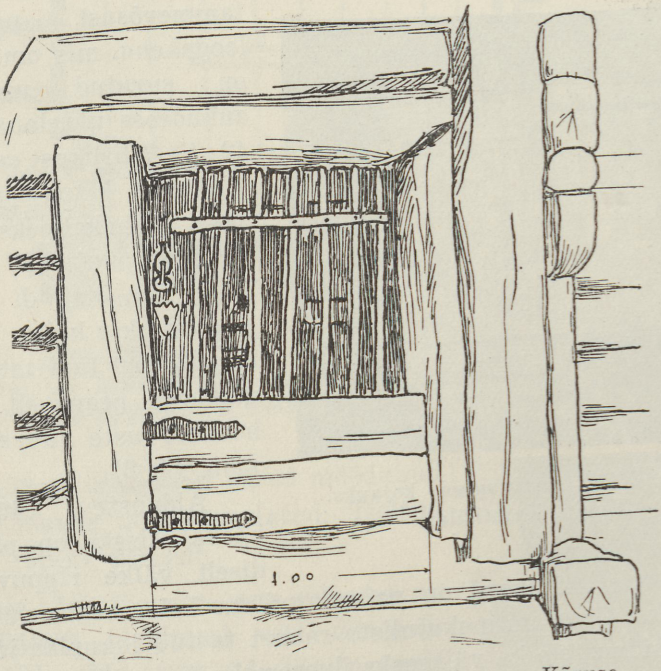

Joon. 35. Kambri võreuks. Kihelkonna, Kõruse.

paksem ja pikem; teljeotsad pöörlevad vastavalt raiutud puupidemeis läve ja pealispalgi küljes (joon. 39).

Sagar-hinged ei erine oma liigenduspõhimõttelt milleski lihtsaist raudkonks-hingedest; puust raiutuna on need viimastest ainult kogusamad (vrd. joon. 37 ja 40).

Mitmekülgset etnograafilist ainestikku pakuvad Saaremaa uste käepidemed ja sulgemisseadised. Esimest liiki eriosad kannavad rahvakeeles nimetust *käehakatised*, mida allpoolgi kasutatakse tehnilise terminina. Kõige lihtsamaks käehakatiseks on oksakonts, mis tüvepoolega on naelutatud ukse külge (joon.

41). Niisugune varnakujuline käehakatis on üle maa tuntud, ja seda leidub tänapäeval veel nii elamute kui ka muude hoonete juures. Lääne-Saaremaal, Kihelkonnal ja Sõrves on see käepidemetüüp omandanud nikerdustööna eriti ilusa kuju (joon. 41:2).

Teise sarja avamisvahendeid moodustavad sangakujulised käehakatised. Nende hulgas kujutab algelisimat lihtne, peenest tammevõsust painutatud loogakene, mis oma otstega on surutud vastavaisse aukudesse ukselauas (joon. 42:1). Niisugust sanga tarvitatakse kuuri- ja laudaukse käehakatiseks. Järgmine on puutükist lõigatud sang, mis otsipidi on naelutatud ukse külge. Ka seda käehakatist tarvitatakse tänapäeval peamiselt kõrvalhoonete uste juures (vrd. joon. 42:2).

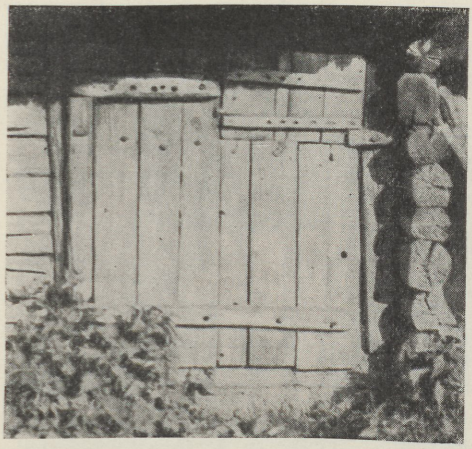

Joon. 36. Suitsuluugiga kojauks. Karja, Kaisaküla.

Aidauste tüübiliseks käehakatiseks on päris üldiselt väike rippuv raudrõngas, mis mõnikord on painutatud ka kolmnurga- või pirnikujuliseks. Ühes mitmekujuliste rauast taotud lukuplaatidega on rõngad aidaustele ka väikeseks iluesemeks (joon. 43).

Kõik eelmärgitud käehakatised on selle poolest ühelaadsed, et nendega ei ole otseselt seotud mingi sulgemisseadis, vaid nende tarvitamine on kombineeritud kas uksepulga, pööra, haagi või mõne muu lihtsuluse käsitamisega. Ka ukselinki tuntakse nende käehakatistega varustatud uste juures, kuid selle avamine või sulgemine sünnib teise käega (nööri tõmbamisega), sel ajal kui teine käsi hoiab käehakatist. Teisiti on lugu raudsangaga, mis peaaegu alati on ukselingiga ühendatud päästiku *(liputis)* kaudu: samal ajal kui sõrmed haaravad sanga, vajutab pöial päästikule, mille seesmine ots tõstab lingi konksu tagant. Tüübilist raudsanga ja sellega ühendatud linki kujutab joon. 44. Säärane käehakatisega seotud link on ühtlasi ka kõige täielikumaks lihtsulu-

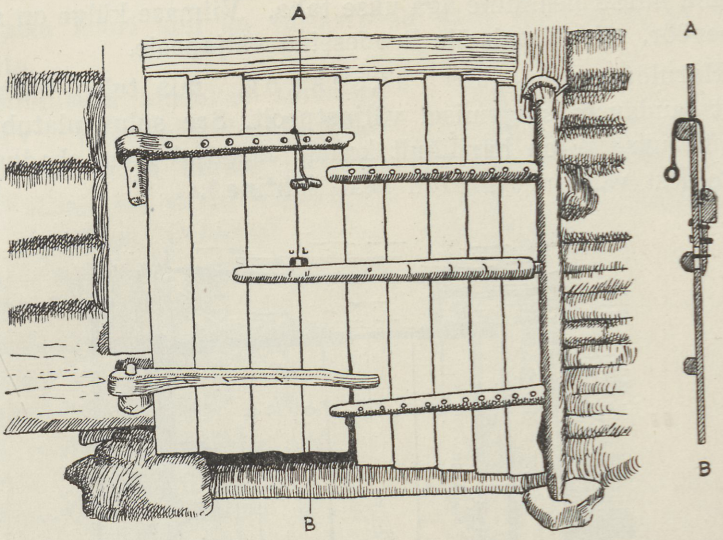

Joon. 37. Rehalaväravad, mille juures on tarvitusel sagarad (parempoolsel väraval) ja kahekujulised sagarhinged (vasemal). Lõige AB näitab väravavinna sulgemisviisi tõmbenööriga. Kihelkonna, Leedri. M 1:40.

seks, millega taluelamu uksed möödunud sajandi lõpuks olid varustatud. Tuntud on see täiesti üldiselt.

Talu kõrvalhoonete uste sulusena on üsna üldiselt tarvitusel veel uksepulk (joon. 12), pöör (joon. 34, 36) ja raudhaak (joon. 41:1). Igandnähtena võib siin-seal näha tarvitusel ka veel uksetuge, mida kasutatakse nii ukse väljastkui ka seestpoolt sulgemiseks [7]. Lihttugede kõrval olgu tähelepanu juhitud ainult nööriga tõmmatavale ja allalastavale toele, mis on leitud tarvitusel Kaarma khk. ühe viljaaida sulusena (joon. 45). Nagu jooniselt selgub, on selle toe alumine ots asetatud põranda

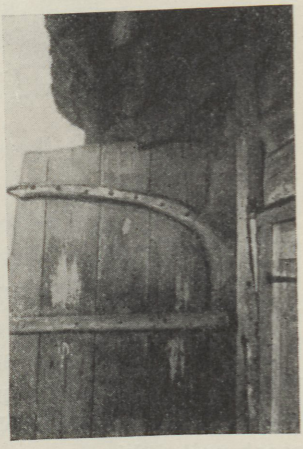

Joon. 38. Sagaratega rehalavärav oksaharust moodustatud põõnaga. Kihelkonna, Neeme.

[7] Vrd. EA 12 lk. 355 Karja; Leinbock Sulused lk. 80, 81.

ja seina nurka pealmine aga ukse taha. Viimase külge on seotud tõmbenöör, mis ulatub üle hooneseina väljapoole.

Haruldasem on juba uksekang, mis tuleb küsimusse ainult laudauste sulgemisel väljastpoolt. See sulus ulatub alati risti üle ukse ja on harilikult kohale asetatud kahe obaduse varal, millest vähemalt üks on pealt lahtine [8].

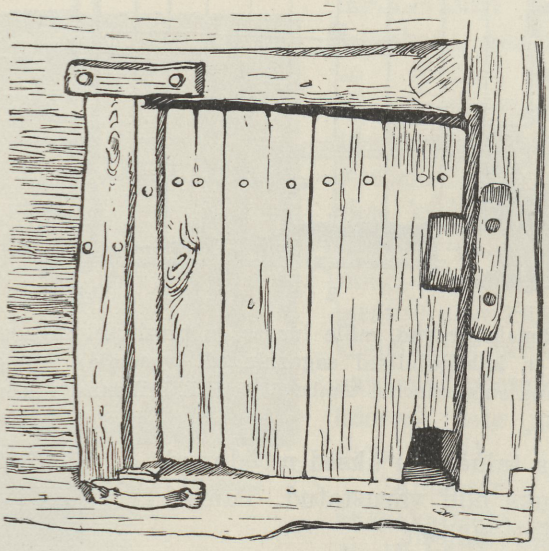

Joon. 39. Sagaratel liikuv aidauks. Mustjala, Võhma.

Uksekangiga on teataval määral võrreldav *vinn*, mille abil suletakse harilikult kahe poolega rehalaväravad. Vinna jämedam ots on löödud põõnakujuliselt ühe väravapoole peale, kuna teine, mille otsa sees leidub raudaas või ristavausega varustatud puutapp *(sõlg)*, langeb sulgudes teisele väravapoolele, kusjuures vinna-aas (rsp. sõlg) oma otsaga tungib pikliku ava kaudu väravast läbi sissepoole. Niipea kui väravad on suletud, pistetakse seestpoolt läbi aasa (sõleavause) kiilutaoline pulk, mis takistab vinna tagasitõmbumist ja väravate avanemist [9]. Harilikult sünnib pulga etteasetamine vahetult käega, kuid nagu joon. 37 näitab,

[8] Vrd. Leinbock Sulused joon. 35 jj.

[9] Vrd. EA 12 lk. 357 Karja; Leinbock Sulused lk. 78, 79, joon. 26.

võib pulka nööri abil ka väljastpoolt aasa taha lasta ja välja tõmmata.

Tüübiliseks aidaukse suluseks on r i i v; harvemini leidub seda aga ka kambri ja muude hoonete ustel. Väliselt on riivid kahekujulised: obadustes jooksvad (joon. 46) ja laiapealiste puutappide varal seina kinnitatavad (joon. 47). Talitluslikult jagunevad aga riivid ust väljast ja seestpoolt sulgevaiks. Kuna esimest on võimalik ukse ette lükata vahenditult käega, siis on teisel see toiming otstarbele vastavalt keerulisemaks tehtud. Nii leidub sisemisi riive, mida saab ukse taha tõugata või eest ära tõmmata küll otse käega, kuid ainult avause kaudu, mis on peidetud kusagile kõrvalruumi. Teiseks tarvitatakse siseriivi liikumapanemiseks tõmbenööre: riivi kummagi otsa külge on kinnitatud nöör, mis juhitakse läbi väikese ava väljapoole

Joon. 40. Rehalaukse hing. Kihelkonna, Kuralese.

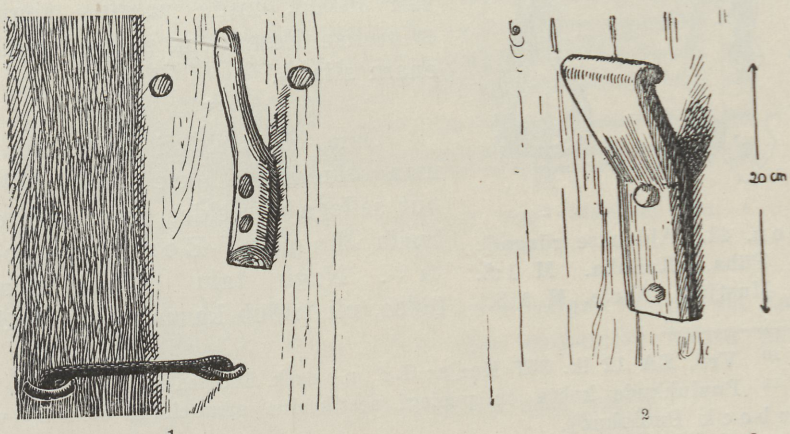

1 2

Joon. 41. Ukse käehakatised: 1) Jaani, Pulli. M 1:6; 2) Anseküla, Kaimri.

seina; üht nööri haru tõmmates liigub riiv uksele ette, teisest vedades paneb aga riivi vastassuunas liikuma [10]. Harilikult pannakse aga seestsulgevad riivid liikuma läbi seina pistetava võtme abil. Need võtmed on harilikult erilise liigendkeelega, mis keeramisel haarab riivi hambuliseks lõigatud külge. Enamasti asub riivi hambuline külg pealpool, nii et võtmekeel oma raskusega hammastesse kukub. Kuid leidub ka üksikuid riive, millel alumine külg on hambuline; niisugusel korral on võtmekeel kahe otsaga: seinast võtit läbi pistes kaldub keele laiem (raskem) ots alla, millega keel on viidud võtmevarre suhtes rist-asendisse. Selles asendis vastu seina tõmmatud võtmekeelt on siis võimalik ka ülespoole keerata, nii et see riivi all olevaid hambaid haarab.

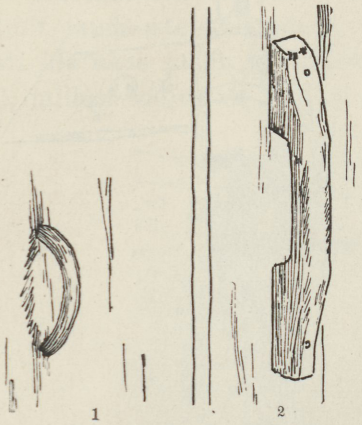

1 2

Joon. 42. Ukse käehakatised:
1) Mustjala, Abula. M 1:10.
2) Püha, Kailuka. M 1:6.

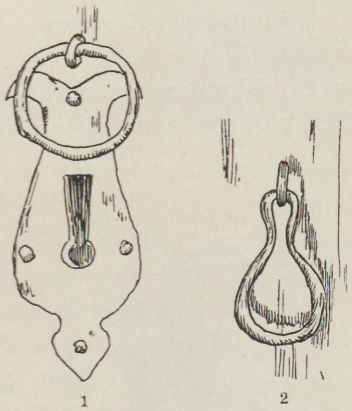

1 2

Joon. 43. Aidaukse rõngad:
1) Püha, Kailuka. M 1:3.
2) Mustjala, Abula. M 1:3.

Võtme abil avatavate riividega on jõutud piirini, kustpeale algavad lukud, mille vaatlus koguni erialalise ülesandena ei saa kuuluda enam siia [11].

*

Oma ehituselt ei paku Saaremaa taluehitiste uksed kuigi palju uut sellega võrreldes, mida seni on teada Mandri-Eesti uste kohta [12]. Nagu talu ehitustehnikas üldse, nii leidub ka uste juures ük-

[10] Vrd. EA 12 lk. 357 Karja; Leinbock Sulused lk. 126.

[11] Puulukkude kohta on pealegi eestikeelne eriuurimus olemas (vt. Leinbock Puulukud).

[12] Vt. Manninen Sachk. II lk. 286 jj.; suluste kohta: Leinbock Sulused.

sikasju, mis vana kultuuripärandina on tuntud peaaegu kõikide euroopa rahvaste ehitistes. Seetõttu jääb selle ehitusliku üksikasja vaatlus ühe rahvuse eluala piirides kultuuriajalooliselt võrdlemisi perspektiivituks ülesandeks, rääkimata kitsamast alast, nagu seda on üks Eesti maakond. Kuivõrd vana ja laialtlevinenud kultuurinähet esindab ukseehitus oma primitiivseis astmeis, selle kohta võib tüübilise näitena tuua Eestiski üldiselt tuntud sagaratega ukse [13]. Selle uksekuju arvavad saksa uurijad avastanud olevat kiviaegsete vaiehitiste juures Robenhausenis [14]; edasi ilmneb selle jälgi Taani järelkristlike sajandite (1.—4. saj.) ehitisleidude [15], — Islandi päritoluga viikingi-

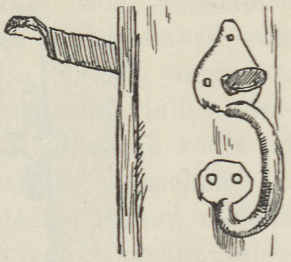

Joon. 44. Tüübiline toaukse käehakatis. Kaarma, Kiratsi. M 1:7.

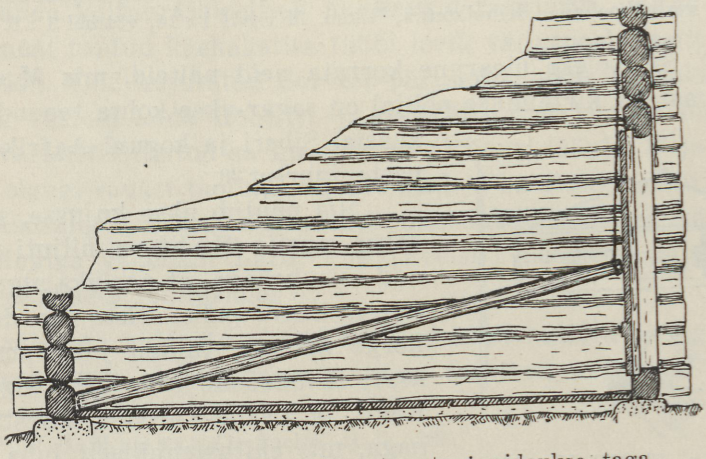

Joon. 45. Nööriga tõmmatav tugi aidaukse taga. Kaarma, Hakjala (skeem).

aegsete Grööni asunduse ehitisjäänuste hulgas [16] jne. Et ka elavast rahvakultuurist tuua sagar-ukse esinemise kohta paljude

[13] Manninen Sachk. II lk. 288, 289, joon. 306 jj.
[14] Reinerth lk. 23.
[15] Brøndsted lk. 88.
[16] Roussell Sandnes lk. 86, 87, joon. 59.

TARTU ÜLIKOOL
RAAMATUKOGU

teadete hulgast mõningaid näiteid, selleks olgu osutatud ainult Läti alale lõunas [17], Soome alale põhjas [18] ja soome-ugri aladele

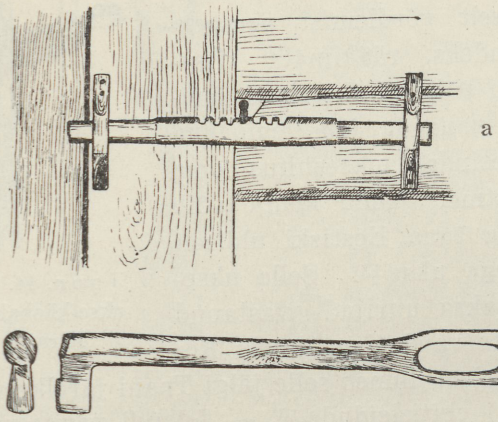

Joon. 46. Aidaukse riiv (a) ja võti (b). Võti on puust, erandlikult liikumatu keelega. Kihelkonna, Riksu. M riivil 1 : 15, võtmel 1 : 6.

idas [19]. Siin oleks ülearune korrata neid näiteid, mis Manninen vastava kirjanduse põhjal on sagar-ukse kohta toonud Kaukaasia, Siberi ja koguni Aafrika rahvaste juurest [20].

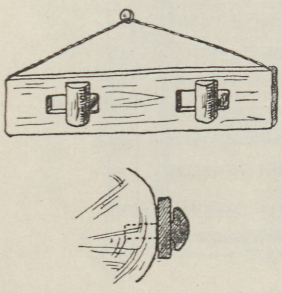

Joon. 47. Nööridega tõmmatav aidaukse riiv (skeem). Karja, Nõmme.

Mis puutub ukse kujusse, siis on saksa uurija Schier hiljuti esinenud seisukohaga, et pooluks algupäraselt ei kuulu palkehitiste juurde, kus kõrge lävi ise täidab juba poolukse aset; ta ühendab selle ukse algupära Kesk- ja Lääne-Euroopa sõrestik-seinaga, mis ehitustehniliselt juba algusest peale lubas jätta nii suuri ukseavausi, et neid tuli tarbe korral varjata pooluksega [21]. Schieri seisukoht on loogiliselt põhjendatud, kuid kas Ida-Euroopa pool-

[17] Bielenstein lk. 35, joon. 22.
[18] Sirelius PW IX lk. 104.
[19] Sama PW VI joon. 14, 23; IX lk. 104.
[20] Manninen Sachk. II lk. 320.
[21] Schier lk. 136 jj.

uks tarvitseb sellepärast olla läänelist algupära, see küsimus nõuab veel kontrollimist laialdasema ainestiku põhjal. Kui pooluks meil põlvneks läänest, siis ootaks selle tihedamat esinemist küll Saaremaal. Senised andmed aga näitavad otse vastupidi, et pooluks just Eesti mandril on üldisem nähtus [22]. Ennemini võiks küsimusse tulla Saaremaa väravakujulise võreukse (joon. 35) läänepoolne algupära. Selle uksekuju kohta on seni andmeid esitatud peamiselt ainult sakslaste asualadelt [23]. Aga niikaua, kui meie võreukse kohta pole kogunenud rohkem andmeid, on lähedasem see oletus, et siin on tegu juhusliku katsetusega, millele eeskujuks on võinud olla kas või väravuksed, mida suvel kasutatakse kohalike kirikute ukseavaustes.

Kuna Eesti mandri uste käehakatiste kohta seni puudub süstemaatiline ülevaade, siis on ka veel vara öelda, mis Saaremaal sel alal omapärast leidub. Et aga sellegi pisiküsimuse jälgimine võiks anda kultuurajalooliselt huvitavaid tagajärgi, näitab mõne Saaremaal tuntud käehakatise tüübi levik väljaspool Eestit. Nii võib joon. 41:2 kujutatud Sõrvest pärinevale ukse käehakatisele täpseid vasteid leida Rootsist [24], kuid üllataval kombel on selle tüübi variandid tuntud ka Ida-Soomes (Viiburi läänis) [25] ja Ingeris [26], olgugi rauast taotuna. Saaremaal ja ka Eesti mandril tuntud raudsang [27] (joon. 44) esineb ühenduses tüübilise päästiku ning lingiga vähemalt Lätis [28] ja [Preisi-] Leedus [29] ning ilma päästeseadiseta Ida-Soomes [30].

Saaremaa aidauste rõngakujulised käehakatised on aga ilmsesti suguluses ukserõngastega, mida tarvitati keskajast alates

---

[22] Vrd. Manninen Sachk. II lk. 288.

[23] Schier lk. 141; Manninen Sachk. II lk. 320.

[24] Autori tähelepanekud Rootsi vabaõhu-muuseumis Skansenis 1937.

[25] Paulaharju joon. 122, 123.

[26] Samuli Paulaharju „Inkerin rakennuksista. Ingrica III" (Käsikiri Soome-Ugri Seltsi arhiivis Helsingis) joon. 142.

[27] Manninen Sachk. II joon. 309, 310.

[28] Materiali I tahv. 9; III tahv. 5, joon. 8 (foto).

[29] Dethlefsen tahv. 8:18.

[30] Paulaharju joon. 124.

kõrgema seisuse elamute ja kirikute juures nii käehakatisena kui ka koputina. Et neid ka taluelamute uste küljes on tarvitatud, seda on tähele pandud vähemalt Ida-Karjalas ja Soomes [31].

4. Suitsuavaused ja aknad.

Aken klaasiga kaetud valguseallikana on taluelamus alles võrdlemisi hiline nähtus, kuid selle eelastmed lihtsa seinaavause näol on kahtlemata sama vanad kui kindlate seinte ja laega hoone ise. Laeta ehitisis olid need avaused algselt katuses, nii nagu seda võib näha veel mõnede Saaremaa suvikodade juures (vrd. joon. 48, 70).

Klaasimata avaused majaseinas ei ole aga ainult valguseallikaks, vaid tarbe korral täidavad need ka elamust suitsu ja vingu väljajuhtimise ülesandeid. Niisugust ürgakent, mis vanemal ajal kandis nimetust *repneauk* [1], võib veel tänapäeval näha vanemate saunade tagaseinas lava kohal. Harilikult on see avaus suletud sambla-, heina- või räbalatuustiga (nn. *repnetopp*), kuid kütmise ajal võetakse tuust eest ja lastakse augu kaudu suitsu ja vingu välja. Kuna klaasaken saunadel asub eesseinas väga madalal, siis täidab repneauk tarbe korral ka lavapealise valgustamise ülesannet. *Repne- (repna-, repmeaugu)* nimeline suitsuavaus oli ka toas [2], kuid asetses seal harilikult toa ja rehala vaheseinas üleval ukse kohal (vrd. joon. 51), kus see valguseallikana enam ei saa küsimusse tulla. Ka toa aknad täitsid peale valgustamise

---

[31] Appelgren lk. 177 jj.; Blomstedt lk. 24, joon. 5, 6; Sirelius SSK II lk. 216, 217, joon. 258.

[1] Vrd. KV 25: lk. 1467 Kaarma; lk. 1533 Püha; lk. 135, 145 Karja. Wiedemann toob Saaremaalt suitsuavause nimetuse *räpen* G. *räpna* (O) (räpp) 'Loch in der Wand zum Hinauslassen des Rauches', mida nende ridade kirjutaja enam rahvakeeles ei ole kuulnud. Repne nimetusele leidub vasteid ka kaugemais ja lähemais sugukeelis, kus sellega märgitakse kord suitsuavaust seinas, kord katuses (Sirelius PW IX lk. 107, viide 1).

[2] Vrd. KV 25: lk. 1423, 1477, 1569 Anseküla; lk. 679, 1373, 1411 Kaarma; lk. 1511, 1355, 1559 Mustjala; lk. 1415 Püha; lk. 413, 1381, 1475, 1552 Karja; lk. 973 Muhu. Ja selle kõrval: *ropsliauk* (KV 25 lk. 243 Kihelkonna), *leeauk* (!) (KV 25 lk. 1501 Kihelkonna), *lapeauk* (KV 25 lk. 1353 Mustjala); peale selle üldiselt veel *suitsu-* e. *vinguauk*.

teataval määral veel suitsujuhtimise ülesandeid, niikaua kui need jäid lihtsaiks klaasita avausiks; repneaugust erinesid valguseavaused ainult selle poolest, et nad oma peaotstarbele vastavalt olid raiutud madalamale.

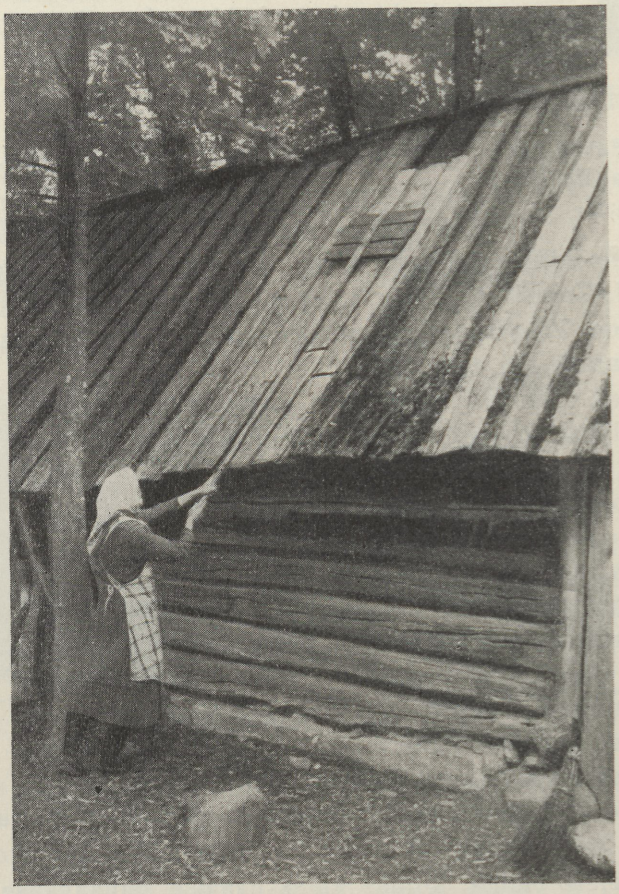

Joon. 48. Suvikoja katuseavause sulgemine pealelükatava luugiga. Mustjala, Selgase.

Tüübiline sauna repneauk on alati raiutud kahe palgi vahekohta; raiumisviisist olenevalt see on omandanud kas rombilise, kuusnurkse või silma-sarnaselt ovaalse kuju (joon. 49). Igal juhul esindab see ava tüübilist kirvetehnikat, mille viltuste lõike-

pindadega on tutvutud juba eespool ühenduses laonurkadega (lk. 15). Kirvega ei saa niisugust ava raiuda valmistehtud seina sisse, vaid kaks palki on juba enne seina asetamist varustatud vastavate raieõnaratega. Täpselt sarnaseid repneauke võib leida veel vanemate rehetubade seinus, kuid peale selle on tuntud ka poolkuu-taoline ava, nagu seda kujutab joon. 51.

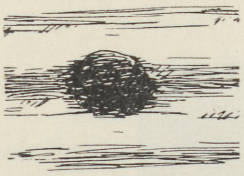

Joon. 49. Sauna repneauk. Püha, Kailuka. M 1:10.

Peale saunade ja rehetubade võib aga silmakujulisi seinaavausi leida ka muil vanemail hooneil, kus need täidavad ainult akna aset (vrd. joon. 50). Neist omab teiste hulgas kronoloogilist väärtust aken, mis on leitud Anseküla khk. Kaimri kl. Tamsla tl. 1770. a. ehitatud rehekambri seinas 1936. aastal (joon. 52). Ka see aken on silmakujuline, kuid palju lamedam ja laiem kui tavalised repneaugud, võimaldades säärasena valguse lahedamat läbipääsu. Repneauguks seda avaust pole kunagi kasutatud, sest kambris puudub ahi; aken asetseb niisama madalal kui harilikult teisedki vanade elamute aknad, 3. ja 4. palgikorra vahel. Teistest samakujulistest seinaavaustest erineb Tamsla kambri oma ka selle poolest, et ava ette on sobitatud klaas, millega lihtne valguseavaus on muudetud juba aknaks. Puuehitiste akna-ajaloo seisukohast on huvitav tähele panna, kuidas klaas ovaalse seinaavause ette on asetatud: kandilise klaasitüki jaoks on lõigatud ümber avause, otse seinapalkidesse, vastav ase, kuhu klaas on kinnitatud ilma mingi raamita puunakkide või naelte abil. Seestpoolt on aknaava muudetud nelinurkseks, kusjuures selle lävesse on raiutud järsk, mollikujulise põhjaga süvend, mille längus küljepinnad sissepoole vähe laienevad. Seda mollikujulist aknaalust on kasutanud omaaegsed talutütred — kelle magamisruumiks kamber

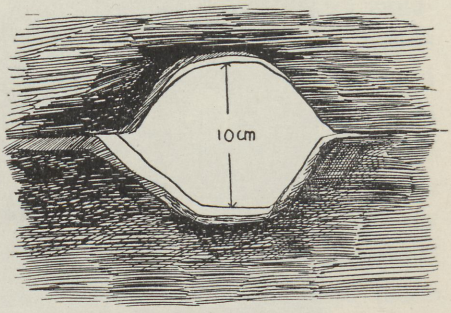

Joon. 50. Puutöökuuri „aken". Mustjala, Panga.

olnud — mitmesuguste pisiasjade ja küünalde panipaigaks. Kuna väike aken ei suutnud kambrit kuigi hästi valgustada, siis oli aknaalus ainsaks kohaks, kust väikesi tarbeasju võis kergemini leida.

Silmakujuliste avaustega võrreldes on nelinurksed repneaugud ja valguseavaused palju üldisemad; ka need on raiutud

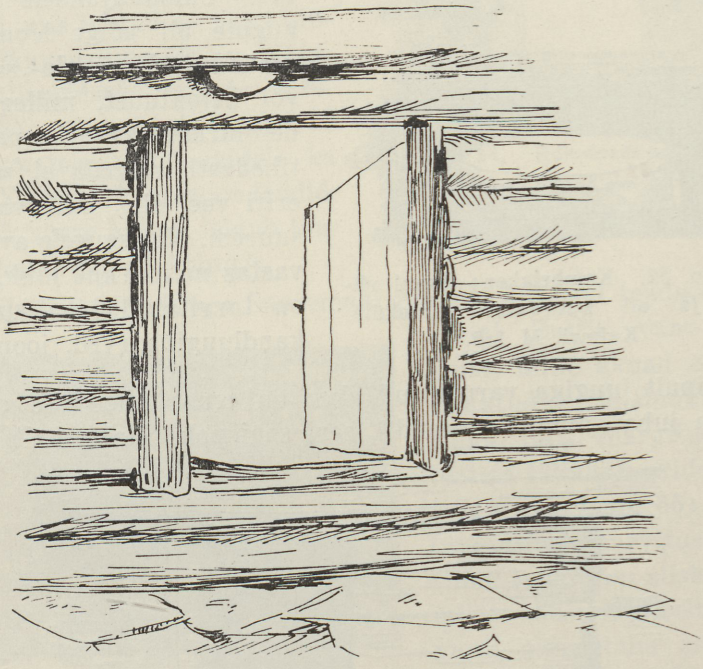

Joon. 51. Toa ja rehala vaheline uks, mille kohal näha repneauk. Kihelkonna, Kõõru. M 1:20.

algselt kahe palgi vahekohta, kuid raiumisviis on võimaldanud siin juba avaust märksa laiendada. Tegelikult on nelinurksed repneaugud jäänud väikesteks ruudukujulisteks avausteks (joon. 53), kuna aknaid on juba varakult hakatud laiendama, ja nimelt külgede suunas, mistõttu vanemad aknad on sageli pikliku kujuga (joon. 54—56). Et võimaldada valguse laialdasemat tuppalangemist, selleks on aknaavause küljed raiutud seestpoolt längpindadena avaramaks (joon. 54). Niisugune avardamisviis

püsib üldiselt ka veel siis, kui aknaavause külgi hakati katma põselaudadega.

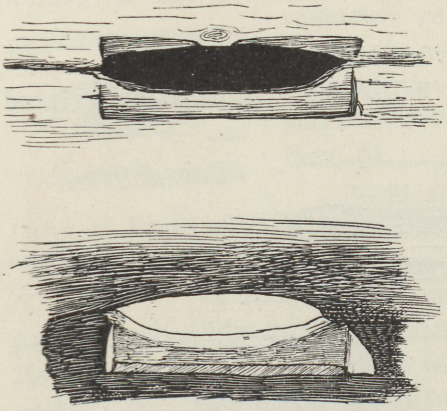

Joon. 52. Kambriaken; üleval väli- ja all sisevaates. Anseküla, Kaimri. M 1:9.

Nagu repneauk, nii ka nelinurkne seinaavaus *aknana* on olnud tarviduse järgi läbipaistmatu kattega suletav. Silmakujulisele repneaugule oli kõige loomulikumaks katteks räbala-, samblavõi heinatuust, millega aga nelinurkset avaust enam nii tihedasti sulgeda ei saadud, eriti veel siis, kui avaus oli suurem. Niisugusele avausele vastas nelinurkne luuk, mida on tarvitatud harilikult lükandluugina (vrd. joon. 53).

Ainult luugiga varustatud aken on oma tähenduse elamuaknana juba ammu kaotanud [3], sest seni pole Saaremaalt leitud

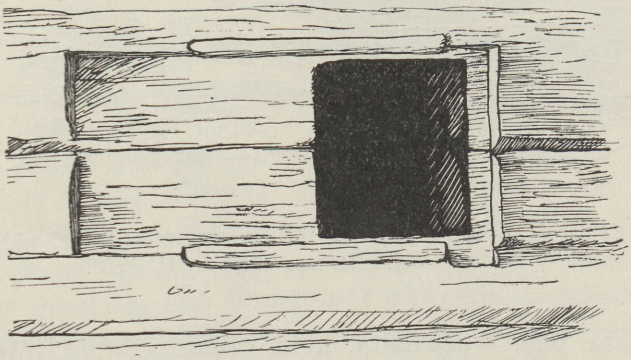

Joon. 53. Endine repneauk, mille kaudu hiljemini on lastud toasoojust kambrisse. Seinas näha lükandluugi ase. Mustjala, Tuiu. M 1:10.

[3] Võib-olla, et kroonikakirjutaja Hjärni teade puudutab ka 17. saj. Saaremaa elamuolusid, milles öeldakse, et Eesti elamuil on ainult lauast lükandaknad (bretterne Schaub-Fenstern) (vt. Manninen Sachk. II lk. 227).

ühtki rehetoa-akent, mille juures oleks märgata olnud lükandluugi jaoks tehtud aset seinapalkides [4]. See nähtus on arvatavasti seletatav klaasakende võrdlemisi varase ilmumisega Saaremaale (vrd. lk. 60).

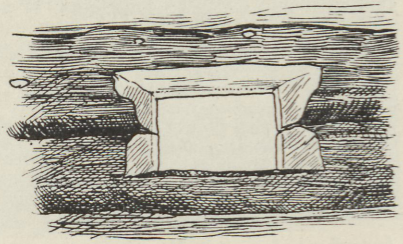

Joon. 54. Rehetoaaken (ehit. 1770. a.). Anseküla, Kaimri. M 1:25.

Lükandluuke on mõned üksikud küll tarvituselt leitud, kuid need olid kõik hilisema aja moodustised, mis tehtud — nagu hingedel liikuvad luugidki — klaasakna välispoolseks varjuks (vrd. joon. 55). Tõenäoselt osutavad samasugustele välisluukidele ka need ERM-i korrespondendid, kelle märkuste hulgas leidub teateid lükandluukide kohta [5].

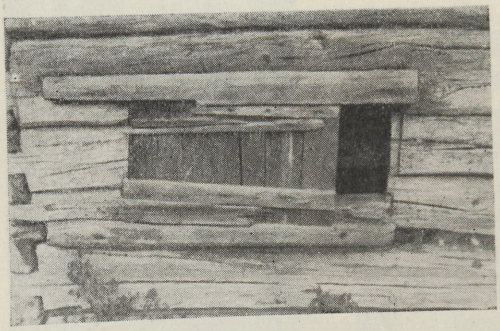

Joon. 55. Lükandluugiga aken. Kihelkonna, Austla.

Selle-eest leidub aga Saaremaal rohkem kui seni teadaolevalt mujal Eestis vanu elamuid, mille aknad on varustatud välisluukidega. Nagu juba märgitud, on teateid lükandluukide kohta (vt. ka joon. 55), kuid tänapäevani tarvitusel püsinud luugid on siiski enamikus kas lahtiselt, toe varal akna taha asetatavad või hingedel (isegi puuhingedel [6]) liikuvad (vrd. joon. 56, 57). Nende välisluukide eelkäijaiks võib pidada õlgedest põimitud matte, mida siin-seal veel tänapäevalgi võib tarvitusel näha.

---

[4] Mandri lükandluukidega akende kohta vt. Manninen Sachk. II lk. 293, 294, joon. 315.

[5] KV 25: lk. 519, 521 Jämaja; lk. 1423 Anseküla; lk. 1501, 1614 Kihelkonna; lk. 1373, 1468 Kaarma; lk. 1356, 1511, 1559 Mustjala; lk. 135, 145, 1552 Karja; lk. 1259, 1611 Pöide; lk. 973, 1529 Muhu.

[6] KV 25: lk. 1477, 1569 Anseküla; lk. 423 Karja.

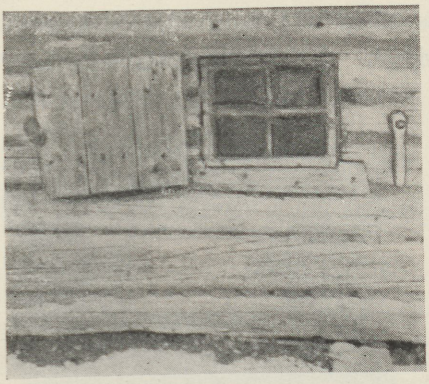

Joon. 56. Tüübiline vanem toaaken. Karja, Koiduvälja.

Aknaluukide ja mattide otstarve on endastmõistetav: nendega on püütud hoida toa soojust ja takistada akna jäätumist. Luukide tarvitamine oli seda vajalikum, mida algelisem oli akna ehitus, ja niiviisi täitsid need osalt samu ülesandeid, mis neil oli kunagi täita klaasita avause ees. Eriti tähtis osa oli luukidel rannarahva elamute juures, kus külmad ja niisked meretuuled olid inimese sagedasteks külalisteks; seetõttu leidubki luukidega aknaid tänapäeval kõige rohkem just mereäär-

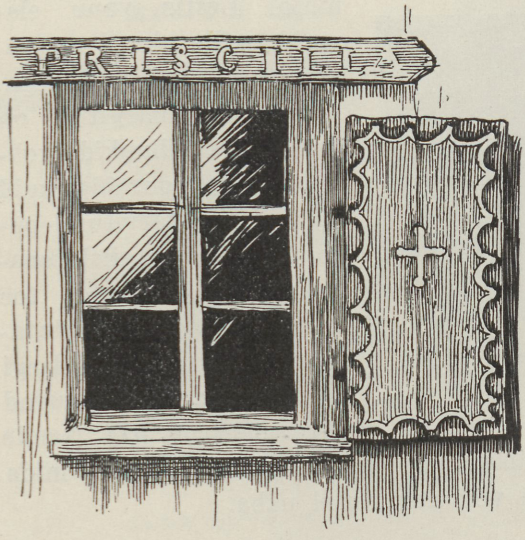

Joon. 57. Toaakende ristimärgiga varustatud luuke. Pahempoolse akna kohal üleval on rannas hukkunud laeva nimelaud, missuguseid võib sageli leida ka rannarahva aida- ja toauste kohal. Jämaja khk. ja kl.

setes külades. Peale tegeliku vajaduse on aknaluukide tarvituselpüsimisele nähtavasti oma mõju avaldanud ka ebausklikud tõeks-

pidamised. Üsna üldiselt mäletatakse veel aknaluukide sulgemise kommet jõulu- ja uusaastaööl selleks, et tuli orastele ei paistaks ja tulevast põllusaaki oma valgusega ei kahjustaks[7]; uusaastaööl on luukidele tõmmatud ka kriidiga ristid peale, et pahad vaimud tuppa ei pääseks[8]. Jämajas leidub elamuid, mille aknaluugid on varustatud koguni õlivärvis tehtud püsivate ristimärkidega (joon. 57).

Kindel sisuline erinevus lihtsa valguseavause ja akna vahel tekkis siis, kui avaus püsivalt kaeti mingi läbipaistva kattega. Millal ja mis kujul esmakordselt tuli tarvitusele läbipaistev aknakate, selle kohta puuduvad endastmõistetavalt täpsemad andmed. Rahvapärimustes elab tänaseni küll mälestus, et enne klaasi ilmumist on tarvitatud akna ees mingit nahakelmet — põit[9], nahka[10] või rasvanahka[11], kuid neil mälestustel ei saa olla mingit kronoloogilist väärtust, kui arvesse võtta, et klaasaknaid on Saaremaal kindlasti juba üle poolteistsaja aasta kasutatud. Oma 1782. a. ilmunud teoses märgib H u p e l, et saarlaste elamuil mandri eestlaste elumajadega võrreldes on muude paremuste kõrval ka klaasaknad[12]. Sellele teatele järgneb rida teisi, millest selgub, et elamuaknad Saaremaal 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses pole sugugi haruldaseks nähteks. Neist teateist pärineb kõige vanem Valjala pastor Joh. Heinr. S c h m i d t i aruandest 1787. a., kus öeldakse sealseil rehetubadel olevat 2 kuni 3 akent[13]. 1802. a. aruandes märgib aga past. August Heinr. S c h m i d t sama kihelkonna tubade kohta, et neil olevat 1, kõige rohkem 2 ühe ruutjala suurust akent[14]. Neist erinevaist teateist ei tohi muidugi järeldada, nagu oleks akende arv 19. sajandi alguseks vähenenud, vaid kõige loomulikumana tundub oletus, et Valjalas

---

7 On isegi teateid, et aknaluugid on seisnud alati lahti peale uusaastaöö, millal need suleti (Kaarma).

8 Vrd. KV 25: lk. 1348 Anseküla; lk. 1015 Karja.

9 Vrd. KV 25: lk. 1383 Jämaja; lk. 1503 Kihelkonna (Vilsandi); lk. 1373 Kaarma; lk. 413, 423, 1475 Karja; lk. 1249, 1529 Muhu.

10 KV 25: lk. 1373 Kaarma; lk. 1249 Muhu.

11 S. t. rasvakelme, mida on tarvitatud ka laternakatteks.

12 H u p e l TN III lk. 366.

13 VA 101 B lk. 7.

14 VA I 174 (5) lk. 95.

nende sajandite vahetusel oli ühe- kuni kolmeaknalisi rehetubasid. Neis aruandeis esinevad andmed ei põhine ju mingil statistilisel ainestikul, vaid peegeldavad ikkagi enam või vähem juhuslikke vaatlustulemusi; erinevad teated ühest ja samast kiriklast kinnitavad ainult andmete originaalsust.

1802. aastast leidub rida teateid muudegi kihelkondade elamuolude kohta, kus ms. puudutatakse ka aknaid. Nii märgib Jaani past. Frid. Christ. Hoffmann oma aruandes, et sealseil tubadel on „ainult 1 ühe ruutjala suurune, umbes 2 jalga maast kõrgemal olev aken [15]". Kihelkonna past. Joh. W. Gilzebach ütleb oma aruandes ainult niipalju, et taluelamuil on kõigil väga väikesed, mitte-avatavad aknad [16], peale akende tegevat sealsed mehed kõik ehitustööd ise [17]. Kärla past. Joh. Heinr. Koch teatab, et selle kihelkonna elamud on valgustatud mitme aknaga [18], ja Mustjala past. G. F. Harten märgib ainult akende üldist olemasolu [19]. Muhu elamute kohta leidub teateid ainult ühes 1823. a. kopeeritud tekstis, mis aga peaks põhjenema siiski 1802. a. paiku saadud andmeil; ka selles öeldakse ainult, et tubadel on aknad [20]. Esitatud andmed käivad niisiis ainult kuue kihelkonna kohta, kuid et andmed ei pärine ainult ühest piiratud keskusest, siis pole kahtlust, et samal ajal aknad pidid tuntud olema ka ülejäänud kihelkondades.

Esitatud andmed ei luba mingeid järeldusi teha aknaraamistiku ehituse kohta. Niipalju kui võib otsustada tänaseni alalhoidunud ainestiku põhjal, on tüübiline 19. saj. toaaken oma kujule ja mõõtudele vaatamata alati nelja ruuduga, mille kõrval leidub ainult üksikuid kuue ruuduga aknaid (joon. 5, 58, 59). Vanemate akende juures leidub aga peale selle veel ehituslikke üksikasju, mis neid tänapäeval tarvitatavaist aknaist eraldavad. Kõige silmapaistvam on klaasi kinnitamisviis aknaraamisse:

---

15 VA I 174 (5) lk. 60.
16 VA I 174 (5) lk. 170.
17 VA I 174 (5) lk. 163 (märkus käib koolimaja ehitamise kohta).
18 VA I 174 (5) lk. 142.
19 VA I 174 (5) lk. 155.
20 VA I 4 (10) lk. 356.

klaas on nimelt surutud raamide raami kokkulöömisel (vrd. joon. ruute ei saa hiljem teisiti uutega asendada, kui ainult raami lahtivõtmise ja uuesti kokkulöömise teel. Selle-eest ei vaja aga niiviisi paigutatud klaas kittimist. Ristlevad vaheraamid on tavalisesti peenikesed (umb. 2 cm läbimõõduga igast küljest) ja korraliku ehituse juures servadest tahutud.

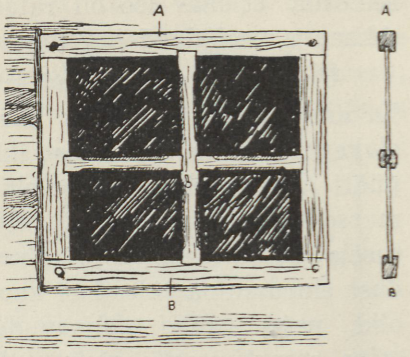

J o o n. 58. Tüübiline soonraamidega toaaken. Mustjala, Tuiu. M 1:13.

Nagu juba eelpool märgitud, asetati aknaraam otsekohe seina selleks raiutud asemesse, ja kinnitati sinna naelte abil. Moodsa akna palestikule (piitadele, pealis- ja aluslauale) vastavad osad on üsna üldiselt tuntud ka juba 19. saj. teise poole talutoa aknail, kuid nende ehitus on siiski teistsugune. Palestik koosneb siin üksikuist laudadest, mis ilma omavahelise seoseta on naelutatud seinapalgi otste külge sissepoole aknaraami. Kõige esiti on nähtavasti laudadega katma hakatud aknaavause külgi, mis asendis need lauad on saanud *aknapõskede* nime. Kuna aknaküljed algupäraselt kujutasid sissepoole avarduvaid pindu (viltu raiutud palgiotsad!), siis omandasid *põsed* samuti viltu asendi. Avause alumine külg *(aknalääv)* kaeti

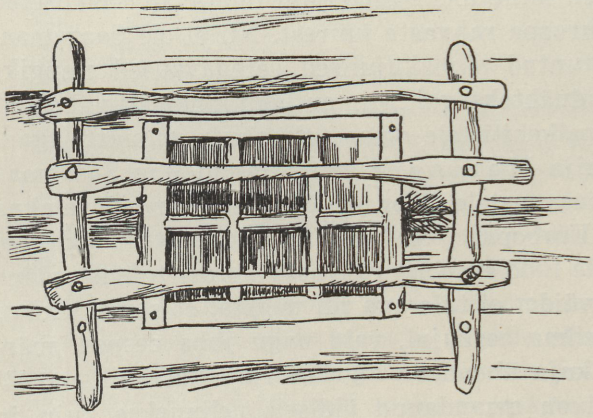

J o o n. 59. Vana kuueruuduline, soonraamidega aken. Väljaspool on võre kaitseks loomade vastu. Valjala, Aagi.

vahele kitsasse soonde juba 58), mistõttu ka purunenud

laiema lauaga *(aknalaud)*, mille serv ulatus üle palgi sissepoole; ka see laud on jäänud paiguti tänapäevani ettepoole kallakuks seetõttu, et lääv ise oli raiutud harilikult kallaku-pinnaliseks. Aknaava pealislaud sageli puudub.

Uuemad kuueruudused kittvaltsraamiga aknad on üldisemalt hakanud kodunema alles käesolevast sajandist peale, kus talu elukeskus nihkus rehetoast ikka enam kambritesse. Kambritest püüti luua senisest parem eluase ja ühe paremusena tulid küsimusse ka suuremad aknad. Kambrite eeskujul on need aga tarvitusele võetud toaehituses ka neil juhtudel, kui viimane oma tähendust eluruumina täiesti ei kaotanud. Esimesed uut tüüpi aknad olid, nagu vanad neljaruudulisedki, ühe poolega ja kinnitati seina samuti naelte varal. Alles aastail enne Maailmasõda on tehtud juba suuremal arvul kahe poolega, hingedel liikuvaid aknaid, millega koos ka aknaavaus sai kindla raamistuse piitade ja tapitud palestiku näol.

*

Nagu algelised uksed, nii moodustavad ka primitiivsed aknad vana kultuuripärandi, mille üksikesindajaid üllatavalt sarnaseina võib leida paljude euroopa rahvaste juurest. Nii ei ole Saaremaal ja mujalgi Eestis tuntud silmakujulised seinaavaused mingiks etnograafiliseks erandnähteks, vaid siin on tegu kindlasti vähemalt osa Vana-Euroopa palkehitistele omase aknakuju viimaste igandidega [21]. Saksa uurija Meringer on esitanud ühe Saaremaa silmakujulistele seinaavaustele (joon. 49, 50) üsna sarnaneva akna lõunapoolsest Kesk-Euroopast, osutades seejuures tõsiasjale, et akna nimetus paljude indo-euroopa rahvaste juures tuleneb silma nimetusest [22]. Seda väidet ei tule aga nii mõista, et seinaavaused oleks moodustatud silma eeskujul, vaid nagu juba eespool märgitud, tuleb avause kuju ühendada algelise raiumistehnikaga. Et aknaavaus hiljemini on omandanud üldiselt nelinurkse kuju ja

---

[21] Manninen Sachk. II lk. 293. Ettevaatusele selle aknakuju üldistamisel manitseb ainult see tõsiasi, et silmakujulise akna kohta ei ole autori kätte sattunud seni ühtki näidet Venest, Soomest ja Skandinaaviast. Et see aknakuju Soomes puudub, seda on autorile kinnitanud ka A. Hämäläinen.

[22] Meringer Wört. lk. 125 jj., joon. 9; vrd. Manninen loc. cit.; uusi andmeid Schier lk. 146 jj.

enne läbipaistva katte tarvitusele ilmumist vajaduse järgi kaeti sise-luugiga [23], on niivõrd üldtuntud tõsiasi, et selle kohta ei tarvitse tuua lähemaid näiteid [24]. Samuti tuleb vanaks rahvastevaheliseks kombeks lugeda akende katmist nahkkelmega või mõne muu läbipaistva ainega (Siberi algasunike juures isegi jäätükiga), enne kui klaas ilmus tarvitusele [25], ilma et tänapäeval kasutada

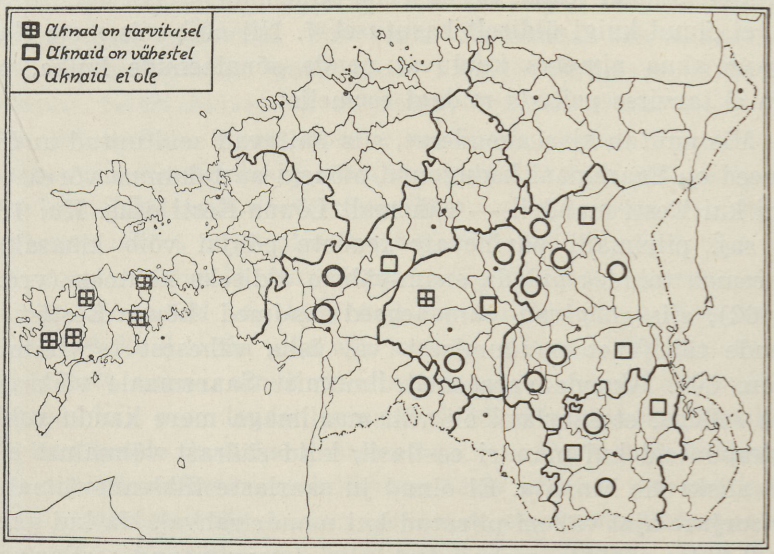

Joon. 60. Klaasakende levik Lõuna-Eestis ja Saaremaal 18. ja 19. sajandi vahetusel pastorite teadaannete põhjal. VA I 16.

olevad andmed lubaksid ses asjas järeldusi teha kultuurimõjustuste suhtes.

Kuna läänemere-soome algrahvas oma akna nimetuse on saanud slaavlasilt, siis võiks oletada, et selle nimetusega koos on tarvitusele tulnud ka mingi aknamoodustis ise. Lihtne valguseava see tõenäoselt ei olnud, sest raske on uskuda, et Eesti algasunike elamuil enne slaavlastega kokkupuutumist oleksid ajuti suletavad

[23] Eesti kohta vt. Manninen Sachk. II lk. 293, 294, joon. 315; üldisemalt Sirelius PW IX lk. 108 jj.

[24] Vrd. näit. Rhamm II 2 lk. 103; Schier lk. 146, 147.

[25] Sirelius SKK lk. 159, 196; sama PW IX lk. 85; Schier loc. cit.; Manninen Sachk. II lk. 294; Костомаровъ lk. 45 (näiteid Vene 16. ja 17. saj. oludest).

valguseavaused puudunud, nii nagu seda mõista annavad mõned senised uurimused [26]. Kui luugiga suletavad või mingi klaasi aseainega varustatud aknad olnuks tuntud ainult slaavlaste alal, siis võiks arvata, et üks neist täiendusist oleks põhjustanud akna nime laenamise; kuid nagu eespool märgitud, näitavad mõlemad lisaosad Euroopas laiemat levikut. Klaasi aseaine (nahkkelme jne.) kohta on pealegi teada, et see Vene taluelamu juures veel 16.—17. saj. ei olnud kuigi üldiselt kasutusel [27]. Nii näib siis meie slaavipärane akna nimetus kuuluvat nende sõnalaenude hulka, mille taga ei tarvitse peituda midagi esemelist.

Mis puutub klaasakendesse, siis näitavad senituntud andmed, et need on Saaremaal kodunenud mõnegi aastakümne võrra varemini kui Eesti mandril — vähemalt Lõuna-Eesti osas. Kui 18. ja 19. saj. piirimailt pärinevate teadete põhjal võib klaasaknaid Saaremaa taludes pidada enam-vähem üldiseks nähteks (vrd. lk. 61, 62), siis räägivad samaaegsed andmed Lõuna-Eestist kas akende täielikust puudumisest või üsna vähesest tarvitamisest (joon. 60). Akende varasemat ilmumist Saaremaale võiks seletada sellega, et saarlasil oli välismaailmaga mere kaudu rohkem kokkupuuteid kui mandri eestlasil, kuid säärast võimalust ei tohiks siiski üle hinnata. Ei olnud ju saarlaste liiklemisvõimalused pärisorjuse-ajal vähem piiratud kui mandrirahval. Ja kui akende puhul üldse rääkida eeskujudest, siis ei tarvitsenud eestlane neid väljastpoolt oma kodumaa piire otsima minna, sest mõisa- ja linnaelamud 18. ja 19. saj. vahetusel olid kahtlemata varustatud klaasakendega [28]. Seega peavad akende varasema või hilisema ilmumise põhjused eri maakohtades peituma kusagil mujal. Meie rahvapärimusis on kujunenud üheks populaarsemaks tõekspidamiseks, võiks öelda isegi kinnisideeks, arvamus, mille kohaselt mõisnikud olevat vastumeelselt suhtunud igasugu uuendustesse, mis talupoeg oma elamuolude parandamiseks tahtis ette võtta; muuseas puudutab see arvamus eriti aknaid. Üksikjuhtudel võib

---

[26] Vt. Sirelius PW IX lk. 111; Manninen SS lk. 252; sama Sachk. II lk. 293.

[27] Костомаровъ lk. 45.

[28] Et klaasaknaid mõisaehitisis juba 16. saj. tunti, selle kohta on olemas kindlaid andmeid (vt. Jakubowski lk. 123), kuigi need teated käivad Ida-Eesti kohta.

niisugune arvamine paika pidada, et mõisnik oleks talupoega otseselt takistanud aknaid ehitamast, kuid üldreegliks seda kindlasti pidada ei saa. Vastasel korral peaks oletama, et Saaremaa aadel oma mõtteviisilt oleks pärisorjuse-aja lõpul mandri omast põhjalikult erinenud. Ka talupoja vaesuse kui igasugu uuenduste takistaja peab akende ehitamise puhul kõrvale jätma, sest Lõuna-Eesti mandri talupoeg ei võinud 18. saj. lõpul olla majanduslikult kehvemas olukorras kui tema Saaremaa seisusekaaslane. Ainus reaalne põhjus, mille najal akende varajasem ilmumine Saaremaa taluelamusse on seletatav, seisneb nähtavasti siinse elamu ehitusviisis. Nagu elurehe vaatlusel edasises laiemalt selgitatakse, oli Mandri-Eesti rehetuba enamasti ikka mõlemast küljest piiratud kitsaste kõrvalruumidega — eest kojaga ja tagant aganikuga, nii et enne akende ehitamist tuli hoone juures ette võtta konstruktiivseid muudatusi. Sellesihilised muudatused on hiljemini toimunud toa külgruumide osalise või täielise kaotamise teel [29], kuid siiski pika aja jooksul. Akende ehitamiseks olid algupäraselt vabad ainult kambriseinad, ja tegelikult leidubki Eesti mandrilt paar teadet, mis räägivad, et esimesed klaasaknad tulid tarvitusele just kambriakendena [30]. Kuna aga tolleaegne kamber kütteseadiste puudulikkuse tõttu alatise eluruumina ei saanud küsimusse tulla, siis on mõistetav, et akende ehitamise võimalust ka kambrite juures kuigi laialt ei kasutatud.

Saaremaa tubadel on aga vähemalt üks külgseintest olnud alati vaba akende ehitamiseks, ja nagu eelnevast selgus, on seda võimalust ka kasutatud. Muidugi võib siin kõrvalise mõjutegurina küsimusse tulla ka veel mereäärsele rahvale omane uuendusmeelsem suhtumine oma elamuoludesse, kuid see küsimus kuulub rohkem rahvapsühholoogia valda kui etnograafiasse, mis eeskätt püüab nähtusi seletada reaalsete faktide najal.

Et Eesti talu klaasaknad — nagu üldiselt teistegi euroopa rahvaste juures — pole tekkinud mingi maa-alaliselt ühekülgse kultuurivoolu tõukel, vaid on ajajooksul kujunenud kohalike kõrgemate seisuste ehitiste eeskujul, seda näitab omast kohast ka aknaraamide ehitus. Samasuguseid klaasisoonega varustatud

---

[29] Manninen Sachk. II lk. 199 jj.
[30] VA I 16 lk. 106, 135 (S.-Jaani, Räpina).

aknaraame, nagu Saaremaal, on omal ajal kasutatud Eesti mandril [31], kuid samakujulistena on need tarvitusel olnud Rootsis [32], Soomes [33] ja tõenäoselt ka mujal Euroopas [34]. Soonraamid ei ole aga nähtavasti muud midagi kui keskajal ja hiljemgi veel aadli ja kodanike elamute tinast aknaraamide jäljendus puus. Et meie talu akendes tinaraame oleks kasutatud, selle kohta puuduvad andmed, kuid et neid naaberrahvaste taluehitistes on tarvitatud, sellest võib näiteks tuua Soome [35] ja Skandinaavia elamud [36].

5. Põrand.

Algelisimaks põrandaks oli tasandatud ja kõvakstambitud maapind. Säärast looduslikku põrandat tänapäeva elamus enam ei kasutata, küll võib aga seda veel leida suvikodades, sepapajades, mõningates kiviaitades ja osalt ka lautades. Elamu muldpõrandate kohta on küll olemas mõningaid teateid [1], kuid need võivad osalt olla ekslikud [2], osalt aga erandnähteiks säärastes kohtades, kus maapinna iseloom (kruusane, savisegane või kivine) ei vaja mingit erilist katet. Pole ju ka vanemad kunstlikud põrandad tehtud millestki muust kui ikkagi ainult maapinnast saadud materjalist; algselt seisnes vahe loodusliku ja kunstliku põranda vahel ainult selles, et viimases oli neid aineid kasutatud rohkem valitult ja eriliselt töödeldud kujul.

Vanemad põrandad on Saaremaal olnud kas savist või kivist. Hiljem on ilmunud nende kõrvale kruusasegust ja laudadest tehtud põrandad, kuid vanu savi- ja kivipõrandaid pole need uus-

---

[31] EA 13 lk. 199 Rõuge.

[32] Autori tähelepanekud Rootsi vabaõhu-muuseumis Skansenis.

[33] Paulaharju lk. 91; autori tähelepanekud Turu ja Helsingi vabaõhu-muuseumis.

[34] Ms. on samasugused raamid olnud tuntud lõuna-slaavi aladel (Murko II lk. 25, joon. 3).

[35] Sirelius PW IX lk. 113; sama SKK II lk. 197, joon. 228.

[36] Autori tähelepanekud Skandinaavia vabaõhu-muuseumides.

[1] Vt. näit. KV 25: lk. 1503 Kihelkonna; lk. 137 Karja; lk. 1263 Pöide; lk. 527 Muhu.

[2] Vana savipõrand omandab muldpõranda välimuse porist ja mullast, mis jalgadega selle peale kantakse.

tulnukad siiski suutnud tarvituselt kõrvale tõrjuda. 1925./26. ja 1936. a. kogutud ankeetandmeil on koostatud maa-aineist põrandate levikukaart, kust selgub, et kivipõrandad on kogu maal veel päris üldiselt tuntud, ja nende kõrval leidub isegi üksikuid savipõrandaid (joon. 61). Maa läänepoolmikul — peale Sõrve sääre — on üldiselt tuntud kivipõrandad, kuna Sõrves ja Ida-Saaremaal

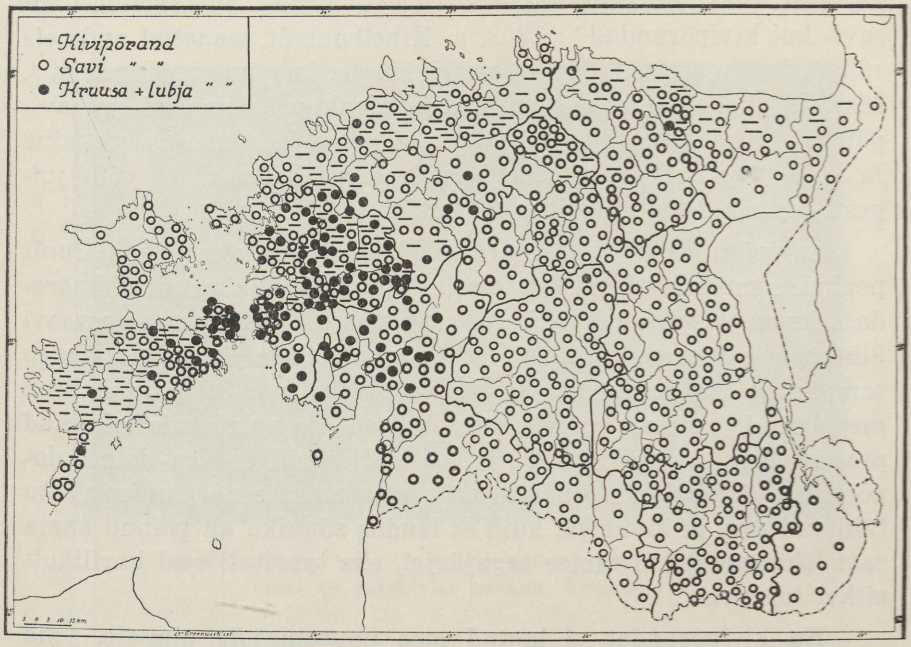

Joon. 61. Eesti rehetubade savi-, kivi- ja kruusasegupõrandate levikuvahekord. KV 1—4, KV 25 ja EA põhjal.

tarvitatakse või on tarvitatud põranda tegemiseks ka savi. Kruusasegu-põrandate keskuseks on Muhu, kuid üksikuid sedalaadi põrandaid tuntakse ka Saaremaa idapoolsetes kihelkondades — Pöidel, Jaanis, Karjas ja Valjalas; Lääne-Saaremaalt on kruusasegu tarvitamise kohta ainult kaks teadet (Anseküla, Kärla). Laudpõrandad on jäetud kaardile märkimata, kuna neid leidub enam-vähem ühtlaselt üle terve maa, ilma et nende levikus oleks märgata mingeid iseloomulikke tihedaid keskusi.

Kivi- ja savipõranda levikuvahekordades peegeldub jällegi loodusliku ümbruse määrav mõju taluehitistele: kivipõrandaid

leidub kõikjal neis piirkonnis, kus põrandaehituseks kõlblikku paekivi on küllaldaselt saadaval; kus see puudub (nagu mõnel pool Ida-Saaremaal), seal tarvitatakse savi. Ka kruusasegu-põrandad on kodunenud peamiselt just seal, kus varemini on kivi puudusel tarvitatud savi. Vahe Lääne- ja Ida-Saaremaa põrandaehituse vahel ilmneb juba paaris teates 18. saj. lõpult ja 19. saj. algusest: 1787. a. märgitakse Valjalast, et seal on tarvitusel nii savi- kui kivipõrandad [3]; 1802. a. Kihelkonnalt saadetud andmeis räägitakse aga ainult kivi- (erandnähtena ka puu-) põrandaist [4]. Mainitud kaks teadet on vanimad ja ainukesed, mis kivi- ja savipõrandate kohta seni on leitud; need põrandad on aga oma aine ja valmistusviisi poolest seevõrra looduselähedased, et võib julgesti oletada nende tarvituselolekut kaua ennemgi.

Savipõranda tegemisel tarvitses hoone seest kõrvaldada ainult pealmine mullakord, mille asemele tambiti põllukividest või sõredast kruusast põrandapõhi. Kivisele põhjale veeti paks toorsavi kiht, mis samas segati 2—3 osa liivaga. Sellele järgnes savisegu tampimine kas puunuiaga käsitsi või hobustega. Oli põrandapind tasandatud, lasti see mõnda aega kuivada ja valati siis tekkinud praod vedela saviga kinni [5]. Niiviisi tehti harilikult toa- ja rehalapõrandaid. Ka laudapõhjasid on virtsa maasse nõrgumise vastu täidetud savi ja kividega, kuid et laudas sõnniku all polnud karta savi lõhenemist kuivamise tagajärjel, siis tarvitati seal harilikult sitket toorsavi.

Ka kivipõrandat ei laotud otse puutumatule pinnale, vaid sellelegi tehti kruusast või liivast alus. Valmis alusele asetati kõrvuti looduslikud murdpaelahmakad, täideti nende vahed kivikildudega ja saviga ning lasti kuivada. Kuna savi kivivahedest hõlpsasti kulus, siis tuli seda vähemalt kord aastas uuendada [6]. Lääne-Saaremaal ja Muhus on tarvitusel raiekivi-ruutudest (parkett-)põrandaid, mille ladumine nõuab eriti head alust ja tööoskust. Selle-eest pole aga tarvis kivivahesid nii tihti savitada,

---

[3] VA 101 B lk. 7.

[4] VA I 174 (5) lk. 169, 170.

[5] Vrd. KV 25: lk. 1394 Kihelkonna; lk. 137, 146, 415, 1017, 1018 Karja; lk. 93, 1371, 1388 Pöide; lk. 1529 Muhu.

[6] Vrd. KV 25: lk. 243, 1394 Kihelkonna; lk. 1018 Karja.

sest hästiraiutud kivid on paigutatud küllalt tihedasti üksteise vastu (vrd. joon. 62).

Millal kruusasegupõrandaid tegema on hakatud, pole päris kindel. Niipalju on teada, et neid Muhus on ehitatud kaua aega enne kui Saaremaal. See põrand on kujunenud nähtavasti savipõrandast sel teel, et savi hulka hakati segama peene liiva asemel kruusa. Vanemad sedalaadi põrandad on olnud just savi- ja kruu-

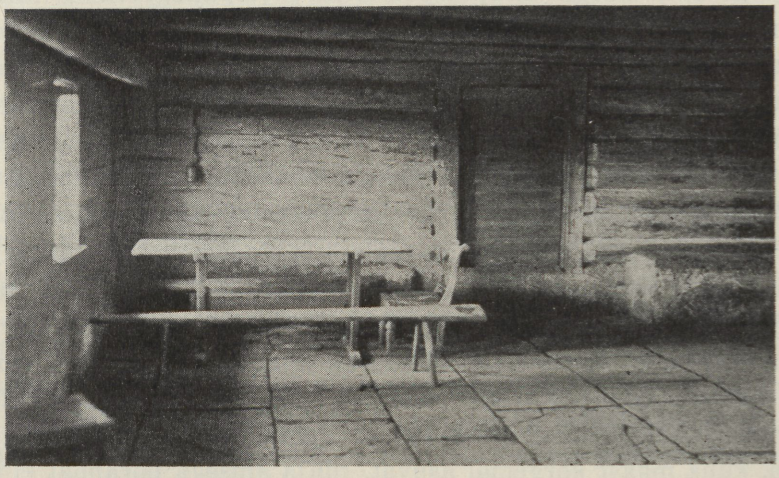

Joon. 62. Muhu rehetoa söögilauanurk vastu rehalaseina; toal on raiekivist põrand. Koguva.

sasegust. Kui vanade saarlaste mälestust võib usaldada, siis on kruusa- ja lubjasegust põrandaid hakatud tegema 1870-ndail aastail. Tänapäeval on kruusapõrand Muhus kõige tavalisem ja kannab nimetust *ruusiparand* (= kruusapõrand), kuid nagu levikukaardilt selgub, tuntakse seda laial alal ka Lääne-Eesti mandril (joon. 61).

Kruusapõranda alus tehakse nagu savipõrandalgi põllukividest ja sõredast kruusast. Põrandasegu tehakse veega 1 osast kustutatud lubjast ja 3—6 osast puhtast, oatera-suuruse sõmeraga kruusast *(ruusikividest)*. See müürisegu-paksune mass laotatakse ühtlaselt põranda kivialusele, silutakse *(lihitakse)* lauaga üle ja tambitakse peale mõnepäevast tahenemist laiapõhjalise nuiaga niikaua, kuni vesi peale ilmub. Tampimist korratakse veel

7—8 päeva jooksul, iga päev kord, kuni põrandapind täiesti kuivaks jääb. Kuivanud kruusapõrand omab peaaegu tsemendi kestvuse. Kui veel hästi vastupidavat ja siledat põrandat tahetakse, siis valatakse see peale kuivamist puutõrvaga üle. Ühe põranda jaoks on kulunud umbes 50 toopi tõrva.

Laudpõrandaid löödi esialgu samuti otse liivaga täidetud põhjale, ilma et laudade ja põranda vahele oleks jäetud õhuruumi; isegi põrandatalade *(aluspaaride* e. *joo[n]mpuude)* vahed täideti liivaga, et „külm põranda alla ei pääseks". Ainult aidapõrandad oma eriliselt kõrge asendiga moodustavad siin erandi. Vanemad laudpõrandad, mille iga ulatub tagasi üle möödunud sajandi keskpaiga, tehti harilikult pikuti lõhki aetud ja pealtpoolt siledaks tahutud palkidest, mis puutappidega löödi alustalade külge. Laua otste aluseks on aga mõnel pool seina aluspalki raiutud vastav uure.

Kui vana algupära on Saaremaal laudpõrandad, see pole jällegi kindel; vanimad seni teadaolevad märkmed, mis käivad taluelamu laudpõrandate kohta, pärinevad 18. saj. lõpust. Neid teateid on ainult kaks, ja mõlemad märgivad laudpõrandaid ilmse haruldusena, mis pole tarvitusel rehetoas, vaid rehest eraldi ehitatud elamus[7]. Aidaehitistes peab aga laudpõrand olema kindlasti vanem, kuna maast kõrgemal asuvat, tühja alusega põrandat ei saa ehitada muust ainest kui ainult puust.

Nagu põrandaaine levikukaardilt näha, kuulub Saaremaa oma rehetoapõrandate poolest lähedaselt kokku Põhja-Eesti mandri rannikualadega. See kokkukuuluvus on paekivist põrandate osas seletatav rohkem looduslike kui kultuuriliste suhetega, sest paepõrandaid leidub just seal, kus seda kiviainet on lahedasti saadaval. Kruusapõrandate kohta saab looduslikke olusuhteid ainult osaliselt arvesse võtta, kuna selle põranda valmistamine on seotud juba keerulisema töökäiguga. Seni kogutud andmed ei luba kruusapõranda tekkimise-koha ja -aja suhtes teha veel mingeid kindlaid järeldusi, kuid nende põrandate suhtelist levikutihedust arvesse võttes paistab küll, et lähtekohana tulevad küsimusse kas Muhu saar või Läänemaa rannikukihelkonnad (vt. joon. 61).

---

[7] VA I 174 (5) lk. 169, 170 Kihelkonna; Hupel TN III k. 366.

6. Lagi.

Laed on vanematel eluhoonetel ja saunadel nagu seinadki tehtud palkidest, mille vahed samblaga topitud; laepalgid *(lagipuud)* on aga vähe peenemad kui seinapalgid ja laotud varamata üksteise kõrvale. Rehetubadel, saunadel ja lautadel on lagipuud harilikult tahumata, kuna kambritel ja rehest eraldi ehitatud elutubadel neid on altpoolt kirvega rohkem või vähem tasandatud. Täiesti ümmargustest või tahutud palkidest lagesid võib leida ka aitadel, kuid tüübiline aidalagi koosneb siiski pikuti lõhki aetud või saetud palkidest.

Kitsamatel hoonetel ei vaja tugevast palgiainest tehtud lagi keskel mingit lisatuge; kui aga hoone on laiem, või lagipuud õhemad, siis on neile alla asetatud kandmikuks tugev tala — nn. *laepaar*. Paari asetus on hoone pikkuse või laiuse suhtes väga mitmesugune; ainult rehetubades asetseb see alati piki hoonet (katuseharja-joonega rööbiti).

Peale sammaldamise on kambrite lagesid mõnikord tihendatud veel saviga, ja pärast seda kaetud peene liivaga või koguni mullaga. Rehetoa lage ei ole peale paari teadaoleva juhu kusagil savi ja liivaga kaetud; selleks polnud ka erilist tarvidust, sest toalael leidus alati aganaid, millest ajajooksul pudenes lae peale tihe puru- ja tolmukiht. Ainult linaluid on mõnel pool tarvitatud toalae eriliseks katteks [1]. Möödunud sajandi lõpul on tulnud tarvitusele pikkadest laudadest ja käesoleva sajandi algusest peale lühikestest plankudest *(lompidest)* kambrilaed, mille vahesid enam samblaga ei tihendatud. Selle asemel kaeti need pealt sambla- või puulehtede kihiga, mille peale vajutiseks laoti pinnalaudu.

Elamulaega võrreldes on rehalate ja lautade laed jäänud palju algelisemasse olukorda: need on tehtud lattidest või seks otstarbeks eriti punutud varb-tarjadest *(tarjad, sarjad)* ja kannavad vanemas rahvakeeles ka erilist nime — *laudi* [2]. Tarjad on punutud umbes 1 m laiuse, redelikujulise puuraamistiku vahele harilikult sarapuuvarbadest, nii nagu neid vanemal ajal tehti kalade

---

[1] Vrd. EA 3 lk. 209 Muhu.

[2] *Laudi- või laudapealseks* kutsub vanem rahvas tihti ka elamu ja muude hoonete lakka (näit.: *kambri laudil ~ kambri lauda peal;* läks *laudile magama* = l. lakka magama jne.).

kuivatamiseks, sõnnikuvankrite redeleiks jne. Nagu mõningad teated näitavad, on vanemal ajal tarilagesid kasutatud ka muudel hoonetel. Nii leidub 1731. a. revisjoniaktides märkus, et Pöide-Uuemõisas olevat üks kivikamber punutud laega[3]; 1937. a. on üks punutud ja saviga ülemääritud kambrilagi tarvitusel olnud veel Pöidel Laimjala vallas[4] ja teine samasugune hiljuti ka Muhu Igakülas. Siia juurde olgu märgitud, et savikatet on kasutatud Kärlal mõningate rehalate ja Pöidel loomalautade[5] tarilagede peal.

Saaremaa taluhoonete palk- ja lattlaed ei ole mingiks harulduseks; neid võib sääraseina leida ka igal pool mandri taluehitiste juures. Mida aga praegu teadaolevail andmeil võib lugeda Saaremaa ehitustehniliseks omapäraks, need on eelmärgitud tarilaed. Kuna mandrilt tähendatud lagede kohta on saadud seni ainult mõned üksikud teated[6], siis on raske oletada, et need seal lähemas minevikus oleksid üldisemalt tarvitusel olnud. Arvesse võttes aga seda suurt osa, mis varbpunutis on etendanud kogu Euroopa ehitustehnikas juba kaugest muinasajast peale, paistab tõenäolisena, et tarilaed ka Eesti mandril on olnud kunagi laiemalt tuntud. Et tarilaed just Saaremaal on kõige kauemini alal hoidunud, see on seletatav ühelt poolt maa üldise eraldatud asendiga, teisalt aga ka ehituspuude puudusega mõnes kihelkonnas. Viimane asiolu näib olevat eriti mõõduandev, sest varbpunutist kasutatakse kõige järjekindlamalt Saaremaa metsavaeses idaosas[7].

Mitmetest Euroopa maadest saadud andmed puudutavad peamiselt küll punutud seinu, kuid punutist võidi sama hästi kasutada ka lae- ja katuse-ehituses, nii nagu seda tänapäeval võib näha Saaremaal[8] (vt. ka lk. 86 jj.). Kauge paralleelina Saaremaa tari-

---

[3] ERKA, SMjvA. Revisions-Buch v. d. Province Ösell lk. 107.

[4] KV 34 lk. 308 Pöide.

[5] KV 34 lk. 309.

[6] Nimelt teatatakse Harglast, et seal on tarvitatud punutud ja saviga kaetud laudalage (KV 34 lk. 43) (vist üksikjuhtumina); Risti kirjasaatja räägib punutud toalagedest (!), mis seal vanemal ajal olevat tarvitusel olnud (KV 34 lk. 78).

[7] Vrd. KV 34: lk. 279 Kihelkonna; lk. 209 Kaarma; lk. 189 Karja; lk. 163 Püha; lk. 233 Valjala; lk. 109, 203 Pöide; lk. 264, 305 Muhu.

[8] Punutud ja saviga üle määritud seinajäänuste leiud Kesk-Euroopa ja Skandinaavia mitmeilt muinasaja järkudelt (Reinerth lk. 22; sama

lagedele võiks tuua Balkani maadest mõned laemoodustised, mis samal ajal täidavad ka suitsukummi aset [9]. Nende juurde on aga põhjust ühenduses suvikodadega veel tagasi tulla.

*

Saaremaa ja ühes sellega ka kogu Eesti taluehitiste etnograafilise algupära selgitamiseks on lõpuks oluline märkida, et meie taluelamud oma laeehituselt selgesti erinevad Skandinaavia ja Soome ehitistest, kuuludes aga ses mõttes lähemalt kokku Ida- ja idapoolse Kesk-Euroopa taluehitistega. Vastandina meie lagedele on Skandinaavia ja Soome ehitiste laed kahekülgsed — katusekujuliselt terava või murtud harjaga [10]. Soome uurija Sirelius on laialdase ainestiku põhjal näidanud, kuidas Soome taluelamu lagi on kujunenud katusest. Ta seletab seda kujunemiskäiku niiviisi, et ajajooksul on primitiivne katusekate (latid, turvas, kasetoht) jagunenud kaheks kihiks: pealmiseks, tõeliseks katuseks, ja alumiseks — laeks. Lagi, mis sel viisil oli katusest

---

Nord. Haus lk. 69, 77; Jahn lk. 115, 116; Florin lk. 24, 38; Schier lk. 103 jj.) näitavad suure veenvusega, et saksa keeleteadlane Meringer on küsimuse tuuma tabanud, kui ta sõna *Wand* (sein) tuletab verbist *winden* (punuma) (Meringer Etymologien lk. 173 jj.; sama Wört. lk. 172). Kuid punutud seinad ei ole haruldus eks ka ajaloolisel ajal; nende kasutamine on ainult tugevasti vähenenud. Nii olid punutud seintega hooned Saksas (Meringer loc. cit.; Heyne lk. 21, 162, 163) ja Skandinaavias (Meringer Etymologien lk. 173 jj.; Arbman Bidrag lk. 179 jj., joon. 130; sama Germ. Wohnbau lk. 103, 104) veel keskajal üldisemalt tuntud, ja sõrestik-seina pindade täitena kasutatakse saviga löödud varbpunutist Rootsis paiguti tänapäevani (Erixon Bgn. lk. 265, 266, joon. 11, 16; Berg-Svensson joon. 36). Eriti rahvapäraseks kultuurivaraks on mitmesugused punutud seintega ehitised muutunud lõunapoolsete slaavi hõimude juures (Murko I lk. 323, 325 jj.; Moszyński lk. 491, 492, vrd. joon. 424, 444), nii nagu neid tuntakse Ungaris, ka Balkani mail — Bulgaarias, Albaanias jne. (Haberlandt Volkst. Kult. lk. 415; Viski lk. 28, 29; Nopcsa lk. 29, joon. 16). Meie lähemaist naabreist on Läti see maa. kus punutud seinte tarvitamine pole veel päris kadunud (Kundziņš Baukunst lk. 16; sama Dzīvoj. rija joon. 81).

[9] Nopcsa lk. 79, 80, joon. 59, 60; Moszyński lk. 510.

[10] Vt. näit. Sirelius PW IX lk. 90, 95 jj., joon. 199—201; Schier lk. 153 jj. Hämäläinen peab siiski võimalikuks, et tasapinnaline lagi Soomes teatavate ehitiste juures (näit. saunad) on vana (tema isiklikud teated autorile); Sirelius (KW IX lk. 88 jj.) peab neid aga võõraks, idapoolseks nähteks.

eraldunud, säilitas esialgu oma kahekülgse (katuse) kuju ja ka turba- või samblakatte, mis algelisele katusele oli omane. Alles pikaajalise arengu tulemusena muutus lagi katusest lamedamaks ja lõpuks päris tasapinnaliseks [11].

Meie taluelamute lagede katmises võib näha muidugi praktilist võtet, mis takistab soojuse hajumist eluruumist, kuid asjale kultuurajalooliselt vaadates paistab olevat tõenäone, et savi ja mulla tarvitamine laekatmisel on igandnähe neist kaugetest aegadest, kus katuse ja lae vahel ei olnud veel mingit olulist vahet. Sellega pole aga tahetud öelda, et meie taluhoonete tasapinnalised laed oleksid kujunenud samal viisil kahekülgsest katusest, nii nagu Sirelius seda on väitnud Soome ehitiste ja nii nagu ta seda näib oletavat ka Eesti ja Liivi elamute suhtes [12]. Palju tõenäosem on, et meie saunade ja elamute tasapinnalised palklaed oma ürgalgupäralt on ühendatavad tasapinnaliste, mullaga kaetud lagi-katustega [13]. Sääraseid palkkatuseid, mis enamasti kandsid mullakatet, on võidud märkida veel käesoleval sajandil mitmelt poolt Euroopa-Venemaalt ja Siberist [14], ning sääraseina on neid tähele pandud ka Kagu-Eesti [15] ja Läti saunade juures [16].

Tasapinnaline, mullaga kaetud lagi-katus vajas tugevat puualust, ja selleks olid kõige loomulikumaks materjaliks samasugused palgid, millest hoone seinadki tehti. Iseloomustaval viisil on aga ka Ida-Euroopa (ja nagu nägime ka meie) elamute laed tehtud samast ainest, kusjuures palkide vahed pealt täideti saviga, mille peale pandi veel paks kiht mulda või liiva [17]. See lagede ja lagikatuste ehituslik ühtlus idas näitab selgesti, kuivõrd ühe-

---

[11] Sirelius PW IX lk. 90 jj.; sama SKK II lk. 198 jj.

[12] Sama PW IX lk. 92, 93.

[13] Vt. ka Sirelius PW IX lk. 86, 87 Sürjani ehitiste puhul.

[14] Vt. näit. Этн. Сборн. II lk. 125; Sirelius PW IX lk. 52, 53, 60 jj., 85 jj.; Hämäläinen Saunoista lk. 11, 12, 32, joon. 1, 16.

[15] Vrd. Eesti mandri koobassaunad (Manninen Sachk. II joon. 274); Kagu-Eestis on veel möödunud saj. keskel kasutatud saunu, mille mullaga kaetud lagi oli ka ainsaks katuseks (vrd. ERM A 392: 3 Räpina, saunamudel).

[16] Bielenstein lk. 32, 114, joon. 67; Kundziņš Dachkonstr. lk. 6.

[17] Vt. näit. Артамонов lk. 10; Бломквист lk. 69; Песселеп lk. 139, 140; Синозерскій lk. 404; Bielenstein lk. 98, 99.

külgne on saksa uurijate väide, mille järgi tasapinnaline lagi oleks Ida-Euroopasse (ms. siis ka meile) tulnud Alam- ja Kesk-Saksast alles 11. saj. alates [18]. Praeguse tasapinnalise lae algkuju primitiivse lagikatuse näol on ida pool Läänemerd seega kõikide tunnuste järgi sama vana kui palkidest ehitatud ja ahjuga soendatav elutuba (resp. saun) üldse, kuid viimaste iga ulatub siin vähemalt meie ajaarvamise algusse [19]. Veel enam: Sirelius on nähtavasti põhjendatult väitnud, et tasapinnalised lagikatused kuuluvad algupäraselt koguni koobaselamuile, mis siin enne palkehitisi olid talveasulana tarvitusel [20].

Primitiivse palkidest katus-lae kõrval võib aga osa meie talu-hoonete tasapinnalise lae tekkimisel algeeskujuna küsimusse tulla algeline laudalagi, mida kasutati loomatoidu säilitamiseks. Ida-Venemaal asuvate soomesugu (ja teistegi Põhja-Euraasia) rahvaste juures on kasutatud primitiivseid lautu, kus kogu ehitise peaosa moodustab õieti sammastele asetatud lattidest lava, mille peal hoiti ja kuivatati heinu [21]. Kui lavakandvate sammaste vahed hiljemini täideti seintega ja lavapealne varjati katusega, siis sündis laut, mis oma põhimõttelt ei erine milleski Eesti laudaehitistest, kus loomade varjualune on samuti ühendatud heinte säilituspaigaga (laudapealsega). Tähendatud lautadega on veel ehituslikult põhimõttelt sugulased mitmete Põhja-Euraasia rahvaste juures tuntud jahi- ja kalasaaduste kuivatus- ning säilituslavad, milles võib näha teatavate aitade algkuju [22]. Kirjeldatud ehitiste kujunemiskäik niisiis näitab, et lagi teatavais ehitisis võib olla isegi üheks primaarsemaks hooneosaks, kusjuures ta täidab ühtlasi varjendi ja lao ülesandeid. Säärase algelise lavaseadisega näib olevat ühenduses ka meie eelmärgitud lauda (ja rehala) lae-[pealse] nimetus *laudi (laudipealne ~ laudapealne)*, sest seegi kuulub sõnaperesse, millega märgitakse mingit alust, panipaika

---

[18] Schier lk. 155.

[19] Vt. näit. Manninen SS lk. 249.

[20] Sirelius PW. IX lk. 62, 86 jj.

[21] Heikel lk. 88 jj., vrd. lk. 293, joon. 90, 91, 96, 97; Sirelius SKK II lk. 163, 164, joon. 186, 187; Hämäläinen K-SK lk. 190; Manninen SS lk. 74, 263, 268.

[22] Blomstedt-Sucksdorff lk. 73 jj.; Sirelius SKK II lk. 150, 151, 160 jj., joon. 168 jj., 183 jj.; Manninen SS lk. 285 jj.

või lava [23]. Peale selle on täiesti tõenäone, et meil tuntud komme heinu ja loomapõhku hoida elamulael on tekkinud lauda eeskujul, mille lage on ehitise algaegadest peale harjutud tarvitama laoruumiks. Sellega oleks seletatav ka see nähtus, et loomalauda latt-lae *(laudi)* nimetus on üldistunud ka elamu ja üldse hoonete laepealse nimeks (näit. kambri-, või aida-*laudi* ~ *laudipealne* ~ *laudapealne)*.

Eelnevat kokku võttes nähtub, et meie (nagu ka teised ida pool Läänemerd asuvad rahvad) ei tarvitsenud taluhoonete lae algeeskuju kaugemalt laenama minna, vaid see peitus kohalikes primitiivseis ehitistes endis. Seejuures oleks ahju varal köetavate hoonete mullaga kaetud palklagi algelise talveasula lagi-katuse järglane, kuna lautade ja rehalate latt- või tarilagi *(laudi)* on tuletatav lõppude lõpuks lavast, mille esialgne otstarve oli loomatoidu säilitamine. Tõelise lae tähenduse omandasid need algelised hoonevarjendid ühenduses katusega. Sellega ei taheta muidugi öelda, nagu oleks lagi igal juhul vanemat ja katus hilisemat algupära. Üldse ei ole õige neid kaht hoone osa kronoloogiliselt üksteisega võrrelda, sest kumbki on täitnud oma osa juba kõige algelisemate ehitiste juures. Oleneb ainult ehitise laadist ja otstarbest, kumb neist hoonekatteist tarvitusele võeti. Kui koobaselamute (resp. saunade) ja lautade juures laetaoline tasapinnaline kate on esialgsem, siis kergete kojataoliste ehitiste juures domineeris algusest peale katus. Selletõttu näib, et hooned, mis on varustatud samal ajal tasapinnalise lae ja katusega, on sündinud kahe nimetatud ehitistüübi paaritamise tagajärjel, kuna nende kõrval on püsinud igandeina üksikud hooned, mis on varustatud ainult lagikatusega (osa mandri saunu) või ainult katusega (näit. suvikojad).

---

[23] Saaremaal tuntud *laudi* 'lakk, laepealne' on ilmsesti ühendatav sõnadega *laut* (G. *laudu*), *laut* (G. *laudi*), mis W i e d e m a n n i järgi tähendavad mingit alust või panipaika 'Regal, Brettergestell (bes. an der Wand, um etwas dahin zu stellen), Lattenschicht,' *laudid* 'die Latten an der Decke der Darrscheune, auf welchen das Getreide liegt', *laeva-laut* 'Schiffsstapel'... *ree laudid* (laste) 'Boden des Bauerschlittens', ... *sauna-laudi* = *sauna lava*, ... *veski laudi* 'das Gestell, worauf die Mühlsteine ruhen'.

7. Katus.

A. Katusekandmik ja roov.

Katuse kandmiku moodustavad *sarikad,* mis oma alumiste (tüve-)pooltega toetuvad *murispuudele,* s. t. pealmisele palgikorrale, mis lasub lagipuude (laetalade või kandenurkade) otstel (vrd. joon. 63). Igale sarikale on murispuusse lõigatud järskude külgedega ase *(ank),* millesse langeb sarika vastavalt süvendatud *kurk; kurgu*lõige lõpeb järsu [*h*]*ambaga,* mis jääbki murispuu angi serva taha ja takistab seega sarika allapoole vajumist. Külje poole kaldumise vastu on sarikad oma asemeisse kinni kiilutud, kuid veel kindlamat tuge pakuvad ses mõttes viltused toed *(pöidlad, leebid, leeplatid* e. *titsid),* mis on löödud sarikate ja murispuu vahele. Tähendatud toed esinevad aga ainult kõrgemate katuste juures. Sarika otsa, mis ulatub üle murispuu allapoole ja kannab katuseräästast, kutsutakse *kabi.* Kui räästas on niivõrd lai, et on karta sarika murdumist kurgu kohalt, siis on kabja ja seina vahele asetatud eriline tugi, mis kannab paiguti ka nimetust *leeplatt* e. *penn.*

Sarikad on ülemistest otstest pulga abil risti kokku löödud, kuid peale selle ühendab suurematel ehitistel iga sarikapaari ülevalt veel eriline sõlgpuu *(penn)* [1].

Et katuse terminoloogia on väga rikkalik, see ilmneb juba kirjeldatud detailide nimetusist. Peale üldiselt tarvitatava *murispuu (murrispuu)* mäletatakse Muhus veel vanemat nimetust — *aluspuu* [2]; samas kutsuti seda ehitiseosa koguni *nõumpuu* nimega, mis muidu kõikjal Saaremaal ja Muhus on tuntud sarika tähenduses. Pöidel ja Muhus kannab kivihoonete murispuu veel rööbiknimetust *müürilatt.*

Sarikad on kandnud ajajooksul koguni nelja eri nimetust. Neist on sõna *sarikad (saarikad)* kõige noorem ja tänapäeval rahvakeelde alles kodunemas. Kõige laialdasemalt tarvitatakse harilikus kõnekeeles nimetust *nõumpuud (noumpuud, nõupuud),* kuid selle kõrval on tuntud või tuntakse veel kaht eri nimetust: Ansekülas ja Kihelkonnal *paarid,* ja Jaanis, Pöidel ning Muhus

[1] Saareste (Leks. lk. 182) on märkinud Muhust penni tähenduses ka nimetuse *nõumpuu.*

[2] Vrd. sama t. lk. 184.

ungad (ains. nimet. *unk*) [3]. Neist termineist näib vähemalt Ida-Saaremaal olevat kõige algupärasem *ungad*, millele kronoloogiliselt on järgnenud *nõumpuud* ja *sarikad*. Jaanis ja Pöidel on võimalus olnud kõnetada 70—80-aastaseid vanamehi, kes oma eluajal on kuulnud tarvitatavat kordamööda kõiki kolme nimetust:

Joon. 63. Tüübilise õlgkatuse kandmik ja roov (latistik). Sarikatega rööbitijooksvad peened latid on nn. *laisaroekad;* parempoolsel harjanurgal on näha *ungalauad*. Sarikatoed (*pöidlad*) puuduvad. Pildistus on tehtud vanast saunast enne uue katuse tegemist. Valjala, Tõnia.

nende isad on sarikaid kutsunud veel unkadeks, nende endi eluajal on muutunud üldiseks nõumpuu nimetus, ja poegade ning pojapoegade keelde on kodunemas sõna sarikad. Muhus ei ole see kronoloogiline järjestus igal juhul mitte nii selgepiiriline: siin on unga nimetus püsinud kauemini kui eelmärgitud Ida-Saaremaa kihelkondades, nii et sellele on mõnes kohas võinud otsekohe järgneda nimetus sarikad, või enam-vähem samaaegselt nõumpuud ja sarikad.

[3] Nende terminite levikuvahekordade kohta vt. Saareste Leks. lk. 181, 182 ühes kaardiga.

Peale rahvatraditsiooniliste andmete tõendavad *nõumpuu*-sõna hilist algupära Muhus veel mõned kaudsed andmed. Nii tunneb Wiedemann *nõu[m]puud* ainult Saaremaalt, kust seda märgitakse ms. juba vana nimetusena [4], kuna Muhus samal ajal on olnud tarvitusel *unk (hunk)* [5]. Nõumpuu nimetuse hilisele algupärale Muhus näivad osutavat ka niisugused terminoloogilised vääratused nagu eelmainitud *nõumpuu* sarikapenni ja murispuu tähenduses [6]. Nimetus *unk* pole aga *nõumpuu* ja *sarika* tarvituseletulekuga Ida-Saaremaalt siiski täielikult kadunud, vaid sellele on jäänud siin pisut spetsiaalsem tähendus. Nii kutsutakse mõnes Muhu külas (näit. Koguvas, Rootsiveres) ja Kõinastu laiul veel tänapäevalgi *unkadeks* kelpkatuse otssarikaid, mis ülemiste otstega nõjatuvad pärissarikate pennile; Pöidel ja Jaanis kannavad *unga* nimetust lisasarikad, mis pannakse lahtiselt mõne hoone katuse räästalati najale ajutise varjualuse ehitamiseks, ja Pöidel on sellele lisaks kutsutud viimati veel *unkadeks* hobusekarjaste onni sarikaid, mis oma alumiste otstega toetuvad maapinnale. Sellest nähtub, et unga nimetuse on säilitanud just sarikate algelisemad vormid. Kas uute nimetustega koos tuli tarvitusele ka hoone-ehituses mingi uus sarikakonstruktsioon, seda on säilinud asjalise materjali põhjal võimata otsustada. Kui siin mingi uuendus sündis, siis on see toimunud nii vara, et jäljed oletatavast vanemast konstruktsioonist on jõudnud juba täiesti kaduda. Kuna *unga* nimetus on aga osalt tänapäevani säilinud niisuguste sarikate tähenduses, mis oma ülemiste otstega millegi vastu nõjatuvad (teise sarikapaari penn, teise katuse räästalatt), siis on kõige lähedasemaks oletuseks, et unkadeks oleks algselt nimetatud pooleldi rippuvaid sarikaid, nii nagu neid veel hiljuti on tarvitatud mõnes Lääne- ja Pärnumaa kihelkonnas [7]. Niisuguseid sarikaid ei lööda ülaotstest paarikaupa kokku, vaid need asetatakse üksikpuudena erilise, postidel (nn. *pilvepostidel*) lasuva haripalgi najale; et sarikad haripalgilt alla ei libiseks, selleks on iga sarika

---

[4] Wiedemann *nõum-puu* G. *puu* (O) = *nõu-puu* (O) 'Dachsparre'; *otsa-nõu-p.* (O) 'Endsparre'.

[5] Wiedemann *unk (hunk)* G. *unga* (M, D) 'Dachsparre'.

[6] Saareste (Leks. lk. 182) kaldub arvamisele, et *nõupuu* ~ *nõumpuu* on vanemal ajal tähendanud tarbepuud, riistapuud, katusepalke üldse.

[7] Manninen Sachk. II lk. 277, 278, joon. 293.

otsast löödud läbi tugev pulgakujuline puutapp, mis jääb konksuna haripalgi taha.

Kuna Ida-Saaremaa on puuehitustehnikas saanud Lääne-Saaremaalt muulgi alal tõukeid (vrd. järsknurga levikut lk. 22 jj.), siis on tõenäone, et sealtsamast on tunginud itta ka tehniliselt täiendatud sarikad ühes nimetusega *nõumpuud*. Sellega ei taheta muidugi väita, et *unk* sarika tähenduses oleks Lääne-Saaremaa rahvakeeles olnud hoopis tundmatu; sealt on see nähtavasti ainult varemini kadunud. Ansekülas kutsutakse paiguti sarikasse löödavaid lattide kandepulki tänapäevani *ongi naad* (ains. nim. *ongi naga)*, samal ajal kui sarikaid endid nimetatakse *noumpuud* e. *paarid*. Seega oleks sarikate vanem nimetus — *ongid (ongad ~ ungad)* [8] alal hoidunud veel ainult sarika lisaosade nimetusena.

Katuselatte kannavad tammepulgad *(naad* [ains. nim. *naga*], *nakid, nonnid* [9]*)*, mis oma kiilukujuliselt teritatud otstega taoti sarikasse, kuhu iga pulga jaoks kirveninaga sügav arm ette löödi; ainult alumine, kõige tugevam pulk, mis räästalatti kannab, löödi oherdiga tehtud auku. Niiviisi lahtiselt kandepulkadel lasuvat latistikku on kasutatud kõigi muude katuste aluseks peale õlgkatuse, kus latid veel eriti sarikate külge seoti. Selleks tõmmati iga sarika kohal harjast räästani risti üle lattide altpoolt siledaks tahutud roigas *(laisa-, laisutamise-, lausitis-* e. *lait*[*s*]*roigas)*, mis katusevitstega köideti mitmest kohast sarika külge (joon. 63). Vastavat tööd katuseehitamisel nimetati *katuse laisutamine* e. *lausitamine* [10]. Tänapäeval vaevalt enam kandepulki (ja *laisa-*

---

[8] Et nimede *onk* ja *unk* rinnastamine etümoloogiliselt on võimalik, sellele osutab Saareste Leks. lk. 182.

[9] Sama sõna tunneb Wiedemann Saaremaalt ka teises tähenduses: *nonn* G. *nonni* (0) 'an dem Dachziegel der vorragende Theil, womit er an der Dachlatte hängt'. Siin on *nonn* ilmselt tuletatud saksa sõnast *Nonne*, mis üldisemalt tuntud tehnilise terminina oli tarvitusel haagiga varustatud katusekivide tähistamiseks nn. munk-nunna (Mönch und Nonne) katmissüsteemis (vt. näit. Der Grosse Brockhaus IV Bd. Leipz. 1929, lk. 328 sub. Dachziegel). Telliskivikatusest on see nimetus nähtavasti üle kantud ka talu õlgkatuse terminoloogiasse, kuigi pisut teises tähenduses (vrd. katusekivi haak ja sarikapulk, mis lõppude-lõpuks mõlemad täidavad sama ülesannet, hoides katusekatet alla libisemast).

[10] Vrd. Wiedemann *laizutama, -tan, -tada* '(die Dachlatten) anbinden mit den *laizu-vitsad*'.

roikaid) katusetegemisel kusagil tarvitatakse, sest latid lüüakse sarikate külge juba raudnaeltega.

B. Katusekate ja kuju.

Katmiseks tarvitatakse tänapäeval kõige üldisemalt õlgi, ja roogu; ainult suvikodadel ja sepapajadel, kus lagi puudub, on katused harilikult tehtud muust — vähem tuldkartvast ainest. Nii-

Joon. 64. Kiviseinte ja -katusega suvikoda. Kaarma, Kiratsi.

palju kui võib otsustada lühidate ajalooliste märkmete järgi, on samasugused olusuhted katuseehituses valitsenud vähemalt juba 135—150 aastat tagasi. Kirjeldades Valjala taluelamuid 1787. a., ütleb sealne pastor, et need ehitised on kaetud osalt roo-, osalt õlgkatusega [11]; 1802. a. samast kohast antud teates on õlgkatuste osatähtsust rõhutatud veelgi selgemalt, kui öeldakse, et: „üldiselt on nii taluelamud kui ka kõrvalhooned kaetud õlgedega“ [12]. Samal (1802.) aastal teatatakse Pühast, et „ebakohased (unsichere) õlgkatused on ka siin ikka veel kõige üldisemad (die ge-

[11] VA 101 B lk. 7.
[12] VA I 174 (5) lk. 96.

wöhnlichsten) ja katavad sageli isegi siinseid mõisa- ja pastoraadihooneid“ [13]. Muidugi tunti tollal ka muust ainest katuseid, nagu neid Valjala pastor suvikodadega ühenduses ka nimetab (vt. lk. 91), kuid õlgkatuste suur osatähtsus selgub eelnenud teateist siiski küllaltki ilmekalt.

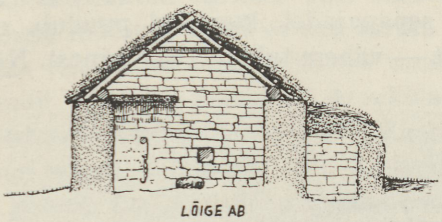

Õlgede ja roogude kõrval kasutatakse suvikodade ja sepapajade katuseks tänapäevani ka kive ja varbpunutist, mida harilikult mulla, savi või õlgedega pealt kaetakse, ning veel

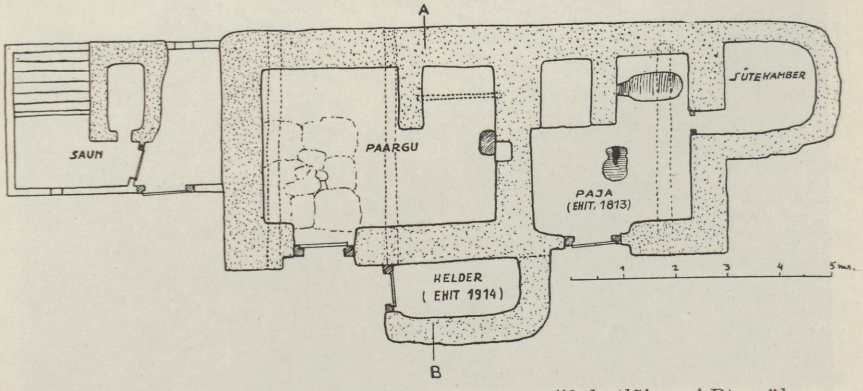

Joon. 65. Suvikoda-sepapaja-sauna rait. Ülal (lõige AB) näha kivikatuse konstruktsioon. Kaarma, Upa.

üldisemalt laudu. Kuna kivi- ja punutud katused on oma ehituses säilitanud mõningaid õige algelisi jooni, siis on põhjust peatuda kõige esmalt nende vaatlusel.

Kivikatuste tegemiseks tarvitati õhukesi murdpaetükke, mis lahtise soomusekujulise kihina laoti katuse latistikule (vrd. joon. 64, 65). Katteaine iseloomust olenevalt on kivikatused silmapaistvalt lameda kallakuga *(lampkatused)* ja tiheda latistikuga, millel räästad kas täiesti puuduvad või on ainult vaevu märgatavad. Lame kallak on üheks eelduseks, et kivid katuselt maha ei libise, kuna neid pole võimalik sinna millegagi kinnitada;

[13] VA I 174 (5) lk. 99, 100.

ka räästaste puudumine on seletatav sama põhjusega, sest kattekivide alumisi ridu tuli servadega asetada seinamüürile. Tihe latistik on selleks vajalik, et luua tarvilikku alust ka väiksemaile kivikildudele, mida teiste hulgas tuli katmisel tarvitada.

Iseloomulikul viisil ei ole kivikatusega ehitiste kohta seni leitud ajaloolisi märkmeid. Nende andmete puudumine on aga osalt kindlasti seletatav järgmiste asjaoludega. Esiteks pole kivikatused Saaremaal levinenud kuigi laialdaselt; neid võib leida täna-

Joon. 66. Õlgede ja saviseguga kaetud katus. Kaarma, Upa.

päeval ainult Kaarma paemurdude ümbrusest ja tõenäoselt pole nende levik ka minevikus olnud palju suurem. Teiseks tuntakse harva paljaid kivikatuseid; tavaliselt kaetakse need mullaga, millele ajajooksul rohigi peale kasvab. Niisuguse rohtunud muldkatuse järgi on aga pealiskaudsel vaatlusel raske ütelda, millest koosneb katte aluskiht. Kuna aga mullaga kaetud katuste kohta leidub märkmeid nii vanemast kui ka uuemast ajast, siis võib oletada, et vähemalt osa neist puudutab tegelikult ka kivikatuseid. Seni on kivikatusega ehitiste hulgas leitud ainult üks, mille ehitamisaeg on kindel: see on Kaarma khk. Upa kl. Argi tl. 1813. a. ehitatud suvikoja-sepapaja rait (joon. 65).

Kas kivikatuseid algupäraselt igal pool ainult mullaga kaeti, on isegi küsitav. Kaarmal Upa kl. Kristjani tl. on säilinud suvikoda ja sepapaja, millel pool kivikatust on kaetud rohtunud mul-

laga, pool aga savitatud õlgedega (joon. 66). Õled on katusele asetatud lahtiselt, siis veega niisutatud ja lõpuks paksu savikõrdiga üle valatud. Katmine on toimunud alles mõni aasta tagasi, kuid peremehe tõendust mööda olnud katus ka enne kaetud samasuguse seguga, mis aga ajajooksul oli mullaks kõdunenud, nii nagu seda võib näha tänini puudutamata jäänud vanal katusepoolel. Katuseparandamisel on katuseharjalt mulla alt välja tulnud muuseas kasetohtu, mis sinna on kunagi asetatud kaitseks sademete sissetungimise vastu.

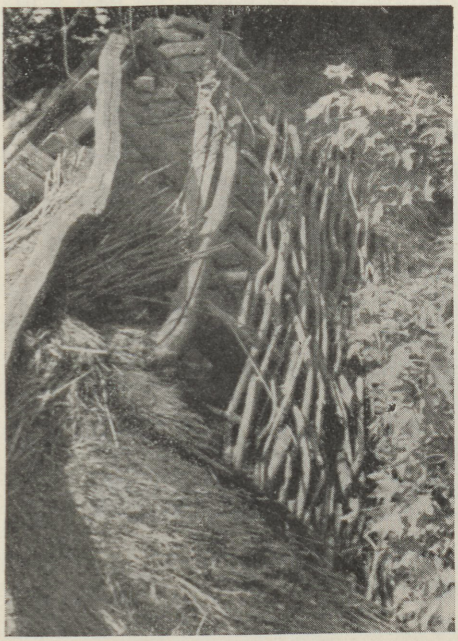

Joon. 67. Tormis paljastunud punutud katusehari. Muhu, Võlla.

Täielikuks harulduseks Eesti talu ehituskultuuris on punutud katused, milliseid seni on märgitud ainult Saaremaalt ja Muhust. Niipalju kui seniste andmete põhjal võib otsustada, on neidki kasutatud ainult suvikodadel ja sepapajadel, mille iseloomustavaks katusekujuks on viilkatus. Eesti taluehitiste uurimisele kahjuks on neist omapärastest katustest alal hoidunud nii vähe jälgi, et alljärgnev, konstruktiivseid üksikasju puudutav kirjeldus on tulnud anda ainult ühe tänapäevani alalhoidunud suvikoja põhjal, mis asub Muhus Võlla kl. Ennu tl. [14], ja on sinna ehitatud igatahes juba enne 1840. aastat. Koda on, nagu paljud teisedki Muhu suvikojad, paekivist, kusjuures otsaseinad ülespoole ahenevad kolmnurkseiks viiludeks. Külgmüüridel lasuvaile murispuudele toetub 6 paari sarikaid, mille alumised otsad — nagu kivikatuse juureski — ei ulatu üle murispuu allapoole. Järjelikult puuduvad ka katuse-

[14] 1938. a. on see hoone siiski lõhutud.

räästad. Katuse külgpinnad koosnevad kahest kihist: punutud alusest ja sellel lasuvast rookattest. Punutis on tehtud kuni 2 cm jämedustest sarapuuvarbadest (vitstest) samas tehnikas kui eelpool kirjeldatud punutud laed ja kalakuivatustarjad (vt. lk. 74).

Katuse punutud alus erineb laeehitusest ainult selle poolest, et see ei koosne mitmest kitsamast *tarjast*, vaid laiub kummalgi katusepoolel jagamatu kangana üle terve katusekülje — viilust

J o o n. 68. Eelmine katus seestpoolt.

viiluni ja räästast harjani. Tänaseni alalhoidunud jäänuste põhjal on raske otsustada, kas katuseküljedki on kunagi moodustanud kaht täiesti lahusseisvat tervikut või on neid sidunud ühine haripuu, millesse niisugusel juhul oleks kummaltki küljelt joosnud punutise roiete ülemised otsad. Praegu on ainult punutud pindade allservas seinamüüri peal näha tugev äärepuu, millesse on löödud roiete alumised otsad umbes 50 cm vahekaugusega üksteisest. Punutise ülemised ääred aga on praeguses olukorras ilma igasuguse ääreraamistuseta (vrd. joon. 67). Kuna tihe punutis tugevate roiete vahel moodustab küllaltki tugeva aluse, siis puuduvad ka selle all muudele katustele iseloomustavad latid (joon. 68). Rookatte jäänused on niivõrd pehastunud ja mitmekordse parandamisega segi paisatud, et selle algupärasest valmistamis-

viisist ei saa enam mingit täpset ülevaadet. Pealiskaudsel vaatlusel meenutab kate tavalist roo- või õlgkatust, kuid rookihti lähemalt uurides ei leidunud nende vahel mingeid jälgi roikaist või vitstest. Ainult alt vaadates paistavad punutise varbade vahel mõned väänatud vitsasilmused, millest võib järeldada, et rookate siiski aluse külge seotud on olnud. Kui selle juures roikaid kasutati, siis on need küll jäljetult kõdunenud.

Peale kirjeldatud näite on aga mitmelt poolt Muhust ja Saaremaalt saadud punutud katuste kohta teateid, mille hulgas leidub ms. ka andmeid ehituslikkudest üksikasjadest. Kõige esimene teade, mis õieti on andnudki tõuke nende katuste jälgimiseks, on nende ridade kirjutaja poolt märgitud 1936. a. Kõinastu laiult Vana-Jaani tl. 86. a. pereisalt Jaan Keskkülalt. Selles talus oli mõni aasta tagasi lammutatud suvikoja õlgkatus, mille alt oli tulnud varbpunutis päevavalgele. Perekonna-mälestuste järgi olnud see koda ühes algupärase katusega ehitatud 1811. a. Sügisel 1937 olen veel saanud Muhu Koguva kl. vanadelt peremeestelt punutud katuste kohta täpsemaid andmeid, kuna osa teateandjaid on ise neid katuseid kunagi ehitanud või parandanud. Tähendatud andmete järgi on punutud alusega suvikojakatuseid vanemal ajal olnud mitmel talul Koguva ja Soonda külas; alles viimase 25—30 aasta kestel on neist viimased kolm Koguva külast kadunud. — Katuse-ehitamine toimus järgmiselt: sarikail lasuvale punutud alusele pandi õhukene õlekord, millele tambiti peale toorest, sitket hundisavi, nii et see läbi õlgede varbpunutiseni tungis. Peale selle kaeti savi veel mullaga, mis aastate jooksul paksu rohtu kasvas. Asjaomaste peremeeste jutu järgi on punutud katuste ehitamine Muhus olnud juba vanasti tuntud. Need katused on aga olnud väga lamedate külgedega, mistõttu läbi pealiskihtide nõrguv niiskus punutise lühikese ajaga mäendas, nii et katust tuli sagedasti uuendada. Just lühikese kestvuse pärast on punutud katuste asemel hiljemini hakatud kasutama laudkatuseid.

1938. a. suvel andis autorile punutud katuste kohta väärtuslikke teateid Muhu-Hellamaa vallas sündinud 76-aastane Villem Kask. Neist teateist selgub, et suvikodade ja sepapajade tarikatused jutustaja poisikesepõlves on olnud üsna harilikuks nähteks, kuid neid on kaetud siis maakamarast lõigatud 4—6 tolli paksuste muruviiludega. Viilusid on kutsutud *turbad* ja sellekoha-

selt ka katuseid *turbakatusteks*, kuigi jutustaja ei mäleta, et soost toodud turvast tegelikult katusekatteks oleks kasutatud. Katuse tarjadele on turbad asetatud ühes kihis, juurepooltega allapoole, serv serva vastu, ja et kate hästi tihe saaks. selleks on muruviilude servad löödud veel puunakkidega üksteise külge ja nende vahed on erilise puulabida *(tamp)* abil pealt siledaks ning tihedaks tambitud. Katmine alanud räästast, kusjuures esimesele korrale toeks vastu asetatud räästalaud, mis aga hiljemini — kui muruviilud olid üksteise külge kasvanud — harilikult jälle ära võeti. Kui katus oli valmis, kasteti seda veel tarbekorral, et rohi katusel paremini kasvama hakkaks. Mõned on tarjade peale muruviilude alla pannud ka kasetohtu, kuid mitte kunagi sinna kohta, kus asus tulekolle.

Peale selle on 1938. a. suvel paiklikul järelpärimisel selgunud, et punutud alusega suvikoja ja sepapaja katuseid on vanemal ajal tuntud veel Muhus Rässa, Tupenurme, Painase ja Iga külas. Millega tarjad pealt kaeti, selle kohta on kahesuguseid andmeid: ühed tõendavad, et katteaineks olnud savi ja õled, teised aga, et murumättad. Nähtavasti on siis mõlemat katteainet kasutatud.

Lõpuks on samalt saarelt saadud paar kirjalikku teadet, mis eelöeldut omast kohast täiendavad. Nii olevat Raugi kl. veel 1935. a. lõhutud üks punutud katusega koda, mis olnud üle 100 aasta vana; teine samasugune koda olevat veel Kapi külas. Mõlemal olnud katusepunutis mullamätastega kaetud [15]. „Seest ja väljastpoolt saviga määritud", punutud alusega, kuid õlgkattega katuseid on kunagi leidunud ka Muhu Hellamaa ümbruse suvikodadel ja sepapajadel. Kirjasaatja, kes viimastest teatab, lisab samas, et need olevat tehtud Poola ja Rumeenia eeskujul (!) [16].

Punutud katuste kohta Saaremaalt nii üksikasjalisi andmeid ei leidu kui Muhust, sest need katused on sealt juba varemini kadunud; kuid kohtadelt saadud teated lubavad siiski oletada selle

---

[15] KV 34 lk. 263; hiljem (1938. a.) kohal käies selgus, et ka Kapi kl. koda on lammutatud.

[16] KV 34 lk. 305. Täiendaval järelepärimisel selgus, et kirjasaatja on need andmed saanud ühelt Muhu Ridasi kl. mehelt, kes Poolas ehitustööl olles olevat seal sääraseid katuseid näinud (ERM-i Rahvat. Osak. sissetulevate kirjade reg. nr. 108, 7. I 38.).

katuse kunagist laia levikut vähemalt Kesk- ja Ida-Saaremaal. 1937. ja 1938. a. suvel autori poolt isiklikult kogutud andmeil on punutud katuseid kunagi tuntud vähemalt järgmistes kohtades: Kaarmal Vaivere ja Kärdu külas, Karjas Nava ja Purtsa külas, Valjalas Kalli, Kangrusselja ja Tõnia kl. ja Jaanis Tagavere kl. ümbruses. Niipalju kui teadeteandjad mäletavad või arvavad kuulnud olevat, on kõikides nimetatud kohtades katuse punutud alus olnud õlgedega kaetud; savi tarvitamise kohta täpsemad andmed puuduvad, kuid tavalisesti ütlevad teadeteandjad, et varbpunutis olevat altpoolt saviga üle löödud. Peale selle on 1937. a. tulnud punutud katuste kohta mõned lisateated veel ERM-i korrespondentide kaudu, mis osalt puudutavad eelmärgitud, osalt aga ka uusi kohti. Laialdase ülevaate punutud katuste ehitusest ja kunagisest levikust püüab anda üks ERM-i korrespondent Kuressaarest, kes kirjutab: „Tagasi mõteldes möödunud aastaile tuleb mulle meele, et paargute (ains. nim. paargu = suine köök Saaremaal) katuseid tarjadest, kaet karge tükkidega (s. t. rohumätastega; aut.) olen näinud poisikese põlves (aastat 45—50 tagasi) Kaarma khk. Vaivere kl. ja Valjala khk. Võhksa mõisa järele olevais külades (ei mäleta enam missuguses nimelt). Kas Karja khk. Metskülas ja Kihelkonna khk. Kuusnõmme ümbruse külades ka niisuguste katustega paarguid olen näind, ei ole enam selgesti meeles. Vist nägin ka Kaarma khk. Upa ja Kiratsi või Uduvere kl. neid paargu katuseid. Suvel kasvas rohi ja pitkad kasteheinad j. m. niisugustel katustel“ [17]. Päris huvitavaid andmeid on punutud katuste kohta õnnestunud hankida ka ühel Karja korrespondendil, kes kirjutab: „Laugu kl. olla kuuekümne aasta eest niisugust katust olnud, mis tehtud punutud alusele, see olnud saunade ja paargute pääl. Tarjad pandud lattide pääle ja tehtud neile harilik õlgkatus. Vahest olnud ka tarjad seestpoolt üle sauetatud. Neid katuseid meil enam ei ole näha“ [18].

Peale märgitud kindlate teadete on saadud veel mõningaid andmeid, mis lasevad punutud katuste praegust või kunagist olemasolu kaudselt oletada. Nii teatakse, et Mustjalas Ohtja kl. ühes talus leidub suvikojal „pulkadest“ katus, millel olevat „kivid

[17] KV 34 lk. 165, 166, 171.
[18] KV 34 lk. 189.

peal ja sau all“ [19]. Tõenäoselt pole need „pulgad“ midagi muud kui varvad või vitsad katusepunutises. Küsimusele, kas leidub punutud katuseid, vastab üks korrespondent, et Pühas Putla kl. ja Kärlal Sauvere kl. on sepapajade katuse katteks kasutatud savi ja õlgede segu [20]. Kuigi vastuses katuse aluskihi ehitust otseselt ei nimetata, võib siiski kaunis kindlasti oletada, et vastaja on küsimuse kohaselt silmas pidanud punutud alusega katust. — Lisaks on juba varemini teise küsimusega ühenduses tulnud vastuseid, millest selgub, et suvikodadele on vanemal ajal sageli ehitatud muld- (mätastest) katuseid [21]. Osalt võivad need vastused käia muldkattega kivikatuste kohta (vrd. lk. 85), kuid vähemalt osal muldkatuseist võis sama hästi olla ka varbadest punutud alus. Sama ebaselgeks jääb muldainest katuse üksikasjalikum ehitus paaris ajaloolises teates, millest üks pärineb Valjala past. Schmidti aruandest [22] ja teine Luce 1823. a. ilmunud teosest [23]. Esimese teate järgi on Valjala suvikojad olnud turbakatusega; teine osutab ainult kaudselt muldkatuste olemasolule: „Kes rohumätastest katust (Rasendach) tahab teha, paneb esi-

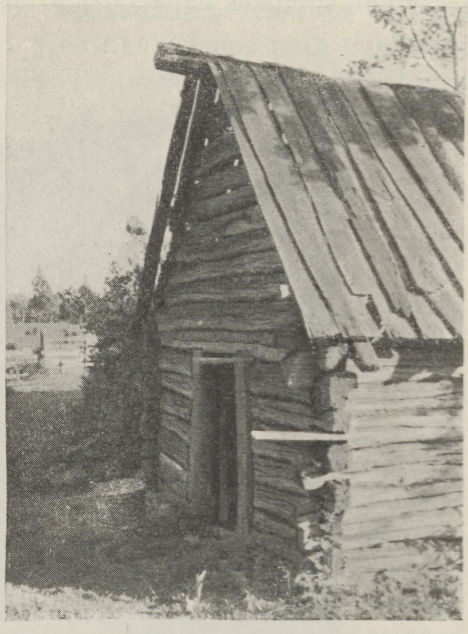

Joon. 69. Suvikoda, mille katus on laotud kolme-laua-süsteemis. Katuselaudade otsad jooksevad haripuusse. Kärla, Mätasselja.

[19] KV 34 lk. 67.
[20] KV 34 lk. 241.
[21] KV 25: lk. 1412 Kaarma; lk. 1525 Karja; lk. 1534 Püha; lk. 1389 Pöide; lk. 1252 Muhu; vrd. Manninen Sachk. II lk. 286.
[22] VA 101 B lk. 7.
[23] Luce TN lk. 310.

teks kasetohtu alla . . .“ Nii ei selgu õieti kummastki teatest, mis oli selleks aluseks, millele muldaine (ja tohud) asetati. Võimalik, et ka need teated kaudselt viitavad punutud katuseile.

Lõpuks olgu tähelepanu juhitud veel paarile rookatusele, mida autoril oli võimalus näha 1938. a. suvel Valjalas Ure talus. Tähen-

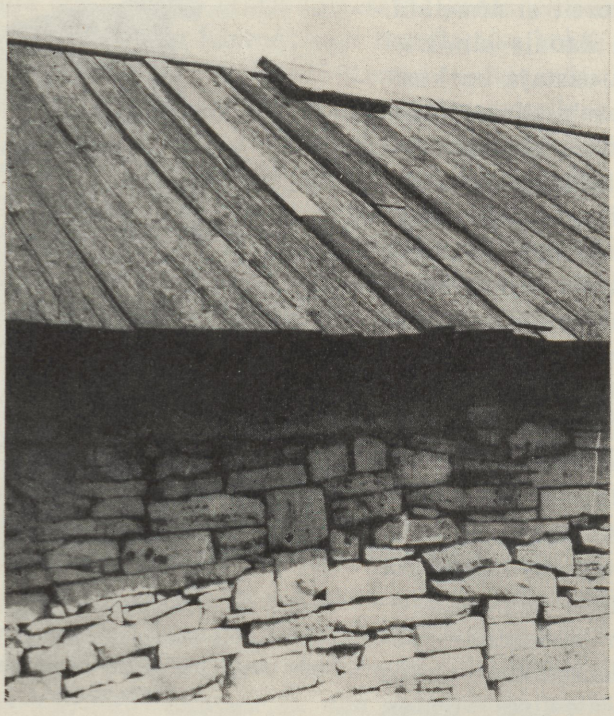

Joon. 70. Suvikoja katus, mille harjas leiduva suitsuavause peale on asetatud väike katusekujuline vari sademete sissetungimise vastu. Kihelkonna, Atla.

datud talu vana sepapaja ja (sellest eraldi ehitatud) suvikoja rookatused olid nimelt seestpoolt üle löödud paksu savikorraga, meenutades niiviisi saviga määritud punutud alust. Pole võimatu, et siin on tegu punutud katuse hilisemate järglastega. Nende katuste juures äratas tähelepanu veel üks iseärasus, millele vaste on leitud ka Muhust ühe koja laudkatuse juurest. Nimelt oli katuseharja alla iga sarikapaari külge löödud pennitaoline põik-

puu (pennid ise olid vähe madalamal), mille peale oli laotud laudadest laemoodustis. Nii oli seest vaadates katus siis tasapinnalise, murtud harjaga.

Tänini alalhoidunud l a u d k a t u s e d on tehtud kõik pikkadest, räästast harjani ulatuvaist saelaudadest. Need on naelutatud väga hõredale latistikule (harilikult kolm latti kummalgi katuseküljel) üldisemalt nn. *kolme-laua*-süsteemis. Kolme-lauaga katuseks kutsub rahvas katuseid, milles iga lauapaari kitsam või laiem vahe kaetakse pealt kolmandaga, nii et tekib lamedalt sooniline katusepind (joon. 69). Kolme-lauaga katuste kõrval leidub aga ka teisi, millel kolmandat lauda asendab ainult kitsas liist iga laua vahekohal. On aga katuseid, millel kattelauad on löödud lihtsalt serv serva vastu üksteise kõrvale, ilma et vahesid oleks millegagi kaetud. Et takistada vihmavee valgumist katuselt lauapragude vahele, selleks on iga laua pealmise ääre sisse lükatud lame soon, mis vee otse alla juhib (joon. 70). Katusehari kaetakse tavalisesti kahe pikutise harilauaga, mis servist kokkulööduna moodustavad harjale kummulikeeratud renni taolise varju (joon. 71:2). Harilaudadega kaetud katuste kõrval leidub aga üksikuid vanu koja- ja tuulikukatuseid, millel kattelaudade otsad kummaltki poolt liituvad erilisse haripuusse. Lauaotste vastuvõtmiseks on sarika harjadel lasuv neljatahuline või ümmargune *haripuu* varustatud kummastki küljest pikutise soonega (joon. 69, 71:1).

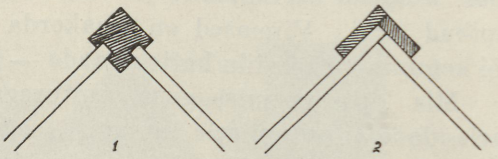

J o o n. 71. Laudkatuse harja kindlustamisviise: 1) haripuuga, 2) laudrenniga (skeem).

Üldkujult on laudkatused suures enamikus täisviiludega, missugune katusekuju näib olevat ka kõige vanem; poolviiluga (e. poolkelbaga) laudkatuseid leidub harva, ja päris kelpkatuseid peaaegu mitte kunagi. Iseloomustaval viisil on poolkelpkatuseid võetud tarvitusele peamiselt nende suvikodade ja sepapajade juures, mis on ehitatud raiekivist seintega; vanu, murdpaest või palkidest hooneid katab seevastu lihtne viilkatus. Kiviehitistel on katuseviilud moodustatud enamasti otsaseinte ülespoole ahenevaist müüridest; puuehitisil on aga viilukolmnurga tühemik alati

kaetud kas lõhestatud palgiotste või laudadega. Kuna viilukate on katusega võrreldes ilmastiku eest paremini kaitstud, siis on see võinud säilida algsemal kujul kui katus ise. Nii leidub sageli suvikodasid, millel katus on saega lõigatud, viiluots aga kirvega lõhestatud laudadest. Viilu otslauad on tavalisesti asetatud rõhtsalt üksteise peale ülespoole ahenevate kordadena, moodustades niiviisi õhukese kolmnurkse seina. Seda seina toetab seestpoolt esimene sarikapaar, ja väljast sarikatega rööbitijooksvad lapikud latid. Viimased on omakorda löödud kas katuselattide või koguni — läbi viilu kattelaudade — sarikate külge.

Mis kuju ja missuguse ehitusega olid laudkatused enne saelaudade tarvitamisele ilmumist, selle kohta puuduvad otsesed andmed. Vanema põlve inimeste mälestuse järgi on suvikodade katuseid kunagi tehtud küll kisklaudadest *(lõhaspoolikud)* [24], kuid niikaugele kui need mälestused ulatuvad, on lauad löödud katusele ikka kas puupulkade või raudnaelte abil. Katusepulkadeks on kasutatud võimalikult kadaka- või tammepuud.

Õ l g k a t u s e d jagunevad väliskujult kahte pealiiki — viil- ja kelpkatuseiks, mille kõrval leidub vahevormina harva ka poolkelbaga (resp. poolviiluga) näiteid. Kahest nimetatud peatüübist tuleb kelpkatust pidada viilkatuse kõrval palju üldisemaks, ja kahtlemata on see õuehooneil ka vana katusekuju.

Erikujuliste katuste suhtelist iga ei saa aga määrata ainult mõne üksiku hoone või hoonete rühma põhjal, vaid seejuures tuleb silmas pidada mitmeid eri ehitisi. Elamutel, nagu harilikult ka teistel tüübilistel õuehoonetel, on viilkatus uuemat algupära, mis säärasena on tekkinud peamiselt alles käesoleva sajandi jooksul, kuid leidub ka ehitisi, kus see katusekuju on kahtlemata vana. Nii on heinaküünid ja küünitaolised ehitised, kui neid leidub taluõuel, alati viilkatusega. Samasugune katusekuju on tüübiline võrkmajadele igal pool Saaremaa rannikul, kuigi nende hulgas leidub ka üksikuid kelpkatuseid. Viilkatuse vana algupära õlgkatuste hulgas ei tohiks olla ka mingiks üllatuseks, kui meenutada ainult eelkirjeldatud laud-, punutud ja kivikatuseid, mis

[24] Võib-olla puudutas 1782. a. antud metsakorralduse määrus tegelikult ka Saaremaad, milles keelatakse metsakaitse huvides uute kisklaudkatuste ehitamine (Forst-Instruction, Reglement § 4).

peaaegu alati omavad sama kuju. See katusevorm on püsinud visalt väiksemate ehitiste ühenduses, kusjuures hoone otstarve on suurel määral mõjustanud katteaine valikut. Laeta, kuid lahtise leega hoonetel (suvikodadel, pajadel) oli tähtis vähem tuldkartev katuseaines; küünide ja võrkmajade katteks kõlbasid aga väga hästi õled.

Kaunis algelisele tehnilisele tasemele on jäänud mõningate ehitiste juures ka viilu katmisviis. Tüübiliseks küüniotsa kat-

J o o n. 72. Põhuküün punutud viiluga.
Muhu, Võlla.

teks — niipalju kui seda seal üldse kasutatakse — on samasugune varb(vits)punutis, nagu seda on kirjeldatud punutud lagede ja katuste puhul (vrd. joon. 67, 68). Nagu katuseehituses, nii on ka viilupunutise roided asetatud püstipidi, nii et nende vahele põimitud varvad said horisontaalse asendi (joon. 72). Taluõue küüniehitistel, samuti ka lautadel, on viilukatteks tarvitatud harilikult õlgi, mis püst- või horisontaalasendis suruti õhukeseks seinaks paarikaupa asetatud lattide või teivaste vahele (joon. 73). Palgiotstega täidetud viile leidub harva, selle eest on aga kõige tavalisemaks katteks lauad. See katmisviis, mida kasutatakse eriti võrkmajade juures, on samasugune kui eelkirjeldatud laud-

katusega suvikodadel (vrd. joon. 69). Lääne-Saaremaal on katuseviilul oma rahvapärane nimetus — *käävel, kääbli-* e. *käävliots*, — mis, olgugi laensõna [25], osutab omakorda selle ehitusliku üksikosa pikemaaegsele tundmisele.

Joon. 73. Katuse otsaserv ja osa õlgedega kaetud viilu. Muhu, Kuivastu.

Elamutaoliste suurte hoonete katuse viilutüheme katmine ei olnud nende tehniliste oskuste ja abinõudega nii kergesti teostatav nagu väiksemate ehitiste juures. Ka ei taga algeliselt ehitatud viil kuigi kindlat külmakaitset, mis asjaolu tuli eriti silmas pidada elamu juures. Neid tehnilisi ja praktilisi eeldusi arvesse võttes on täiesti arusaadav, miks kogukad taluhooned on saanud kelpkatuse: selle ehitamisel on lihtsate abinõudega ja käepärase katteainega lahendatud hõlpsasti kõik need raskused, mida tekitas laia ja kõrge katuseviilu täitmine. Otssarikate abil, mis nõjatatakse katuseotsale kõige lähema sarika-paari penni peale, on kujundatud katuseots samasuguseks längpinnaks nagu selle küljedki, kustpeale võib rääkima hakata juba katusest kui ehituslikust tervikust, mis katab hoonet üheväärselt igast neljast küljest (vrd. joon. 63). Katuse otsapind *(kelp, persis)* ei ulatu aga oma ülemise äärega külgpindade kombel harjani, vaid ainult selle piirini, kuhu otssarikad küünivad. Selletõttu on jäänud katuseharja nurga alla kolmnurkne unga-auk *(karuperse* [*auk*], *karupekse*[*auk*], *persis* [*auk*], *persuse* [*auk*], *kelba-* ja *repneauk* [26]), mis vanemail hooneil on vihma ja lume sissetungimise vastu harilikult laudadega kaetud, kuhu aga valguse sisselaskmi-

---

[25] Ilmselt alamsaksa laensõna, mis on tuntud ka Lätis (Bielenstein lk. 32: läti *gēvele* < alams. *gevel*); Sirelius PW IX lk. 83; vrd. Wiedemann *käägel* G. *käägli* (O) 'Giebel (= viil')', mis kujul seda sõna tänapäeval nähtavasti enam ei tunta.

[26] Vt. mõnede nende nimetuste levikuvahekordadest Saareste Leks. lk. 185, 186, kus lisaks on märgitud veel *onk* ja *olm* (Püha, Kihelkonna). *Olm* on tuntud Kihelkonnal ka katuse külje- ja otsapindade vahelise käänaku tähenduses.

seks, õhutõmbuseks ja suitsu väljajuhtimiseks on omakorda lõigatud väiksem avaus. Tavalisesti raiuti see avaus samal viisil kahe laua vahele nagu repneaugud seinas (kahe palgi vahekohta), ja mõningate ehitiste juures läheneb see avaus ka oma kujult

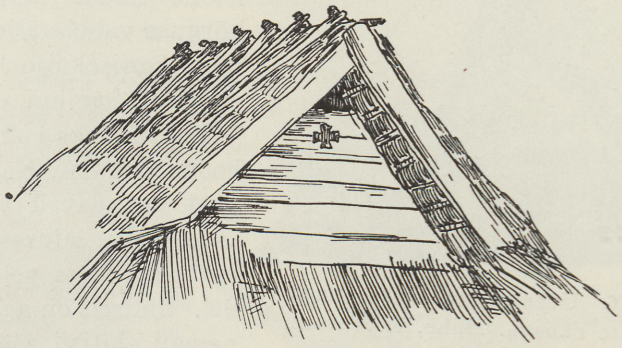

Joon. 74. Õlgkatuse ungaots. Laudades ristikujuline avaus. Kihelkonna, Kõõru.

silmasarnasele repneaugule (vrd. ka nimetust *repneauk* seinas ja katuse otsalaudades). Enamasti on see avaus aga kas ümarik või ristikujuline (vrd. joon. 74, 75), kusjuures avausi võib olla isegi rohkem kui üks. Korstnate tarvituseletulekuga kaotas katuseavaus oma tähenduse repneauguna, kuid jäi endiselt püsima valgustus- ja õhuavana. Viimaseil aastakümneil on selle asemele tekkinud mõnikord isegi väike ühe- või mitmeruuduline klaasaken, mida võib eriti tihti näha Muhus (vrd. joon. 76).

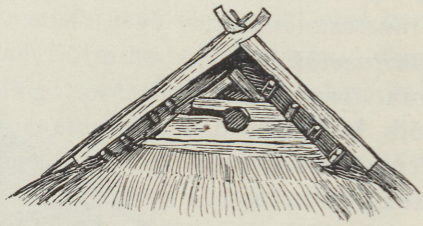

Joon. 75. Õlgkatuse ungaots. Mustjala, Tuiu.

Ungaauku servab külgedelt kaks pulgaga kokkuliidetud lauda *(ageri-, anger-*[27], *hari-, kelba-, karuperse-, ongi-, tormi-* e. *viilulauad)*, mis mõningail vanemail ehitisil on veel üle harjanurga ulatuvate, loomapeakujuliselt lõigatud otstega (vrd. joon. 77).

---

[27] Vrd. Wiedemann *anger, a-peksed* (O) 'die kopfförmigen Bretter oben an den Dachgiebeln'.

Katusekuju seisukohast pole sugugi vähese tähtsusega ka katuse kõrguse ja maja laiuse suhe. Kui kivi-, punutud ja laudkatuste juures kõrgus on väga mitmesugune, siis õlgkatustel on juba kindlad mõõtsuhted hoone laiuse ning katuse kõrguse vahel välja kujunenud: katusekülje laius murispuust harjani on harilikult ikka kaks kolmandikku hoone laiusest. Katuse kõrgust lisandavad veel räästad, mille laiusesuhe muu katusepinnaga pole nii kindel. Üldiselt on aga küll vanemail ehitisil räästad suhteliselt laiemad kui uutel. Laiu räästaid eelistati sellepärast, et need suutsid seina ilmastiku mõjude eest rohkem varjata.

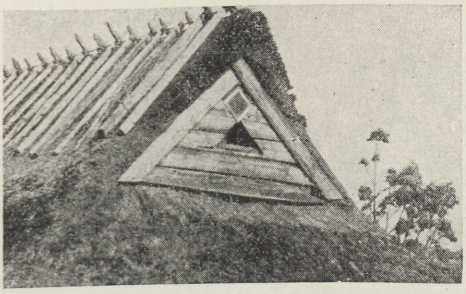

Joon. 76. Uuemaaegne katuse ungaots väikese aknaga. Muhu, Rootsivere.

Õlg- või rookatuse katmine algab räästast. Räästakord tehakse väikestest seotud *kahludest (räästaskubudest, räästasvihkudest)*, muu osa katust kõik lahtistest õlgedest, mis aga samuti väikeste, tüvest tasaseks raiutud kahludena ulatatakse alt pika ridvaga katusetegija kätte. Alles üleval päästetakse kahlud sidemest ja asetatakse lahtised õled ühtlase kihina kohale, vastava katuselati peale. Hariliku õlgkatuse katmisel pannakse õled latvadega katuseharja ja tüvedega (alla-) räästa poole, nii et valmis katuses viimased üksi jäävad nähtavale, kuna ladvapooled (peale harjakorra) kiht-kihilt kaetakse järgmiste õlekordadega. Ainult vähema tähtsusega kõrvalhooneid kaetakse häda korral niiviisi, et õlgedel ladvad jäävad

Joon. 77. Katuse ungaots loomapeakujuliste laudadega. Jämaja khk. ja kl.

katusepinnale (otstega räästa poole). Säärane katmisviis võimaldab teha eriti õhukest katust, mistõttu ka õlgi kulub suhteliselt vähem kui tüvekatuse tegemiseks, kuid selle eest on katuse iga ka palju lühem ja välimus näotu. Et see katmisviis on ebatavaline, sellele osutavad ka ladvakatuse rahvapärased nimed: *pahupidi-* e. *vastuksikatus*.

Kui lahtine õlekiht on kohale asetatud, lüüakse see esiteks *katuselasnaga* tüvest tasaseks ja vajutatakse siis *roika (korralati)* abil tihedasti vastu katuselatti, mille külge samal ajal ka roigas köidetakse [28] (vrd. joon. 78). Köitmiseks tarvitatakse harilikult kase-, kuid selle puudusel ka paju- või pihlakavitsu, mis juba varemini on valmis väänatud, kuivatatud ja enne katusetegemise algust leotatud. Peale köitmist tasandatakse õletüvesid veel kord, millele järgneb uute vitsavahede täitmine õlekihtidega. Kuna katuselolijal on raske jälgida väikesi ebatasasusi, mis katusepinda võivad jääda kõigile silumistele vaatamata, siis lööb teine mees alt omakorda pikavarrelise lasnaga valmis katusepinna üle [29]. Niisugust järelsilumist võidakse sooritada ka katusel olles, ja siis on samuti tarvitusel pikavarreline lasn. Niisugusele kahepoolsele töötamisviisile vastavalt on ka kummagi lasna põhjasooned *(kärvid)* lõigatud eripidi längu: lasnal, millega katusel töötatakse *(korrateo-* e. *löömalasn)*, sihivad soontevahelised harjad lasna varre poole, altlöömise lasnal *(altlasn* e. *kärplasn)* aga vastupidi — otsa poole [30].

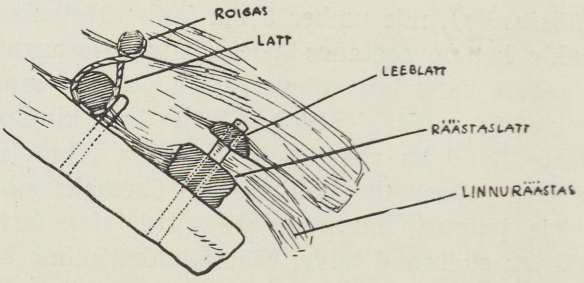

Joon. 78. Õlgkatuse räästa põikiläbilõige (skeem).

[28] Katusevitsa seadmise ajaks torgatakse õlekorra ette terav *korrapulk* e. *sulane*.

[29] Katusetegemisest on hea kirjeldus ja joon. (Muhust) Manninenil (Sachk. II lk. 279 jj., joon. 296).

[30] Vrd. sama t. joon. 297, 298.

Suurimat hoolt ja tähelepanu nõuab katuseräästaste, otsaservade ja harja tegemine ning kindlustamine. Et täiesti ühetasast räästast saada, selleks on Ida-Saaremaal paiguti kasutatud erilist lauda, mis asetati räästakorra ladumise ajaks õletüvede alla. Üldisemalt piirdub aga räästa tasandamistöö ainult sellega, et õletüved altpoolt erilise pikavarrelise *räästaroobi* [31] abil ühetasaseks lüüakse. Peale selle on räästakorra kindlamaks kohalekinnitamiseks vanemal ajal kasutatud veel paari tehnilist lisavõtet. Üks seisneb selles, et *räästaslati* peale on puupulkadega löödud õhuke abilatt *(keel[latt], leep-, libe-, linnu-, vedrulatt* e. *räästasõlg)*, mis umbes 3 cm jääb räästaslatist eemale. Räästakahle kohale asetades poetati peotäiesuurune osa nende tüveõlgedest kahe lati vahele, kuna paksem osa kahlust jäi abilati peale(joon. 78). Sellega oli iga kahl kindlustatud allalibisemise vastu, kuid ka räästapind abilatiga pikuti lahku jagatud: pealmiseks paksemaks ja alumiseks õhemaks kihiks. Viimast kutsutakse paiguti *linnuräästaks* (vrd. *linnulatt!)*, tõenäoselt sellepärast, et linnud talvel räästa-lahku külma eest varju poevad.

Teiseks abinõuks räästakorra vajumise vastu tarvitatakse mõnel pool erilist räästalauda, mis juba katuse-ehitamisel on paigutatud tugevate pulkade varal sarikakapjade otstele (joon. 21). Nii meenutab räästalaud siis sama lauda, mida äsja nimetati ühenduses räästakorra tegemisega; vahe seisneb ainult selles, et üks kujutab alatist katuseosa, teine aga ainult ajutist töövahendit. Räästalaudadega varustatud katuseid leidub tänapäeval veel mõningail Lääne-Saaremaa võrkmajadel ja ka üksikuil vähemail õuehooneil. Nende kasutamist põhjendatakse räästa kaitsmistarbega suuremate kariloomade vastu, kes katuseõlgi püüavad hammastega välja rebida. Tegelikult on niisugune põhjendus õige, kuid räästalaudade algne otstarve on olnud nähtavasti küll teine, ja nimelt toepakkumine räästaõlgede vajumise vastu tollal, kui ei osatud veel teha nii kindlat katust, et need ilma lisatoeta oleks räästail püsinud. Et räästalaudadel tõepoolest on algselt olnud teine otstarve kui tänapäeval seletatakse, seda tõendab ms. ka nende esinemine nii kõrgete räästaste juures, kuhu loomad kindlasti lähedale ei pääse. Tänapäeval tehakse õlgkatused juba kõik

[31] Vrd. Manninen Sachk. II lk. 280.

ilma eelkirjeldatud puust toeseadisteta, mille tarvituselt kadumine on võinud järgneda ainult katuse katmistehnika paranemisele.

Veel põhjalikum muudatus on toimunud õlgkatuse viilu ja ungaaugu servade kindlustamisviisis. Vanema katmisviisi juures jäid neil servadel õlekihid küljelt pikuti nähtavale, ja säärastena tuli neid tuulte ning tormide vastu kaitsta unga- või viilulaudadega (vrd. eelmärgitud *tormilauad!*). Õhukeste katuste juures katsid need lauad oma laiusega katuseservi küllaltki hästi. Ajajooksul on aga katuse katmisviis kujunenud ka nende servade suhtes täielikumaks, mille tagajärjel unga- ja viilulauad on osalt oma esialgse tähenduse kaotanud. Nimelt on uuemal ajal (peamiselt käesoleva sajandi jooksul) katuse otsaservi hakatud katma nii, et äärmised õlekihid neis viltu, tüvedega väljapoole jäävad. Sellega on katuse otsaservad omandanud umbes sama kuju kui räästadki, ja järelikult ka sama vastupidavuse tuultele. Endised unga- ja viilulauad, mis vanadel õlgkatustel olid katuseserva kaitseks, on uue katmisviisiga surutud servade alla — rohkem toeks kui katteks (vrd. joon. 73—77). Eriti kindla kuju on omandanud sedaviisi kaetud katuse harjanurk säärasel korral, kui ka hari ise on hoolikalt kaetud kas pikuti õlekihtidega või laudadega (vrd. joon. 76).

Vastuoksa räästaste ja katuse otsaservade kujunemisele, mis ajajooksul on vähemal või rohkemal määral vabanenud puust abiseadiseist, on katuseharja katmises viimasel ajal märgata just puu osatähtsuse tõusu. Nimelt on Muhus juba aastail enne Maailmasõda mõningate väiksemate hoonete katuseharju kaetud umbes 1 m laiuselt laudadega. Need lauad on tollal asetatud ikka piki harja. Tänapäeval tekib laudadega harjatud katuseid järjest rohkem, kuid nüüd asetatakse lauad mõlemale poole katuseharja ristipidi. Leidub isegi juhtusid, kus õlg- või rookatuse hari on kaetud 4—5-kihilise sindlisoomusega (vrd. joon. 79).

Üldisemalt *harjatakse* aga katus vana viisi pikutiste või viltuste õlekihtidega, mille peale asetatakse paarikaupa malgad *(harimalgad)*. Viimased ühendatakse harjalt peente puu*varrastega (raad, rood* e. *pistid)*, kusjuures iga varda peale tuleb 2—3 malgapaari. Ainult Muhus, Simmiste kl. olen leidnud paar katust, mille malgad olid lühikese pulga abil paarikaupa ühendatud; sää-

rane kinnitamisviis öeldi aga olevat uueaegne. Vanemail ehitisil olid malgad eriti pikad, ulatudes väiksemate katuste juures peaaegu räästani. Harilikult tehti need noortest kuusetüvedest[32] ja ühendati harjal kadakapuust varrastega. Hoolikalt tehtud malkade tunnuseks on püramiidselt tahutud ülemised (tüve)otsad, mis harjajoonelt kõrgemale kerkivate osadena on katusele ungalaua loomapealiste otste kõrval ka teatavaks ilustiseks (vrd. joon. 76).

*

Oma mitmekesise katteaine ja valmistamisviisiga pakuvad Saaremaa taluhoonete katused laiematki etnograafilist huvi. Siin on alal hoidunud ühelt poolt primitiivseid mättakatuseid[33], mida — kuigi vähe teistsuguses konstruktsioonis — võib leida veel kõige põhjapoolsemaist Euroopa ääremaadest (Soomest ja Skandinaaviast), teiselt poolt on aga katusekatmise tehnika õlgkatuste alal siin arenenud kõrgemale tasemele kui kusagil mujal Eestis või naabermaades. Mätta-, savi- ja kivikatuste visa tarvituselpüsimine Saaremaal on osalt seletatav asjaoluga, et siin järjekindlamalt kui kusagil mujal Eestis on veel tarvitusel primitiivsed, lahtise koldega, laeta hooned suvikoja ja sepapaja näol. Puhtakujuline õlgkatus neile hooneile oma tulekardetavuse pärast ei kõlba, ja lauamaterjali on metsade vähesuse tõttu raske saada. Just viimase asjaoluga ongi seletatav nähtus, et mätta-, muld- ja savikatuseid tuntakse peaasjalikult lagedal Ida- ja Kesk-Saaremaal, kuna Lääne-Saaremaa metsade piirkonnas kasutatakse katuse-ehitamisel järjekindlalt laudu.

Kuna mättakatused on eriti omased Skandinaavia maadele, siis tekib küsimus, kas need pole Saaremaale kodunenud alles rootsi kolooniate kaudu (vrd. lk. 33 jj.). Säärane võimalus on muidugi olemas, kuid siin kerkivad aga mõned vasturääkivad asjaolud. Kui oletada rootsilise asustuse mõju Saaremaa katuseehitusele, siis ootaks seda eestkätt neis kohtades, kus see asustus on olnud kõige tihedam ja püsivam nagu Kihelkonnal ja Pühas, kuid just neilt aladelt ei ole mättakatuseid seni leitud. Teiseks ei ole

---

[32] Ilmse kahjutundega kirjutab Luce, et Saaremaa katustel vedelevat malkadena tagasihoidliku arvestuse järgi umb. 3 milj. noort kuusetüve (TN lk. 329).

[33] Vrd. Manninen Sachk. II lk. 286.

ühtki teadet, et Rootsis või üldse Skandinaavia maades oleks ajaloolisel ajal mättakatuse aluseks kasutatud varbpunutist, millega ühenduses see katus Saaremaal tüübiliselt esineb. Skandinaavia ja Soome katuste juures tarvitatakse küll mätaste (seal harilikult turvaste) ja katuse latistiku või laudade vahel kasetohtu [34], nii nagu selle menetluse jälgi on võidud tähele panna ka Saaremaal (vrd. lk. 86, 91, 92), kuid tohu tarvitamine katuse alusmaterjaliks on kogu Põhja-Euraasias niivõrd üldine nähe — esinedes juba kõige primitiivsemate kodaehitiste juures, et ainult selle põhjal on vaevalt enam võimalik määrata kultuurimõjustuste suunda [35]. Seepärast võib täiesti ühineda Sireliusega, kui ta mättakatuseid loeb põhjapoolses Ida-Euroopas üheks vanimaks katusemoodustiseks, mille kunagist tarvitamist ta peab kõikide Läänemere soome sugu rahvaste juures võimalikuks [36]. Loodusliku paekivi kasutamine katuste katteaineks on sisuliselt analoogiline nähe mullakamara tarvitamisele, sest ka siin on kasutatud toorainet, mida ümbritsev pinnas — kuigi palju rohkem piiratult — pakub valmis kujul. Seetõttu tuleks ka Saaremaa kivikatuste tekkeloos arvestada rohkem soodsa ehitusaine pakkuvat mõju kui väliseid eeskujusid, mida jällegi võiks leida Skandinaaviast [37].

Kuna siis mätta- ja kivikatte tarvitamine Saaremaal on nähtus, millele leidub vasteid veel lähedaste naaberalade elavast rahvakultuurist, on aga Saaremaa varbadest punutud katusealused seni jäänud Läänemere ümbruskonnas täielikuks erandnähteks. Et Skandinaaviast punutud katuste kohta teated puuduvad, on äsja öeldud, kuid samuti ei ole selle katusemoodustise kohta seni mingeid andmeid Soomest, Venest ega ka Baltimaadelt, kui mitte arvesse võtta mõnel pool Kuramaal varemini tuntud heinaliste onne, mille katus ja küljed olid punutud samas tehnikas kui Saaremaa katused [38]. Ka idapoolsest Kesk-Euroo-

---

[34] Vt. näit. Rhamm II 1. lk. 583; Sirelius PW IX lk. 91; Berg-Svensson lk. 110.

[35] Vt. näit. Sirelius PW VI lk. 128 jj., 137, 146, 147, 180; VII lk. 82, 83; IX lk. 91, 92.

[36] Sama PW IX lk. 93.

[37] Kivikatuseid leidub ms. Saaremaa lähimas naabruses Ojamaal (Rhamm II 1. lk. 584; Berg-Svensson loc. cit.).

[38] Bielenstein lk. 104, 105, joon. 62-b.

past ei ole punutud katuseid märgitud, kuid ootamatult kerkivad need äkki silmapiirile Balkanimaadel. Poola etnograafi Moszyński järgi on Bulgaarias ja mujal Balkanil kombeks õlgkatuseid teha tihedale vitspunutisele; elamuile, milliseid on juba ammust ajast kaetud põletatud katusekividega, pannakse kõige alla vitspunutis, sellele kiht savitatud õlgi ja siis alles kivid[39]. Balkanimaade ja Saaremaa katuste tehniline ühtekuuluvus ei seisne niisiis mitte üksi punutud aluse tarvitamises, vaid seda täiendab veel savitatud õlgede kasutamine[40]. Huvitava ehitusajaloolise paralleelina tuleb märkida sedagi, et punutud katus niihästi Saaremaal kui ka Balkanil on säilinud mõnel juhul igandina uuemaaegse katte all (vrd. Bulgaaria telliskivikatused ja Muhu õlg- või rookatused).

Saaremaa katuste etnograafiline võrdlemine kauge Balkani ala vastetega tundub võib-olla esimesel pilgul mõttetusena, kuna lähedasemana näib oletus, et siin on tegu Euroopa eri äärtes iseseisvalt tekkinud nähetega. Kui aga arvesse võtta juba lae puhul märgitud tõsiasja, et varbpunutis kogu Euroopa ehitustehnikas juba varasest muinasajast peale on etendanud tähtsat osa (vrd. lk. 74—75), siis ei ole miski ime, kui selle tehnilise menetluse igandlikke jälgi leitakse samal ajal Balkanilt ja Läänemere piirkonnast. Et katus on kuulunud nende hooneosade hulka, mida kunagi valmistati varbpunutisest, seda on püütud tõendada juba varemini, kuigi asjaliste näidete puudumisel peamiselt keeleliste argumentide najal[41]. Peale selle on meie lähedasest naabrusest, Lätist Rauna linnamäest avastatud eelrooma rauaaega kuuluvaid ehitiste jäänuseid, mille hulgas Balodis arvab leidnuvat vitstest punutud katuse-osi[42]. Ei ole sugugi võimata, et Lätist ja

---

[39] Moszyński lk. 486; vt. ka Rhamm II 2. lk. 209 viide 1, 211 viide 2, 219 viide 1.

[40] Savitatud õlgkatuseid on 19 saj. algul tarvitatud ka Balti mõisaehitisis; kas need katused on aga tolleaegne kohalik leidus, nagu arvab üks mõisnik, selles tuleb küll kahelda (vrd. Hertel lk. 69 jj.). Igatahes on see katusetegemise viis märkimist leidnud ka Wiedemanni sõnastikus (sub kastma): *saue kastetud õled* 'mit Lehm getränktes Stroh (zum Lehmdache)'.

[41] Meringer Etymologien lk. 178, 179; Heyne lk. 21, 27; Schrader-Nehring I lk. 179, 180.

[42] Balodis Burgberge lk. 289.

Leedust avastatakse täpsema uurimise varal veel mõni tänaseni säilinud punutud alusega katus.

Laudkatus sel kujul, nagu seda tänapäeval võib näha Saaremaa suvikodade ja sepapajade juures, on üks nooremaid katusemoodustisi, mis peale saelaudade tarvitusele ilmumist on levinenud laialdaselt nii Eestis kui ka lähemais ja kaugemais naabermais [43]. Et aga nn. kolme-laua-süsteemi katmisviisile leidub primitiivsemaid eelastmeid kisklaud-katuste näol [44], siis tuleb praegusi laudkatuseid pidada osalt vanemate katuseehituse traditsioonide edasikandjaiks. Ka leidub Saaremaa rennikujulisele harjakattele primitiivsemaid vasteid õõnestatud renni näol, mis eriti laialt on tarvitusel karjalaste, venelaste ja Ida-Venemaal asuvate soome sugu rahvaste katuse-ehituses [45]. Kas soontega varustatud haripuu nende rennikujuliste harjakatetega kujunemislooliselt ühte kuulub, see küsimus nõuab veel selgitamist. Nii nagu võib aru saada mõnest Heikeli joonisest, näikse soontega haripuud tuntavat ka neil aladel, kus tarvitatakse rennikujulist harjakatet [46].

Eesti õlgkatuste algupära juures on põhjalikumalt peatunud Manninen, kusjuures ta oma võrdlevas ülevaates on kasutanud endastmõistetavalt ka seda ainestikku, mis umb. 1930. aastaks oli kogutud Saaremaa katuste kohta. Oma uurimuses jõuab tähendatud autor tulemusele, et meie õlgkatustel on etnograafilist sugulust nii Saksa kui Vene katustega, kuid mõningaid ehitustehnilisi üksikasju (nagu pahupidi-katus, abilatiga poolitatud ja täisnurkne räästas ning postidel lasuv katusekandmik) arvesse

---

[43] Vrd. Sirelius PW IX lk. 81; Manninen Sachk. II lk. 284.

[44] Blomstedt-Sucksdorff lk. 124, joon. 54—56; Sirelius PW IX lk. 79, 80, joon. 194; Manninen Sachk. II lk. 284, 285, joon. 304.

[45] Vt. näit. Heikel joon. 103, 106; Sirelius PW IX joon. 196; Blomstedt-Sucksdorff lk. 127, tahv. 42—44.

[46] Vrd. Heikel joon. 13, 102 (tšeremissi koda ja ait); peale käesoleva ülevaate valmimist on prof. Sigurd Erixonilt ilmunud erikäsitlus katuse haripuu tüüpide kohta (Takhuv och takkam. Nordiska Museets och Skansens Årsbok 1938 lk. 117—140), milles näidatakse, et sooniline haripuu on eriti levinenud Ojamaal, kuid autor toob selle esinemise kohta näiteid ka idast (lõuna-slaavlaste aladelt, Väike-Aasiast ja isegi Hiinast). Esialgu jääme ootama vasteid Eesti mandrilt.

võttes kaldub ta lõpuks siiski vaatekohale, et meie õlgkatused võiksid pärineda Venest [47]. Kuna autor seda seisukohta on üksikasjaliste näidete varal põhjendanud, siis ei ole mõtet katuse algupära uurimist enne üldse uuesti revideerimisele võtta, kui ka Eesti mandri katuste kohta on kogutud uusi või seni vähetuntud andmeid. Sel alal ootab järge ühe tähtsama ülesandena katuste väliskuju kindlaksmääramine piirkondade kaupa, samuti detailiseeritud ehitustehniliste terminite kogumine, mis omast kohast kaasa aitaksid meie katuste etnograafilise asendi määramisele lääne ja ida

Joon. 79. Uuemaaegne elumaja rookatuse ja sindlitega kaetud harjaga. Kihelkonna, Leedri.

vahel. Üldiselt paistab aga juba praeguste andmete põhjal, et Manninen on ehk liig kategooriliselt tahtnud siduda meie (ja seega ka kogu Baltikumi) taluhoonete õlgkatuste arengut kas Vene või Saksa eeskujudega, ilma et ta oleks arvestanud kohalikke ehitustehnilisi traditsioone. Eesti ja Balti riikide ala on põline rukkikasvataja maa, ja seetõttu tuleb oletada, et siin õlgi katuseehitamiseks on õpitud juba varakult kasutama. Ka nõudsid suured rehehooned ise korralikku katet, mida ei saadud moodustada puudulike tehniliste oskustega. Et Eesti õlgkatuste ehitamistehnika on täienenud ehitajate talumeeste pikaajaliste kogemuste põhjal, ilma et siin väliseid eeskujusid igakord saaks konstatee-

[47] Manninen Sachk. II lk. 314 jj.

rida, seda näitavad üksikasjalised paikkondlikud erinevused katuste ehitamise juures, millest siin olgu esitatud mõned näited. Nii peetakse mandril katuselattide asetamist pulkade varal sarikatele uuemaks nähteks, kuna vanemal ajal latid seoti vitstega sarikate külge [48]; Saaremaal on aga lattide sidumine hoopis tundmata. Täiesti saarte algupäraks tuleb lugeda katuseservade katmist viltuste õlekihtidega ja harja kindlustamist laudadega (resp. sindlitega), mis alles kõige viimsematel aastatel on hakanud tungima lääneranniku kaudu mandrile. Ja kui võrrelda lõpuks Saaremaa ning mandri õlgkatuste välimust, siis on esimeste juures töö palju korralikum — kate tihedam ja välispinnad siledamad. Et korraliku õlgkatuse tegemine Saaremaal pole viimaste aastakümnete saavutis, vaid siin on tegu vana traditsionaalse tööoskusega, sellele osutab muuseas Luce lühike, kuid selgesõnaline märkus 1815. a. Seal tunnistatakse saarlased meisterlikeks katusetegijaiks ja Saaremaa katused kõige nägusamateks katusteks, mida autor on üldse näinud, ning öeldakse siis lõpuks, et: „Tasuks vaeva mõningaid mandri talupoegi siia (s. t. Saaremaale) saata õppima, kuidas nii elegantset, tugevat ja vastupidavat katust tuleb teha“ [49].

[48] Manninen Sachk. II lk. 279.
[49] Luce Befestigung lk. 80.

II. Elurehe-rait.

1. Üldiselt.

Elurehe-rait [1] on taluõue peahooneks, ja seda niihästi oma suuruse kui ka keskse tähtsuse poolest. Ehituslikult iseloomult

Joon. 80. Tüübiline Kesk-Saaremaa elurehe-rait. Kaarma, Kiratsi.

kujutab see suurt, ühe katuse alla koondatud ruumidekogumit,

[1] Kuna käsitlusele tulev elamutüüp on olnud samal ajal elu- ja rehehooneks, siis on seda kõige õigem nimetada elureheks (rahvakeeles *elu, elumaja* e. *rehemaja)*. Rait: ühise katuse alla ehitatud, mitmest ruumist koosnev liithoone; näit. Saaremaal rahvakeeles *elumajarait, aidarait, laudarait* jne. (vrd. Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat [II tr.] Tartu 1930).

mis samal ajal on olnud elamuks, reheks ja osalt ka karja majutuspaigaks (vrd. joon. 80). Normaalselt kuuluvad siia kolm üksteise otsa reastatud pearuumi, ja nimelt: 1) rehala[2] (*rehal[u]ne, rehats* jne., Sõrves *koda*), 2) tuba (*rehetuba*, Kihelkonna rannikul ka *rihi*) ja 3) kamber e. kambrid (Kihelkonnal ja Sõrves ka *tuba*, Kihelkonna ranniku, Kaarma ja Püha vanemas rahvakeeles *ratt*[3] e. *rätt*). Ainult Kihelkonna-Sõrve alal leidub veel vanu elurehe-raitu, millel kolmas ruumijätk — kamber puudub. Peale selle täiendavad aga elurehe-raita veel mitmesugused väiksemad kõrvalruumid (varjualused, laudad jne.), mille otstarbe ja paigutuse juures alljärgnevas peatutakse ühenduses rehalaga.

Elurehe-raidast tuleb järgmises peatükis üksikasjalikumale vaatlusele elamu-osa kitsamas mõttes, s. t. rehetuba ja kambrid, mida siin ja edasises nimetatakse elureheks. Mille juures aga siin kohe on tarvilik peatuda, see on rehala ja sellega liituvad kõrvalruumid. Säärast vaatluse järjekorda, mis algab raida majandusliku osaga, tingib esiteks see asjaolu, et ilma rehala ja kõrvalruumide tundmiseta ei saa hoone üldilmest selget kujutlust, ja teiseks tuleb meil elurehe ruumilist kujunemist jälgides igal sammul rehalaga kokku puutuda. Esialgne üldkäsitlus rehalast on seetõttu võimalik, et tähendatud hooneosa ehituses ei leidu mingeid piirkondlikke erinevusi. Teatavad lahkuminekud ilmnevad küll toa ja rehala laiuse ning kõrguse suhetes, kuid neid erijooni on võimalik puudutada edaspidi elurehe vaatlusel.

Rehala moodustab elurehe-raida kõige pikema ja laiema ruumijätku. Kui mitte arvestada toa taha ulatuvat kitsast aganiku-soppi, siis on keskmise Saaremaa talu rehalapõranda pindala ulatus seniste mõõtmiste põhjal 80—100 m². Kõige sagedamini esinevaks rehala sisepikkuseks võib lugeda 11—11,5 m ja laiuseks 7—7,5 m. Suurim seni teadaolev rehala on 14 × 8 m ja vähim 6 × 6 m.

Rehala esirinnas on alati lai ukseavaus, mis tiibustega

---

[2] Rehala = rehealune (vt. E. õigekeelsuse-sõnaraamat).

[3] Vrd. Wiedemann *ratt* G. *rati* (O) 'Kammer, kleines Zimmer, Hinterzimmer'. Vrd. KV 34 lk. 210 Kaarma. Peale selle on autor seda sõna märkinud Kailuka kl. ja Kihelkonnalt Koimla kl.

(väravad) suletakse, ja selle kõrval, toapoolses küljes, kitsam ühe poolega uks (joon. 81). Väravate laius on alati nii suur, et sealt viljakoormaga takistamatult sisse pääseb; sama nõuet silmas pidades on see sissekäik jäetud ka läveta. Tavalisesti on otse esiväravate vastas, tagaseinas, teine sama lai väravapaar, kuid koormate läbivedamiseks kasutatakse seda harvemini (siis, kui põldude asetus seda eriti nõuab). Vastastikku asetatud väravail oli veel teine mõte: nende kaudu juhiti tuult rehalasse, kus

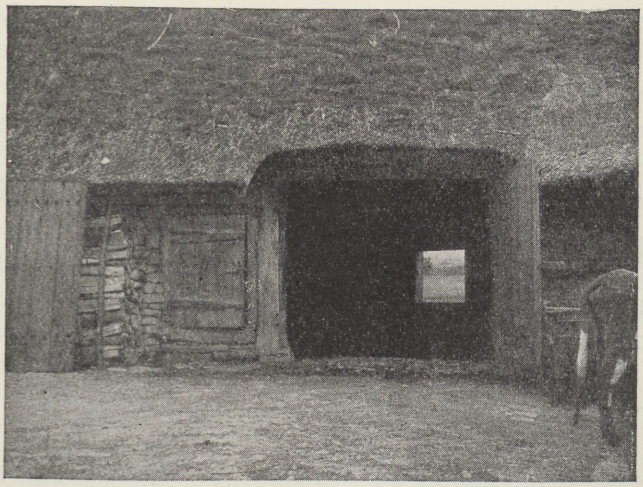

Joon. 81. Rehala esiväravad ja uks. Läbi avatud väravate paistab rehala tagaukse avaus. Muhu.

toimus viljatuulamine lakkeriputatud sarja abil. Tõenäoselt ongi tagumine väravapaar esimestega võrreldes hilisem nähtus, sest mitmel pool maal leidub üksikuid vanu rehalaid, mille taga on ainult kõrgeläveline ühe poolega uks, nii nagu esiseinas väravate kõrvalgi (joon. 81). Sageli võib ka näha, et tagumised väravad on esimestest märksa kitsamad ja lävega varustatud. Kõige järjekindlamalt on tagumisi väravaid sissesõidukõlvulisiks muudetud põllumajanduslikult enam edenenud kihelkonnis nagu Pöidel ja Valjalas.

Kirjeldatud normaalkuju kõrval leidub üksikuid rehalaid, kus tuulamise otstarbeks on tagakülge tehtud nelinurkne väljaehitis,

nn. tuulirehala (*tuulirehalne*) [4], *pöör[d]rehalne* [5], *tuulipöördus* [6], *pöördus* [7], *tuulikamber* [8], *tuuleelu*, *tuulielu* [9], *tagamik* [10] e. *kääv* [11]. Sel ruumil on vähemalt kahes küljes ukseavaus, mille kaudu saab viljapuhastamise ajaks soodsat tuult sisse juhtida (joon. 82, 116, 118). Tuntud on see ehitislisand kogu Saaremaal, välja arvatud Sõrve kihelkonnad, kust seda siiani pole üldse märgitud. Kõige vanem pöördusega rehala, mis seni leitud, kuulub 1826. a. ehitatud Hindreku tl. elurehe juurde Levala külas Pöidel (joon. 116), ja

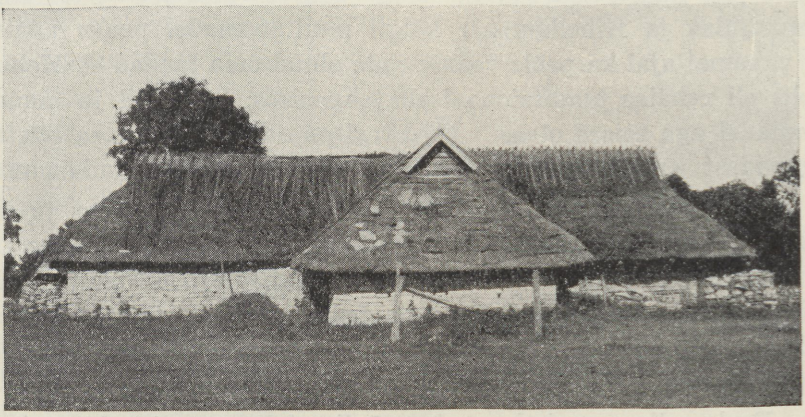

Joon. 82. Tuulirehalaga rehehoone tagant. Kihelkonna, Austla.

vanim seni teadaolev ajalooline märge, kus seda ruumiosa mainitakse, pärineb Valjala pastori 1787. a. koostatud kirjeldusest [12].

Sagedamini kui tuulirehala esineb rehalaga ühenduses üks teine lisaruum, nimelt kitsas aganik (*kõlk* [13]), põhuküün, laut või

---

[4] KV 25: lk. 1481 Kärla; lk. 679, 1373, 1411 Kaarma; lk. 135 Mustjala; lk. 1013, 1523 Karja.

[5] KV 25: lk. 145 Karja; lk. 1371 Pöide.

[6] KV 25 lk. 1381 Karja.

[7] KV 25 lk. 87 Pöide.

[8] KV 25 lk. 1551 Karja.

[9] KV 25 lk. 527, 973, 1249, 1529 Muhu.

[10] KV 25 lk. 1249 Muhu.

[11] Ränk Saaremaa lk. 124.

[12] VA 101 B lk. 7.

[13] Ränk Saaremaa loc. cit.

puutöökuur [14]. See asub alati rehala otsas ja harilikult ühendab seda rehalaga vaheuks (joon. 85, 86, 104, 114).

Oma peaotstarbelt on rehala ruumiks, kus toimub osa rehepeksuga seotud töid ja viljapuhastamine. Kuid peale selle on seda ruumi kaunis üldiselt kasutatud loomalaudaks ja ajutiselt ka eluruumiks. Kesk- ja Ida-Saaremaal, kus ehituspuude vähesuse tõttu on lautade arv alati olnud väike ja nende ehitus puudulik, on kõiki suuremaid kariloomi hoitud talviti rehalas [15]. Seevastu on Lääne-Saaremaal, eriti suurte metsade piirkonnas (Mustjalas ja Kihelkonnal) kõigil muil loomadel peale hobuste ja vanemal ajal ka peale veohärgade olnud oma laudad [16]. Hobuse koht oli rehalas traditsionaalselt toapoolses, härgadel ja muudel loomadel aga teises otsas. Veohärgi on sageli peetud ka teistest loomadest eraldi, rehala eelkirjeldatud otsmises laudaruumis.

Varasuvel enne reheaega puhastati rehala sõnnikust ja talvisest pahnast ning siis kõlbas seda kasutada ajutiselt magamise- ja isegi söögiruumiks [17]. Kui talus puudus eriline puutöökuur, siis kasutati rehalat ka seks otstarbeks. Talved läbi sõnniku all seisnud savipõrand muutus ajajooksul tihedaks ja siledaks, ning seega ka eriti sobivaks aluseks rehepeksutöödele.

Peale selle on rehala — ja mõnikord ka toa ning kambri — seinte äärde, hoone räästa alla ehitatud väikesi lautu, peamiselt sigadele ja hanedele. Nende lisaruumide arvus ja paigutuses ei ole mingit kindlat süsteemi. Kuna rehala oli vanemal ajal karja majutamispaigaks, siis on nähtavasti talitustööde hõlbustamiseks ka väikeloomade laudad koondatud võimalikult rehala ümbrusse (vrd. joon. 80).

---

[14] Arvatavasti on Pöide pastor oma kirjelduses 1802. a. mõelnud just seda ruumi, kui ta rehala kõrval nimetab eriti veel viljaküüni (*Kornscheune* VA I 174 [5] lk. 87). Muhu elurehe kirjelduses (1823. a.) on nähtavasti see ruum märgitud nimega *taggalik* (VA I 4 [10] lk. 356).

[15] Vrd. VA I 174 (5): lk. 61 Jaani; lk. 87 Pöide; lk. 96 Valjala (andmed aastast 1802).

[16] 1823. a. leidub ka Muhu kohta märkus, et seal hoitakse rehalas ainult hobuseid ja härgi (VA I 4 [10] lk. 356). Kihelkonna kohta öeldakse 1802. a., et seal mõnedes taludes loomi rehalas üldse ei hoita, sest laudad olevat elamust eemal (VA I 174 [5] lk. 163).

[17] Vrd. VA I 174 (5) lk. 61 Jaani (1802. a.).

Kaks erilist koduloomade varjualust asetsesid alati toa esiseinas räästa all; need olid koerakuut ja *hanemaja*. Viimase ehitise juurde on võimalus veel tagasi tulla ühenduses lautadega teose II osas.

Eelnevas on kõneldud rehalast kui ühest ruumijätkust elurehe-raidas. Elurehe kujunemisloo seisukohast on aga tähtis märkida, et rehala on toast laiema ruumina algupäraselt endasse hõlmanud ka toa. Tegelikult tähendab see niipalju, et rehalaruum kitsa aganikuna ulatas toa taha ja ette, või ainult taha. See asiolu aga, kas rehala algupäraselt tuba on hõlmanud mõlemaist või ainult ühest küljest, omab tähtsat ruumikujundavat tähendust elurehe edasises arengus. Seda silmas pidades ongi Saaremaa elurehed järgnevas võetud vaatlusele kahes osas, mis muuseas on ka territoriaalselt piiritledavad. Esiteks käsitletakse lähemalt elurehti, mille juures esineb järjekindlalt ainult üks aganik toa taga. Tähendatud elurehtede levik on üsna selgepiiriline, võttes enda alla kolm kõige läänepoolsemat kihelkonda — Jämaja, Anseküla, Kihelkonna — ja riivates ka neljandat, nimelt Mustjala põhjarannikut (joon. 83). Teiseks tulevad vaatlusele Kesk- ja Ida-Saaremaa elurehed, mille juures leidub igandlikke jälgi veel ka teisest (toa esiküljel olnud) aganikust. Mõningaid ehituslikke üksikasju silmas pidades on kummaski peaosas vaatlusele tulevad elurehed jagatud veel alarühmitusteks.

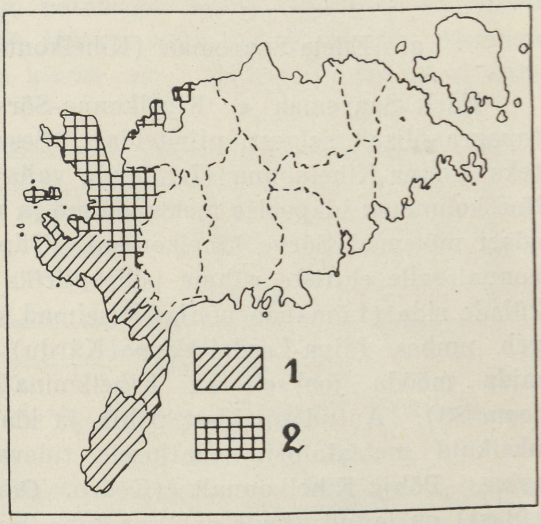

Joon. 83. Lääne-Saaremaa elurehtede levikupiirkonnad 1935.—38. a. kohalt kogutud andmeil: 1) Edela-Saaremaa rühm, 2) Loode-Saaremaa rühm.

Vaatlusele on võetud kõigepealt Lääne-Saaremaa elurehed, kuna need mõnes osas on säilitanud algelisemaid jooni kui Kesk- ja Ida-Saaremaa elamud.

2. Elurehe ruumiline kujunemine.

A. Lääne-Saaremaa elurehed.

a. Edela-Saaremaa (Kihelkonna-Sõrve) rühm.

Edela-Saaremaa e. Kihelkonna-Sõrve elurehtede rühm on topograafiliselt selgesti piiriteldav. Sesse piirkonda kuulub esiteks Lõuna-Kihelkonna (Lümanda valla) küladerikas poolsaareline kolmnurk idapoolse metsavöötme ja rannikualade vahel, ning edasi mõlemad Sõrve kihelkonnad. Täpsemalt öeldes on Kihelkonnal selle ehitiste rühma põhjapiiriks Kuusnõmme-Kulli-Liiva külade rida (Lümanda põhjapoolseimad külad), kuna idapiir langeb umbes Liiva-Leedri-Varpe(Kärdu)-Koimla külade joonele, mida mööda jookseb ka Kihelkonna-Koimla maantee (vrd. joon. 83). Antud piiridest põhja ja ida pool, kus leidub ainult üksikuid metsatalusid, vaatlusele tulevat elamutüüpi enam ei esine. Põhja-Kihelkonnalt (Kõõru, Odalatsi, Varkja ja Üru külast) on leitud ainult neli rehetuba, mille ahi oli samuti pikuti asendis, nagu see on tüübiline vaadeldava piirkonna elurehtede juures.

Kihelkonna-Sõrve elurehe kujunemine on eriti kahes suhtes tähelepanu köitev: esiteks on sealsed elurehed omapärasemaid kogu Saaremaal, ja teiseks lubab nende vaatlus päris asjalise ainestiku põhjal pilku heita elurehe arengukäigule mitmes kujunemisastmes läbi kahe sajandi. Vanim ehitis, mis käsitluselolevast piirkonnast leitud, on Tatterselja metsavahitalu praegune rehehoone Länga külas Anseküla khk. Kuressaare metskonna kinnisvararaamatu järgi on see elurehi ehitatud 1705. a.[1] oletatavasti tolleaegse metsavahi elamuks. Hoonerait koosneb tänapäeval neljast otsastikku ehitatud ruumist: toast, kahest reha-

[1] Kuressaare metskonna ülema hr. Tilga kiri 29. X 37 (ERM-i Rahvat. Osak. sissetulevate kirjade reg. nr. 79, 1. XI 37).

last ja laudast (vrd. joon. 84). Neist ruumidest on laut ja hoone teisel pool olev rehala hiljem juurde ehitatud, nii et algupärane ehitisetuumik toa, rehala ja kitsa aganiku (*pühukuru*) näol on jäänud hoone keskpaika. Nagu põhiplaanist selgub, on selle hoone eluruumiks kitsamas mõttes ainult rehetuba, sest kambrid puuduvad, ja tüübi hilisemaid arenguvorme silmas pidades on põhjust oletada, et kambriruume sellel ehitisel kunagi pole olnudki. Kitsas, hõreda palklaega aganik toa taga on täielik reheruum, mis säärasena jäänud vahetusse ühendusse rehalaga, kuna toast lahutab seda kindel sein. Selle-eest viib toast mõle-

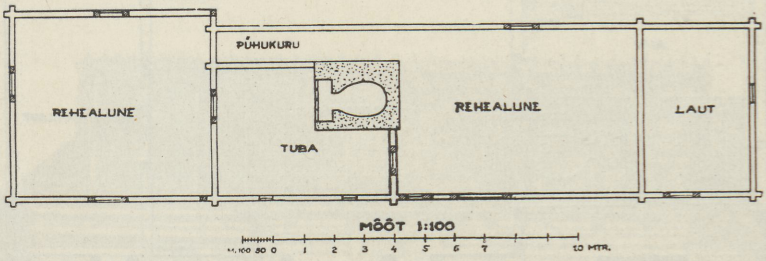

J o o n. 84. Endise elurehe põhiplaan. Anseküla, Tatterselja.

masse rehalasse uks, millest teine ühes uue rehalaga on tehtud hiljem. Vana rehala ja toa vahelise ukse kõrval on 2,6 m pikk ja 1,5 m lai ahi, mis tagaseinaga tungib rehalasse ja küljega aganikku. Tuba valgustavad kaks akent esiseinas, milledest ahjupoolne on säilitanud veel oma algupärase suuruse 20×25 cm. Toa pikkus on 5,7 m, laius 4,3 m ja kõrgus 2,5 m. Vastupidi teistele seni mõõdetud rehehooneile, mille rehala on kas sama kõrge või toast madalam, on vaatlusaluse rehe mõlemad rehalaruumid toast kõrgemad (2,7 m põrandapinnast).

Tatterselja rehehoonet võib õigusega pidada Kihelkonna-Sõrve elurehtede põhitüübiks, kuna selle iseloomustavad jooned korduvad enam või vähem selgesti kõikide vaatlusaluse piirkonna elurehtede juures. Neist joontest on kõige kindlamaks tüübitunnuseks pikuti asendiga ahi, mis isegi käesoleva sajandi algul ehitatud elurehtedes on visalt säilitanud oma algupärase koha vastu rehalaseina. Säärasest ahjupaigutusest olenevalt asenevad ka rehetoa parred piki hoonet. Leidub erandeid, kuid väga harva,

kus ahi on asetatud hoone suhtes ristipidi, ja neistki üksikuist näiteist on osa kindlasti sündinud hilisemal ajal.

Nagu eelnenud kirjeldusest selgus, kujutab Tatterselja rehehoone üheruumilist elamut, kui elamu juurde mitte lugeda ümbritsevat rehalaruumi. Tatterselja reheehitisele vastavaid vanu elurehtesid leidub suuremal arvul veel eelpiiriteldud Lõuna-Kihelkonna külades ja mõni üksik ehitis ka Ansekülas, kuid nendel on aganik alati muudetud kas eeskojaks või nn. *rehekambriks*. Tähendatud muudatuse eel on aga käinud muudatused aganiku ehituses.

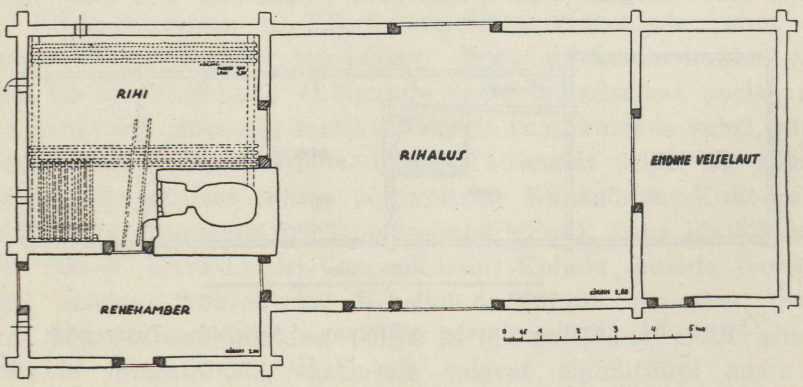

Joon. 85. Endise elurehe põhiplaan. Kihelkonna, Leedri.

Nimelt on see ruum 1) eraldatud rehalast, 2) varustatud kindla laega ja 3) saanud kaks ust, millest üks viib tuppa ja teine otsaseinast õue. Väga harvadel juhtudel on rehekamber ka eluruumina jäänud rehalaga vaheukse kaudu ühendusse. Üht säärast arengulüli kujutab 18. saj. teisel poolel ehitatud Roosta tl. elurehi Leedri kl., mille kamber on muuseas peale otsaukse saanud erandlikult veel teise välisukse, ja nimelt külgseina (vrd. joon. 85).

Kõige iseloomustavamaks Kihelkonna-Sõrve elurehetüübi esindajaks selles hilisemas kujunemisjärgus on Leedri kl. Roosi tl. 1771. a. ehitatud elurehi (joon. 86), kusjuures ei tule arvesse võtta räästaaluseid külgeehitusi aganiku, lautade ja kuuri (*kivielu*) näol, mis igal üksikjuhul liituvad peaehitisega eri viisil ja mõnel juhul võivad ka hoopis puududa. Selles hoones on toatagune rehekamber juba alguses rehalast kindla vaheseinaga eraldatud ja seega suuremal määral eluruumiks muudetud, kui

seda võis tähele panna eelkirjeldatud hoonete juures. Nagu vanemates elurehtedes üldse, nii täidab kamber siingi koja ülesandeid,

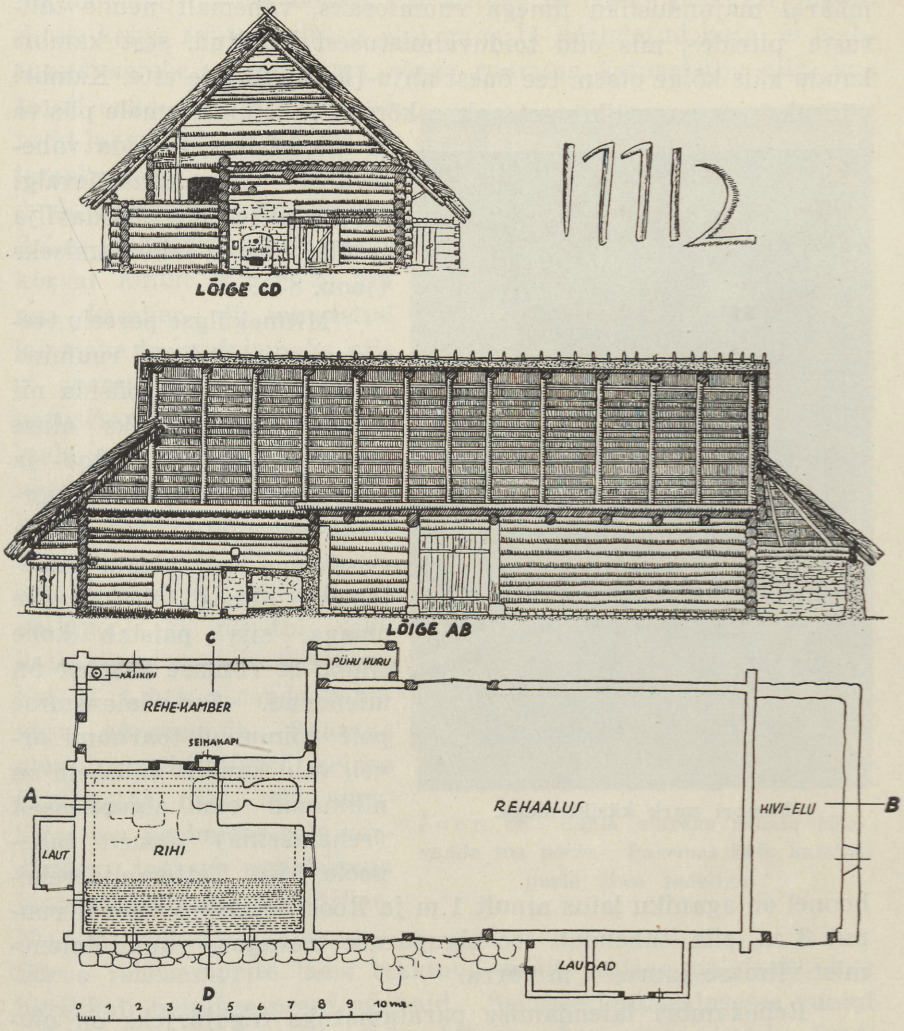

Joon. 86. Endine elurehi. Ülal paremal ehitamise aastanumber (1771. a.), mis on lõigatud kambri otsaseina. Kihelkonna, Leedri.

sest peasissekäiguks tuppa on kambriuks, kuid liiklemine kambri- ja toaukse vahel puudutab ainult üht kambrinurka; ustest kaugemal asetsevat ahjutagust ruumiosa sai rahuliku nurgana kasu-

tada eluruumiks, ja tegelikult ongi vanemal ajal asetsenud seal pere isa-ema voodi. Uksepoolne kambri ots kujunes teataval määral majandusliku ilmega ruumiosaks, vähemalt nende talituste piirides, mis olid toiduvalmistusest tingitud, sest kambri kaudu käis kõige otsem tee õuest ahju-[keedu-]kolde ette. Kambri välisukse nurgas väikese otsaakna kõrval on leidnud omale püsiva aseme käsikivid, mida vahetevahel veel tänapäevalgi tarvitatakse loomasöödavilja ja õllelinnaste jahvatamiseks (joon. 87).

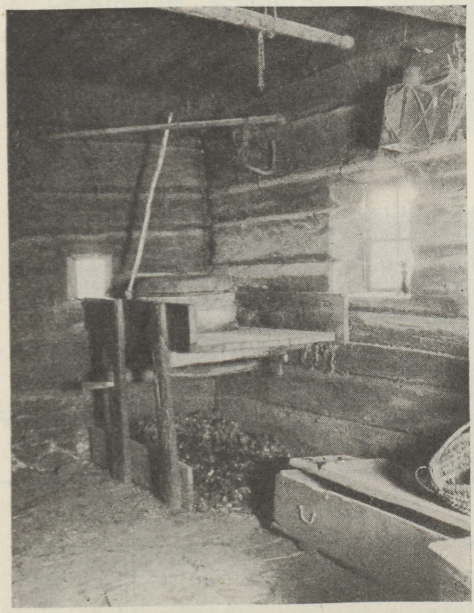

Joon. 87. Eelmise elurehe toataguse kambri nurk käsikividega.

Mitmekülgse pereelu teenistusse rakendatud ruumina ei saanud kamber püsida nii kitsas, nagu selleks aluse andis endine aganik toa- ja rehalaseina vahel. Kui võrrelda eelesitatud Tatterselja rehehoone põhiplaani käsiteldava Roosi tl. elurehe omaga, siis paistab kohe silma, et viimase kamber on laienenud. See laienemine pole toimunud toaruumi arvel, vaid kambri välissein on nihkunud oma algupäraselt (rehalaseina) joonelt tahapoole. Kui Tatterselja rehehoonel on aganiku laius ainult 1 m ja Roosi elurehe vastaval ruumil 3 m, siis tähendab see algupärase toataguse ruumi laienemist viimase juures 2 m võrra.

Rehekambri laiendamise paratamatuks tagajärjeks on oluline konstruktiivne muudatus hoone selle otsa ehituses, milles asub kamber. Tähendatud muudatuse õieti mõistmiseks märgitagu vahepeal, et vaadeldava ala rehehooneis tubade ja rehalate seinad on alati enam-vähem ühekõrgused (vrd. Tatterselja rehehoonet, mille rehala seinad olid erandlikult isegi toast kõrgemad!), millest ei moodusta ka mingit erandit algupärase aganiku

välissein toa taga. Sellest olenevalt lasus katus oma kandmikuga tasaväärselt hoone kõigil neljal seinal. Aganiku muutmine laiendatud kambriks on loonud aga katuse ja hoone palkkere liigendusse kahes suhtes erineva olukorra: 1) laiendatud kujul ei mahtunud kamber enam sama kõrge ruumina katusekülje alla, kus ta oli enne, vaid selle seinad tulid laiusele vastavalt madalamaks teha. Nii ongi vaadeldava Roosi tl. toa kõrgus 2,8 m ja kambri kõrgus selle kõrval ainult 2 m; 2) kui aga kamber oli muudetud laiemaks ja madalamaks, siis ei saanud selle välissein ka katusesarikaile enam pakkuda toa- ja rehalaseintega võrdset tuge. Sellelt joonelt, kus sarikad enne toetusid aganikuseinale, oli kambrisein nihkunud märgatavalt väljapoole, ja nii tuli sarikaile luua hoopis uus alus, kui ei tahetud nende kandvust nõrgendada. Säärane alus on ehitatudki erilise kandeseina näol, mis nurkliites toa pealmiste palgikordadega jookseb rehalaseina joonel pikuti üle kambrilae. Nii on kõikide Kihelkonna-Sõrve rehekambrite laele tekkinud pealt lahtine palgisalv, kus harilikult hoitakse peeni aganaid. Sellesse katusealusesse ruumi pääseb rehalast redeli abil väikese ukseavause kaudu (vrd. joon. 86, 88).

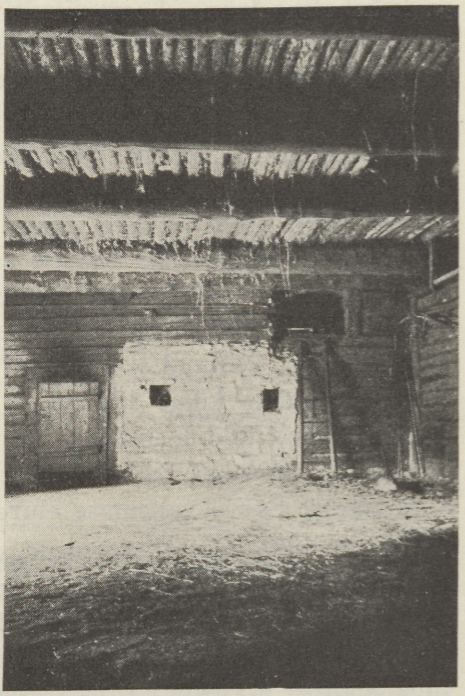

Joon. 88. Sama elurehe rehala sisevaade toa poole. Paremal käik kambri peale ühes redeliga.

Oma lõpliku kuju eluruumina on kamber saanud akende ehitamisega, millistest üks asub otsaseinas välisukse kõrval ja kaks külgseinas. Kaht viimast võib kohata ka peaaegu kõikide Kihelkonna ranniku rehekambrite juures, kuna kolmas, otsaaken, on

haruldasem. Selle-eest on aga siinsete toaakende arv ja paigutus niivõrd tüübilised, et ainuüksi nende põhjal võib iga toa täpse põhiplaani järgi otsustada, kas tuba kuulub Kihelkonna rannikule või on see mujalt pärit. Nimelt on toal alati neli ühesuurust, ruudukujulist akent, millest kaks asetseb hoone esirinnas ja kaks otsaseinas. Loomulikult on see akende traditsionaalne arv saanud püsida ainult nende tubade juures, mille otsa pole kambrit ehitatud; rööbiti viimase tekkimisega on aga toa esirinna akende arv tõusnud mõnel juhul kahelt kolmele.

Vaidlematult samavanuseid elamuid kui kirjeldatud Leedri kl. Roosi ja Roosta tl. elurehed pole Kihelkonna piiridest rohkem leitud. Küll näitavad aga mõned kindla aastanumbriga märgitud hooned, et peaaegu täpselt sarnanevaid elurehtesid on ehitatud kindlasti veel 19. saj. esimesel poolel (näit. Tooma-Mihkli elurehi Varpe külas 1821. a.; Leemeti tl. elurehi Koimla külas 1831. a.) ja üksikud koguni 1870-ndail aastail (näit. Albri tl. elurehi Koimla külas 1872. a.). Nende algupärasena säilinud näidete kõrval leidub muidugi ka teisi, mis varem või hiljem on oma kuju muutnud, kuid viimaste juures on võimalik peatuda alles pärast Sõrve vanemate elurehtede vaatlust.

Nagu juba eespool märgitud, on ainult toast ja rehekambrist koosnev elurehi Sõrvest üldiselt juba kadunud, kuid jälgi sellest seal siiski leidub. Üheks vaieldamatuks tõestuseks, et Kihelkonna ja Sõrve elurehed kujunemislooliselt ühte kuuluvad, on juba alguses kirjeldatud Tatterselja rehehoone, mis Kihelkonna elurehtedega võrreldes kujutab ainult algelisemat arenguastet. Kuid peale Tatterselja rehe leidub Ansekülas veel vähemalt kolm vana elurehte, mis selgesti näitavad, et elurehi Sõrves pole kujunenud ainult sama arengujoont mööda kui Kihelkonna vasted, vaid et teatavad arenguastmed on nii siin kui seal saavutatud ka enam-vähem samaaegselt.

Tähendatud kolmest hoonest sarnaneb Kihelkonna-tüübile kõige rohkem Kaimri kl. Kõrtsi tl. endine elurehi, mis seina raiutud aastanumbri järgi on ehitatud 1760. a. Samas külas Tamsla talus on alal hoidunud 1770. a. märgitud elurehi, mis ainult üksikasjus erineb eelkirjeldatud Leedri kl. rehehooneist: siin on kambri külgsein püsinud ühel joonel rehala esiseinaga, kusjuures kambriruum ise osutub lühemaks kui toa külgsein; toa otsa on ehitatud hiljem küün, ja küüni ning toa vaheseina uks (joon. 89).

Perekonnatraditsiooni järgi on hoone algupäraselt ehitatud Jämaja kihelkonna samanimelises külas, kust see hiljem Tamslale üle toodud. Tõenäoselt tähistab aastanumber hoone algupärast ehitamisaega Jämajas. Kolmas näide pärineb Anseküla mandrilisest osast, Kihelkonna piiri lähedasest Längu küla Jaagu talust. Sealne elurehi sarnaneb oma põhiplaanilt muidu Leedri-Roosi ja Roosta vastavaile ehitisile, ainult kamber on toast vähe lühem, nagu kirjeldatud Tamsla elurehelgi, ja rohkem tahapoole välja ehitatud. Ehitist on mitmel korral täiendatud uute palkide juurdelisamisega,

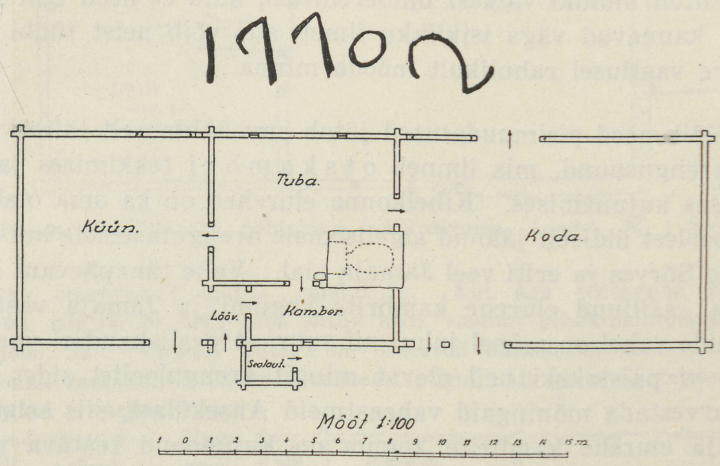

Joon. 89. Endise elurehe põhiplaan. Ülal ehitamise aastanumber (1770. a.), mis on lõigatud rehala väravapiita. Anseküla, Kaimri.

kusjuures seina aluspalgi-nurkade vahelt on leitud kaks raha — üks 1666. a., teine 1777. a.[2]. Nii võib sellegi hoone ehitamisaja asetada suure tõenäosusega hiljemalt 18. saj. lõppu.

Nagu esitatud näited osutavad, on 18. saj. lõpukümneil nii Lõuna-Kihelkonnal kui ka Sõrves olnud tuntud üks ja seesama elurehetüüp, mille elamuosa koosnes rehetoast ja kitsast kambrist selle külgseinas ahju taga. Kihelkonnal on aga see elamukuju säilinud üldisemalt, sellal kui Sõrvest on võidud leida ainult mõningaid näiteid.

Metoodiliselt on huvitav tähele panna, et elurehi neil juhtudel, kui see uue (rehest eraldi ehitatud) elamu tekkimisel taluõuele muutus puht rehe-

[2] Vrd. KV 25 lk. 1480 Anseküla.

hooneks, on pidanud mõnikord alluma ka uutele ehituslikele muudatustele, mis selle hoone viisid algupärasele rehetüübile lähemale. Nii leidub Kihelkonna külades mitmeid endisi elurehtesid, millel toatagune kamber on vaheseina lõhkumisega uuesti ühendatud rehalaga ja muudetud aganikuks. Niisugune muudatus on toimunud harilikult siis, kui rehehoone juurde polnud vahepeal tehtud juba uut aganikku räästaaluse külgeehitise näol, nagu näit. Leedri-Roosi rehehoonel (vrd. joon. 86).

Peale märgitud üldisemat laadi muudatuste on elurehe juures tehtud muidki väikesi ümberehitusi, kuid et need igal üksikjuhul kannavad väga isiklikku ilmet, siis võib neist tüübi kujunemise vaatlusel rahulikult mööda minna.

Kõik need pisimuudatused jätab oma tähtsuselt täiesti varju uus arengusuund, mis ilmneb o t s k a m b r i tekkimises ja selle edasises kujunemises. Kihelkonna elurehed on ka oma otskambrite poolest üldiselt jäänud algelisemale arengutasemele kui nende vasted Sõrves ja eriti veel Jämaja alal. Vahe tänapäevani Kihelkonnal säilinud elurehe kambrite kogumi ja Jämaja vastavate ruumide vahel on mõnel juhul nii suur, et pealiskaudsel vaatlusel nagu ei paistakski neil olevat mingit arenguloolist sidet. Kui aga arvestada mõningaid vaheastmeid Ansekülast, siis selgub, et Jämaja elurehe kambrite kogum on kujunenud teatava piirini Kihelkonna kambritega rööbiti. Sellega pole tahetud öelda, et Sõrve elurehe otskambrid oma idus oleksid pärit Kihelkonnalt; asi võib olla koguni ümberpöördult, kuid tugev side Kihelkonna ranniku ja kogu Sõrve elurehtede kujunemise vahel on vaieldamatu.

Mitmete tänini Kihelkonnal ja Ansekülas alalhoidunud elurehtede põhjal võib otsustada, et vähemalt osa selle piirkonna elamute otskambreid on oma alguse saanud väikesest nelinurksest kojast või varjualusest, mis ehitati toataguse kambri välisukse kaitseks tuule ja sademete vastu. Kihelkonna külades leidub nimelt eelkirjeldatud kaheruumiliste eluhoonete kõrval teisi, millel kambriukse ette on ehitatud niisugune väike koda. See kojaruum on mõnel juhul külge ehitatud ilmsesti hiljemini kui hoone ise valmis, kuid mõnel juhul on selle seinad raiutud teiste majaseintega koos.

Esimest liiki kodadel on seos hooneseintega lõtv, mis eriti siis ilmsiks tuleb, kui eraldiehitatud koda on kivist (vrd. joon. 90). Koda, mis on

majaseintega ühel ajal raiutud, kujutab konstruktiivselt õieti tagakambri väljaulatuvat pikendust, sest koja laius vastab täiesti kambri laiusele (vrd. joon. 91). Neil elamuil, mille kamber on suhteliselt kitsas, on koja

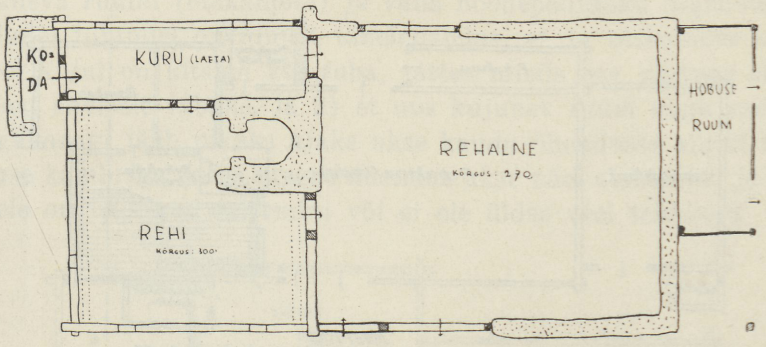

Joon. 90. Elurehe põhiplaan. Kihelkonna, Leedri. M 1:200.

põhiplaan omandanud umbes ruudukuju. Kui aga toatagune kamber oli laiem, siis on ka selle otsa liituv koda saanud piklik-nelinurkse kuju (vrd. joon. 92). Viimase viitega on osutatud ühtlasi ka ühele elurehele Kihelkonna rannikul, mille koda esimesel pilgul näib erinevat teistest eelkirjeldatud nelinurkseist kojamoodustistest. Nagu jooniselt selgub, ei moodusta väljaulatuv kambriots siin mingit koda sõna kitsamas tähenduses, kuna seda ruumiosa ei eralda muust kambrist vahesein. Kui aga asja lähemalt vaadata, siis selgub, et koda on siin tegelikult siiski olemas, kuid see on suurem kui teised omasarnased: vastu tavalist ulatub see üle toaukse piirkonna ja jätab tõelisele kambrile ainult väikese ruumi toaahju taha.

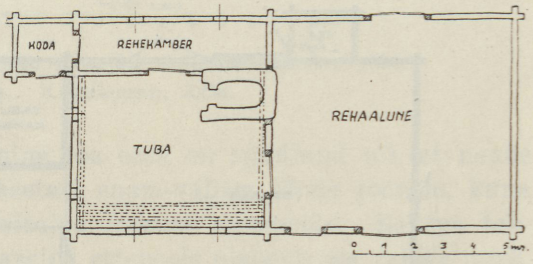

Joon. 91. Endise elurehe põhiplaan. Kihelkonna, Kotlandi.

Et nurgakoda kunagi on olnud ka Sõrve elurehtede tüübiliseks osaks, näitab üks 1923. a. plaanistatud elamu Ansekülas [3] Jämaja piiri lähedal (joon. 93). Ka selle elurehe koda on sama piklik-nelinurkne nagu eelkirjeldatud kojamoodustis Kihelkonna

[3] Joonistaja andmeil olnud see elurehi tol ajal umb. 300 a. vana (EA 3 lk. 227), missugune ajamäär muidugi ei tarvitse olla täpne.

rannikul, kuid erinevalt otsasissekäiguga. Niisugune kojaukse asend leiab päris loomuliku seletuse, kui arvesse võtta, et uks

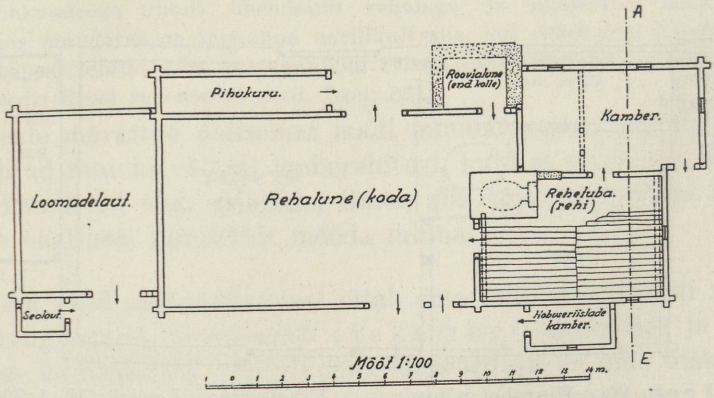

Joon. 92. Endise elurehe põhiplaan. Kihelkonna, Riksu.

enne nurgakoja tekkimist viis ju ka kambrisse hoone otsaseinast.

Väikese nurgakoja tekkimisega oligi Kihelkonna-Sõrve elurehetüüp jõudnud piirini, kus eluruumide arv hakkas kasvama

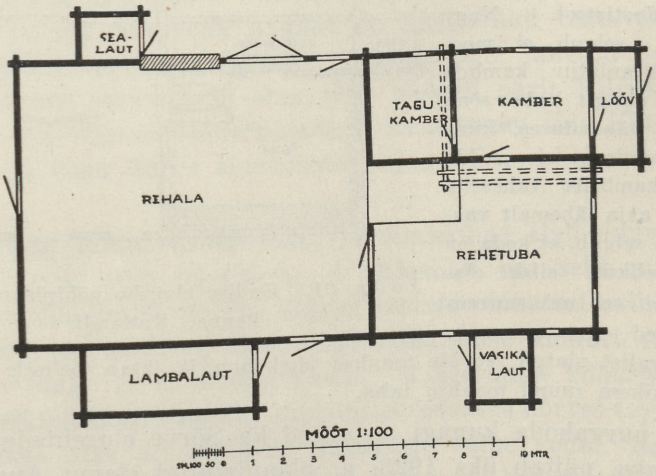

Joon. 93. Elurehe põhiplaan. Anseküla, Lõo.

üle senise kahe. Koja näol oli kolmas ruum juba juurde tekkinud, ja kõik tundemärgid näitavad, et koda ongi selleks algrakukeseks, millest vähemalt osa vaadeldava ala elurehtede otskamb-

reid on kujunenud. Niisuguseks oletuseks ei anna põhjust üksi see tõsiasi, et otskamber on tekkinud osaliselt endise nurgakoja asemele, vaid palju kindlamalt kaks iseloomulikku nähtust uue kujuneva ruumi (otskambri) ja vana hoonepõhimiku liigenduses. Paljudel juhtudel on nimelt tähelepandav, et 1) otskamber oma algsel kujul on kitsam kui tuba, jättes niisiis osa viimase otsaseinast endiselt vabaks, ja 2) et uus kujunev ruum nagu endine nurgakodagi jääb pikaks ajaks ukse kaudu ühendusse ainult toataguse kambriga, kuna otsene ühendus ukse näol otskambri ja toa vahele on tekkinud hiljemini või ei ole üldse veel tekkinud.

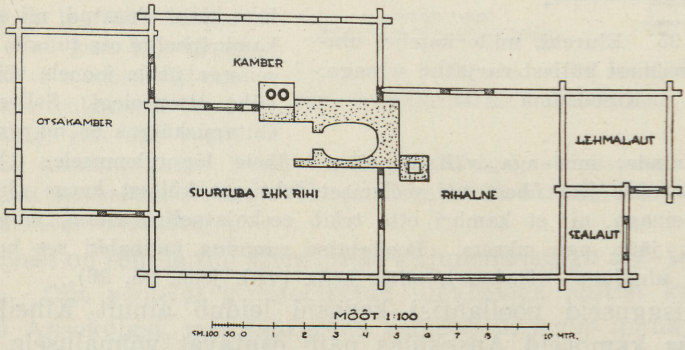

Joon. 94. Kihelkonna ranniku tüübilise elurehe põhiplaan. Kihelkonna, Atla.

Kitsa kambri ehitamine toa otsa on sündinud nii, et nende kahe ruumi tagaseinad asetati enam-vähem ühele joonele, kuna kambri esisein jäi toa esiseina joonest sissepoole. Sellega tekkis kambri esi- ja toa otsaseina ettepoole ulatuva osa vahele nurk, mis kambri kohalt kaugemale etteküündiva ja sageli sambal lasuva katusenurga all moodustas kahest küljest lahtise ulu. Seda nurk-ulu on suve ajal mõnikord kasutatud pere söögiruumiks (vrd. joon. 94).

Puhtakujulise nurkuluga kambreid on seni leitud peamiselt ainult Kihelkonnalt, kuna Sõrves otskamber on üldiselt muutunud toaga ühelaiuseks [4]. Küll näitavad aga mitmed ülemineku-

[4] Saarestel on õnnestunud 1920. a. joonistada Ansekülast siiski veel üht elurehte (end. koolimaja), millel kambri nurkulualune on puhtal kujul alal hoidunud (Saareste Mitmes. riismed lk. 163, 164, joon. 12).

astmed, et nurkuluga kamber ka Sõrves on kunagi laiemalt olnud tuntud. Sellele oletusele on suureks toeks õnnelik asiolu, et ulualusega kambri laienemine on toimunud Sõrves nähtavasti samal viisil, nagu seda võib tähele panna Kihelkonnal, kus muuseas tüpoloogilised vaheastmed õige selgesti silma paistavad.

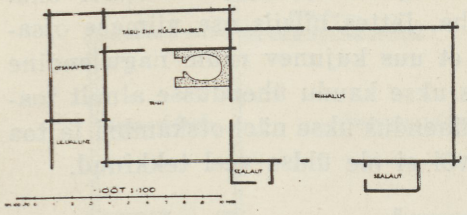

Joon. 95. Elurehi, mille kambri ulualune on ühest küljest varjatud seinaga. Kihelkonna, Atla.

Nimelt leidub Kihelkonna külades kahest küljest lahtise nurkuluga kambrite kõrval teisi, millel ulualune on enam või vähem kinni ehitatud, nii et hoone kambripoolne ots tungib toa esiseinaga ühele joonele või sellest vähe ettepoolegi. Selles kinniehitamiskäigus on märgata kaht arengusuunda, mis aga väliselt viivad ühele lõpptulemusele: 1) nurkulu varjatakse kas ühest või mõlemast lahtisest küljest kerge (kivi- või laud-) seinaga, nii et kambri ette tekib eeskojataoline ruum, mille välississekäik jääb aga ukseta. Poollahtise ruumina kannabki see harilikult nimetust ulualune *(ulaalune)*, mitte koda (vrd. joon. 95, 96).

Niisuguseid poollahtisi kodasid leidub ainult Kihelkonnal, kuid osa kambreid Ansekülas näib osutavat võimalusele, et ka seal on kunagi lahtine nurkulu välisseinte ehitamise teel ühendatud muu hoonekerega. Nimelt on Anseküla mandrilises osas, Tiirimetsa ümbruses, elamuid, mille otskamber jaguneb vaheseinaga pikuti pooleks, kusjuures tagumine, suurem pool kannab nimetust *kamber*, ukseesine kitsam pool aga nimetust *lööv* [5]. *Lööviks* kutsutakse eeskoda üldiselt ka mujal Sõrves [6] ja see nimetus, mis eesti rahvakeeles tähendab mingit kerget, ajutise

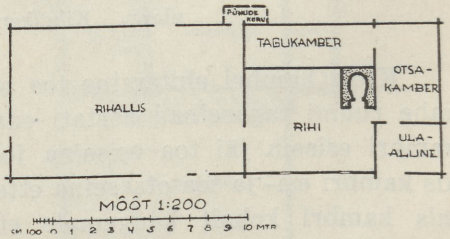

Joon. 96. Elurehi kahest küljest varjatud kambri ulualusega. Kihelkonna, Atla.

[5] KV 25 lk. 1477.

[6] Jämajas nimetatakse mõnel pool lööviks ainult kambri eeskoda, kuna koda, mis uuemal ajal on tekkinud toa ja otskambrite vahele, kannab nime *vaheelu*.

iseloomuga ehitist üldse [7], näib omakorda tõestavat, et kambriesine on ka siin kunagi olnud poollahtine, Kihelkonna *ulaalusele* vastav ruum.

2) Ulu kinniehitamine on käinud rohkem n. ö. orgaanilist rada: selle lahtise välisnurga alla ehitati väike ruum, mis täitis suvise magamiskambri, toiduaida või koguni lauda ülesandeid (joon. 97). Esiotsa jäi käik selle juurdeehitise ja toanurga vahelisel alal kambriukseni täiesti vabaks, kuid hiljem on seda hakatud katma lühikese seinajätkuga ja uksega, nii et lahtisest käigust sai koda (vrd. joon. 98). Lõpptulemuseks oli niisiis siingi ulualuse täielik sulgumine seinte vahele, kuigi siin ühe ruumi asemele oli tekkinud kaks. Need ruumid jäävad aga vaheukse kaudu üksteisega alati ühendusse, nii nagu väikese nurgaehitise uks alguseski oli avanenud lahtisesse vahekäiku.

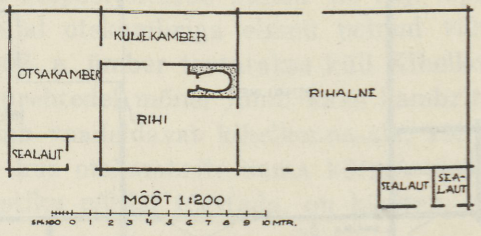

Joon. 97. Elurehi, mille kambri ulu alla on ehitatud laut. Kihelkonna, Atla.

Sõrvest on seni leitud ainult selle kujunemiskäigu alg- ja lõppastmeid. Üht pooleldi kinniehitatud ulualusega ehitist kujutab joon. 99 Ansekülast, mis säärasena esindab arengus mahajäänumat Sõrve elamut. Selle arengukuju kõrval leidub aga nii Ansekülas kui ka Jämajas elurehtesid, millel koda ühes väikese nurgakambriga liitub samuti otskambri ehitustervikusse, nagu seda äsja on kirjeldatud ühenduses Kihelkonna elamutega. Sõrves on selles kambrikeses hoitud sageli k ä s i k i v e, mistõttu ruum kannab mõnikord *jahvekambri* nime (joon. 100).

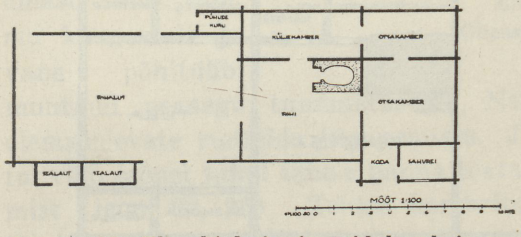

Joon. 98. Elurehi koja ja toidukambriga kambri ulu all. Kihelkonna, Atla.

Otskambri tekkimine ja edasine kujunemine tõi muudatusi ka toaakende arvu ja paigutusse. Nagu märgitud, oli toal tra-

[7] Vrd. W i e d e m a n n *lööv* G. *löövi* (SO), dim. *löövikene* G. *löövikeze* 'Hütte, Baracke'.

ditsionaalselt neli akent — neist kaks esi- ja kaks otsaseinas. Kambri tekkimise paratamatuks tagajärjeks oli otsaakende kadumine, sest toa otsasein oli muutunud siseseinaks. On siiski huvi-

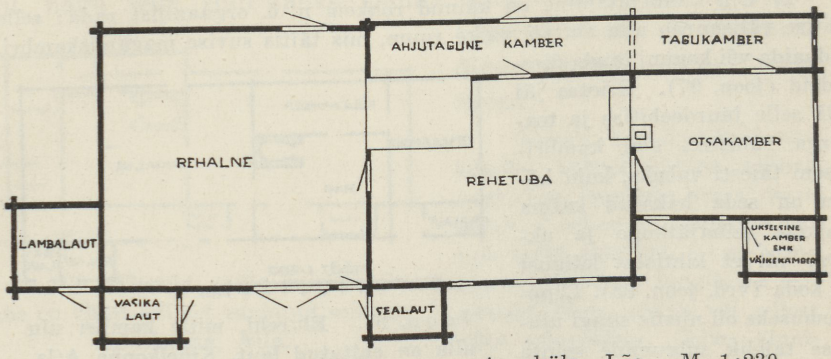

Joon. 99. Elurehe põhiplaan. Anseküla, Lõo. M 1:230.

tav tähele panna, et seal, kus kambriesine ulualune oli suhteliselt sügav, säilitas tuba ka ühe otsaakna, mis avanes varjatud ulualusesse (vrd. joon. 99). Alles siis, kui ulualuseruum lõplikult kinni ehitati, kadus ka see viimane mälestus toa kunagisest otsa-

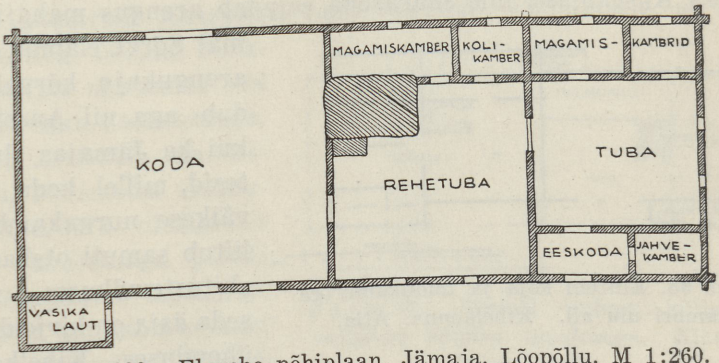

Joon. 100. Elurehe põhiplaan. Jämaja, Lõopõllu. M 1:260.

aknaist. Endiste toaakende eeskujul tekkis aga kambri otsaseina samuti kaks akent.

Muidugi ei tule eelesitatud elamu kujunemiskäiku võtta säärasena, nagu oleksid eranditult kõik tänapäevani säilinud Sõrve elamud selle arengu aste-astmelt läbi teinud: siin tuleb vaadeldavat ala käsitada ikkagi ühe tervikuna, mille piirides need muu-

datused kord ühe, kord teise elamu juures esile kerkivad. Vanad elamumoodustised võivad uute kõrval püsida eri olukordades aastakümneid, ja nagu eespool selgunud, isegi sajandeid, kuni need lõpuks säärastena kaovad ja uutele, täielikumatele aset annavad. Mis ajal otskambrid vaadeldava elamutüübi juurde hakkasid tekkima, see pole kindel, kuid eespoolesitatud näited 18. saj. lõpult osutavad sinnapoole, et tollal otskambriga elamu polnud vähemalt veel mitte üldine. 1802. a. ümber teatatakse küll Kihelkonnalt, nagu oleks sealseil elurehtedel mõnel juhul kaks kambrit [8], kuid kas see teade puudutab vaadeldavat kihelkonna-ala, või on andmed pärit põhja poolt, kus otskambrite sama kõrget vanust võib ka etnograafilise ainestiku põhjal tõestada, on küsitav.

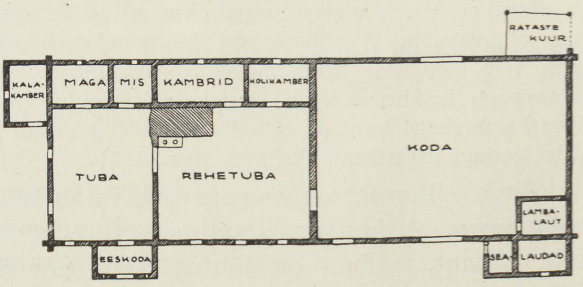

Joon. 101. Elurehe põhiplaan. Jämaja, Ohessaare. M 1:350.

Kuid rööbiti hoonekuju täienemisega on sündinud suured muudatused ka eluruumide sisemuses, mis Sõrve elamu omakorda on viinud Kihelkonna omast tubli sammu kaugemale ja vana põhitüübi muutnud peaaegu tundmatuseni. Need muudatused ilmnevad olemasolevate ruumide jagunemises. Juba algse nurgakoja-ajastul võib mõnel juhul tähele panna toataguse kambri pooleks jagamist (joon. 92, 93). Tekkis kambrite paar, millest uksepoolne jäi külmaks, pooleldi kojaruumiks, kuna teine, ahjutagune, sai magamiskambri ülesanded. Mõlemast kambrist viib harilikult uks tuppa.

Toataguse kambri jagunemine on toimunud täie järjekindlusega ainult Sõrve lõunapoolseis osis; Ansekülas leidub veel jagamata tagakambriga elamuid (joon. 99), ja Kihelkonnal võib seda jagunemisprotsessi tähele panna ainult nõrga kajastusena mõningate elurehtede juures.

---

[8] VA I 174 (5) lk. 169.

Samal ajal või varsti pärast seda, kui toatagune kambripaar sai oma lõpliku kuju, on toimunud muudatused ka otskambri sisemuses. Nimelt on selle ruumi tagumisest osast vaheseinaga eraldatud täpselt sama lai tagakamber kui oli kambrite ruum toa taga. Kuid veel enam: toataguse kambri eeskujul on seegi kitsas kamber hiljem jagatud vaheseinaga kaheks väiksemaks kambriks, mille uksed avanevad suurde otskambrisse (joon. 100, 101). Ahjust kaugemal asuvate ruumidena jäid need kambrid külmaks, kuid sellele vaatamata kasutas talu noorem pere neid magamistubadeks. Seega oli Sõrve elurehi omandanud seesmiselt selle tüübilise kuju, kus kaks enam-vähem ühesuurust elutuba on kõrvuti, millest mõlemaist avaneb kaks ust väikestesse tagakambritesse.

Seni on teada mõned juhud, kus kõige otsmisem ruum tagakambrite reast oli varustatud välisuksega ja muudetud kalaaidaks *(kalakamber)*. Selles võib omakorda näha mälestust kunagisest otsasissekäigust, mis viis toatagusesse kambrisse [9]. Väikesi kalaaitu leidub sageli ühenduses ka teiste Sõrve kambritega, kuid niisugustel juhtudel kujutab kalakamber ikka külgeehitist otskambri räästa all (vrd. joon. 101).

Nagu eelnevast on selgunud, kujutab tüübiline Sõrve elurehi vaadeldavas piirkonnas ruumide arvult ja jaotuselt üsna täiuslikku elamut, milleni on jõutud vana põhitüübi süsteemikindla kujundamise teel pika aja jooksul. Kuigi muudatused on kaunis ulatuslikud, pole ometi midagi uut sündinud ilma varasemaid kujunemisastmeid aluseks võtmata. Ses mõttes on Sõrve elurehi klassilisi näiteid rahva elavast kultuuriloomingust, mis on alati muutuv, kuid samal ajal ka alalhoidlikult vanast põhisuunast kinnihoidev. Sama alalhoidlikkus kajastub veel selgemini eluruumide siseehituses. Nii on Sõrve rehetoaahi üldiselt alal hoidnud oma pikutise asendi ja sageli isegi vana traditsionaalse koha vastu rehalaseina (joon. 99, 100). Sama nähtust võib tähele panna küll ka Kihelkonna otskambriga elurehtedes, kuid mitte nii järjekindlalt kui Sõrves. Ahjuasend rehalaseina vastas tähistab veel ajastut, kus rehetuba oli peaeluruumiks, nii nagu sellele on osutatud ühenduses põhitüübi käsitlusega (vrd. lk. 115). Kuigi toa kõrvale hiljem tekkis teine suurem ruum otskambri näol, jäi see ahju kaugeloleku tõttu siiski külmaks ruumiks, kuhu võis

[9] Mõnel juhul on see sissekäik varustatud isegi nurgakojaga (vrd. Scheibe lk. 93, joon. 24).

asuda ainult suveks ja sügisel rehtede ajaks. Iseloomustav on seegi asjaolu, et otskambri ja toa vahele ei teki pikal ajal ust, nii et vaheukseta elurehtesid võib leida veel tänapäevani alalhoidunud ehitiste hulgast.

Kui nüüdisaja tüübilises Sõrve elamus otskamber nii oma suuruselt kui ka tähtsuselt võistleb vana rehetoaga ja kannabki nimetust *tuba*, siis tuleb see nähtus panna nende uuenduste arvele, mis on sündinud tulekollete ehituses ja paigutuses. Kõige esimesed katsed otskambrit köetavaks elutoaks muuta piirduvad sellega, et ahi rehalaseinast paigutatakse kambripoolsesse külge. 1870-ndail aastail on vähemalt Jämaja kiriku ümbruse külades läinud moodi isegi teise ahju ehitamine rehetuppa, tagaotsaga vastu kambriseina, nii et vana ja uue ahju suud jäid toas vastamisi. Nähtavasti ei täitnud uued ahjud aga küllalt hästi oma otstarvet, sest neist pole järele jäänud muid jälgi, kui ainult tükk müüri toa ja otskambri vahelises seinas.

Põhjalikum pööre elamisoludes sündis alles siis, kui möödunud sajandi teisel poolel pliit ühes soojalõõridega tarvitusele tuli; kuid see on juba üldisem nähtus, mille juurde on võimalus ühenduses teiste Saaremaa elurehtedega tagasi tulla.

b. Loode-Saaremaa rühm.

Loode-Saaremaa elurehtede rühm võtab oma alla terve selle osa Kihelkonna khk., mis jääb Edela-Saaremaa rühma levikupiirkonnast põhja poole, kuid peale selle leidub rühma esindajaid veel mõnes Mustjala põhjaranniku külas, Pangal, Tagarannas, Ninasel, eriti aga Kugalepas (vrd. joon. 83). Levikupiir idas vastu Kärlat ei ole päris kindel, sest piir langeb metsadealale, kus asustus on väga hõre ja ehitiste iseloom sageli väga individuaalne. Tugevamates asutuskeskustes, nagu Kõõru ja Varkja-Üru külas Kärla piiri lähedal, on aga vaatlusealust elamutüüpi leitud. Ka Kärla läänekülades leidub Loode-Saaremaa elurehtedele põhiplaanilt lähedasi ehitisi, kuid et sealt puuduvad esialgu vanemad näited, siis ei usaldaks neid küll veel kindlasti siduda vaadeldava rühmaga, kuigi kujunemislooline ühendus nende vahel ei ole päris võimatu.

Loode-Saaremaa elurehe põhiplaan erineb toa- ja rehala-osas väga vähe Edela-Saaremaa omast. Ka siin on tuba üht nurka pidi rehalaruumis ja toatagust aganikku on kasutatud mõnikord elukambriks. Üheks silmapaistvamaks erinevuseks on aga see, et a h i peale üksikute erandite asetseb suuga toa esirinna poole, seega p õ i k i hoonet. Edasi on t u b a rehalast harilikult k õ r g e m ja vanemate ehitiste juures avaneb toa esirinnast u k s o t s e k o h e õ u e (vrd. joon. 102, 103).

J o o n. 102. Elurehe-rait. Mustjala, Kugalepa.

Üht säärast vana (arvatavasti 18. saj. lõpul ehitatud) rehehoonet, kus märgitud tüübitunnused selgesti esile tulevad, kujutab joon. 104. Nagu läbilõikest selgub, on tuba rehalast umb. 70 cm kõrgem (rehala 2,5 m ja tuba 3,2 m). Nende kahe eri kõrgusega ruumi asetus ühe katuse all on arusaadavalt ainult seetõttu võimalik, et üks ruum (tuba) on teisest (rehalast) kitsam. Toatagust ruumitühikut ei ole selle hoone juures kunagi kasutatud kambriks, vaid see on jäänud rehalaga ühenduses seisvaks a g a n i k u k s. Aganiku ja toa vahel puudub isegi uks. Ka otskamber puudub ja selle asemele on hoone otsa ehitatud poollahtine varjualune igasuguse koli jaoks. Toa esirinnas on kaks väikest akent ja otsaseinas allpool parsi repneauk.

Kirjeldatud hoonet ei ole vähemalt pikka aega kasutatud ela-

muks, sest talul on juba vanast ajast saadik olemas rehest eraldi ehitatud elamu. Iseloomustaval viisil on ka paljud teised samakujulised reheehitised olnud pikka aega ainult rehehooneks, kuna nende kõrval taluõuel leidub alati eriti ehitatud elumaja. Muuseas pole huvituseta tähendada, et ka kõik seni teadaolevad mõisarehed Mustjalas ja Põhja-Kihelkonnal sarnanevad eelkirjeldatud elurehele. Üks nendest, nimelt Kuusnõmme mõisa rehi, on õnneks

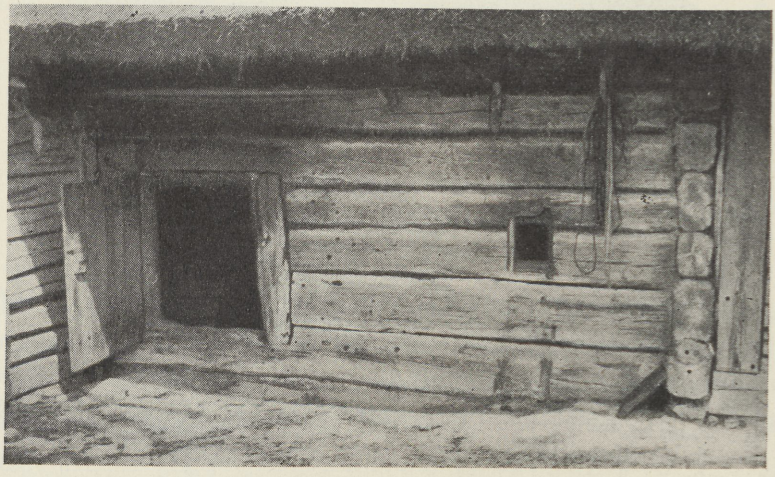

Joon. 103. Eelmise rehetoa esirind.

varustatud aastanumbriga, millest selgub ehitamisaasta 1792. Kuna mõisarehed on harilikult ikka ümbruse talurehtede sarnased (küll aga suuremamõõtmelised), siis võib käesoleval korral järeldada, et küsimusesolev rehekuju selles piirkonnas on olnud ka talurehena kunagi üldisem kui nüüd. Täpselt sarnaseid ühe aganiku ja välisuksega vanu elurehtesid on seni leitud veel Kugalepa kl. Mustjalas ja Kõõru kl. Kihelkonnal. Neil kõigil oli aga olemas ka juba üks otskamber, mis kindlasti näitab, et hoonet (eraldi ehitatud elamu kõrval) on kasutatud ka elamuks (vrd. joon. 102, 103). Peale selle on Kihelkonnal Kõruse kl. juurde kuuluvas Säädja tl. alal hoidunud uuema elurehe kõrval vana, mille tuba on veel välisuksega, kuid toatagune aganik on juba kadunud. Aganiku kaotamine on toimunud siin

nähtavasti samal ajal hoone otskambri ehitamisega, mis on sündinud, seina raiutud aastanumbrit arvesse võttes, aastal 1822. Huvitaval kombel on sel kambril peale külgukse veel otsauks taga-

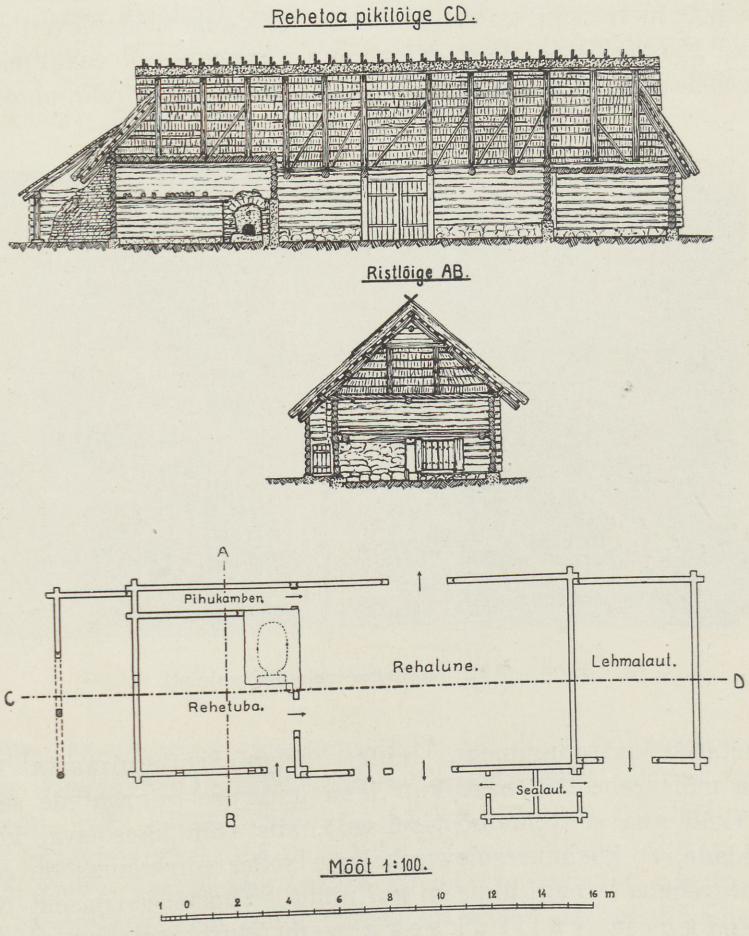

Joon. 104. Endise elurehe (rehe) põhiplaan ja lõiked. Mustjala, Panga.

nurga lähedal, mida väljast varjab Edela-Saaremaa elurehe nurgakoda meenutav leivakamber (joon. 105).

Toodud näited esindavad ses mõttes vaadeldava ala elurehe kaht äärmist kujunemisastet, et ühe juures on püsinud algu-

pärane aganik toa taga, kuna teisel aganik on hoopis kaotatud. Ka tuleb arvesse võtta, et esimesel on ainsaks eluruumiks tuba, kuna teisel sellele lisaks on tekkinud juurde veel otskamber. Mõlemale näitele leidub vasteid vaatlusaluse ala elu-

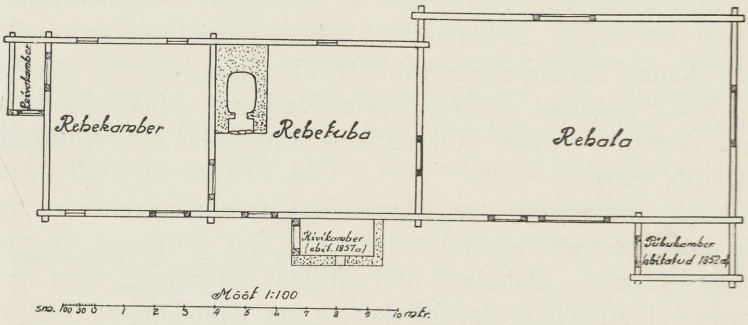

Joon. 105. Endise elurehe põhiplaan (kamber ehit. 1822). Kihelkonna, Kõruse.

rehtede hulgast, kuid kõige üldisemaks tuleb tänapäeval siiski pidada üht vaheastet, millel aganikust üks pool (rehalapoolne ots) on kaotatud, kuna teine pool on muudetud toataguseks kambriks, kuhu pääseb nii otskambrist kui ka toast. Sel toatagusel

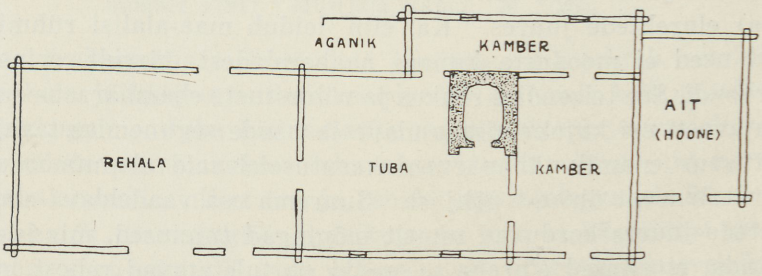

Joon. 106. Elurehe põhiplaan (visand). Kihelkonna, Undva (vt. esivaade joon. 119).

ruumil ei ole harilikult enam mingit sidet rehalaga ja harilikult on rehala, vastupidi selle ruumi algupärasele laiusele, jäänud hooneraidas isegi kõige kitsamaks osaks (joon. 106). Suurem osa tänapäeval kasutatavaid elurehtesid erineb aga toodud näidetest ka selle poolest, et toal puudub välisuks ja tuppa pääseb kas läbi rehala või otskambri. Sageli on otskambri esirinnast eraldatud

vaheseinaga kitsas osa eeskojaks, mille kõrval mõnikord leidub, nagu Edela-Saaremaa elurehtede juures, väike nurgakamber.

Eelmise rühma elurehtedega on võrreldav ka üks ehitustehniline võte, nimelt kambripealse varustamine katuse sarikate toeks kandesalvedega (nn. *kuiv-* e. *külmsein*). Mõnel juhul on *külmsein* nii kõrge, et sellest läbi, hoone esirinna katuseräästa alla on saadud raiuda avaus lakka ronimiseks ja põhu ülesajamiseks (vrd. vastavat avaust Edela-Saaremaa rehalas joon. 88). Leidub elamuid, millel otskambri pikenduseks on ehitatud ait (joon. 106, 119).

Lõpuks märgitagu veel, et vaadeldava ala elurehtedes toa ja rehala kõrguse vahe ei ole üldiselt nii suur kui joon. 104 esitatud näite juures. Rehalast märgatavalt kõrgemad toad on iseloomustavad Mustjala elurehtedele, kuna Kihelkonnal tuba rehalast on harilikult ainult üks või kaks palgikorda kõrgem.

B. Kesk- ja Ida-Saaremaa elurehed.

Kesk- ja Ida-Saaremaal leidub üksteise kõrval terve rida elamumoodustisi, mille omavaheline side ei ole igal juhul nii selgesti märgatav kui kahe eelmise (eriti aga edelarühma kuuluvate) elurehtede juures. Ka siin leidub maa-alalisi rühmitusi, kuid need ei moodusta kunagi naaberaladest järsult erinevaid piirkondi. See teisendite rohkus ja rühmituste ebamäärasus on aga nähtavasti eri kujunemissuundade ja nende segunemise tagajärg, sest suur enamik tänapäevani kasutuselolevaid elamumoodustisi näib tulenevat ühisest põhjast. Suurema osa vaadeldava ala elurehtede juures korduvad nimelt mõningad tunnused, mis lasevad oletada, et siinsed elurehe teisendid on tuletatavad rehest, millel oli mõlemas küljes aganik. Lääne-Saaremaa looderühmaga on Kesk- ja Ida-Saaremaa elurehtedel niipalju ühist, et mõlemail on tuba rehalast kõrgem ja toaahi aseneb põiki hoonet.

Kesk- ja Ida-Saaremaa elurehtede vaatluse lähtekohaks on siin võetud 18. saj. ehitatud Peetri tl. elurehi Mustjalas, Jauni kl. [10]. Kuigi tähendatud ehitis praegu Saaremaal on ainulaadseks

[10] Hoone kambriukse sisse on lõigatud aastanumber 1791. See on niisiis kambri ehitamise aasta, tuba näib olevat aga ehitatud veelgi varemini.

harulduseks, näib siiski olevat kindel, et see säärasena esindab vaadeldava piirkonna elurehtede üht vanemat kujunemisjärku (joon. 107). Hoone tuumiku moodustab rehetuba, mis igast neljast küljest on piiratud teiste ruumidega: toa kaks külge on — peale väikese tagaakna nurga — täiesti rehalaruumis (sest toa taha ulatuv kitsas *kuru* ei ole muud midagi kui rehala otsene jätk), kuna esiseina varjab piklik *rehevaja* e. *koda* ja otsaseina *rehekamber*. Seejuures on toa konstruktiivne seos ümbritsevate ruumidega kaunis lõtv, sest nii rehevaja kui ka rehekamber on toakerega liidetud postide abil. Kui esialgu jätta kõrvale ots-

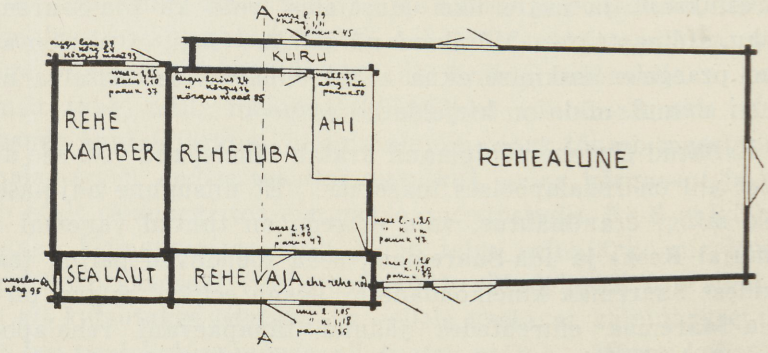

Joon. 107. Endise elurehe põhiplaan (otskambri seinas aastanumber 1791). Mustjala, Jauni. M 1:255.

kamber *(rehekamber)* ühes kitsa laudaga, siis selgub, et tuba ühes rehala ja külgruumidega moodustab lähemalt kokkukuuluva ruumidekogumi. Juba Lääne-Saaremaa elurehtede juures oli võimalus tähele panna, kuidas tuba algupäraselt asetses üht nurka pidi rehalaruumis, nii et toa ja rehala tagaseinte vahele kujunes kitsas aganik. Samasuguse aganikuga on tegu ka käesoleval juhul toataguse kuru näol. Kurule vastav kitsas *rehevaja* toa eesküljel on eelmiste elurehtedega võrreldes täiesti uus ruum, ja kõik tundemärgid näitavad, et see on mälestus kunagisest aganikust, mis asetses toa esiküljel. Kuna Saaremaal puuduvad tegelikud näited niisuguseist elurehtedest, millel ka toa ees oleks tõeline aganik, s. t. ruum, mis on rehalaga vahetus ühenduses, siis olgu siinkohal osutatud vastavaile ruumimoodustistele Eesti mandril [11].

[11] Vt. Manninen Sachk. II lk. 195 jj., eriti joon. 185; Ränk Riegengeb. joon. 3, 5.

Tüübi kujunemise seisukohalt on tarvilik juhtida tähelepanu veel ruumide kõrguse suhetele ja uste asendile. Rehala kõrgus on 2,5 m, toa kõrgus aga 3,4 m; veel madalam kui rehala on toaesise vaja välissein, mis tõuseb ainult 1,9 m kõrguseni. Suure erinevusena paistavad silma toa kaks sissekäiku, üks kummastki küljest. Esirinnas olev uks, mis läbi kitsa vaja viib tuppa, näib kuuluvat selle elamutüübi põhitunnuste hulka, kuna teine (nagu ka kambri tagapoolne sissekäik) on kindlasti erand. Uks toa esirinnas on nähtus, mis vaadeldava elamutüübi hilisemate vastete juurest on kadunud. Küll on aga rahva seas püsinud mälestusi esiuksest, ja mitte üksi Mustjalas, vaid ka Ida-Saaremaal (Muhu, Kõinastu) [12]. Mõnikord näidatakse isegi, et uks on asetsenud praeguse keskmise akna kohal, niisiis keset esiseina nagu sellelgi elamul, mida on kirjeldatud eespool.

Esitatud elurehe põhiplaanil äratab tähelepanu veel see asjaolu, et ahi on rehalapoolses toaseinas. Et niisugune ahju-asetus ei ole mingi erandnähtus, vaid et seda on tuntud vanemal ajal ka mujal Kesk- ja Ida-Saaremaal, seda tõendavad paljud teated kõikidest Saaremaa kihelkondadest. Nagu eelpool selgus, on ahi Edela-Saaremaa elurehtedes jäänud tänapäevani rehalapoolse seina äärde, kuigi see seal asetseb tagaotsaga vastu rehalat (vrd. joon. 99, 100).

Tüübi hilisemat kujunemist ei saa võtta sirgjoonelise liikumisena, vaid see on andnud terve rea teisendeid, mida tänapäeval võib kohata kas üksiknähetena või maa-alaliselt tihedamate rühmitistena üksteise kõrval. Et selles teisendite paljuses paremini orienteeruda, selleks olgu esmalt peatutud nende lähtekohtade juures, mis on olnud elurehe põhimiku kujundamise aluseks. Alles siis, kui need on selgunud, võib asuda üksikute tüübiliste rühmituste lähemale vaatlusele.

Elurehe kujunemiskäiku toaosas jälgides paistab silma ainult üks üldine põhimõte, mis on tõukeks kõigile allpool vaatlusele

---

[12] Muhu elurehe kirjelduses 1823. a. leidub märkus, et rehetoa ukse ees olevat väike esikamber (*Vorzimmer, Vorstube* — eesti keeles *toa essine* VA I 4 [10] lk. 356). Kuna seda tekstis rinnastatakse rehalaga *(rihhals)*, siis pole sugugi võimatu, et siin on tegu kitsa toaesise kojaga, nii nagu see on alal hoidunud Mustjala Jauni elurehe juures (vrd. joon. 107).

tulevaile muudatusile, ja see on: aganikkude kaotamine toa esi- ja tagaküljelt. Nende rehalaruumi jätkude ümbermuutmiseks avanes kolm võimalust: 1) eraldada need vaheseinaga rehalast ja muuta toa kõrvalruumideks, 2) laiendada nende arvel toaruumi või 3) kaotada need hoopis. Tegelikult on kõiki neid kolme võimalust ka kasutatud, kui Saaremaa elurehtesid kogu ulatuses silmas pidada. Esimest võimalust on aga kasutatud ainult toa tagakülje kujundamisel ja selle kujunemiskäigu endaga oli võimalus üksikasjalikult tutvuda juba Edela-Saaremaa elurehtede juures (lk. 115 jj.). Toa laiendamine külgruumide arvel on Kesk- ja Ida-Saaremaal olnud üsna üldine nähtus ja et seda kujundamisvõimalust on kasutatud nii toa esi- kui tagakülje suhtes, näitab kõige kindlamini paljude tubade eriline seinaehitus. Leidub nimelt tube, mille mõlemad külgseinad või ainult üks nendest koosneb kahest järgust. Seina alumine järk tõuseb maast umbes rehala- (resp. endise toaesise aganiku) -seina kõrguseni ja pöördub sealt täisnurgi toa sissepoole, moodustades 3—6 palgi laiuse *liiglae*. Viimase siseservast algab teine seinajärk, mis loodjoones tõuseb katuseni (vrd. joon. 109). Madalamat toaruumi liiglae all kutsutakse *liigtuba*, ja sellele vastavat kolmnurkset tühikut lae peal katuse-murde all *liigtoa-pealne*. Mõnes kohas kutsutakse toaruumi tungivat pealmist seinajärku ka erinimega: *toatükk*.

Otse vastupidiste tagajärgedeni on viinud kolmas muudatuste suund hoone ruumilises kujunemises. Siin ei ole toaruumi esialgu püütud aganikkude arvel suurendada, vaid need külgruumid on kas ühest või mõlemast küljest ajajooksul lihtsalt ära jäetud. Säärase menetluse tagajärjed on juba väliselt selgesti nähtavad, sest tuba on jäänud rehala kõrval ühe või mõlema endise külgruumi võrra kitsamaks. Kuna niisuguseil juhtudel tavalisesti ka hoone otskambrid on laiemad kui tuba, siis jääb toa räästa alla rehala ja kambri vahekohta sügavam ulualune.

Eelnevat kokku võttes nähtub siis, et nende muudatuste toimel on sündinud erisugused ruumimoodustised, mis osalt ilmnevad toa sisemuses (liigtoad, toatagused kambrid), osalt aga ka väljas (ulualused). Kuid siia juurde tuleb otsekohe täiendavalt lisada, et ainult osa tube on kujunenud puhtalt üht või teist arengujoont mööda, kuna teise osa juures on märgata iseloomu-

likke ruumimoodustisi nii ühelt kui teiselt arenguliinilt kõrvuti; need on kombinatsiooninähted kummagi arengusuunale iseloomustavaist ruumielementidest. Kui arvestada kõiki võimalikke variatsioone ja kombinatsioone, mis olemasolevaist ruumielementidest kummalgi arengujoonel on tekkinud, siis saab 6 järgmist toakuju: 1) ees liigtuba, taga kambrid (resp. kamber + aganik); 2) liigtuba mõlemal küljel; 3) ees ulualune, taga kambrid (resp. kamber + ulualune); 4) ulualune mõlemal küljel; 5) ees ulualune, taga liigtuba ja 6) ees liigtuba, taga ulualune (resp. tagakamber + ulualune). Järgnevas on neist moodustisist vaatlusele võetud mõned tüübilised esindajad, kusjuures on võimalus pilku heita ka eri moodustiste levikule.

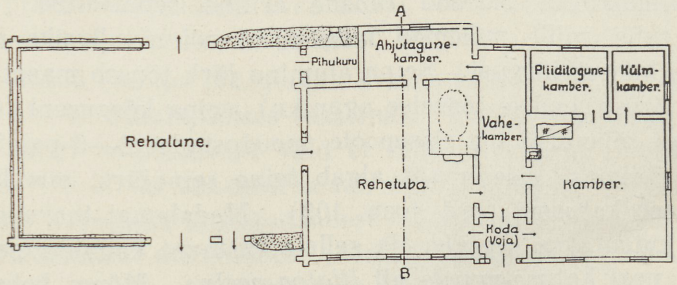

Joon. 108. Elurehe põhiplaan. Mustjala, Panga. M 1:300.

a. Joon. 108. Toa esirinnas on liigtuba, mille lae alt viib uks eeskotta *(vaja)*; toatagune aganik on jagatud pooleks, kusjuures väiksem pool *(pihukuru)* on endiselt jäänud rehalaga ühendusse, kuna teisest poolest on moodustatud ahjutagune kamber. Viimane on ühendatud ukse kaudu nii toa kui ka toa otsas asetseva vahekambriga. Algupärase aganikuga võrreldes on ahjutagust kambrit märksa laiendatud, missugune arengukallak ilmneb ka teiste sama ala elurehtede juures. See hoonemoodustis on täiesti üldine Mustjala khk. ses osas, mis jääb Võhma-Paatsa-Ohtja külade joonelt lääne poole, välja arvatud rannikukülad põhjas, kus leidub Loode-Saaremaa elurehtesid.

b. Toal on nii ees- kui ka tagaküljel liigtuba. Joon. 109 esitatud elamu kujutab ses mõttes poolikut lahendust, et siin kuulub umb. pool liigtoa pikkusest ahjutaguse kambri alla, kuid viimane on hilisem juurdeehitis.

Tagakamber, mida on tulnud varjata eriti seks otstarbeks tehtud katusega (joon. 109, lõige AB), on hoone külge ehitatud peale seda, kui tuba oli muudetud juba liigtoaliseks. Et Ida-

Mustjala toad on osalt juba kaunis vara kujunenud puhtal kujul kaheliigtoaliseks, millel puuduvad igasugused jäljed kunagisest toatagusest kambrist, seda näitab ühe 1801. a. ehitatud Võhma kl. elurehe põhiplaan (joon. 110). Kaheliigtoaline hoone ongi kõige järjekindlamalt alal hoidunud Ida-Mustjala külades (kõrvuti a

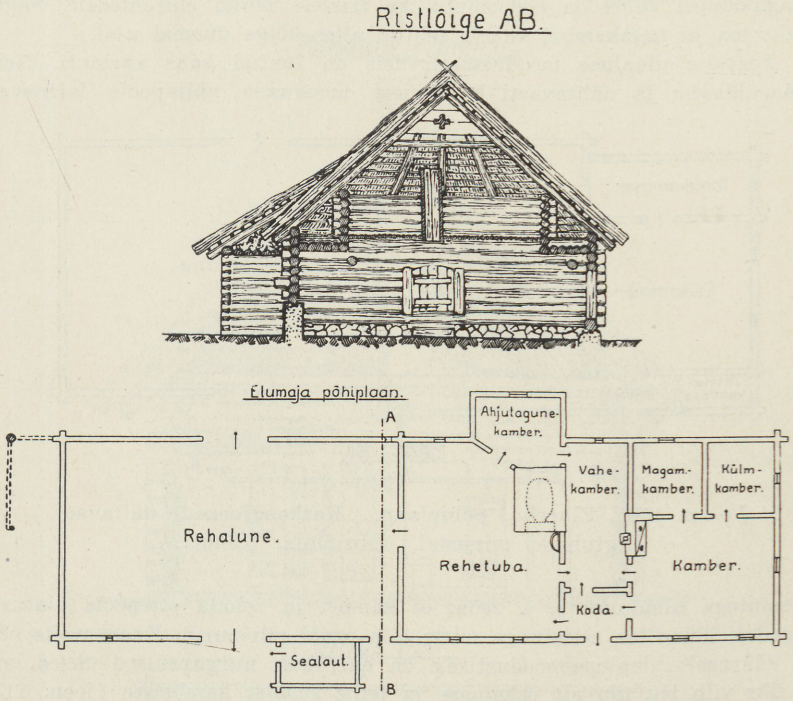

Joon. 109. Elurehe põhiplaan ja ristlõige. Mustjala, Panga. M 1:300.

all märgitud variantidega), kuid seda tuntakse teiste moodustiste kõrval ka kogu Kesk-Saaremaal, eriti Kaarmal, Karjas ja Pühas. Väljaspool neid kihelkondi leidub seda toakuju väga harva, kusjuures teine liigtubadest on sageli säilinud ainult rudimentaalselt, väga kitsana (1—2 palgilaiust).

Siinkohal olgu juhitud tähelepanu veel ühele toa erimoodustisele, mille seinad pealtpoolt parsi kaarjalt koomale ahenevad (joon. 111). Kuna säärase ahendamisega on saavutatud õieti sama tagajärg mis liigtubadegi ehitamisega, siis tuleb selles ehitusviisis näha liigtubade moondatud kuju. Viimane oletus leiab kinnitust ka sellest, et ahendatud kerega tube leidub peamiselt seal, kus kaheliigtoalised toad on olnud kõige üldisemalt tuntud.

c. Toa taga kambrid (resp. kamber + aganikujätk), nagu näitel a, kuid toa ees ulualune. Joon. 112 on ses mõttes õnnestunud näiteks, et siin ilmneb selgesti toataguse kambri kujunemine: enne on olnud ahju taga kaks aganiku- (liigtoa-)laiust kambrikest [13], mis hiljemini on ühendatud ja tahapoole laiendatud. Nähtavasti ei ole toa ja tagakambri[te] vahel kunagi olnud ust, vaid sissekäik sinna viib otskambri kaudu. Ukse puudumine toa ja tagakambri vahel on iseloomulik ka teistele Muhu elurehtedele. Sageli on uks toa ja tagakambri vahele tehtud alles kõige uuemal ajal.

Toaesise ulualuse moodustamisviisis on tuntud kaks varianti. Neist on haruldasem ja nähtavasti ka vanem moodustis väljapoole laienevate

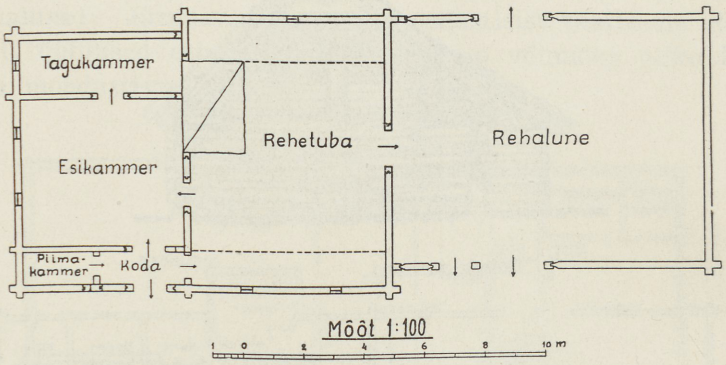

J o o n. 110. Elurehe põhiplaan. Katkendjooned näitavad liigtubade piirjooni. Mustjala, Võhma.

otsaseintega ulualune; s. t. seda, et kambri ja rehala ettepoole ulatuvad nurgad ei ühine toa esiseinaga mitte täis-, vaid nürinurgi. Kaasnevaks nähteks säärasele ulualuse-moodustisele on harilikult nurgapealsed uksed, millest üks viib toa ulu alt rehalasse ja teine samast kambrisse (joon. 113). Teine moodustis on täisnurkne ja ilma nurgausteta (joon. 112).

Kirjeldatud elurehe-moodustised on tuntud järjekindlalt ainult Muhu saarel ja Kõinastu laiul.

d. Joon. 114. Tuba on mõlemast küljest kitsam kui rehala, ja tagaküljest ületab ka otskamber toa laiuse. Poole toa pikkuseni ulatuv tagakamber, mis ms. on ukse kaudu ühendatud ainult otskambritega, kujutab endise külgruumi rudimenti, kuid tegelikult on seda hiljem laiendatud.

Kahepoolse ulualusega tuba esineb üsna harva teiste variantide kõrval, eriti Kesk- ja Ida-Saaremaal (välja arvatud Muhu). Nagu näide c juures, nii ilmneb ka siin mõnikord rehala ja toa esi-

[13] Muhu pastori kirjelduses (loc. cit.) leidub toataguse kambri eestikeelne nimetus *takkakammer*.

seina kahesugune liigendus: mõnel juhul jooksevad need täisnurgi, teisel juhul aga nürinurgi kokku [14].

Kahepoolse ulualusega toad kujutavad äärmist võimalust, milleni on viinud külgruumide kaotamine, ja sealtpeale võib tähele panna paljudel juhtudel uut kujunemissuunda, arengulist tagasilööki, mis sihib toa ja rehalaruumi laiuse ühtlustamisele. Ühtlustamine on toimunud osalt toa

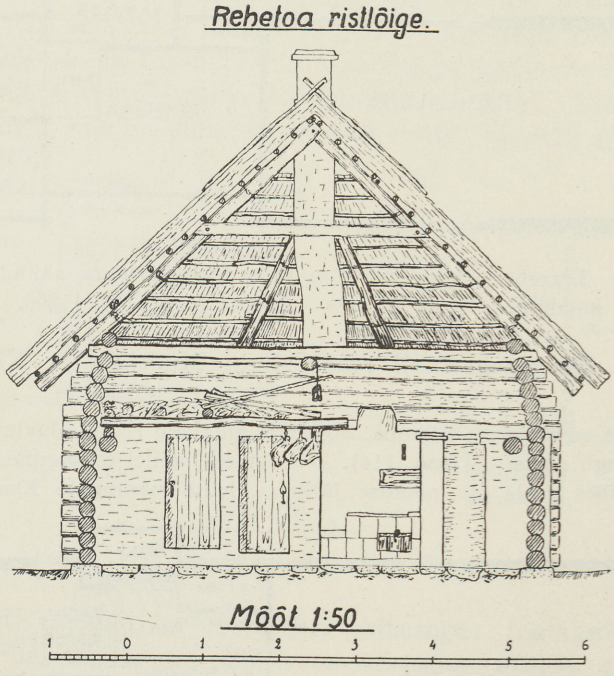

Joon. 111. Ahendatud külgseintega rehetuba. Kaarma, Meedla.

laiendamise, osalt aga rehala kitsamaks ehitamise teel. Kogu Kesk- ja Ida-Saaremaal võib tänapäeval näha elurehtesid, millel tuba rehalast on kummastki küljest ainult ühe palgijämeduse võrra kitsam, nii et nende ruumide laiusevahe pealiskaudsel vaatlusel peaaegu silmagi ei paista. Selle laiuse ühtlustamisega koos on ka toa ja rehala kõrgus nihkunud üksteisele lähemale kui need olid varemini. Huvitaval kombel kujutab üks põhiplaani visand Jaani khk. rehetuba juba 1802. a. rehalaga ühelaiusena (joon. 115).

---

[14] Viimase kohta on paar head näidet Heikelil (joon. 177, 181) Jaanist.

e. Joon. 116. Toal on tagaküljel liigtuba (vrd. b), kuid ees ulualune, nagu näidetel c ja d. Kujunemislooline sugulus viimastega ilmneb ka toa esiseinaga nürinurgi liigendatud kambri ja rehala nurkades.

Säärane elurehekuju on eriti iseloomulik Ida-Saaremaale, Pöidele ja Jaanile, kuid harvemini võib seda leida ka neist kihel-

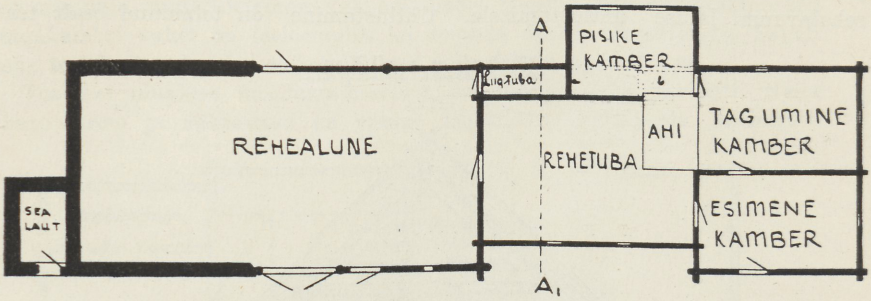

Joon. 112. Elurehe põhiplaan. Toa taga täpp-joontega näidatud endiste kambrite (a ja b) ase. Muhu, Tusti. M 1:250.

kondadest läänepoolsemail aladel kuni Mustjala ja Kihelkonna piirini.

f. Toa esiküljel on liigtuba, taga aga ulualune (resp. ulualune + tagakamber), nagu näitel d (joon. 114). Elurehtesid, millel toatagune kamber on säilinud umbes poole toa pikkuse jätkuna, leiub mõningate Kesk- ja Ida-

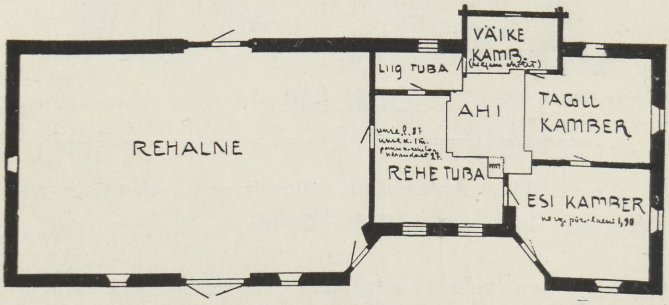

Joon. 113. Elurehe põhiplaan. Muhu, Igaküla. M 1 : 250.

Saaremaa (Pöide, Püha, Kaarma, Kärla) vanemate elurehtede hulgas. Joon. 117 kujutab üht 1864. a. ehitatud Ida-Saaremaa elurehte, mille esirinnas leidub kitsas liigtuba ja taga pooleldi kambriga täidetud ulualune. Toatagune kamber ei ole aga siin algupärane ruum, vaid see on ehitatud alles 1912. a.

Viimane näide tagakambri hilisest tekkimisest iseloomustab peaaegu kõiki Kesk- ja Ida-Saaremaa elurehtesid. Tänapäeval

leidub tähendatud alal väga palju toataguse kambriga elamuid, kuid suures enamikus on need nii hilised moodustised, et nende ehitamisaega igal pool veel selgesti mäletatakse. Perekonnamälestusis on toataguse kambri saamisaeg harilikult just seetõttu hästi meeles peetud, et selle ehitamine on toimunud ikka mõne praegu veel elava peremehe pulmadeks; — kamber jäi pruutkambriks ja ka hiljem noorpaari magamistoaks. Peale selle võib aga suurema osa Kesk- ja Ida-Saaremaa toataguste kambrite hilist algupära määrata puhtehituslike tundemärkide põhjal. Need üksikud tagakambrid, mis on tekkinud kunagi endise aganiku asemele, lii-

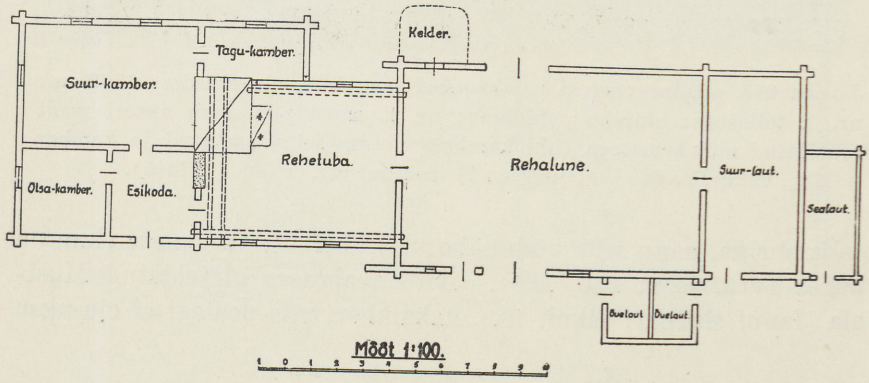

Joon. 114. Elurehe põhiplaan. Kaarma, Upa.

tuvad alati tihedalt ka otskambri ehitusega: toataguse kambri ja otskambri tagaseinad asetsevad niisugusel juhul alati ühel joonel, nii et tagakamber ruumiliselt kujutab õieti otskambri jätku, mis kitsa sopina tungib toa-ahju taha (vrd. joon. 114). Uuemaaegsed tagakambrid on aga alati väikesed külgeehitised, mis kõigi oma kolme seinaga hoone tagaseina joonest seevõrra välja ulatuvad, et neid tuleb lisakatusega varjata (vrd. joon. 109, 117). Mõnel juhul on uuemad tagakambrid varustatud isegi välisuksega, nii et need on muutunud otskambrile pooleldi eeskojaks.

Peale selle kinnitavad ka arvukad näited kogu Kesk- ja Ida-Saaremaalt, et toatagune aganik on üldiselt kadunud juba varemini kui sellest sai eriline tagakamber kujuneda (vrd. kõik näited peale a ja c). Et see kadumine pole just uus nähtus, seda tõendavad mõned külgruumideta toad, mille vanus ulatub tagasi möödunud sajandi algusse (vrd. joon. 115, 116).

Sama vaheldusrikas kui on vaadeldava ala elurehe põhimik oma teisenditelt, nii mitmekujulised on tänapäeval ka siinse elurehe otskambrid. Nähtavasti on elurehed alguses olnud ainult ühe

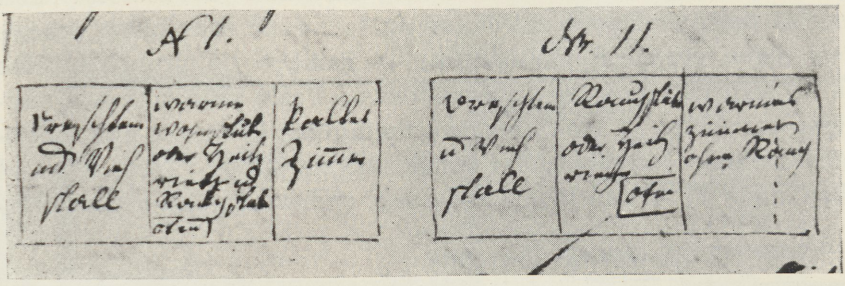

Joon. 115. Jaani pastori sulejoonised oma khk. elurehtedest 1802. a.: nr. 1. tolleaegse elurehe põhiplaan; nr. 2. sama põhiplaan autori poolt soovitatud muudatustega (ahi kambripoolsesse seina asetatud ja kamber vaheseinaga [katkendjoon!] poolitatud). VA I 174(5).

otskambriga, nagu seda võib näha veel üksikute vanemate elamute juures (vrd. joon. 115, 120). Nii on alguses kirjeldatud Mustjala Jauni elurehel ainult üks otskamber, mis pealegi ei ole ukse

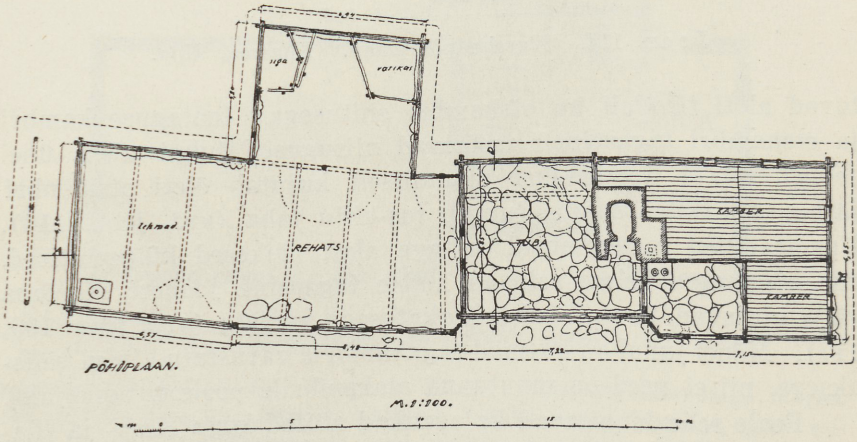

Joon. 116. Elurehe põhiplaan. Pöide, Levala (hoone ehit. 1826. a.).

kaudu toaga ühendatud (joon. 107). Kuna märgitud otskamber on väga kitsas, siis kaldub Manninen arvamisele, nagu kujutaks see rudimentaalset jätku kunagisest rehalaruumist, mis kitsa

koridorina oleks joosnud ümber toa [15]. Säärasele oletusele leidub tõendeid küll Eesti mandrilt [16], kuid Saaremaa kambrite suhtes tuleb seda arvamust siiski osalt korrigeerida. Kõigepealt selgub juba esitatud põhiplaanilt, et kamber pole mingi primaarne ruumiosa, vaid hilisem moodustis, mis kolme seinaga on postliidete varal sobitatud toa otsaseina külge. Teiseks: kui tähendatud kamber tõepoolest oleks rehalaruumi igandlik jätk, siis peaks see oma laiusega ületama toa ja seisma ühenduses toa külgruumidega; siin

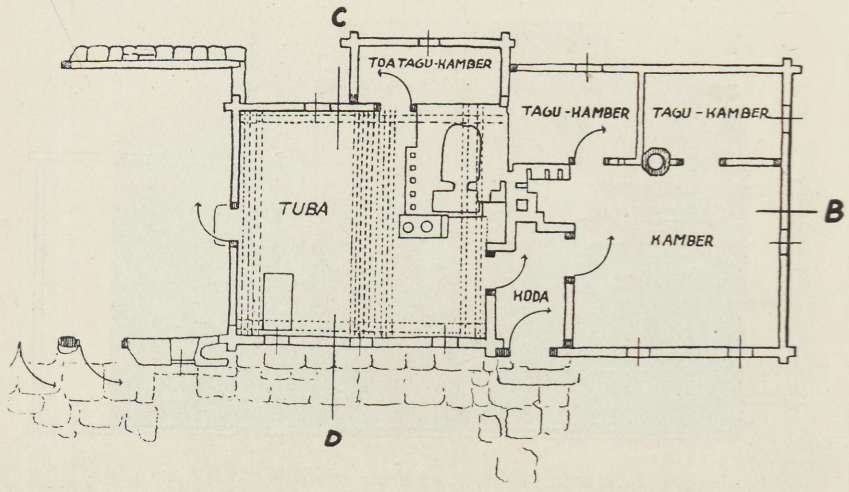

Joon. 117. Elurehe põhiplaan. Pöide, Liigalaskma. M 1:200.

on aga kamber toaga peaaegu ühelaiune ja kogu hoonest toa kahe külgruumi võrra isegi kitsam. Kambri esiküljel leidub küll kitsas laut, mida esimesel pilgul võiks pidada algupäraseks aganikujätkuks, kuid paiklikul vaatlusel osutus see ainult juhuslikuks külgeehitiseks, mis pealegi tekkinud alles mõni aastakümme tagasi.

Et elurehe põhimikust kitsam kamber ei kujuta mingit juhuslikku moodustist, selle tõenduseks võib tuua mitmeid vanu elurehtesid Mustjalast. Kui aga kamber oli toast kitsam, siis tekkis selle ette samasugune nurk-ulu, nagu seda on kirjeldatud ühenduses Edela-Saaremaa elurehtedega. Seejuures avaneb sel-

[15] Manninen Sachk. II lk. 198, 199.
[16] Sama t. lk. 195 jj.

lest ulualusest uks tuppa, otse liigtoa alla (joon. 118). Nähtavasti on uks toa esirinnast (vrd. joon. 107) viidud kambri ulualuse nurka pärast seda, kui toaesine külgruum (end. aganik) oli kaotatud. Külgruumi kadumisega oli ukselt võetud tarvilik külmakaitse ja sellele tuli nüüd otsida varjulisem koht kambri ulu alla. Kuid ulu all ei jää uks mitte alati kaitseta, vaid selle ette on enamasti ikka tekkinud kitsas koda, mis täidab kogu ulualuse. Kui

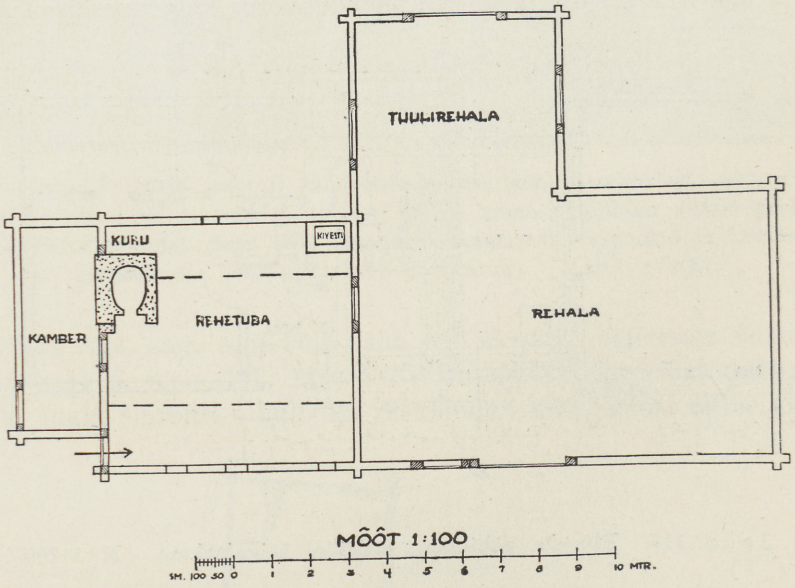

Joon. 118. Elurehe põhiplaan. Noolega on märgitud toaukse asend, katkendjoontega liigtubade äärjooned. Mustjala, Võhma.

ulualune oli küllalt lai, siis jagati tekkinud ruum pooleks: kojaks (Mustjalas *vaja*) ja väikeseks kambriks. Kitsast kaheksjaotatud esikut võib tähele panna sageli Mustjala elurehtede ehituses, kuid üksikjuhtudena esineb see ka Kaarmal, Kärlal, Karjas ja Pühas (joon. 114). Mõnel juhul ei ole esik veel teiste hooneosadega sulanudki kokku üheks konstruktiivseks tervikuks, vaid seda iseloomustab kergem ehitusviis. Üht säärast vaheastet lahtise ulualuse ja kindlaseinalise esiku vahel võib ms. näha Mustjala Võhma külas Kuidu tl. 1802. a. ehitatud elurehe juures: seal on koja esisein laotud lühikestest palgiotstest uksepiida ja seinaposti vahele; koja kõrval asetseva kambri esisein on aga nurkliites otskambri

seinaga (vrd. joon. 110). Eriti iseloomustab aga Mustjala vanemaid elurehtesid otskamber, mis on seevõrd lühike (vaadates hoone pikisuunas), et selle ulu alla (vt. joon. 118) sai ehitada ainult väikese nelinurkse koja e. *vaja*. Harilikult ei ole niisugune lühike, eeskojaga varustatud kamber jäänud ainsaks kambriks, vaid selle otsa on ehitatud veel üks suurem otskamber kahe väiksema tagakambriga. Nii jäi algupärane otskamber kitsa koridorina rehetoa ja uute otskambrite vahele, kus see asendile vastavalt

Joon. 119. Elurehi aidaga. Aida ukseesist varjab katuse ulu. Kihelkonna, Undva (vt. põhiplaan joon. 106).

kannabki nime *vahekamber* (joon. 108, 109). Vahekambriga elurehtesid leidub tänapäeval juba üle terve Saaremaa, kuid igal pool peale Mustjala on need tekkinud alles käesoleva sajandi jooksul. Ühtlasi on märgata niisugust kujunemiskallakut, et vahekambrist moodustatakse köök, mis samal ajal on ka söögitoaks, ja kui see on küllalt avar, siis tähtsaimaks talu eluruumiks üldse.

Esitatud näidete põhjal ei saa muidugi väita, nagu oleks otskamber igal pool Saaremaa elurehtede juures olnud algupäraselt toast kitsam (niisiis ulualusega). Kesk-Saaremaal on alal hoidunud mitmed möödunud saj. keskpaiku või veelgi varemini ehitatud elurehed, millel on toaga ühelaiune kamber, mis hiljemini on jagatud pikuti kaheks, peaaegu võrdseks pooleks, nn. *esi-* ja *tagukambriks*. Ida-Saaremaal, Jaanis, Pöidel ja Muhus, on täna-

päeval üldiselt kasutusel elurehed, millel kamber on toast isegi laiem (vrd. joon. 112, 113, 116). Viimased oleksid eriti sobivaks tõenduseks, et Ida-Saaremaa elurehtede otskambrid oleksid tekkinud endise, ümber toa ulatuva rehalaruumi asemele, nii nagu Manninen seda on oletanud, kui mitte mõningad vanemad teated (17. saj. 1. poolelt) siingi ei sunniks asuma osalt kahtlevale seisukohale. Nende teadete juurde on võimalus tulla kohe alljärgnevas, sedapuhku olgu aga juhitud tähelepanu veel sellele, et ka Kesk- ja Ida-Saaremaal tuntakse elurehtesid, mille pikenduseks kambri otsa on ehitatud ait. Mõnikord on see ait kambrist kitsam (ulualusega), nii nagu joon. 106 esitatud Loode-Saaremaa elurehe juures, mõnikord aga ka kambriga ühelaiune; mõnel juhul on kambri ja aida vahel uks, teisel juhul aga pääseb aita ainult väljast.

Kambri peale ehitatud kandesalvi seni Kesk- ja Ida-Saaremaalt ei ole leitud. Et madalat kambrit siiski kõrge toaga ühe katuse alla sobitada, selleks on siin kambri murispuud asetatud seinajoonest tükk maad ettepoole, kandenurkade ja lagipuude otstele. Väljaulatuvate lagipuude vahele on jäetud nelinurkne avaus lakaskäimiseks ja põhu ülesajamiseks. Kui kambri räästaalune on küllalt sügav, siis on sinna ehitatud väike lisakatusega kamber *(ulaalune kamber)*, mida kasutatakse magamiseks või piimakambriks.

Kuna kõik eespool esitatud arutlused Kesk- ja Ida-Saaremaa rehetoa kujunemise kohta põhjenevad puhttüpoloogilisel vaatlusel, milleks ainet on andnud tänini alalhoidunud ehitised, siis pole huvituseta võrrelda esitatud seisukohti mõningate ajalooliste andmetega. Õnnelikku võrdlusvõimalust selleks pakuvad kõigepealt Taani Riigiarhiivist saadud andmed mõnede Karja, Valjala ja Pöide elurehtede kohta 17. saj. esimeselt poolelt [17]. Kuna tähendatud andmed omavad võrdlematult suurt väärtust allikmaterjalina, siis olgu neist siin tõlgitud kõik üksikasjad, mis üldse käivad rehtede ja elurehtede kohta.

Vanim dokument puudutab kolme Karja ja üht Valjala talu, mida keegi Otto Toysz pakkus riigile. Nende talude rehehoonete seis oli 1632. a. järgmine:

---

[17] DRA, TKMA. Lifland A II 20. Andmed on oma koopiate hulgast lahkesti kasutada andnud mag. E. Blumfeldt, kellele autor siinkohal tõsist tänu avaldab.

1) Puialle Tonniesz (1 adramaa suurune tl.): üks rehetuba 6×4 sülda [18] ja selle kõrval uus kamber.
2) Körge Tönniesz Nichad [Nihatu] [19] kl. (1 adramaa suurune tl.): üks rehetuba pooliku rehalaga (mit einer halben Vorriege) ja 3 s. pikkuse kambriga ühes otsas. Samal talul on veel teine rehetuba pooliku rehala ja kambriga; toa pikkus 3 s.
3) Sacke Jurgen samas külas (1 adramaa suurune tl.): rehetuba 3 s. pikk, rehala 5 s. pikk ja rehetoa külge ehitatud uus kamber 3 × 1,5 s.
4) Üks adramaa-suurune tl. Valjalas Harrist [Ariste] külas: rehehoone, mis koosneb toast, kambrist ja rehalast.

Toysz soovis nende talude vastu Valjalast Võhksa mõisa alalt järgmisi talusid, mille rehehoonete seis oli:

1) Matze Hannusz (0,5 adramaa suurune tl.): rehetuba 4 × 3 s., rehala 5 × 4 s. ühes kolmeseinalise kambriga rehetoa kõrval. Peale selle märgitakse talu hoonestikus veel kolme kambrit, mis nähtavasti olid ühe katuse all lambalauda ja saunaga („... noch 3 Kaemer neben einem Schaffstall und einen Badstuben von 2,5 faeden.").
2) Felcke Peter (0,5 adramaa suurune tl.): rehetuba 4 × 3 s., rehala 5 × 4 s., 2 kambrit.
3) Lilpe Hannusz (1 adramaa suurune tl.): rehetuba 3 × 2,5 s. ja vana lagunenud (vorfallige) rehala.
4) Sander Haucke Michell (puudeniku koht): rehetuba 3 × 2,5 s. ja rehala 4 × 4 s. [selle rehehoonega üheskoos nimetatakse veel 2 × 2 s. suurust sauna, väikest kambrit ja lambalauta, mis nähtavasti on olnud kõik ühe katuse all].
5) Lompi Hannus (puudeniku koht): üks vana rehetuba [Riege, millega eespool alati on märgitud ainult rehetuba].
6) Matto Simon (vabadik): väike rehetuba ühes rehalaga.
7) Walli Laso (üksjala koht): rehetuba 2,5 × 2,5 s. ja rehala.

1642. a. on Karjast märgitud kaks järgmist talu ühes hoonete loendiga:

1) Jemma Mattis Rattialg [Ratla] kl. (1 adramaa suurune tl.): väike rehetuba, 2 väikest kambrit ja väike tuba [kas viimane kuulus rehehoone külge, pole kindel, sest samas loendis järgneb otsekohe saun, millega see võis samahästi olla ühe katuse all].
2) Hans Bergile läänistatud ühe adramaa suurune tl. Jöist [Jõiste] külas: rehetuba ühes rehalaga.

1634. a. Audla mõisa ja riigi vahel vahetatud talud Pöidel:

1) Köwerda Matt (2 adramaa suurune tl.): rehetuba 4 × 4 s., rehala 5 × 5 s., kamber 1,5 × 1,5 s. Teine rehetuba 2,5 × 2,5 s.

---

[18] Tolleaegne süld oli arvatavasti 6 jalga (umb. 180 cm).
[19] Nurksulgudes seletused autorilt.

2) Tidlo Jack (1,5 adramaa suurune tl.): rehetuba 2,5 × 2,5 s. ja rehala [samas on märgitud 2 × 2 s. suur kamber, kuid see võib kuuluda ka sauna juurde, mida tekstis enne mainitakse].

3) Törwa Herm (1 adramaa suurune tl.): rehetuba 2 × 2 s. ja väike rehala.

Esitatud andmeid hilisematega võrreldes selgub kõigepealt, et Saaremaa rehala 17. saj. 1. poolel näib olnuvat keskmiselt lühem kui tänapäeval, sest loendis ei leidu ühtki rehalat, mille pikkus ületaks 9 m (vrd. hilisemad andmed lk. 109). Selle-eest on aga rehala laius meieaegsetele mõõtudele üllatavalt lähedane, ja seda võib ütelda ka toa ja rehala laiusesuhete kohta. Nende rehehoonete juures, millest on antud nii toa- kui rehalamõõdud, on tuba rehalast alati märgatavalt kitsam. Nii oli kahe Valjalasse kuuluva (Matze Hannusz ja Felcke Peter) rehetoa suurus, nagu märgitud, 4×3 s. ja rehala oma 5×4 s. Tõenäoselt tähistab esimene number kummaski kordarvus vastava ruumi pikkust ja teine laiust, nii et tuba seega oleks rehalast sülla võrra (umb. 180 cm) kitsam. Kui nende mõõtsuhete juures võib veel oletada mingit eksitust, mis oleks tingitud mõõtmise süsteemist, siis sama kihelkonna Sander Haucke Michell'i ja Pöidelt Köwerda Matt'i rehehoonete mõõdud ei jäta küll mingit kahtlust selles, et tuba on olnud rehalast kitsam: esimese talu tuba oli 3×2,5 s., rehala 4×4 s.; ning vastavad ruumid teisel 4×4 s. ja 5×5 s.

Kuigi esitatud märkmed ei anna otseselt mingit kujutust toa ja rehala ruumilisest liigendusest, võib antud mõõtsuhete järgi siiski suure tõenäosusega otsustada, et siin on tegu kahekülgruumilisele rehetüübile lähedaste hoonetega, kui üldse oletada külgruumide (niisiis mitte ulualuste) olemasolu. Toa ja rehala laiuse vahe on umb. 1,8 m, missugune suurus oleks liialt lai ühe aganiku jaoks. Hilisemate elurehtede juures ei tõuse aganiku (või selle hilisema moodustise — liigtoa) laius peaaegu kunagi üle 1 m, ja nii võib oletada, et ülemaltähendatud toa ja rehala laiuste vahe (1,8 m) jagunes võrdselt kahe aganiku või ulualuse vahel. Kuigi aganikke ühegi taaniaegse hoone juures otseselt ei märgita, siis pole see veel tõenduseks, et need ruumilisandid tol ajal oleksid täiesti puudunud; on võimalik, et neid rehalaruumi otsese jätkuna ei peetud tarvilikuks eriti märkida.

Teiselt poolt leidub aga esitatud märkmete hulgas andmeid, mis hoiatavad tolleaegse elurehe ruumilise jaotuse suhtes liig kaugeleulatuvaid järeldusi tegemast. Kõigepealt paistab loendeis silma tervelt neli rehetuba (Puialle Tonniesz ja Jemma Mattis Karjas, Lompi Hannus Valjalas ja Köwerda Matt Pöidel), mille juures rehalat üldse pole märgitud. Edasi öeldakse ühe talu kahel toal olevat ainult poolik rehala (halbe Vorriege; Körge Tönniesz, Karja) ja teisel (Törwa Herm, Pöide) väike rehala. Nähtavasti on siis tollal olnud veel rehetube, millel rehala hoopis puudus või mille juurde see pooliku ehitisena oli valmimas. Võiks ju oletada, et rehala märkimatajätmine loendis on tingitud märkijate hooletusest, kuid niisugune oletus muutub otsekohe tühiseks, kui tähele panna, et rehalat (Vorri[e]ge) ja rehetuba (Ri[e]ge) muidu alati eraldi nimetatakse. Et aga r e h i juba tol ajal oli Kesk- ja Ida-Saaremaal a i n s a k s e l a m u k s, selle kohta ei jäta esitatud andmed m i n g i t k a h t l u s t. Ainult ühe talu juures (Jemma Mattis, Karja) nimetatakse rehe kõrval väikest tuba, kuid kas see tuba oli rehest eraldi ehitatud või viimasega ühe katuse all, pole kindel. Peale selle osutavad tolleaegsele rehele kui elamule veel kambrid, kusjuures pole huvituseta tähele panna, et need ruumid paaril juhul on liitunud toa külge juba varemini kui oli tekkinud rehala.

Kesk- ja Ida-Saaremaa elurehe kujunemisloo seisukohalt väärib erilist tähelepanu veel see asjaolu, et vähemalt suurem osa loendeis märgitud kambreid ei ole külg-, vaid otskambrid. Loendeis esineva 15 talundi hulgast tuleb kõigepealt eraldada 5, mille rehehoone juures pole üldse kambrit märgitud. Kambriga hoonete hulgast on ühe puhul selgesõnaliselt öeldud, et kamber asetseb selle ühes otsas (Körge Tönniesz, Karja); ühe teise rehe kamber öeldakse olevat uus juurdeehitis („... neben ein. newen Kammer an die Rige gebawet“ — Sacke Jurgen, Karja), niisiis mitte endise aganiku asendaja; kolmanda talu kamber olevat kolme seinaga vastu tuba ehitatud („bei d. Riegen mit 3 Wenden“ — Matze Hannusz, Valjala), mis jällegi näitab erijuurdeehitist, niisiis mitte aganikuruumi kasutamist; kahel Karja khk. talul nimetatakse toa kõrval ainult kambreid, mitte rehalat, järelikult ei saanud seal ka olla aganikke, mida oleks võidud kambriks muuta (Puialle Tonniesz ja Jemma Mattis). Lõpuks jääb

üle veel kaks talu (Köwerda Matt ja Tidlo Jack — Pöide), mille kambrid tunduvad selleks liiga laiad, et neid toataguseiks kambreiks pidada. Esimese talu kambri suurus on 1,5×1,5 s. ja teisel 2×2 s. (= 2,7×2,7 m ja 3,6×3,6 m), missugused mõõdud ületavad kaugelt tänaseni säilinud algupäraste toataguste kambrite laiuse. Ka ei vasta need kambrid oma ruudukujulise põrandapinnaga toatagustele kambritele. Nii jääb ainult 3 rehehoonet, mille kambrite kohta ei saa andmete puudulikkuse tõttu teha mingit oletust, kuna kõik eelmised on nähtavasti otskambrid. Kui aga viimane oletus lugeda tõepäraseks, siis järgneb sellest teine,

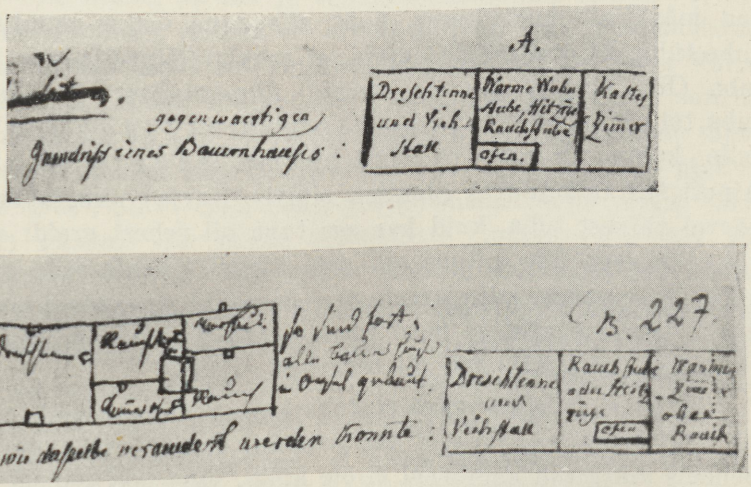

Joon. 120. Saaremaa elurehtede põhiplaane 19. saj. alguselt. A ja B: vrd. joon. 115; joon. vasakul all kujutavat Saaremaal üldisemalt tuntud elurehe põhiplaani. VA I 3 (5).

et vähemalt osa tolleaegseid otskambreid ms. ka Pöidel on olnud toast kitsamad (niisiis ulualusega), nagu seda juba eespool on usaldatud väita olemasoleva etnograafilise ainestiku põhjal Kesk-Saaremaa elurehtede kohta (vrd. lk. 147). Viimaksesitatud kambri mõõdud 2,7×2,7 m ja 3,6×3,6 m ei jäta selles arvamuses mingit kahtlust, sest vastavate tubade mõõtudeks on loendis märgitud 7,2×7,2 m ja 4,5×4,5 m.

Taaniaegseile andmeile lisaks olgu esitatud veel mõned ajaloolised teated 18. saj. lõpult ja 19. saj. algusest.

Valjala elamuid kirjeldades mainib sealne pastor 1787. a. rehetoa kõrval ainult üht kambrit, mille uks avaneb otse õue[20]: järelikult on siin tegu otskambriga. Samast teatatakse 1802. a. täpsemalt, et kamber on toa ühes otsas, kuna teises otsas on rehala[21]. Samal aastal on tehtud Jaani elurehest skemaatiline sulevisand[22], millest selgub, et ka seal oli ainsaks kambriks otskamber (joon. 115 nr. 1). Sealne pastor, kes nähtavasti ongi selle joonise tegija, soovitab otskambrit jagada vaheseinaga risti pooleks, millise ettepaneku illustreerimiseks ta toob samuti joonise (joon. 115 nr. 2). Paaris hilisemas tekstis (1823. a.) on kahe esitatud joonise kõrvale tekkinud veel kolmas, kus toa taga on näha kitsas tagakamber. Viimase juurde on kirjutatud erimärkus: „Nii on ehitatud peaaegu kõik Saaremaa taluelamud"[23]. Kas see elamutüüp aga Ida-Saaremaal tuntud oli, on vägagi küsitav, sest viimane joonis ei pärine ilmsesti mitte Jaani pastorilt, ja hoone põhiplaanil on suur sarnasus Kihelkonna-Sõrve elamuga (joon. 120).

1802. aastast on ka Pöide elurehest toodud kirjeldus, kus öeldakse, et toa kõrval leidub üks või rohkem kambreid[24]. Kas neist mõni oli ka toa taga, pole selge. Igatahes näitab üks talu paarkümmend aastat hilisemast ajast, et need mitu kambrit võisid olla ka toa otsas (vrd. joon. 116).

*

Saaremaa elurehe tüpoloogilist vaatlust lõpetades jääb üle veel lühikest pilku heita vaatluse tulemustele, et siis nende põhjal selgitada missugused kultuurajaloolised tegurid siinse elurehe kujunemisel on olnud mõõduandvad.

Rehehoone algupärast põhiplaani silmas pidades oleme juba alguses Saaremaa elurehed jaganud Lääne- ja Kesk- ning Ida-Saaremaa elurehtedeks. Lääne-Saaremaal on kasutusel elurehi, millel ainult tagaküljel on olnud aganik, kuna Kesk- ja Ida-Saaremaa vastete juures leidub selgeid jälgi ka esikülje aganikust. Peale selle oleme võinud tähele panna rea üksikasju, mis näitavad, et ühelt poolt Lääne-Saaremaa, teisalt aga Kesk- ja Ida-Saaremaa elurehed on oma arengus käinud kumbki eri rada. Nii on Kesk- ja Ida-Saaremaal toaruumi laiendatud nn. liigtubade moodustamisega, missugust ruumikujunduslikku võtet Lääne-Saaremaal üldse ei tunta ega ole tuntudki. Selle asemel, et

---

[20] VA 101 B lk. 7.
[21] VA I 174 (5) lk. 95.
[22] VA I 174 (5) lk. 63.
[23] Vt. ka VA I 4 (10) lk. 143.
[24] VA I 174 (5) lk. 87.

liigtubade abil rehetoaruumi laiendada või rehalaga ühtlustada, on läänes (eriti edela-rühma elurehtede juures) toatagune aganik muudetud juba varakult elukambriks ja rehala ehitatud toaga ühekõrguseks. Kesk- ja Ida-Saaremaal on aga toatagune kamber vähemalt osalt hiline nähtus, kuna seevastu otskambrid seal on tulnud üldiselt varemini tarvitusele kui läänes. Ms. väärib seegi üksikasi märkimist, et ainult Lääne-Saaremaal tuntakse kambripealseid kandesalvi (*külmsein*).

Edasi oleme võinud märkida mõned üksikasjalised erinevused Lääne-Saaremaa elurehtede edela- ja looderühma vahel. Edela-Saaremaa toad on rehalaga alati ühekõrgused, kuna loodes on tuba rehalast enam või vähem kõrgem; Loode-Saaremaa elurehtedel ei ole toatagune kamber nii järjekindlalt alal hoidunud kui edelas ja otskamber on seal nähtavasti ka üsna vana algupära. Mõnel juhul erinevad Loode-Saaremaa elurehed edela omadest toa välisukse poolest, kuid kõige selgemaks erinevuseks jääb siiski see, et ahi edelarühma elurehtedes on pikuti, loodes aga põiki hoonet. Neist erinevusist ilmneb ms. ka see tõsiasi, et Loode-Saaremaa elurehtede ehitamisel on jälgitud osalt Kesk- ja Ida-Saaremaa ehitustraditsioone.

Erinevused lääne- (eriti edela-) ja idapoolse Saaremaa elurehtede vahel omandavad selletõttu erilise kultuurajaloolise tähtsuse, et need esile kerkivad kõige vanemate seni teadaolevate ehitiste juures (vrd. 18. saj. alguses ehitatud Tatterselja rehehoonet ja samal saj. ehit. Mustjala Jauni elurehte joon. 84, 107). Kui peale selle arvesse võtta veel Kesk- ja Ida-Saaremaalt pärinevad taaniaegsed andmed, siis võib need erinevused viia tagasi juba 17. saj. esimesse poolde, millal, nagu nägime, rehalaga varustatud rehed ei olnud Saaremaal veel mitte täiesti üldiseks nähtuseks.

Siin kerkib lõpuks küsimus: kas Saaremaa elurehe teisendite ja nende rühmituste tekkimine on puhtkohalik nähtus, või tuleb siin arvestada ka väliseid kultuurimõjustusi? Et esitatud küsimusele rahuldavalt vastata, selleks tuleb kõigepealt selgusele jõuda, missuguseid teid on käinud elurehe kujunemine väljaspool Saaremaad, esijoones Eesti mandril.

Elurehest kui kindlailmelisest kultuurinähtest rääkides tuleb silmas pidada ainult üht selgepiirilist ala, mis ulatub põhja-lõuna-

suunas Soomelahest Väina jõeni. Suurem osa sellest alast langeb Eesti riigi piiridesse, sest siin on elurehi kasutusel olnud igal pool, välja arvatud rannarootsi asustusalad läänes ja setude

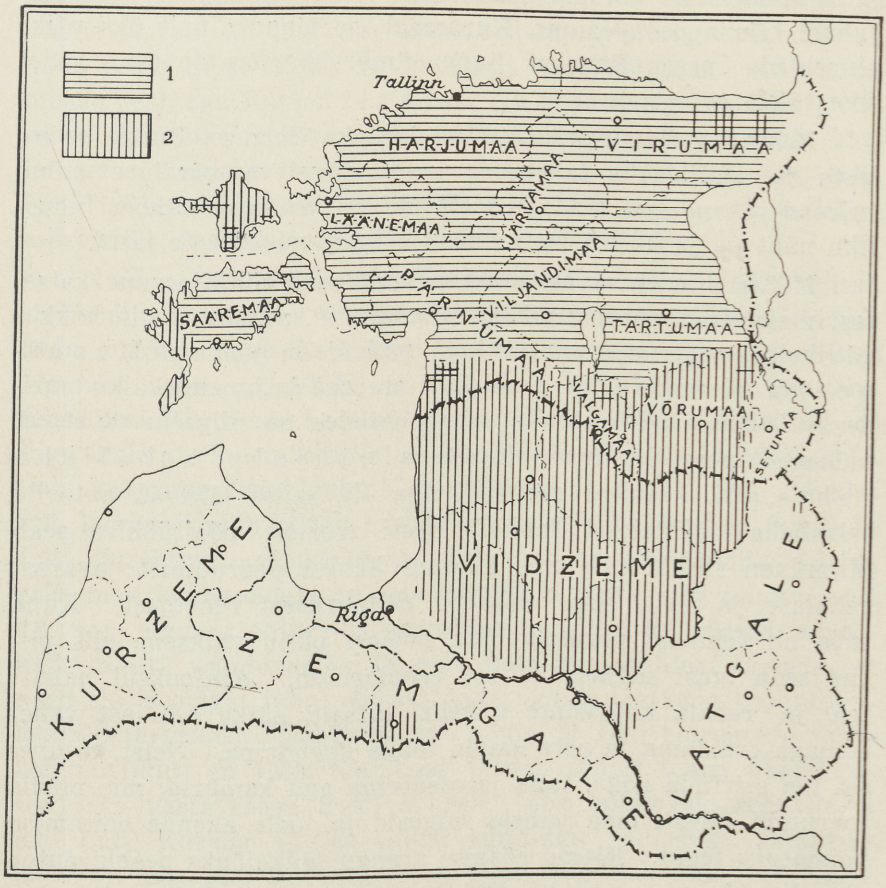

Joon. 121. Eesti-Läti elurehtede levikuala: 1) liigtubadega rehetoa levikupiirkond, 2) liigtubadeta rehetoa levikupiirkond. KV 1—4 ja (Läti osas) Kundziņš Dzīvoj. rija põhjal.

ning venelaste alad idas. Ainult Setu läänepoolsetes külades vastu Võrumaad on rehtesid harva elamuks kasutatud [25]. Läti alal on elurehe levikupiirid sama selgejoonelised: seal on elurehte

[25] Manninen Set. ehit. I lk. 61.

üldisemalt tuntud ainult Põhja-Läti lääne- ja keskosades, täpsemalt öeldes, praeguses Vidzemes. Ida-Läti Latgale kolmnurk vastab oma elamukultuuri poolest täiel määral Setumaale, sest ka selle läänepiirilt on märgitud ainult üksikud elurehe esinemisjuhud. Lõuna pool Väinat, Kuramaal, on olnud ainult üks väike elurehtede pesa Bauska linna ümbruskonnas [26] (vt. kaart joon. 121).

Rehte on elamuks kasutatud küll ka Soomes, Rootsi soomlaste ja vadjalaste juures [27], kuid käesoleva võrdluse puhul tulevad tähendatud alad, kus elurehi esineb enam-vähem juhusliku nähtena ja kujult meie omast erinevana, kõrvale jätta.

Mööda minnes varasemaist, suurelt osalt tühjajoosnud katsetest meie elureheprobleemi lahendamisel [28], esitatagu siin kokkuvõtlikult ainult need vaatekohad, milleni on jõudnud Manninen ja Kundziņš Eesti-Läti elurehe kujunemiskäiku uurides. Tähendatud autorite seisukohtades on niipalju ühist, et mõlemad peavad siinse elurehe algkujuks kohalikku rehte. Miskujuline see rehi aga oli, selles lähevad autorite seisukohad üksteisest lahku. Eesti elurehe põhitüübiks peab Manninen rehehoonet, mis koosnes kahest pearuumist: avarast rehalast ja selle sisse ehitatud nelinurksest rehetoast. Kuna tuba oli rehalast põrandapinna poolest palju väiksem, siis piiras seda igast neljast küljest rehalaruum. Ajajooksul hakati toa ja rehala külgseinte vahelisi kitsaid käike rehalast vaheseinaga eraldama ja uste kaudu toaga ühendama. Neist kujunesid toa esirinda koda, taha ja otsaseina aga kambrid, mis niisiis toaruumi täiesti oma vahele sulgesid ja toale akende ehitamise võimatuks tegid. Elamu edasise arengu tõukejõuks peabki autor akende ehitamise tarvet. Et aknaid soetada, selleks tuli vähemalt üks toasein tervenisti või osaliselt varjavaist külgruumidest vabastada. Paiguti on see vabastamisprotsess alanud hoone esirinnast, paiguti tagaküljest; mõnel juhul on külgruum lihtsalt

---

[26] Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 387 jj., kartogrammid joon. 4 jj.

[27] Sirelius PW XI lk. 98 jj., 108; Manninen Sachk. II lk. 186; Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 393, 394, joon. 4.

[28] Vt. kokkuvõtlikult Manninen Sachk. II lk. 296, 297.

kaotatud, teistel juhtudel jälle toaga ühendatud, nii et tuppa tekkisid liigtoad (vrd. Saaremaa liigtubade tekkimine lk. 139) [29].

Läti elurehe kujunemiskäiku Manninen omas uurimuses lähemalt ei puuduta, küll näib ta aga olevat seisukohal, et ka sealne elurehi on tuletatav samast kahe aganikuga rehetüübist, mida peale Eesti leidub ka Ida-Lätis [30]. Vastupidi sellele arvamisele peab aga Kundziņš Läti (ja ühes sellega ka Eesti) elurehe algkujuks rehte, millel tuba ja rehala algupäraselt ühelaiuste ruumidena on asetsenud teineteise kõrval. Suurt, tuba igast küljest hõlmavat rehalat ühes aganikkudega peab ta kõige hilisemaks arenguastmeks [31].

Need vastakad seisukohad on võinud tekkida ainult sellest, et kumbki autor oma arenguskeemi kohaselt on püüdnud lahendada korraga kogu Eesti-Läti elurehe arenguprobleemi, arvesse võtmata seda võimalust, et kohalikud rehetüübid, millest elurehed tekkisid, võisid ka üksteisest erineda. Võib-olla, et Kundziņš liiga üldistab, kui ta eranditult kõiki Läti elurehtesid tahab tuletada kaheruumilisest rehest, millel tuba ja rehala olid ühelaiused, kuid see näib olevat siiski kindel, et sellekujuline rehetüüp Läti elurehtede arengus üsna suurt osa on etendanud. Lätist, eriti maa lääneosadest on seni märgitud terve rida vanu (osalt 18. saj. alguses ehitatud) elurehtesid, millel külgmised aganikud täiesti puuduvad [32], ja meil pole mingit alust oletada, et need ehitised igal juhul oleksid kahe aganikuga rehe kujunemisloolised järglased. Edasi paistab silma, et Läti elurehtede rehalad harilikult on väga lühikesed (sageli ainult toaga ühepikkused) ega vasta seega Eesti suurele, tuba hõlmavale rehalale [33]. Kui Läti elurehe juures endist aganikku (hilisemat kambrit) üldse on märgata, siis ainult toa taga; elamuid, millel esirinnas leiduks säärane kitsas, suletud koda, nagu Põhja-Eesti elurehte-

---

[29] Manninen Sachk. II lk. 194 jj.

[30] Sama t. lk. 295, 301 jj.

[31] Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 406 jj., eriti tüpoloogilised tabelid joon. 13 (Läti) ja joon. 160 (Eesti elurehtede kohta).

[32] Bielenstein lk. 85, 91 jj., joon. 51, 55 jj.; Kundziņš Dzīvoj. rija joon. 15, 16, 35 jj.

[33] Vt. näit. Bielenstein joon. 55 jj.; Kundziņš Dzīvoj. rija joon. 14 jj., 38, 39.

del, Lätist seni üldse pole märgitud. Et aganikud Lätis ka toaruumiga kokku ei ole sulanud, nagu seda Eestis kaunis üldiselt võib tähele panna, selle vastu räägib liigtoamoodustiste puudumine Läti elurehtede ehituses. Siia juurde olgu otsekohe märgitud, et liigtubade puudumine iseloomustab ka Lõuna-Eesti elurehtesid Läti piiri lähedastel aladel (vt. kaart, joon. 121). Kui nüüd vaadelda Saaremaa elurehtesid sel avardatud arengutaustal, siis paistab kõigepealt silma, et kogu Kesk- ja Ida-Saaremaa elurehed ei ole midagi muud kui Eesti mandrilgi kõige üldisemalt tuntud elurehe teisendid. Saaremaa elurehtedel on toa esikülg ainult järjekindlamalt vabastatud endisest aganikust, mis mandril, eriti Põhja-Eesti osas, on muudetud kitsaks eeskojaks [34]. Ühes külgruumiga on kadunud toa esirinnast ka uks. Osa elurehtede juures on aga üsna varakult sündinud ka toa tagakülje vabastamine aganikust. Tuba igast neljast küljest piirav rehala, mida hiljuti võis näha veel Põhja-Eesti mandril [35], pole Saaremaal nähtavasti üldse tuntud. Kui selle levik siia on ulatunud, siis ainult idaosadesse, Muhusse, Pöidele ja Jaani (vrd. lk. 150), kus tänapäeval tuntakse toast laiemaid otskambreid. Kesk- ja osalt ka Ida-Saaremaal on otskambrid kujunenud nähtavasti aidale vastavast ehitisest, mis esialgu suhteliselt väikese ruumina sobitati vastu toa otsaseina, kus see alles hiljemini on omandanud toa laiuse ja sulanud seega hooneraida tervikusse. Edelarühma elurehtede juures aga, kus üks välisustest oli toataguse kambri otsaseinas, kujunes hoone otsa paratamatult läbikäidav ruum (koda), mis alles hiljemini omandas püsivama eluruumi ilme. Kambri tekkimise juurde on võimalus tulla veel tagasi lõpupoole ühenduses aitadega.

Lääne-Saaremaa elurehtede puhul tekib juba tõsine kahtlus, et nende kujunemisel on mõõduandev olnud üks teine kultuuripiirkond, kuhu kuuluvad Läti ja osalt ka Lõuna-Eesti elurehed. Kui Mannineni teooriat täie järjekindlusega rakendada, siis võiks Lääne-Saaremaa elurehed lugeda küll kahe külgruumilise

---

[34] Manninen Sachk. II joon. 195 jj., 203 jj.; Mark Roggendreschen joon. 1 jj., 33.

[35] Manninen Sachk. II joon. 185.

elurehe hilisemate järglaste hulka, mis ajajooksul oleksid ainult teise külgruumi kaotanud. Võttes aga arvesse seda tõsiasja, et Lääne-Saaremaalt seni ei ole leitud ühtki rehetuba, mille juurest võiks leida vähimaidki jälgi esikülje aganikust või selle järglasest liigtoast, tuleb asuda seisukohale, et siinne elurehi (resp. rehi) on algusest peale olnud ainult ühe aganikuga. Tundub nii, et kahe aganikuga rehi ida poolt (mandrilt) sisse tungides on põrganud Saaremaal kokku teistsuguste ehitustraditsioonidega ja on pääsnud selletõttu ainult poolikult tarvitusele: Kesk- ja Ida-Saaremaal on see elurehetüüp varakult kaotanud ühe või mõlemad aganikud; lähtekohast kaugemal, Lääne-Saaremaal, ei ole aga esikülje aganikku üldse tarvitusele võetud.

Et Eesti-Läti elurehtede kujunemisel on tõenäoliselt teatavat osa etendanud veel üks teine rehetüüp, mis meil üldiselt tuntud rehega ei ole nähtavasti kujunemislooliselt sugulane, selle juurde on võimalus edaspidi veel tagasi tulla. Siin olgu ainult osutatud mõningaile üksikasjadele, mis Lääne-Saaremaa ja Läti (Lõuna-Eesti) elurehtede juures on ühised. Et Läti ja Lõuna-Eesti rehtedel puuduvad liigtoad nagu Lääne-Saaremaalgi, sellele on tähelepanu juhitud juba eelpool. Edasi leidub Lätis ja Kagu-Eestis Edela-Saaremaa elurehtedele nii iseloomustavaid toataguseid kambreid, millel mõnikord isegi uks on kitsas otsaseinas [36]. Samuti näivad kambripealsed kandesalved olevat Lätis ja Lõuna-Eestis üsna üldiselt tuntud [37]. Tähele panemata ei saa jätta ka seda, et pikutise asendiga rehetoa-ahje Lätist on seni märgitud võrdlemisi palju, 10% kõigist seni registreeritud ahjude

---

[36] Autori tähelepanekud 1938. a. Valga- ja Võrumaal; vrd. Räpina, Naha kl. ühe tl. elurehe mudel ERM-is (A 392:1). Läti kohta vt. Kundziņš Dzīvoj. rija joon. 14, 16, sealsamas lk. 584 peab autor võimalikuks, et elurehed Kuramaal Bauska ümbruses oleksid tekkinud kas kreevini või hilisema saaremaalise asustuse mõjul. Säärane asjakäik on võimalik, sest joon. 14 esitatud elurehi Bauska alalt meenutab väga Edela-Saaremaa elamut, kuid selle üksiknäite põhjal ei saa lahendada veel kogu Saaremaa ja Läti elurehe suguluse probleemi.

[37] Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 419, joon. 32, 39; ise olen neid tähele pannud Valga- ja Võrumaal 1938. a. Peale selle on Eestist kandesalvi märgitud veel Hiiumaalt (Ederberg Hiiumaa joon. 65) ja Kuusalu rannikult ühe erilise elamutüübi juures (vt. Ränk Omapärane elamutüüp lk. 86).

arvust [38]. Samuti on Lätis kasutatud toast köetavaid kambriahjusid [39], nii nagu neid omal ajal on tuntud Sõrves (vrd. lk. 115), ja nagu edasises selgub, leidub ka Saaremaa ja Läti reheahjude ehituses ühiseid jooni.

Nende üksikasjade põhjal ei taheta muidugi teha kaugeleulatuvaid järeldusi kultuurimõjustuste suhtes, sest enne ootame üksikasjalikumat ülevaadet ka Läti rehtedest (Kundziņši korduvalt nimetatud töö käsitleb ainult elurehtesid). Esialgu jätkub allakriipsutusest, et Lääne-Saaremaa elurehed, mis muust Saaremaast on lahutatud hõredalt asustatud metsavöötmega, on arenenud teisiti kui muu Saaremaa vastavad ehitised, kusjuures neil teatavaid ühiseid jooni on Läti ja Lõuna-Eesti vastetega.

*

Lõpuks olgu veel peatutud meie reheehitise algupära juures üldse, sest see küsimus puudutab ka Saaremaad. Kuigi Manninen peab Eesti elurehte täiesti kohalikuks nähteks, millel on teatavat sugulust Läti vastavate elamutega, püüab ta selle elamu algkuju siiski tuletada Lääne-Vene (eriti Valge-Vene) rehtedest [40]. Kuna selle tüübi variante leidub ka Ida-Lätis, siis on sellega sild Eesti ja Valge-Vene alade vahel loodud [41]. Lääne-Venemaal, niihästi Suur- kui ka Valge-Vene alal ja edasi Petserimaal ning Ida-Lätis leidub tõepoolest meie kahe-külgruumilisele elurehele niivõrd sarnanevaid vasteid, et suurtes joontes võib rääkida ühisest lääne-slaavi-balti rehtede kultuuripiirkonnast. Kuid eriküsimuseks jääb: mis suunas on kultuurimõjustused ses piirkonnas liikunud, kas idast läände või läänest itta? Sellele küsimusele vastamiseks ei piisa üksi puhtvormikriitilisest võrd-

---

[38] Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 431, joon 45e. Eestist on pikutise asendiga elamuahjusid suuremal määral leitud ainult Kuusalu rannikult (vt. Ränk Omapärane elamutüüp joon. 4 jj.) ja peale selle siit-sealt veel mõned üksikud (Heikel joon. 161—163 Pühalepa, Jüri, Paistu; Manninen Sachk. II joon. 235 Põlva). Säärane ahju asend on aga üsna üldine Petseri venelaste rehtedes (vrd. Ränk Riegengeb. joon. 1, 3).

[39] Sama t. lk. 598, joon. 77b.

[40] Manninen Sachk. II lk. 297 jj.

[41] Sama t. lk. 301 jj.

lusest, vaid tuleb arvestada ka rehetüübi suhtelist vanust ja levikutihedust siin- ja sealpool Vene piiri.

Kui silmas pidada Vene reheehitisi kogu ulatuses, siis selgub väga mitmekesine levikupilt. Kõigepealt jagunevad sealsed rehed oma köetava ruumi (meie rehetoa vaste) ehituse poolest kolme peatüüpi, mis moodustavad ka kolm üksteisest enamvähem eraldatavat piirkonda. 1) Kõige idapoolsemail, peamiselt tšeremisside, votjakite, mordvalaste ja mõningate türgi-tatari hõimude asualadel valitses veel möödunud sajandi lõpul maa-aluse kütteruumiga püstkojataoline rehi, mida venelased kutsuvad *šiš*; 2) tervel Kesk- ja suurel osal Lääne-Venemaal on üldine samuti maa-aluse või maapealse, kuid vaheseina abil muust rehest eraldatud kütteruumiga rehi, mille kere on raiutud aga palkidest nii nagu meiegi rehetuba; seda nimetatakse üldiselt *ovin*; 3) kitsal Lääne-Venemaa ribal Leningradi, Novgorodi, Pihkva ja Vitebski kubermangus on ülekaalukalt tarvitusel maapealse ahjuga rehetoa-tüüp nagu Eestis, mida kutsutakse *riga* [42], kuid Pihkva ja Valge-Vene murdealal ka *rei, reja* [43]. Siinjuures olgu veel märgitud, et piir *ovin-* ja *riga- (rei-)* tüüpide vahel pole päris selge, kuna esimene on taanduv, teine aga ida poole üha edasi tungiv nähtus [44]. Seda levikuteed itta tähistavad peale selle veel nimetused *riga* ja *rei (reja)*, millest esimene on laen algsoome murdeist, teine aga eesti keelest [45]. Üldiselt vaadates on aga kõik kirjeldatud rehemoodustised tuntud ainult Kesk- ja Põhja-Venemaal, kuna Lõuna-Venemaal vili pekstakse päikese käes kuivatatult kas küünides või koguni lahtisel peksupõrandal lageda taeva all. Piir rehe- ja küünikultuuri vahel langeb läänes kokku umbes Ukraina põhjapiiriga (lõigates Volõnia ja Černigovi põhjaosi), ja ida poole jookseb see kõverikuna umbkaudu üle Tambovi, Saratovi, Uralski Orenburgini välja [46].

Kuna meie elurehi on tekkinud toa ja rehalaruumi paaritamisest, siis on veel olulisem tähele panna, kui vana ja laialt levi-

---

[42] Vt. kokkuvõtlikult Данилин lk. 72 jj., eriti kaart lk. 89.

[43] Kalima lk. 200; Харузинъ lk. 88; Ränk Riegengeb. lk. 604, 605.

[44] Данилин lk. 90; Артамонов lk. 50; Толстов lk. 81.

[45] Kalima lk. 199, 200; Mark Roggendreschen lk. 322.

[46] Волковъ lk. 472, 538; Данилин lk. 89 (kaart).

nenud nähtus on nende kahe ruumi ühendus Venemaal. Niipalju kui võib otsustada saadaoleva kirjanduse põhjal, ei ole rehala ja rehetoa ühendus Venemaal kaugeltki üldine. Tervel šiš- ja ovin-tüübi levikualal, niisiis kogu Kesk- ja Ida-Venemaal, näib meie rehalale vastav ruum olevat täiesti juhuslik — ja seda niihästi oma levikult kui ka ehitusviisilt. Et see nii on, selgub juba neist üldkokkuvõtteist, mis Vene rehtede kohta seni on tehtud.

Nii ei esita Danilin oma Vene rehetüüpe käsitlevas ülevaates (1928. a.) ühtki rehejoonist, millel oleks rehala. Tolstovi järgi on Põhja-Vene köetavad rehed enamuses täielikult eraldi ehitised, ja kui nende kõrval leidubki rehala, siis on see oma katuse all [47]. Ühise katuse alla koondatud rehti ja rehalaid ta tunneb ainult lõuna poolt, kuid nende hulgas leidub ehitisi, mille rehala kujutab ainult postidel lasuva katuse varjualust [48]. Zelenin oma ülevaatlikus teoses (1927. a.) toob Černigovi kubermangust küll ühe rehejoonise, millel tuba on ehitatud samuti rehala katuse alla nagu Eesti rehtedelgi [49], kuid samas peab ta tunnistama, et viljapeks sünnib Lõuna-Venemaal kaunis üldiselt veel lageda taeva all — suvel kõvaks tambitud peksupõrandal, talvel lumest puhastatud jääl; ainult Põhja-Vene metsade ja soode piirkonnas varjatavat seda põrandat sageli (nicht selten) katusega.

Sarnaseid teateid leidub vene etnograafilises kirjanduses palju, ja kuna need üldkujutust Vene rehtedest ei muuda, siis pole mõtet neid siin korrata. Niipalju olgu siiski märgitud, et lahtine peksupõrand veel hiljuti oli üsna üldine nii karmides ilmastikuoludes kui Arhangeli ja Vologda kubermangus [50].

Peale selle leidub rida kohalikke uurimusi ja teateid meie lähemast naabrusest Lääne-Venemaalt, mis eelnenud üldkäsitlusi oluliselt ms. ka kronoloogiliste andmetega täiendavad. Nende hulgas väärib esmajoones tähelepanu Sinozerskij võrdlemisi üksikasjalik rehtede kirjeldus (1899. a.) Novgorodi kubermangust. Tähendatud autori järgi on sealne rehekultuur kaunis madalal tasemel. Erarehtesid olevat ainult jõukail, kuna kehvemad oma rehed ehitavat mitme peale kokku [51].

---

47 Толстов lk. 82.
48 Sama t. lk. 83.
49 Zelenin joon. 18-a, lk. 52; vrd. Manninen Sachk. II joon. 318.
50 Харузина lk. 210; Иваницкій lk. 22.
51 Синозерскій lk. 426 jj.

Mõnes maakonnas on rehi üldisemalt ühendatud sama laia rehalaga ühe katuse alla, kuid leidub kohti, kus rehalat asendab kas päris lahtine või sammaskatusega varjatud peksupõrand [52]. Peaaegu samasuguse kujutluse saab Jaroslavi-Tveri ala rehekultuurist nende andmete põhjal, mis sealt on kogutud vene etnograafilise ekspeditsiooni poolt 1921.—26. a. Ka seal ei ole lahtine või paremal juhul sammaskatusega varjatud peksupõrand sugugi haruldane nähtus [53]. Peale selle leidub aga rehetubasid, millele ainult reheajaks tehakse ajutine õlgkatus varjuks peale [54]. Nende algeliste rehemoodustiste kõrval leidub aga teisi, mis oma põhiplaanilt sarnanevad meie kahekülgruumilisele rehele [55]. Et aga kindla rehalaga rehed vähemalt talurehtedena tähendatud piirkonnaski ei ole kuigi vana algupära, seda näib kinnitavat üks teade 1774. aastast. Teade pärineb Tveri kubermangust, Kašinski maakonnast ja selles öeldakse, et ahjuga köetavaid ja rehalaga varustatud rehtesid *(riga)* olevat omale soetama hakanud küll mitmed mõisnikud, kuid talupoegadeni ei olevat see ehitusviis veel jõudnud [56].

Käesoleva vaatluse seisukohast on eriti huvitavad need andmed, mis käivad Valge-Vene rehtede kohta, kuna ju Manninen just sealses rehes näeb meie elurehe algkuju. On õige, et Valge-Vene alal leidub suuri rehehooneid, millesse tuba — nagu meie rehe juureski — on ehitatud kas kõige nelja või ainult kolme seinaga sisse [57], kuid need moodustavad seal siiski ainult ühe rehekuju, mis teiste hulgas on pealegi haruldane ja nähtavasti ka uus moodustis. Et lahtine peksupõrand ka Valge-Vene alalt pole veel päris kadunud [58], see asjaolu huvitab meid käesoleval juhul vähem. Palju olulisem on märkida, et seal köetav rehi sugugi nii suurt osa ei etenda kui igasugused varjualused ja küünid, mis osalt on määratud ainult vilja alalhoidmiseks enne peksmist, osalt aga ka rehepeksmiseks.

Neid küüne nimetatakse kas *gumno* või *tok*, mis nimetused algupäraselt mõlemad tähendavad kõvaks tambitud peksupõrandat lageda taeva all [59].

---

[52] Синоверскій loc. cit. (ms. olevat seal rehalail kõrged põrandad, missugune erijoon viitab Soome ja Skandinaavia poole).

[53] Артамонов lk. 56, 57; Песселеп lk. 144; Гринкова lk. 166, 167.

[54] Гринкова lk. 166, 167, joon. 114.

[55] Vt. näit. Артамонов joon. 21, 26, 27.

[56] Тр. В. Эк. Общ. XXVI lk. 40.

[57] Vt. näit. Романовъ lk. 94; Косичъ lk. 90 jj., joon. 21; Волковъ lk. 472, 538; Лебедева lk. 51, 56 jj., joon. 62, 63; Manninen Sachk. II lk. 298, 299, joon. 317, 318, 329.

[58] Лебедева lk. 42, 43, 45.

[59] Харузинъ lk. 93, 94.

Köetavaid rehtesid (meie rehetoa vasteid), mida nimetatakse kas *ovin (evnja)*, *oseť (voseť)* või *riga (rei)*, leidub ühes kohas rohkem, teises vähem; osalt on need rehalaga ühes, osalt eraldi ehitatud hooned. Nii kirjutab vene etnograaf Haruzina (1914. a.), et Minski maakonnas rehetube peaaegu ei leiduvatki, sest vili pekstavat kuivatamata suurtes küünides [60]. 1858. a. kirjutab üks kohalik elanik Vilno kubermangust, et seal rehetoaga varustatud rehtesid leidub ainult metsarikastes kohtades, kuna mujal igal pool ainsaks reheruumiks on küün *(stadol)*, kus vilja ilma erilise kuivatamiseta pekstakse [61].

Esitatud teateid Valge-Vene rehekultuuri kohta kinnitab Lebedeva üksikasjalik uurimine, mida ta 1927. a. on toimetanud Minski kubermangus. Oma rehe ülevaate sissejuhatavas osas peab autor tarvilikuks märkida, et rehetuba vaadeldaval alal palju üldisemalt tarvitatakse lina ja kanepi kui teravilja kuivatamiseks [62]. Üldiselt olevat aga rehtesid küla kohta ainult 2—3, mida siis talud kordamööda kasutavat [63].

Üksikasju kõrvale jättes võib autori poolt esitatud reheehitised jagada kolme liiki: 1) rehala (gumno) ilma rehetoata, 2) rehetuba ilma rehalata ja 3) toast ning rehalast koosnev rehehoone [64]. Seejuures jagab autor viimasesse tüüpi kuuluvad rehed veel kaheks alaliigiks: a) rehtedeks, kus tuba ja rehala on ehitatud üksteise kõrvale, ja b) rehehooneiks, kus tuba on ehitatud kolme seinaga rehalaruumi sisse. Kuna viimast liiki rehemoodustised on Eesti elurehele tüübilt kõige lähedasemad, siis pole huvituseta tähendada, et autor on neid märkinud ainult kahes külas, kus neid pealegi peetakse uut tüüpi rehtedeks [65]. Muuseas seegi rehe põhiplaan, mis on esitatud Eesti elurehe valgevenelise algupära üheks tõestuseks, on joonestatud alles 40 aastat tagasi ehitatud (või täiendatud) rehest Minski kub. Bobruiski maakonnas [66].

Esitatud näiteist peaks olema küllaldaselt selgunud, et Venemaal on rehala ja rehetoa ühendus paiguti viimase ajani jäänud võõraks, ja et need ühendused, mis seal leiduvad, ei moodusta mingit kindlat tüüpi, mida ainult mõnele Venemaa osale võiks iseloomustavaks lugeda. Lahtiste ja poollahtiste peksupõrandate

---

60 Харузина lk. 210.
61 Этн. Сборн. III lk. 136.
62 Лебедева lk. 43.
63 Sama t. lk. 70.
64 Sama t. lk. 49, 51 jj.
65 Sama t. lk. 58.
66 Sama t. joon. 62; vrd. Manninen Sachk. II joon. 317.

visa püsimine maa mitmes osas, isegi Põhja-Venemaa karmides kliimaoludes, näitab eriti selgesti, et Vene rehed meie omadega võrreldes on praegugi veel osalt kujunemisjärgus.

Kui nüüd arvesse võtta, et Eestist pole seni leitud ühtki rehalata rehehoonet, ja eriti veel seda, et meie toa ning rehala ühendusest on kujunenud täiesti kindlailmeline rehetüüp, mis juba kaunis varakult on tunginud maa läänepoolseisse osadesse (Saaremaale) välja, siis tundub küll metoodilise vääratusena, kui meie rehetüüpi on püütud tuletada sealt, kus rehalaga rehi on juhuslik ja osalt kindlasti hiline nähtus. Et meie rehetüüp on vana, sellele arvamisele pakuvad tuge veel kronoloogilised andmed: rehalaga rehtesid on Põhja-Eesti mandrilt märgitud juba 16. saj. esimeselt poolelt [67], Saaremaalt 17. saj. esimeselt poolelt (taaniaegsed andmed lk. 150 jj.) ja Ida-Eestist (nähtavasti Laiuse ümbrusest) omame 17.—18. saj. vahemail tehtud täpse reheplaani, mis näitab, et mandri rehetüüp oli seks ajaks juba täiesti välja kujunenud [68]. Neid ajaloolisi andmeid arvesse võttes võib täiesti ühineda Mannineniga, kui ta meie praegu tarvitatava rehetüübi tekkimisaja asetab umbkaudu Eesti keskaja algusse [69].

Eelnenud kriitiliste märkmetega ei taheta aga esialgu veel slaavi mõju võimalust meie rehetüübi kujunemisele täiesti eitada. See mõju saab aga siis küsimusse tulla ainult rehala, mitte toa ja rehala ühenduse juures. On nimelt üsna tõenäone, et meie ja Ida-Läti rehalatüüp (mis sel kujul põhja pool Soome lahte ei esine) on lõppude lõpuks etnograafilises suguluses nende suuremõõteliste viljaküünidega (sageli ühes peksupõrandaga), milliseid tuntakse laial alal lõunapoolsel Venemaal ja Poolas [70]. Kuna nende küünide levikuala ulatub ms. ka Valge-Venesse [71], siis on täiesti võimalik, et ka Eesti ja Läti on varakult sattunud selle lõunapoolse küünikultuuri piirkonda. Kõikide tunnuste järgi on aga selle slaavipärase küüni ja köetava reheruumi ühendamine sündinud siinpool Vene piiri, Ida-Läti või Eesti alal, kust see

---

[67] Brfl. I nr. 1222; Linnus Über d. mat. Kult. lk. 455, 456.

[68] Erixon Eine alte Quelle lk. 920, 921, joon. 2.

[69] Manninen Sachk. II lk. 303, 304.

[70] Vt. näit. Волковъ lk. 537; Moszyński lk. 529 jj.; Manninen Sachk. II lk. 298.

[71] Волковъ loc. cit.; Лебедева lk. 49, 51, 60 jj., 65 jj., joon. 72 jj.

täiendatud rehehoone siis hiljemini teatavaile slaavi-aladele on tagasi tunginud. Et Vene rehalaga varustatud rehi on just läänepoolset algupära, seda näitab juba selle levikupiirkond Läänemeremaade lähimas naabruses, kuid teatavat tuge pakuvad sellele oletusele ka Vene rehtede nimetused. Kui venelased algsoome ajal oma rehe nimetuse *ovin* vahetasid *riga* vastu, siis tähendas see nimevahetus ka tegelikku muudatust rehe-ehituses: tuli tarvitusele põrandapealse küttekoldega rehi. Kui aga *riga* hiljemini mitmel pool Lääne-Venemaal asendati eesti laensõnaga *rei (reja)*, siis peab tahtmatult järeldama, et uue nimega hakati omakorda märkima mingit täielikumat rehe-ehitist. Ja siin ongi kõige lähedasem oletus, et see uus rehi oli eestipärane rehalaga ühendatud ehitis. Peale selle tuleb aga lahtiseks jätta veel teine võimalus, et köetav rehi Valge-Vene piirimaadele on esmakordselt tunginud alles Läänemeremaadelt, ilma et seal enne *ovin-* või *riga*-nimelisi rehtesid üldse oleks tuntudki. Niisuguse arvamuse poolt räägib eelpoolmärgitud tõsiasi, et köetav rehi veel mõne aastakümne eest Valge-Venes oli paiguti tundmatu või harvaesinev nähtus (lk. 166); järelikult ei saa seal siis olla ka nii vana rehekultuuri, nagu seda kohtame Põhja-Venes ja soome sugu rahvaste juures [72].

Nähtavasti ei ole aga eespool venepäraseks nimetatud suur rehala olnud ainus ehitisetüüp, millega Idabaltikumi reheehitisi on täiendatud. See laiamõõtmeline rehala on vaidlematult peaosa täitnud Eesti ja Ida-Läti rehtede kujunemisel, kuid nagu nägime, muutub selle mõju juba Põhja-Läti elurehtede piirkonnas küsitavaks (vrd. lk. 159). Kui sealsete elurehtede puhul veel võiks tekkida kahtlus, et need vastavalt otstarbele ümbritsevad aganikuruumid oleksid kaotanud, siis näitavad ometi Lääne-Kuramaa rehed, mida elamuks kunagi pole kasutatud, et Vene rehalatüüp ei ole Läti maa-alal suutnud rannikuni tungida. Tänapäeval

---

[72] Paiguti kannabki reheehitis Valge-Venes (või ka mujal Lääne-Venemaal) nimetust *gumno* (= küün, rehala), vaatamata sellele, et rehi ise on küttekoldega — asiolu, mis näitab, et küünikultuur seal on olnud primaarsem ja tugev (vt. näit. Романовъ lk. 93; Харузина lk. 211; Этн. Сборн. III lk. 136; Синозерскій lk. 426).

on nimelt kogu Lääne-Kuramaal, Liivi rannikult kuni Leedu piirini, kasutamisel rehed, millel tuba ja rehala on täiesti ühelaiused ja sageli on need ruumid ka ühekõrgused [73]. Kui arvesse võtta veel seda, et sama rehekuju on täiesti üldine ka meie rannarootslaste [74] juures (kus rehte pole elamuks kasutatud ja kus see selletõttu on saanud püsida algupärasel kujul) ja endisel rootsi asustusalal Hiiumaal [75], siis selgub, et siin on tegu reheehitisega, mis Eesti-Läti piirides on omane kogu Läänemere rannikualale. Selle pika levikuala katkestab ainult Saaremaa, kuid nagu eespool selgus, ilmneb sellegi läääneranniku elurehtede juures tunnuseid, mis näitavad, et Saaremaa kuulub osalt selle läänepoolse rehetüübi mõjupiirkonda.

Kui võtta lõpuks Eesti-Läti reheehitised tervikuna, vaatamata sellele, kas need on pärit maa lääne- või idaosast, ka siis leidub nende juures ehituslikke iseärasusi, mis Vene rehtedele on võõrad. Need üksikasjad näitavad, et siinsel rehekultuuril on omapärane areng seljataga.

Agana- või õleladu rehala otsaseinas ei ole tuntud üksi Saaremaal, vaid seda võib leida üsna üldiselt Mandri-Eesti [76], Läti [77] ja rannarootsi [78] rehalate juures. Kuna see ruumijätk näib puuduvat Vene reheehitistes, kuid ilmneb juba ürgvana ehitisena Soome rehtede juures [79], siis näib siin olevat tegu vana algsoome-balti ühisvaraga, mille algupära aga veel uurimist nõuab. Teine lisaruum, mille kohta seni kindlaid andmeid leidub ainult Eestist ja Lätist, on Saaremaa elurehe kirjeldusest hästi tuntud tuulirehala [80]. Eestis on tuulirehala nähtavasti juba vana, sest peale Valjala pastor Schmidti (lk. 111) märgib selle olemasolu juba ka Hupel 1777. a., tõenäoselt Eesti mandrilt [81]. Hupeli kirjeldusest võib pealegi nii aru saada,

---

[73] Autori tähelepanekud 1937. a.; vrd. Materiali I tahv. 15, 16, III tahv. 7, 9, 10.

[74] Autori tähelepanekud Vormsis, Noarootsis ja Ruhnus; Klein joon. 10, 46 (Ruhnu).

[75] Ederberg Hiiumaa joon. 66.

[76] Manninen Sachk. II lk. 238, 239, joon. 197, 198, 202, 203, 207, 235, 240, 243.

[77] Kundziņš Dzīvoj. rija korduvad näited alates joon. 11; Bielenstein joon. 51.

[78] Klein lk. 136, joon. 9, 10, 46; autori omad tähelepanekud Noarootsis ja Vormsis.

[79] Heikel lk. 156, joon. 156; Vilkuna V-SK lk. 41.

[80] Materiali III tahv. 10; Kundziņš Dzīvoj. rija joon. 33.

[81] Hupel TN II lk. 294, 301, tahv. III.

et tuulirehala oli tol ajal nii talu- kui ka mõisarehtede juures üsna üldiseks nähteks. Nagu 1935. a. ERM-i korrespondentide kaudu saadud andmed näitavad, tuntakse tuulirehalat peaaegu üle kogu Eesti mandri, eriti aga selle kesk- ja lõunaosas [82]. Niipalju kui võib kasutada olnud läti ainestiku põhjal otsustada, ei ole tuulirehala esinemine seal nii üldine ega järjekindel. Kas tuulirehalat ka Leedus on kasutatud, selle kohta puuduvad esialgu kindlad andmed; seal tuntakse küll meie tuulirehalale vastavat pöördust, kuid esialgsed andmed osutavad sinnapoole, et seda ruumi on kasutatud muuks otstarbeks (aganikuks ja tööriistade kuuriks) [83]. Nii võib seniste andmete põhjal ainult seda öelda, et tuulirehala on üks ühendavaid lülisid Eesti-Läti rehehoone kujunemises, mida mujalt seni samaotstarbelise ehitusena pole märgitud.

Neile üksikasjadele võib tulla veel lisa, kui kord ka Läti rehed on üksikasjalikult läbi uuritud.

3. Tuba rehe- ja eluruumina.

A. Suurus ja siseehitus.

Rehetoa iseloomustamiseks olgu kõigepealt esitatud mõningad arvud selle ruumi suuruse kohta. Toa põrandapinna ulatus ei ole mingi kindel suurus, vaid mitmesuguseist tegureist olenevalt on kõikuvused kaunis tunduvad. Ses suhtes on oma mõju avaldanud mitmesugused majanduslikud ja sotsiaalsed olukorrad (pere suurus), elatusviisid oma erinõuetega, ehituspuude kergem või raskem kättesaadavus ja lõpuks ka kogu hoone ruumiline jaotus. Kuna eespool esitatud taaniaegsed andmed mõnede Kesk- ja Ida-Saaremaa taluhoonete kohta sisaldavad ka tubade mõõteid, siis pole huvituseta neid siinkohal hilisematega võrrelda. Lk. 150 jj. esitatud taaniaegsete talude tubade mõõdud on meetrimõõdustikku ülekantuna (1 süld = 1,8 m) järgmised [1]:

1) Karja, Puialle Tonniesz: 10,80 × 7,20 (= 77,76 m²)
2) „ Körge Tönniesz: 5,40 × 5,40 (= 29,16 m²) [2]

---

[82] KV 25 p. 1 korduvad teated.

[83] Autori tähelepanekud Šiauliai ümbruses 1937.

[1] Kui ühel talul nimekirjas esineb kaks rehte, siis on neist siin arvesse võetud esimene, mis tõenäoliselt oli elurehi.

[2] Selle talu toal on antud ainult pikkus 3 s. (= 5,4 m); nähtavasti oli siis laius sama suur, kui seda ei peetud tarvilikuks eriti märkida.

3) Valjala, Matze Hannusz: 7,20 × 5,40 (= 38,88 m²)
4) „ Felcke Peter: 7,20 × 5,40 (= 38,88 m²)
5) „ Lilpe Hannusz: 5,40 × 4,50 (= 24,30 m²)
6) „ Sander Haucke Michell: 5,40 × 4,50 (= 24,30 m²)
7) „ Walli Laso: 4,50 × 4,50 (= 20,25 m²)
8) Pöide, Köwerda Matt: 7,20 × 7,20 (= 51,84 m²)
9) „ Tidlo Jack: 4,50 × 4,50 (= 20,25 m²)
10) „ Törwa Herm: 3,60 × 3,60 (= 12,96 m²).

Kahjuks pole selge, kas ülaltähendatud mõõdud on võetud seest- või väljastpoolt tuba. Vahe, mis mõõtmisviisist oleneb, saab aga kõige enam olla 60 cm iga seina pikkuse kohta (= kahe tugeva seinapalgi jämedus).

Eelnevale võrdluseks olgu toodud kümne 18. ja 19. sajandil chitatud talutoa mõõdud, mis on võetud hoone seestpoolt. Näiteiks on valitud järgmised aastanumbriga märgitud toad, mis on reastatud vanuse järjekorras:

1) Anseküla, Tatterselja metsavahituba (ehit. 1705): 5,70 × 4,30 (= 24,51 m²)
2) Kihelkonna, Leedri, Roosi[3] (ehit. 1771): 7,05 × 5,57 (= 39,26 m²)
3) Mustjala, Võhma, Kuidu (ehit. 1801): 8,50 × 6,30 (= 53,55 m²)
4) Kihelkonna, Kõruse, Säädja (ehit. 1822): 6,50 × 5,40 (= 35,10 m²)
5) Pöide, Levala, Hindreku (ehit. 1826): 7,00 × 5,80 (= 40,60 m²)
6) Kihelkonna, Koimla, Leemeti (ehit. 1831): 8,20 × 6,20 (= 50,84 m²)
7) Jaani, Tagavere, Petsi-Tõnu (ehit. 1842): 6,50 × 6,00 (= 39,00 m²)
8) Kihelkonna, Viki, Mihkli (ehit. 1843): 7 × 7 (= 49,00 m²)
9) Mustjala, Võhma, Angestu (ehit. 1846): 7,50 × 7,00 (= 52,50 m²)
10) Pöide, Liigalaskma, Sassi (ehit. 1864): 6,50 × 5,80 (= 37,70 m²).

Neid kaht arvuderida vaadeldes selgub, kuivõrd vahelduv on toa põrandapinna suurus alati olnud: taaniaegsete mõõtude järgi kõigub see umbes 20—77 m² ja hilisemate juures 25—54 m² piires.

Rehetoal on sajandite kestel olnud rööbiti täita kaks peaülesannet: olla rehehooneks ja samal ajal ka elamuks. Eriti selgesti tuleb see kaksikolu nähtavale rehetoa siseehituses, kuna tuba on just selleks tuumikuks, mis köetava ruumina oli paratamatult tarvilik nii rehetegemiseks kui ka elamiseks.

Juba elurehe ruumikujunduse vaatlusel selgus, et tuba Saaremaa suuremas osas on algselt kõrvalruumidega võrreldes märksa

[3] Kohanimetustest esinevad järjekorras: khk., kl., tl.

kõrgem; veel hiljem, kui külgruumid elamise huvides toaga ühendati, säilitas toa keskosa oma endise kõrguse. Säärane ehituslik iseärasus, mis hoone katuse alla viimisel tegi liigenduse muude ruumidega eriti keerukaks, on võinud meie päevini püsida ainult seetõttu, et tuba kasutati ka viljakuivatamiseks. Kui välja arvata Edela-Saaremaa elurehed oma suhteliselt madalate tubadega (vrd. lk. 115), siis on Saaremaa rehetubade keskmiseks kõrguseks 3—3,2 m [4]. Sellest kõrgusest jääb allapoole reheparsi 1,8—2 m, missugune ruumiosa moodustabki elutoa kitsamas mõttes. Ülejäänud ruumi — pealpool parsi — kasutatakse tegelikult ainult rehe ja puude kuivatamisel, ja paiguti kannab see ruumiosa ka erinimetust — *toa-* e. *rehelõhn* [5], *rehe-* [6] e. *suitsukast* [7]. Kui tuba on liigtoaline, siis on toa alumise poole ja lõhna piiriks ikka see joon, kus liiglagi toa seinas moodustab sissepoole küündiva nurga. Nii tähistab *lõhna* nimetus neil juhtudel ühtlasi ka kitsamat toaruumi osa.

Toa laiendamine aganikkude arvel on sündinud kindlasti eluruumi avardamistarbest ja seetõttu tuleb liigtubade moodustisi pidada just üheks elurehe iseloomustavaks jooneks. Toad, millel liigtuba puudub, on säilitanud niisiis puhtamalt algupärase reheruumi iseloomu.

Reheparsi kannab kummaski otsas üks tüseda seinapalgi jämedune tala *(partepaar)*. Kihelkonna-Sõrve tubades, kus ahi asetseb pikuti, jooksevad need paarid mööda toa otsaseinu — s. t. esiseinast tagaseina; igal pool mujal aga, kus ahjuasend on hoone suhtes ristipidine, asetsevad parte kandetalad toa külgseintega rööbiti (vrd. joon. 114, 117). Kui tuba on liigtoaline, siis on ka talad liiglaega ühel tasemel, või mõnikord sellest ainult parte jämeduse võrra madalamal. Vastavalt kandetalade suunale on endastmõistetavalt ka parte asetus Kihelkonna-Sõrve rehetubades vastupidine kui igal pool mujal Saaremaal (vrd. joon. 85, 86).

Parred on umbes 10 cm jämedused ümmargused puud, mis taladel on paigast teise tõugatavad. Reheajal moodustavad nad aluse, millele viljavihud asetatakse ahtmete kaupa kuivama. Ühe rukkiahtme alla võetakse

---

[4] Kõrgeim tuba, mis seni mõõdetud, oli 3,9 m (Kõinastu laid).
[5] Mustjala, Karja, Pöide, Muhu (vt. KV 25 p. 5 korduvad teated).
[6] KV 25: lk. 835 Kärla; lk. 1475, 1551 Karja.
[7] KV 25 lk. 413 Karja.

harilikult ikka paarisarv parsi (2 või 4), ainult mõnel pool Lääne-Saaremaal ahetakse ühe parre kaupa. Kui rehi on kõik üles ahetud, siis on sellega ka parred jagatud üle toa laiuse ahjukülje ja vastasseina vahel. Oleneb toa laiusest, kui palju parsi käibel on, harilikult kõigub nende arv 12 ja 18 piirides. Tarviduse järgi on partele lisaks kasutatud ka peenikesi abiparsi, mis on asetatud põigiti ahju koldeesise põrandapinna kohta, otstega esimesele parrele (joon. 85).

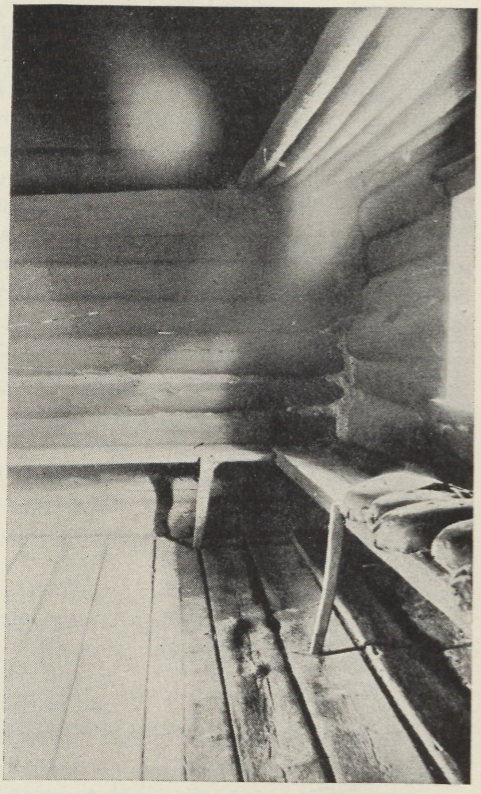

Joon. 122. Sõrve toa pinkide nurk. Üleval näha reheparred, nii nagu need asetsevad rehtede vaheajal. Jämaja khk. ja kl.

Pärast rehtede aega, kui tuba on tahmast puhastatud, lükatakse parred kahes rühmas tihedasti üksteise vastu, nii et neile saab asetada kuivama kütte- ja tarbepuid [8]. Üks rühm parsi saab oma asendi umbes toa keskele või keskjoonest vähe ahju poole, teine vastu rehalaseina (Kihelkonna-Sõrve alal vastu esimest külgseina, vrd. joon. 122). Säärane parte rühmitamine talveajaks oli muuseas selles mõttes kasulik, et see võimaldas küünlalühtreid *(küünlapiipe)* või lampe riputada just neisse kohtadesse, kus asetses talu söögilaud ja kus tehti õhtusi käsitöid: seinapoolne parterühm käis üle söögilaua, ja keskmiste parte alla kogunes pere oma õhtusteks töödeks. Lühtri või lambi lakke riputamine oli rehetubade suure kõrguse tõttu raskendatud. Kihelkonna-Sõrve piirkonnas, kus leidub madalamaid tube, on parred mõnikord talveks toast hoopis välja viidud.

---

[8] Vrd. VA I 3 (5) lk. 387 Muhu.

Normaalselt on parte kandetalad juba hoone ehitamisel tapitud oma kohale, otstega seinapalkide vahele. Kui seesugused kindla asendiga talad osutuvad elamisolude jaoks liiga madalaks, siis tõstetakse parreotsad pärast rehtesid kandetalade peale asetatud pakkudele, või asetatakse neile pakkudele omakorda erilised *varupaarid*, mis jäävad niisiis parte aluseks [9]. Kui aga paarid on asetatud liiga kõrgele, nii et pikk rukis parte ja lae vahele ei mahu, siis riputatakse reheajaks kas väädi, köieotsa või keti abil kummagi tala alla parajasse kõrgusse *varupaar*, mille peale asetatakse parte otsad [10]. Mõnel pool on varupaarid oma kohale talade alla asetatud toeharkide abil [11]. Muhus oli võimalus näha üht tuba, mille esiseinas leidus kaks püsivat kandetala — üks *(kasupaer)* madalamal ja teine kõrgemal. Reheajal asetati parte otsad esimesele ja talveks teisele. Tagaseinas oli ainult üks tala, kuid seda võis soovi järgi — vastavalt õnardatud asemes — ülespoole tõsta (joon. 123). Samasuguseid tõstetavaid talasid tuntakse tänapäeval ka mujal Saaremaal.

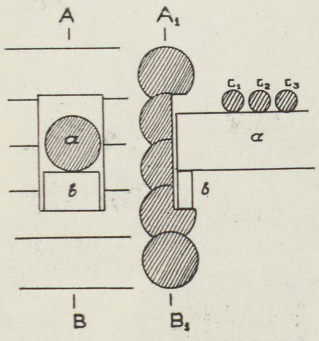

Joon. 123. Reheparte kandeseadis (skeem). AB — sein, a — kandetala, b — puutükk, millel lasub tala, c — parred.

Vanemal ajal on olnud tube, mille kandetalad lasusid üldse postidel või harkidel. Nii teatatakse Anseküast, et seal on tarvitatud paaride aluseks kahesuguseid poste: reheajal on olnud kasutusel lühemad, talvel aga, kui tuba jäi ainult elamise otstarbeks, pikemad postid [12]. Samasugune teade on tulnud ka Pühast [13]. Postidele või harkidele toetatavaist paaridest kõnelevad ka mõned teised teated, kuid nende vastuseist ei selgu, kas poste (resp. harke) kasutati eespool kirjeldatud varupaaride paigutamiseks või olid need toeks tavalistele partepaaridele [14].

Peale reheparte leidub toas veel paar õrsi, mis paiguti kannavad ka *parte* nimetust (Anseküla, Kärla, Mustjala), kuid mille asetus ja otstarve on partest siiski erinev. Need nn. *piirualu-* e. *algude õrred* (ka *lihaõrred*) on paigutatud ahju kohale alati paarikaupa, ja nagu juba nimetusest selgub, on neid vanemal ajal

---

9 Vrd. KV 25 p. 3 teateid kõigist khk-dest peale Anseküla, Püha, Valjala ja Jaani.

10 Vrd. KV 25: lk. 135, 145, 423, 1381 Karja; lk. 1311 Muhu.

11 KV 25 lk. 413 Karja.

12 KV 25 lk. 1347.

13 KV 25 lk. 1415.

14 KV 25: lk. 1569 Anseküla; lk. 1373 Kaarma; lk. 559 Karja; lk. 1371 Pöide.

kasutatud peamiselt piiruhalgude kuivatamiseks ja liha suitsutamiseks.

Õrte asetuse poolest võib tänapäeva Saaremaa jagada kahte suurde piirkonda, mille kõrval leidub väikese levikusaarekesena isegi kolmas. Jämajas, Kihelkonnal, Karjas, Jaanis, Pöidel ja Muhus on üldisemalt tarvitusel õrred, mis jooksevad kõrgel lae all pikuti üle ahju ühest toaseinast teise. Et nii pikkadel õrtel oleks küllalt kandvust, selleks on need tehtud 15—20 cm jämedustest palkidest. Õrte kaugus laest on 40—50 cm ja umbes sama suur on ka nende vahe. Mustjalas, Kärlal, Kaarmal ja Pühas on

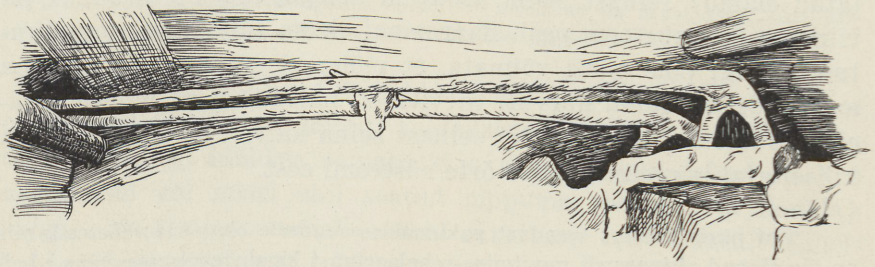

Joon. 124. Juurekontsudega piiruõrred. Mustjala, Panga.

ülekaalukalt tarvitusel umb. reheparrejämedused lahtised õrred, mis toetuvad ühe otsaga ahjukummile ja teisega vastavaisse asemeisse toaseinas. Neid õrsi tuntakse ka eelpoolmärgitud kihelkonnis, kus on tarvitusel seinast seina käivad õrred, kuid siiski harva. Mõnikord võib isegi näha tube, kus mõlemad õrred on samaaegselt tarvitusel: üleval seinast seina jooksev õrte paar ja sellest allpool paar lahtisi. Esimesil suitsutatakse harilikult liha, kuna teised on põletispuude kuivatamiseks.

Vahetult ahjule toetuvad õrred ainult siis, kui ahjukumm on küllalt kõrge. Kui ahi on madal, siis asetatakse õrte otste alla jäme pakk või koguni paar säärast pealistikku. Mustjalas võib sageli näha õrsi, mille otsad lasuvad ahjukummile asetatud neljajalgsel pukil, mõnikord on ka õrte tüveotsa jäetud kaheharulised juurekontsud, mis jalgadena toetuvad ahjukummile (vrd. joon. 124). Manninen i uurimisretkel 1923. a. on Ansekülas tehtud ühe vana elurehe plaan, millest selgub, et seal toa õrred, mis

oma jämeduselt meenutavad seinast seina jooksvaid õrsi, lõpevad küll umbes ahjukummi kohal, kuid toetuvad seal toa ja kambri seinast läbiulatuvale põikpalgile (vrd. joon. 93).

Kumb kirjeldatud õrteseadiseist on vanem, seda on üksi Saaremaal säilinud ehitisainestiku põhjal raske otsustada; mandrilt saadud teated on aga võrdluseks ebatäpsed ja puudulikud [15]. Kui seda tõsiasja arvesse võtta, et ahjule toetuvad õrred on muuseas väga järjekindlalt tarvitusel Mustjala tubades, mis muis ehituslikes üksikasjus on säilitanud palju vanaaegset, siis võiks oletada, et ka siinne õrte süsteem on vana. Teiselt poolt leidub aga üksikuid vanu tube (näit. Kihelkonnal, Leedri-Roosi 1771. a. ehitatud elamu) seinast seina asetatud õrtega, mis näitavad, et ka viimane õrte süsteem peab Saaremaal olema juba kaua aega tuntud. Kuigi pole päris võimata, et mõlemat süsteemi õrred juba aastasadu on olnud kõrvuti tarvitusel, näivad ometi mõned asjaolud osutavat sinnapoole, et seinast seina käivad õrred on paiguti hilisel ajal taandunud teise õrte süsteemi eest.

Üht päris kindlat tõendust pakuvad seesugusele oletusele rehetoad, mis on üle elanud ahjuasendi muutmise rehalaseinast kambripoolsesse seina. Leidub üksikuid näiteid, kus endiste seinast seina käivate piiruõrte asemed on näha toaseinte rehalapoolses otsas, kuid ahi, mis tänapäeval asetseb kambriseina ääres, on varustatud kummile toetuvate õrtega. Neil juhtudel on niisiis algupärased õrred endiselt ahju kohalt (rehalapoolsest seinast) kaotatud ja uue ahjuga tarvitusele võetud teine õrte süsteem. Niisugune talitusviis on täiesti mõistetav, kui võtta arvesse, et seinast seinani asetsevaid raskeid õrsi sai kindlalt oma kohale asetada ainult seinte ehitamise ajal. Kui aga õrte asendit ahju ümberpaigutuse tagajärjel tuli vanas toas muuta, siis oli ainsaks võimaluseks tarvitusele võtta kergesti paigale asetatavaid lahtisi õrsi. Kui uus õrte süsteem oli sel põhjusel kord juba tarvitusele võetud, siis võis see harjumuse tõttu päranduda ka uude tuppa, mis ehitati vana asemele. Peale muu tuleb veel arvesse võtta, et endised tugevad piiruõrred oma pärismõtte sest ajast üldse on kaotanud, kui piiru asemele võeti tarvitusele lamp.

Teiseks näib, et just seinast seina käivate õrte tekkimiseks oli rehetoas erilisi eeldusi, ja nimelt parteseadise lähedase eeskuju tõttu. Ei ole ju par-

[15] ERM-i poolt on muu hulgas välja saadetud vastav küsimus, millele vastuseid on üle maa (KV 25 p. 4). Teateid on nii üht kui teist laadi õrte kohta, kuid 1938. a. kevadel Kagu-Eestis neid andmeid kontrollides selgus, et suur osa vastajaid ei ole küsimusest õieti aru saanud ning on andnud seetõttu ebatäpseid teateid. Seega on tähendatud materjali kasutamine veel varajane.

red lõppude lõpuks midagi muud kui eriotstarbelised õrred, mis samuti nagu piiruõrredki ulatuvad üle toa laiuse seinast seina. Oletus, et piiruõrred oleksid tekkinud reheparte eeskujul, muutub päris tõenäoliseks, kui arvesse võtta paar vaheastet, mida on võidud tähele panna mõnedes Mustjala rehetubades. Nimelt leidub sealseis metsakülades (Tuiu, Kugalepa jne.) rehetube, kus piiruõrred sel kujul üldse puuduvad, nagu neid eelnevas on kirjeldatud. Nende aset täidavad paar harilikku rehepart, mis talveks lükatakse ahju kohale, kus need aga kannavad siis nimetust *seisuparred*. Mõnikord on seisupartele antud isegi muudest partest kõrgem asend: ühte seina on parreotste jaoks tehtud augud, kuna teised otsad toetuvad vastasseina palgi küljekumerusele. Reheajaks võetakse seisuparred omalt kohalt ja asetatakse teistega koos viljaahtmete alla. Seisuparte kõrgem asend on seletatav kahe põhjusega: säärasena olid parred süttimisohust kaugemal ja laealuses soojas õhus kuivasid nende peale laotud piiruhalud kergemini. Lõpuks meenutatagu ka seda, et piiruõrsi mõnes kohas — muuseas ka Mustjalas, kust kirjeldatud vaheastmed on pärit — nimetatakse *parteks*.

Kolmanda liigina tulevad küsimusse eelmistega võrreldes peenikesed õrred, mis põigiti seatakse ahjukolde kohale lae alla. Õrte tüveotsad lüüakse seinapalkide vahele, kuna teised on kas naelutatud või nööri abil seatud rippuma toalae (või laetala) külge. Neid on suuremal määral tarvitusel leitud ainult Kihelkonna-Sõrve piirkonna tubades (vrd. joon. 85, 125).

Ühest kirjalikust teatest võib nii aru saada, et Sõrves on peale tavaliste sirgete ristõrte tarvitatud ka reejalasekujulisi, mis oma kõverate otstega olid löödud laetala külge [16].

B. Tüübiline sisustus.

Rehetoa sisustusest kõneldes on jällegi põhjust kõigepealt peatuda Edela-Saaremaa elamu juures, kuna see on säilitanud palju säärast, mis mujal on kadunud või ainult katkendlikult püsinud. Sealsest elurehest sisustuse mõttes rääkides tuleb aga eriline rõhk panna Sõrvele, kuna just seal on kõige alalhoidlikumalt kinni peetud vanast sisustusest, ja seda isegi veel siis, kui rehetuba oli vahetatud kambrite vastu. Mujal Saaremaal tähendab aga pereelu keskuse kambrisse nihkumine harilikult ka vanast elukorraldusest loobumist.

[16] KV 25 lk. 519 Jämaja. Ise olen neid tähele pannud ainult ühes Lõuna-Kihelkonna saunas.

Sõrve rehetoa tüübilise sisustuse moodustavad nimelt kaks pikka seinapinki. Need pingid kohtavad oma otstega alati selles toa esiseina nurgas, mis asetseb diagonaaljoonel vastu ahjukollet (vrd. joon. 122, 125). Kui ahi asetseb vastu rehalaseina, siis on pinkide nurk kambripoolses toanurgas; on aga ahi kambripoolses seinas, siis jooksevad pingid toa rehelapoolses nurgas kokku. Kahe seinapingi nurgas on söögilaud, otsaga akna poole [17]. Aken, mille

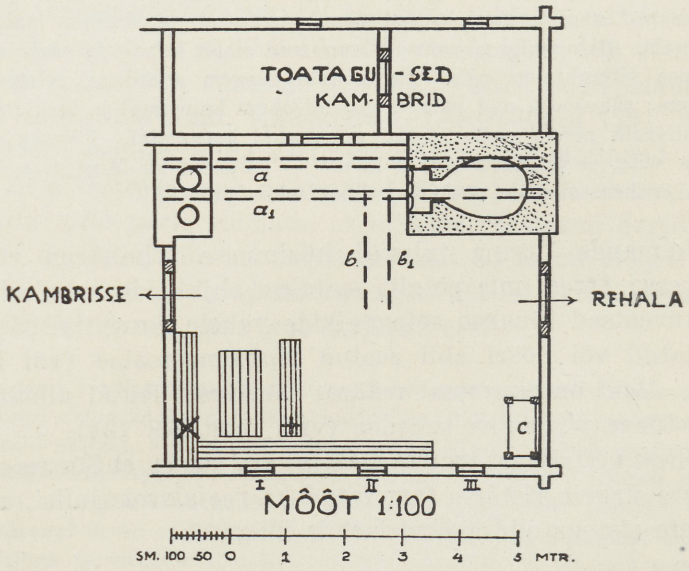

Joon. 125. Sõrve toa siseseadeldus. Jämaja. a — piiruõrred, b — peened põikõrred, c — säng; I — *renniotsa* aken, II — keskmine aken, III — *vanaisa (vanaema)* aken; × — pereisakoht söögilauas, + — pereemakoht söögilauas.

alla laud oma otsaga ulatub, kannabki traditsionaalselt nimetust *renniotsa-* e. *rennitagune ake* (*rend* = söögilaud [18]). Esimene koht laua taga nurgas (nn. *rennitagusel pingil*) kuulub pereisale (resp. peremehele), järgmine vanemale pojale (noorperemehele); laua toapoolses ääres, lahtisel pingil istub otse vanaperemehe vastas pereema ja tema kõrval muu naispere (vrd. joon. 125). Täp-

[17] Vrd. KV 25: lk. 521, 1383 Jämaja; lk. 1477 Anseküla; lk. 243, 1394 Kihelkonna.

[18] Vrd. Saareste Leks. lk. 200.

selt samasuguseks on kujunenud seinapinkide ja söögilaua paigutusviis u u e s t o a s (resp. otskambris). Kuna selle ruumi toapoolse esiseina nurka avaneb välisuks, siis on nurkpingid ühes söögilauaga saanud omale püsiva koha esi- ja otsaseina nurgas. Nagu toas, nii jääb kambriski söögilaua otsa kohta üks esiaken (vrd. joon. 125). Säärast söögilaua nurga paigutust ei leidu nii täielikul kujul enam kusagil mujal Saaremaa rehetubades, kuid söögilaua tüübiline asend, diagonaaljoonel vastu ahjukollet olevas toanurgas, ja igandlikud jäljed seinapinkidest lasevad siiski oletada, et see kunagi on olnud üle saare tuntud.

Et söögilaua asendit toas õieti mõista, selleks tuletatagu meelde, et toaahi asetseb muudes Saaremaa tubades kas rehala- või kambripoolses seinas, koldega esiseina poole. Vanemais tubades oli esiseinas kaks akent, millest üks nn. *kolde-* (harvemini *koldeesine* [19]) e. *ahjuesine ake* valgustas ahjuesist toaosa, kuna ahjust kaugema akna alla ulatas oma otsaga söögilaud. Viimane kannab seetõttu nagu Sõrveski veel nimetust *renni-, renniotsa-* e. *söömalauaake*. Seega olenes siis ahjuasendist, kas söögilaud sai omale koha otskambri- või rehalapoolsesse toa esinurka. Kuna ahi juba pikka aega on olnud üldiselt vastu kambriseina, siis on traditsionaalseks söögilaua kohaks kujunenud toanurk vastu rehalat, missuguses asendis võib lauda näha peaaegu igal pool, kus veel rehetoas elatakse (vrd. joon. 62) [20].

Peale söögilaua iseloomuliku asendi on samas toanurgas säilinud jälgi ka kunagistest seinapinkidest. Kärlalt ja Kaarmalt ei ole mälestus tüübilistest nurgapinkidest veel täiesti kustunud [21], mujal Saaremaal on aga senikogutud andmeil osalt tänaseni alal hoidunud ainult üks pingipool, nimelt see, mis oli kinnitatud rehalaseina külge, pikuti söögilaua taha. Tähendatud pinki kutsutakse harilikult *rennipink* e. *rennitagune pink* [22], kuid paiguti

---

[19] Vrd. KV 25 p. 10 korduvad teated kogu Kesk- ja Ida-Saaremaalt. Iseloomustaval viisil puuduvad selle nimetuse kohta teated Kihelkonna-Sõrve elurehtede piirkonnast, kus a h j u k o l l e tõepoolest ka aknavalgustuse eest k õ r v a l e j ä ä b (ahju pikutine asend!).

[20] Vrd. KV 25 p. 12 korduvad teated Kesk- ja Ida-Saaremaalt.

[21] KV 25: lk. 1420 Kärla; lk. 1374 Kaarma.

[22] Vrd. KV 25: lk. 680 Kaarma; lk. 137 Karja; lk. 1255 Valjala; lk. 1261 Pöide.

ka *suurpink* [23], *koigas* [*pink*] [24], *lai pink, tagaküljepink* e. *nari*. Tavalisesti oli see lahtisest pingist laiem (laius 45—50 cm), mitmest lauast kokku löödud, ja vanemal ajal varustatud ümmarguse äärepuuga. Pink lasus kahel kandepuul, mis olid otstega löödud toaseina; ainult esiserva all oli kaks jalga. Paarist kohast Lääne-Saaremaal (Kihelkonnalt ja Mustjalast) on saadud teateid, et see pink oli tehtud jämedast lõhutud puutüvest, mille pealmine pool (istepind) oli õõnestatud lameda küna kujuliseks. Kas säärased pingid olid aga äärtpidi seina külge kinnitatud, on küsitav; seni on leitud ainult üks künakujuline pink, ja see oli nelja jalaga (joon. 126). Viimast on kasutatud rennitaguse pingina, kuid perekonnatraditsiooni järgi on sellel nülitud ka hülgeid.

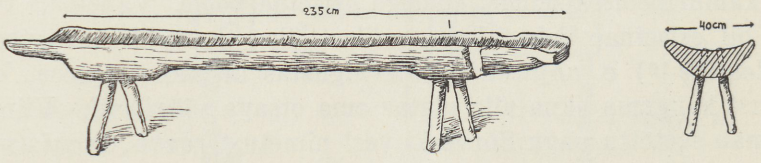

Joon. 126. Lauatagune pink. Mustjala, Panga.

Seinapingi eriline laius ja kuju on seletatav sellega, et pinki kasutati peale istumise ka magamiseks. Alatise magamisasemena on seda kasutatud küll harva, kuid ajutise puhkepaigana on pink tuntud üle maa. Nii on peremees teinud seal oma lõuna- või videviku-uinakut [25], sinna on pandud öömajalised magama [26] ja mõnikord on seda voodite puudusel kasutanud magamisasemeks ka karjalapsed või sulased [27]. Pingile kui magamisasemele osutab ka nimetus *koigas*.

Palju järjekindlamalt kui lauatagune seinapink on tänapäevani alal hoidunud väike nurklaudi *(laudu)* toa söögilaua nurgas, mida vanemal ajal kasutati piibli või lauluraamatu, nüüd aga igasugu tarbeasjade panipaigaks. Mõnikord on seda riiulit asendanud väike raamatukast seinapingi otsal, millele lamades oli mõnus pead nõjatada.

---

[23] KV 25 lk. 1381 Karja.
[24] KV 25: lk. 415 Karja; lk. 1415 Püha; lk. 1250 Muhu.
[25] Vt. näit. KV 25: lk. 1016, 1017 Karja; lk. 93 Pöide.
[26] KV 25: lk. 1424 Anseküla; lk. 983 Kärla; lk. 137 Karja.
[27] KV 25: lk. 983 Kärla; lk. 566, 1016, 1017 Karja.

Pere istumise järjekorras pole mujal Saaremaal enam säilinud nii kindlaid traditsioone kui edelas, kuid üksikud mälestuste katkendid lubavad oletada, et see järjekord on siin olnud sama, mis viimaksnimetatud piirkonnas. Üldiselt on teada niipalju, et lai seinapink oli meeste istmeks, kuna laua teinepool ääres lahtisel pingil või toolidel istusid naised.

Iseloomustuseks olgu toodud ühe ERM-i kaastöölise kirjeldus, kus öeldakse, et laua taga oli lavataoline lai pink; „selle peal istusid söögiajal isased (meespere)... kuna emased (naised) laua ees toolidel istusid ja nende vahel sõi püsti seistes peenpere“ [28]. Ühelt Jaani khk. vanaperemehelt 1937. a. lauasistumise järjekorra kohta andmeid pärides sain järgmise vastuse: „Isa istus söögilaua taga toanurgas, tema vastas üle laua pereema; kes *alamad* olid, istusid nendest laua otsa pool *(alamal)*. Pere väimees, kui see külla tuli, viidi *pealauda* istuma.“ Nagu sellest kirjeldusest selgub, tähendas *pealaud* kohta peremehe kõrval, ja säärasena on see nimetus tuttav ka mujal Kesk- ja Ida-Saaremaal. Ainult Pöidel mäletati pealaua kõrval veel teist nimetust *aulaud*: kui tuli meeskülaline, siis pandi see *aulauda*, s. t. peremehe kohale lauatagusesse nurka istuma, kuna peremees ise võttis istet külalise kõrval. Peale selle tuntakse aga laua aknapoolse osa nimetusena veel *ülemine ots* (peremees istub *ülal otsas*) vastandina alumisele otsale, mis on pööratud toa poole. Missuguses järjekorras aga muud perekonnaliikmed isa ja ema kõrval istusid, selle kohta on andmed lahkuminevad. Mõnikord öeldakse, et vanimad lastest on istunud isa ja ema kõrval, teinekord jälle vastupidi, et need kohad on kuulunud just noorimaile.

Muude Saaremaa elurehtedega võrreldes on Sõrve rehetoad ja otskambrid ses mõttes palju puhtakujulisemad elutoad, et siin harilikult sängid puuduvad. Sest nagu juba elamu kujunemisel selgus, on Sõrve elamus magamiskohad paigutatud toataguseisse kambreisse. Üks traditsionaalne sängikoht on aga rehetoas — osalt mälestusis, osalt ka tegelikult — siiski püsinud, ja see paikneb söögilaua vastasnurgas rehalaseina ääres. Nähtavasti on seal vanemal ajal maganud kas vana pereisa või vanaema, sest akent selle sängikoha läheduses nimetatakse paiguti kas *vanaisa* või *vanaema ake*. Kunagise vanaisa sängikoha mälestusena leidub samas rehalapoolses toaseinas käeulatuse kõrgusel mõnikord veel väike mollikujuline riiul piibu, tubakakoti ja tuluste jaoks, mis kannab nimetust *soon, seina-* e. *piibusoon* (vrd. joon. 127) [29].

---

[28] KV 25 lk. 1483, 1485 Kärla.

[29] Paaris kohas Sõrves oli *soon* õõnestatud otse seinapalgi sisse, missugune moodustis näib olevat algupärasem.

Teistes Saaremaa elamuis, millel tagakambrid puuduvad, on tulnud magamisasemeid suuremal määral tuppa paigutada. Kuna toa esiseinas ühe nurga võttis oma alla söögilaud, ja teine — ahjuesine — oli majanduslike talituste paigaks, siis jäi sängide paigutamisele vabaks ainult toa tagumine pool ahjukülje ja rehalaseina vahel (vanemal ajal, kui ahi asetses vastu rehalaseina, siis ahju ja kambriseina vahel). Seal jätkus ruumi kolme sängi paigutamiseks, kusjuures üks jäi küljega vastu rehalaseina, ja kaks pikuti vastu tagumist külgseina. Kui tuba oli liigtoaline ja ahi seetõttu oli tagaseinast eemal, siis asetses harilikult üks sängidest otsapidi ahjutaguses kurus. Leidub väga palju teateid, et kuru oli just vana pereisa magamisruumiks.

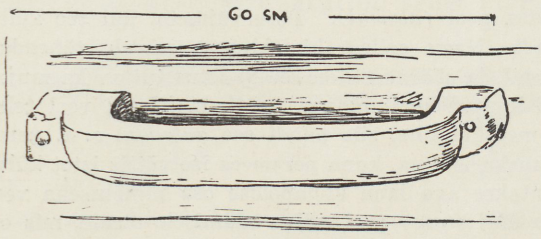

Joon. 127. Õõnestatud piibulaudi. Kaarma, Upa.

Niipalju kui veel on andmeid saadud endise seinasängi *(koika, koiku)* kohta, asetses see alati pikuti toa tagaseinas, otsaga vastu rehalaseina [30].

Neis elurehtedes, kus toa taga leidus üks või kaks külgkambrit, on viimaseid traditsionaalselt kasutatud magamisotstarbeks, nii et tuba seevõrra sängidest vabaks jäi. Kuigi külgkambreile lisaks on tekkinud juba kaunis varakult otskambrid (vrd. lk. 153), on neid magamisruumiks siiski vähem kasutatud. Noil aegadel, mil ahi asetses veel rehalapoolses toaseinas, olid otskambrid täiesti kütmata ruumid, mistõttu talveajal valiti magamiskohaks meelsasti rehetuba ja ahjutagune kamber, kus see olemas oli. Aitadega ühenduses on allpool võimalus näidata, et talu noorrahvas on seda hoonet ka külmadel aastaaegadel kasutanud magamiseks, kuid suured pakased sundisid neidki kesktalve ajal rehetoast

[30] Seinasängid on Saaremaa tubadest juba ammu kadunud. Kirjelduste järgi on need olnud ühe jalaga (kuna sängi kaks külge toetasid seinapalkidele) ja ääre- ning päitsilauaga (esimene: *parraslaud).*

magamispaika otsima [31]. Sageli on talu meespere liikmed, eriti vanad mehed, talvel kasutanud magamiskohaks isegi ahjupealset.

Toa majanduslikuks nurgaks — sõna kitsamas tähenduses — oli ahjuesine põrandapinna osa. Siia keskendusid vanemal ajal, kui ahjukolle oli veel ainsaks keedukohaks, pere söögimajandusega, osalt aga ka karjatoitmisega seotud talitused, mistõttu ahjuesine toanurk on saanud muust toast erineva ilme. See erinevus paistab paljudel juhtudel silma juba põrandakattes. Laudpõrandaga tubades on koldeesine põrandapinna osa jäänud kivikattega, sest talitused, mis siin toimusid, olid seotud tuletegemise ja veetarvitamisega, milleks kivipõrand oli mõistetavalt kohasem. Mõnes toas leidub kolde kõrval isegi paksem kivi, millel võis puid lõhkuda, ilma et oleks tarvitsenud karta põranda rikkumist.

Joon. 128. Rehetoa ahjuesine seakivestuga. Jaani.

Otse ahjukolde vastases toanurgas, mõnikord pikuti vastu kambri-, mõnikord aga vastu välisseina, asetses pink veeämbritega ja selle kohal seinal varn lusikate, kulpide või katlakaante jaoks. Samasugune varn oli kambriukse kõrval kirvestele. Veeämbrite pinki asendab Saaremaa tubades tihti nelinurgi väljaraiutud suur paekivist anum, milles hoiti ja hapendati seasööki [32]. See anum, mis mõnedes tubades poolest saadik maa sisse lastuna asetseb ahjukolde kõrval tavalise koldekivi asemel (joon. 128), kannab üldisemalt nimetusi, mis on tuletatavad k i v i - tüvest, nagu [*sea*]*kives, kivesi, kivesti, kivestu, kivessu, kivis, kivisti,*

---

[31] Moraalse meelepahaga kirjutab Jaani pastor 1802, et kogu talu pere koos sulaste ja ümmardajatega peab magama ühes toas (VA I 174 [5] lk. 65, 66).

[32] Sinna valati ka söögiõude pesuveed jne.

kivik [33], *kiviküna*, *kivitann* [34] jne., kuid nende kõrval viitavad üksikud nimetused nagu [*sea*]*keha*, *tann*, *rohe* [35] jne. puunõule, mis näibki olevat algupärasem. *Kivesi* leviku suhteline tihedus ja kohtadelt saadud andmed lasevad oletada, et see anum on kogu Saaremaal tuttavaks saanud Kaarma paetööstuse saadusena. Tänapäeval kivesit enam ei tarvitata, ja kui see vana pärandina tuppa on jäänudki, siis seisab ta seal tühjalt.

Harilikult on aga ahju koldesuu kõrval vastu kambri- (resp. rehala-)seina piklik-nelinurkne paekivi või mitmest kivist kokkuliidetud müürijätk — nn. *koldekivi*, *koldepaas* [36], *müürikivi* [37], *müüri*[*k*]*sekivi* [38] e. *koldemüür*. Mõnikord leidub ka koldeid, mille teinepool ääres on samasugune või pisut lühem istekivi. Kõinastu laiul nimetati viimast *piirumüür*, kuna seal piirutule ajastul õhtuti seisis valmiskistud piirutagavara.

Ahjukolde nurga küljes oli vanasti olnud rauast piiruhoidja, mille valgel toimusid õhtused tööd. Piirutule asend koldemüüri küljes oli kõige vastuvõetavam, sest siit langes valgust niihästi kolde ette kui ka kaugemale tuppa. Koldeesisel kivipõrandal tegid mehed raskemaid raiumistöid, ja toa pool koldenurka istusid naised oma käsitööga, kõik sama piiru valgusel. Kahtlemata on ka ahi soojaallikana meelitanud peret endale lähemale, sest veel hiljemgi, kui piirutule asemele oli tulnud tarvitusele lamp, eelistati õhtuste tööde ajal istuda sama ahjunurga lähedal, kus vanasti põles piirg.

Toasisustuse „raudvara“ hulka tuleb lugeda ka leivaküna *(levalõime)*, mille harilik koht oli kahe esiakna vahel vastu esiseina. Leivategemise ajaks tõsteti küna sealt ahju kõrvale, kus taigen soojuses paremini kerkis.

Peale inimese elamisotstarbe on rehetuba suurte pakaste

---

[33] KV 25 p. 17 teateid kõigist khk-dest peale Jämaja, Jaani ja Muhu.

[34] KV 25: lk. 1394 Kihelkonna; lk. 1388 Pöide; lk. 1250, 1529 Muhu.

[35] KV 25: lk. 523, 1385 Jämaja; lk. 1348, 1428, 1569 Anseküla; lk. 1394 Kihelkonna; lk. 1475 Karja; lk. 95, 1385 Pöide.

[36] Vrd. KV 2 lk. 680 Kihelkonna; EA 12 lk. 323 Karja.

[37] EA 12 lk. 323 Karja.

[38] KV 3 lk. 1051 Kaarma.

aegu kasutatud ajuti ka loomade majutamiseks [39], kuid see komme pole jätnud mingeid püsivaid jälgi toa siseehitusse. Väravad või vankriredelid, millega väikeloomad suleti mõnda toanurka — meelsasti ahju taha kurusse — olid toas sama ajutiseks nähteks nagu loomadki; *penn*, mis kukele ja kanadele seina löödi magamisasemeks, võeti jällegi oma kohalt, niipea kui ilm lubas neid loomi rehalas hoida. Suurte pakastega on mõnikord hobuseid toas rautatud [40], selle mälestusena leidub toa ja rehala vahelise ukse piidas sageli raudrõngas hobuse kinnisidumiseks.

C. Elamisolud, korrashoid, siseilustused.

Kuna tuba igal hilissuvel pikemat või lühemat aega kasutati rehtede tegemiseks[41], siis viidi seks ajaks kogu tarbevara kambritesse; isegi seinapinke ei jäetud oma kohale. Rehtede ajal kogunes tuppa palju lahtist tahma ja tolmu, millest tuba tuli põhjalikult puhastada, enne kui sinna kõlbas uuesti elama asuda. Selleks pühiti toaseinad, parred, paarid ja ahjupealne tavalisesti raagus luuaga üle, kuid paiguti (näit. Muhus) on toaseinu rehtede järele altpoolt parsi isegi pestud. Neis piirkonnis, kus lupja põletati, on toaseinad ja parte alumised küljed talveks üle lubjatud; samuti valgendati ahi igal sügisel uuesti. Seal aga, kus lubi oli raskemini kättesaadav, lepiti sellega, et toaseinad ja parred lubja või valge savivedelikuga ainult kirjuks tehti. Valgendamist korrati pidu puhkudeks, eriti aga jõulu eel, kui ahjusuitsud olid jõudnud seintelt sügisesed lubjajäljed juba kustutada. Jõuluks on toaseinu mõnikord kirjatud isegi kriiditükiga kriipsutades.

Üks vana, unustusse vaibuv komme tuba valgemaks ja pidulikumaks muuta oli seinte katmine valge piirupunutisega või linaste kangastega. Olemasolevate andmete järgi on seda teh-

---

[39] KV 25 p. 19 korduvad teated kõikidest khk-dest. Kohapeal kontrollides on selgunud, et loomade toashoidmine on olnud üldisem Ida- ja Kesk-Saaremaal, kuna läänes (Mustjala, Kihelkonna, Sõrve), kus olid paremad laudad, loomi on harva tuppa toodud.

[40] KV 25 p. 20 teateid kõikidest khk-dest peale Jaani.

[41] Rukkirehtede tegu algas harilikult *Jaagapäevast* (Jakobipäev) (25. VII vana kalendri järgi) ja kestis ilmadest olenevalt 2—3 nädalat.

tud ainult jõuludeks ja pulmadeks. Piirupunutiste kohta on seni teateid ainult Mustjalast ja Mustjala piiri lähedalt Kaarmalt [42]. Seal on laiadest männipiirgudest punutud (piirukorvi punumisetehnikas) võred ja kaetud nendega lauatagune sein kuni parteni. Ka linadega lauataguse seina katmist mäletatakse veel mõnes kohas Mustjalas, kuid eriti hästi on see komme rahva teadvuses püsinud Muhu saarel. Seal on seina katmiseks kasutatud pikki linaseid kangaid, mis puunakkidega ääripidi seina külge löödi. Tarvitati niihästi pleekimata kui ka pleegitud kangaid, ja kui omal parajat riiet polnud käepärast, siis laenati see külast. Hariliku kanga asemel on tarvitatud aga mõnikord ka paadipurjesid.

Lõpuks pole huvituseta pilku heita mõningaile kirjeldusile, mis kohalikud kirikuõpetajad on teinud Saaremaa elamisoludest 18. ja 19. sajandi piirilt. Hinnang, mida võõrad oma kirjeldusis 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul Saaremaa elamu kohta annavad, on üldiselt võttes kaunis hea. Juba H u p e l, kes oma andmed on arvatavasti saanud kohalikelt pastoreilt, võib 18. saj. 80-ndail aastail märkida, et „Nende [s. t. saarlaste] elamud on paremad ja tervisenõuetele vastavamad kui Eestimaal [s. t. mandril]". Paar rida alamal selgub, et neiks paremusiks on aknad, laudpõrandad ja parem valgustus küünalde ning rasvalampide näol [43]. Et Hupeli väide Saaremaa tolleaegse taluelamu paremusest mõneski asjas on õige, seda näitab kas või seegi üksikasi, et aknad Saaremaal on tõepoolest olnud üldisemalt tuntud kui umbes samal ajal mandril (vrd. joon. 60). Muidugi ei tohi elamisolude taset otsustada üksi akende järgi, kuid eriliselt raskeid etteheiteid, nii nagu seda tollal tehti mandri elamisolude kohta, ei ole Saaremaa elurehed nähtavasti põhjustanud. Saaremaa pastoreile üldisemalt silma puutunud suurimaks paheks oli korstnate puudumine, mis sundis inimesi suitsuses toas elama. Kuid see puudus polnud ainult Saaremaa elamule omane, ja nagu mõned pastorid õieti märgivad, oli talupoeg suitsutoaga niivõrd harjunud, et ta seal end täiesti kodus tundis. Pealegi tuleb tolleaegset suitsujuhtimise süsteemi lugeda ses mõttes väga õnnelikuks, et

---

[42] Vrd. KV 3 lk. 168 Kaarma.

[43] H u p e l TN III lk. 366.

see sundis igapäev tuba põhjalikult tuulutama. Seejuures ei tohi aga tähele panemata jätta ka pahesid, mis suitsutoas elamine põhjustas. Neist on eriti rõhutamist leidnud silmahaigused ja pimedaksjäämised, mida pannakse peamiselt suitsu ärritava toime arvele.

Järgnevas on tõlgetena esitatud mõned väljavõtted nende pastorite aruandeist, kes kaasaegseid elamisolusid valgustavad üksikasjalikumalt. Kärla, Mustjala ja Püha pastorid piirduvad oma kirjeldusis (1802. a.) — nagu mõned teisedki, kelle märkmeid siin liiga üldsõnalistena pole peetud tarvilikuks esitada — ainult elamu üldiseloomustusega, kuid sellega liitub isiklik hinnang, mis väärib tähelepanu. Kärla elamute kohta ütleb sealne pastor Joh. Heinr. Koch:

„Siinse taluri elamud on üldiselt avarad, kõrged ja mitme klaasaknaga. Need on küll suitsutoad, aga see on tema tervisele parem kui sellised toad, mida seest ei köeta; sest kui elanikud poleks suitsu tõttu sunnitud vähemalt kord päevas kõiki uksi avama, siis muutuks õhk halvaks. Siiski leidub siin ka 3 või 4 tuba, mida köetakse roovialusest (von der Roofseite); kahes neist valitses ka puhtus, kuna perenaised on korralikud: seevastu kolmandas tuli juba ukse pealt tagasi pöörduda."

Suitsutubadel leiab ta siiski ühe puuduse, nimelt, et haiged seal tõmbetuule käes peavad viibima [44].

Mustjala pastor G. F. Harten:

„Siinse maarahva elamud on tavalised Liivi- ja Eestimaa talupoegade elamud, kuid siiski avaramad, kõrgemad ja akendega. Kuna siinne talur üldiselt võttes elab oma majas puhtalt, ja kuna kogu tema maja sisustus on kohandatud tema seisusele ja mugavusele vastavalt, siis pole võimalik elamuile paremat sisustust anda, kui neil juba on. Tema kuumad ja suitsu täis toad näivad ta tervisele ehk kahjulikud olevat. Aga seda nad pole siiski. Talupojale, kes igasuguse ilmaga peab tööl olema, on selline kuum tuba otse õnnistuseks" [45].

Ja Püha pastor:

„Vaatamata sellele, et siinse maarahva elamud on enamikus paremad kui Eestimaal, pole nad ometi kaugeltki veel niisugused, nagu oleks nõutav julgeolu, mugavuse ja tervise pärast. Mõni siinne mõisaomanik arvab küll, et praegused taluelamud on otstarbekohased ja neid vaevalt teisiti saab

---

44 VA I 174 (5) lk. 135 jj.
45 VA I 174 (5) lk. 155, 156.

korraldada, kuna neis ühtlasi ka vilja kuivatatakse. Oletades, et talupojale saaks liig koormavaks omale eraldi rehte pidada (mille läbi ta juba märksa mugavamalt, julgemalt ja tervemalt võiks elada), siis ei tohiks talle ometi see küll üle jõu käia, et ära juhtida seda igavest suitsu, mis teda piinab ja maarahva seas sageli esinevat pimedust tekitab; ja sama kergesti teostatav oleks ka see, et kariloomad, keda siinne talupoeg oma läheduses hoiab ja oma seina äärde paigutab, mõnes kaugemas hoones asuksid“ [46].

Karja khk. talupoja elamisolude kohta leidub hea kirjeldus ühes 1823. a. ümberkirjutatud kokkuvõttes [47], kuid nähtavasti on selleks kasutatud varemini kohalt saadetud originaali. Pole võimata, et kirjeldus algselt pärineb Fr. W. Willmannilt, kes 1805. a-ni oli Karja õpetajaks [48]. Kirjelduse sissejuhatuses öeldakse, et „üldiselt võttes on nende [s. t. saarlaste] ehitusviis ja sisustus parem kui eestlasil mannermaal“, ning peatunud kritiseerivalt mõningate parandusettepanekute, elamu rehest eraldamise ja korstnate ehitamise juures, jõutakse tulemusele, et senised korteriolud on täiesti talupoja eluviiside kohased, sest „suits imeb ka kõik kahjulikud lõhnad (Ausdünstungen) endasse ja viib need välja“. Ilmse sisemise vastikusetundega meenutab kirjeldaja seejuures mõisateenijate tube oma läpastunud õhuga ja jätkab siis talupojaelamu üksikasjalikumat vaatlust:

„Kasimatus siinsete talupoegade elamuis nagu ka kogu provintsis pole sugugi nii suur kui mandri talupoegade juures. Nii kroonu- kui ka eramõisade talupojad, kes liig raskest orjusest alla pole käinud ja paremale elule mõelda võivad, elavad väga puhtalt. Suuremal osal on [? laud] põrandaga (gedielte) elukambrid (Wohnzimmer), mida nad sageli pühivad, [ja] selle kõrval veel eriline valge kamber (besondere Weisse Zimmer). Kunagi ei näe sigu ega muid loomi toas; ja kuigi, siis on selleks ainult eestlaste rahvuslik tunnikell — kukk kahe kanaga. Paremal aastaajal [nähtavasti suvel] ei jää ühtki laupäeva vahele, kus õuet ei koristata ja pühita. Suuremas osas kihelkonna taludes ei leidu kunagi katkist ega sisselangenud katust. Eriti ruttavad (bemühen) nad siis oma elamut seest ja väljast puhastama, pühitud tube liiva ja rohelisega (Grünstrauch) üle puistama, toole, laudu, voodeid ja seinu puhaste linadega katma, haigele puhast pesu

[46] VA I 174 (5) lk. 112, 113.

[47] VA I 4 (10) lk. 120 jj.

[48] Eesti Biograafiline Leksikon IV. Tartu 1929, lk. 585. Fr. Willmanni nimemärki kannab nimelt üks varasem (1802. a.) tekstikatkend (VA I 174 [5] lk. 43).

vahetama jne., niipea kui nad teavad, et nende õpetaja neid külastab; seda ei kohta alati vaesustunud talupoegade juures (bei heruntergekommenen Bauern), neil puudub [selleks] aeg ja pealehakkamine (Muth)".

Kaunis üksikasjaliku ülevaate annab naaberkihelkonna, Jaani pastor Fr. Christ. Hoffmann 1802. a. sealse talupoja elamisoludest järgnevas kirjelduses:

„Mis siinsete talupojamajade . . . kujusse puutub, siis koosnevad need tavalisesti kolmest osast, mis aga talvel ja suvel on väga erineva otstarbega. Keskmine tuba on ahjuga varustatud ja seda kasutatakse talvel, kevadel ja suvel tegeliku elutoana; sügisel aga etendab see kuivatusrehe osa. Kuna tõmbuse jaoks pole korstnat, siis peab toasolevast ahjust tulev suits omale ise suure vaevaga väljapääsutee leidma, kas salaja uksest välja hiilima või ajajooksul toas haihtuma, — olukord, mis silmadele ainult halvasti võib mõjuda; sellest näibki olenevat, et maameeste seas esineb sageli silmahaigusi. See tuba aga, mida tavalisesti suitsutoaks kutsutakse, on alatisest suitsust päris mustaks nõestunud ja omab sellele vaatamata ainult ühe ruutjala suuruse, umbes 2 jalga maast kõrgel asuva akna, mille läbi päevavalgus vaevaliselt suudab langeda musta, rohkem vanglale kui elutoale sarnanevasse ruumi.

Selle sooja elutoa kõrval asub ühel pool külm tuba, mida suvel ja sügisel, kui keskmine tuba on rehena tarvitusel, elutoaks ja talvel käsikambriks kasutatakse. Teisel pool suitsutuba on veel üks ruum, mida pärissuvel ka elutoana kasutatakse, sügisel aga juba rehala ja talvel lauda aset peab täitma".

Edasi esitab ta mõned parandusettepanekud, soovitades toaahju tõsta kambripoolsesse seina ja kambrit jagada vaheseinaga pooleks (vrd. joon. 115), mille tagajärjeks oleks kirjeldaja arvates need paremused, et: „talupoeg ei oleks sunnitud enam omi silmi suitsus vaevama, et ta ühe sooja toa asemel saaks kaks, millest muuseas oleks see kasu, et lapsed oleksid tuleohu eest kaitstud, sest toa ahjusuu olevat nii suur, et kaheaastane laps peaaegu püsti võib sealt sisse minna. Säärast ohtu suurendavat omakorda veel see asjaolu, et ahjupõrand asetsevat toa põrandapinnast ühe jala võrra madalamal. Kahetoalises elamus

„. . . oleks tal rohkem võimalik puhtust pidada, mis on ju üks tervise peanõudeid, ega poleks ta sunnitud oma väiksemaid loomi, nagu näit. kanu, seapõrsaid jne. oma juures ainsas toas pidama, mis neil talvel külma pärast sageli on kombeks. Sellest korraldusest oleks ka moraalile tuge, kuna siis poleks enam tervel perel vaja sulaste ja tüdrukutega ühes toas koos magada, vaid vähemalt poisid võiksid tüdrukuist lahus magada. Nende uute pare-

muste kõrval jääksid aga ühtlasi kõik taluelamute endised head küljed ka alles [49]".

Lõpuks esitatagu veel väljavõte V a l j a l a pastor Joh. Heinr. S c h m i d t i kirjeldusest, mis on koostatud eelmisist poolteist aastakümmet varemini — 1787. aastal. Selles öeldakse:

„Elamu keskel on ruumikas suitsutuba, varustatud ahjuga, kahe madala uksega, kahe kuni kolme aknaga ja põrandaga ning terveist palkidest tehtud laega. Põrand on tehtud kas savist või paest. Selles toas elab talumees oma perega ja kuivatab sügisel oma vilja. Selle suitsutoa kõrval on kamber ühe õue avaneva uksega ja aknaga, milles peremees oma perega suvel asub, käsikivi ja muid tarvilikke majariistu hoiab [50]".

Nagu neist kirjeldusist selgub, jäävad tolleaegsed pastorid Saaremaa talupoja elamisoludega üsna rahule. Mõistetavalt ei saa nende hinnanguid võtta igal juhul täiesti erapooletutena, sest õpetaja — nagu kogu ülemkihi — huvidele oli kasulikum talupoja olukorda valitsusasutiste ees näidata paremana kui see tegelikult oli. Ka näib paarkümmend aastat varemini H u p e l i poolt lendulastud üldsõnaline lause saarlaste elamu paremusest [51] olevat muutunud autoriteetseks üldarvamuseks, mille sugestiivsel mõjul ehk mõnigi kirjeldaja on olusid paremaks hinnanud kui need olid (vrd. näit. Püha pastori alglauset: „Vaatamata sellele, et siinse maarahva elamud on enamikus paremad" jne.). Kuid sellelaadilisele tõsioludest kõrvalekaldumise võimalusele vaatamata, tuleb ometi tunnistada, et eelesitatud kirjeldusis on üldiselt siiski püütud kohalikke olusid näha objektiivselt ja neid ka oma südametunnistuse järgi ausalt edasi anda. — Säärast otsust on seda kergem langetada, et kirjeldajaid on mitu ja eri maanurgist, kes pealegi ei kõhkle hüvede kõrval ka pahesid märkimast, kui see nende meelest on osutunud vajalikuks. Et mõne pastori kirjeldusest välja paistab sümpaatia vana suitsutoa vastu ja arvustav suhtumine uuendustesse, ka selles ei tohiks näha mingit tõsiolude ilustamiskatset. Küsimust tuleb vaadelda ikkagi

---

[49] VA I 174 (5) lk. 59 jj.

[50] VA 101 B lk. 7; peaaegu sama korratakse 1802. a. tekstis (VA I 174 [5] lk. 95, 96).

[51] Muidugi on ka H u p e l lõppude lõpuks oma andmed saanud kohtadelt.

tolle aja olustiku taustal, kus säärasedki arvamisavaldused leiavad omale põhjenduse: rehetuba oli kogu maal täiesti üldine, milles talupoeg sajandite jooksul oli harjunud elama ja mida ka valitsev kiht oli harjunud siin maal nägema ainsa taluelamutüübina. Sama vähe kui talupoeg oli teadlik uue ja parema elamu tarbest, niisama ebamääraseks jäi valitsevale kihile ka küsimus, missugune see uuendatud taluelamu pidi tulema. Et elamureform üksi veel inimese ümbrust kultuursemaks ei teinud, seda näitab kas või Karja pastori viide läpastanud õhuga teenijatubadele.

Teiste hulgas väärib erilist tähelepanu Karja pastori kirjeldus, kuna see oma andmete üksikasjalikkusega eeldab kõigepealt kirjeldaja head oludetundmist ja teiseks ka teravat pilku nende analüüsimiseks. Kirjeldaja ei kipu talurahva olusid mõne üksiknähte põhjal üldsõnaliselt kiitma või mõnd kohalikku pahet tingimusteta kogu rahvale üldistama, nagu seda kalduvad tegema tema kaasaegsed ametivennad ja mitmed teised Eesti olude kirjeldajad enne ja pärast [52], vaid ta on näinud seda lihtsat tõde, millega ka tänapäeva rahvaelu uurijal tuleb igal sammul kokku puutuda, et rahvakultuur on alati väga mitmepalgeline, olenedes nii selle kandja — inimese — majanduslikust ja sotsiaalsest olukorrast kui ka tema isiklikust tublidusest ja harjumusest. Kui kirjeldaja oleks mõne kehviku eluviisi tahtnud mingil põhjusel üldistada kogu kihelkonna rahvale, siis oleks kujutlus tolleaegsest elamukultuurist kahtlemata saanud niisama drastiline, nagu see sageli esineb Eesti olusid kirjeldavais teoseis.

Peale selle leidub Karja khk. kohta käivas kirjelduses paar kultuurajalooliselt huvitavat üksikasja, mis säärasena on vanemat algupära, kuid teiselt poolt püsinud käesoleva sajandi alguseni. Kui kirjeldaja möödaminnes mainib rohelise puistamist toapõrandale, siis on ta sellega osutanud nähtele, mis Saaremaal hiljemalt juba 17. saj. teisel poolel oli tuntud. Kopenhaagenis Taani Kuninglikus raamatukogus hoitakse alal kellegi O. V. Sperlingi reisukirjeldust 1673. a., milles saarlaste elamuid kirjeldades ms. öeldakse, et nad „oma tubade põrandale puistavad igasugu metsa- ja aiarohtusid [53]“. Kirjelduse iseloomust paistab,

---

[52] Vt. kokkuvõtlikult Manninen Sachk. II lk. 187 jj.
[53] Blumfeldt-Ränk lk. 19, 22.

et see komme on tollal olnud üldine, kuid samas kihelkonnas oli paiguti veel aastat paarkümmend tagasi kombeks puistata nelipühi puhuks pestud põrandale värskeid, katkirebitud kalmuse *(ormi)* lehti [54]; sama kombe kohta on kindlaid teateid ka Kihelkonnalt. Nelipühiks, jaanipäevaks ja ka pulmadeks toodi peale selle tuppa veel rohelisi kaseoksi *(meiud)*, mida Sperling samuti oma kirjelduses märgib [55]. Ka liiva puistamine laudpõrandale oli samas kihelkonnas veel paari aastakümne eest tuntud [56]. Need kombed näitavad selgesti, et talupoja elamukultuuriski valitsesid teatavad traditsioonid, mis ulatusid üle igapäevase elu poolt määratud piiride.

Seinte linadega katmist on kirjeldatud juba eelnevas; et aga Saaremaal pidu puhkudel ka pinke on kaetud valgete linadega, sellele osutavad mõned hämarad mälestused Kihelkonna rannikult. Seal on nimelt pulmalaua taga see pink kaetud linaga, millel pruut istus (Rootsiküla). Ühenduses istepinkide katmisega olgu aga juhitud tähelepanu ka kogu majasisustuse puhastamisele. Talu toolid, pingid ja söögilaud viidi vähemalt igal laupäeval välja ja küüriti sooja vee ning liivaga valgeks. See komme on olnud varemal ajal üle terve Saaremaa tuntud ja sellest peetakse neis taludes veelgi kinni, kus vana, värvimata puusisustus on tarvitusel. Sagedane põrandapühkimine, millele Karja pastor oma kirjelduses osutab, ei ole ka mingi juhuslik ega kohalik nähtus, vaid see on kuulunud üldiselt korraliku talu heade kommete hulka. Peale igapäevaste pühkimiste on vanemal ajal kord nädalas — nimelt laupäeval — tehtud suurpuhastust, mil kõik toanurgad mustusest hoolega koristati. Paiguti on aga põhjalikumat puhastust korratud ka kesknädalal, sest vanemal ajal peeti neljapäeva poolpühaks.

*

Kõik need üksikasjad majakorrashoiu ja ilustamise kohta on esitatud näiteks, et ka talu elamukultuuri on kandnud oma kind-

---

[54] Blumfeldt-Ränk lk. 32.
[55] Sama t. lk. 19, 22.
[56] Autori oma mälestuse järgi.

lad traditsioonid, mis ulatusid üle argielu poolt määratud piiride. Need traditsioonid omandavad aga kultuuriajalooliselt veelgi laiema aluse, kui tähele panna, et nende kandjaks ei ole olnud üksi saarlased, vaid ka muud eestlased, rannarootslased ja naaberrahvad. Pulmalaua taha seinale löödud piirupunutistest [57] ja seinalinadest [58] on juttu juba möödunud saj. alguses kirja pandud Mandri-Eesti pulmakommetes, kuid mõlema seina katmisviisi kohta on saadud veel rohkesti teateid viimase kümmekonna aasta kestel [59].

Et rannarootslastelgi oli kombeks toaseinu pulmade ajaks valge riidega katta, tõendavad Russwurmi teated Ruhnust, Noarootsist ja Vormsist [60]. Sama autori järgi on Hiiu rootslastel olnud kombeks toaseinu katta piirgudega [61]. Noorte kaskede tuppatoomise kohta (pulmaajaks jne.) on teateid samuti üle maa [62], nii nagu mitmel pool mäletatakse ka veel valge liiva põrandale riputamist [63]. Haljaste rohtude põrandale puistamise kohta puuduvad mandrilt seni otsesed teated. Et see komme aga sealgi tuntud on olnud, võib järeldada Hupeli lühikesest märkusest 1777. a. Tähendatud autori järgi on tol ajal veel mõnel pool rahva hulgas kombeks olnud jaanipäevaks ja nelipühiks kirikusse noori kaski tuua ja kiriku põrandale igasugu rohtusid puistata [64].

---

[57] Vt. Schroeder lk. 365, 383.

[58] Sama t. lk. 383.

[59] EA 6 lk. 127 Audru; EA 7 lk. 75 Ridala; KV 25 lk. 1637 Märjamaa; EAV 1: lk. 229 Rapla; lk. 298 Jüri, H.-Jaani; lk. 269 Juuru; lk. 207 Kuusalu; EA 10: lk. 285 Haljala; lk. 689 Simuna; lk. 425 Vaivara; EA 15 lk. 29 Torma; EA 12 lk. 713 Põltsamaa-Kursi; EA 16 lk. 199 Põhja-Viljandimaa; EA 14: lk. 291 Põlva, Räpina; lk. 349 Kanepi, Urvaste, Karula; EA 13 lk. 219 Rõuge.

[60] Russwurm II lk. 75, 89; vrd. Schlichting tahv. VI.

[61] Russwurm II lk. 75; sama kombe kohta Hiiumaal vt. Ederberg Hiiumaa lk. 75.

[62] Audru, Ridala, Kuusalu ja Rõuge (vt. eespool viide nr. 59 all märgitud kohtades).

[63] Kuusalu, Vaivara, Põlva, Räpina (vt. eespool viide nr. 59 all märgitud kohtades).

[64] Hupel TN II lk. 82, 83.

Pulma- või pidulaua-taguse seina katmine linadega oli Läti alal vanemal ajal tuntud vähemalt Kuramaal [65] ja samasuguse kombe kohta on teateid ka Soomest [66]. Piirupunutist on pidu puhkudel kasutatud Läti elurehtede seinte katteks [67], Soomes see on aga olnud kasutusel peamiselt jõulu ja pulmatoa laeilustisena [68]. Et seinte ja istepinkide katmine riidega on Vana-Euroopas olnud üldisemaltki tuntud komme, selles ei jäta mingit kahtlust vastavad kultuuriajaloolised andmed Skandinaaviast (ja teiste germaani hõimude juurest) [69], Soomest [70] ning Venest [71]. Ja kuigi neis teadetes sageli rõhutatakse katete kallihinnalisust, oli katte algupärane otstarve ometi sama, mis meie seinalinadel ja linastel pingikatetel: kaitsta piduriietust suitsutoa tahma ja nõe vastu. Ka *meigude* ja igasugu muu rohelise tuppa toomine on kahtlemata igivana komme, mis on tuntud paljude Euroopa rahvaste juures [72].

Mis puutub elamusisustuse etnograafilistesse vastetesse, siis tulevad need vaatlusele allpool ühes Lääne-Saaremaa suitsutubadega (peatükk III).

4. Ahi, keedukolded ja suitsujuhtimisseadised.

A. Suitsuahjud.

Elamu areng on kõige lähemalt seotud tulekollete ja suitsujuhtimisseadiste kujunemisega. Et talu pereelu vanemal ajal koondus ühte ruumi — rehetuppa, on seletatav sellega, et elurehel oli algselt ainult üks soojuseallikas, nimelt suitsuahi. Ka keedukolle, mis ses elamus leidus, oli ühendatud sama ahjuga. Soojuse juhtimise võimalus kõrvalruumidesse oli väga puudulik,

---

[65] Bielenstein lk. 75, 738.
[66] Suhonen lk. 253.
[67] Bielenstein lk. 738.
[68] Sirelius SKK II lk. 343, 344; Suhonen loc. cit.
[69] Heyne lk. 52, 103, 104; Sirelius SKK II loc. cit.
[70] Sirelius SKK II lk. 343.
[71] Костомаровъ lk. 52.
[72] Heyne lk. 175; vt. lähemalt Blumfeldt-Ränk lk. 32, viide 1.

osalt koguni võimata, ja seetõttu oli ka kõrvalruumide (kambrite) suuremaarvulisem soetamine mõttetu. Toa keskse tähtsuse tõttu võiks seda ajastut nimetada suitsutoa-ajastuks. Alles hilisem tulekollete uuendamine, mille juures peatutakse allpool, tegi võimalikuks elamu suuremaulatusliku laiendamise.

Tänapäevani rehetubades tarvitusele jäänud ahi kujutab suurt, paksuseinalist kiviehitist, mille esirinnaga vahetult liitub avar keedukolle; ahju pikkus ühes koldega on harilikult 2,7—3 m ja laius 1,8—2 m. Niihästi ahjukui ka koldeseinad on enamasti tehtud paekividest, kuid vanemate ahjude müürides, mis otseselt tulega kokku ei puutu, leidub sageli ka suuri ümmargusi raudkive; telliskivi on tarvitatud ainult ahju võlvkaarte ja põranda tegemiseks, ning sedagi uuemal ajal. Üldkujult erinevad Saaremaa reheahjud üksteisest väga

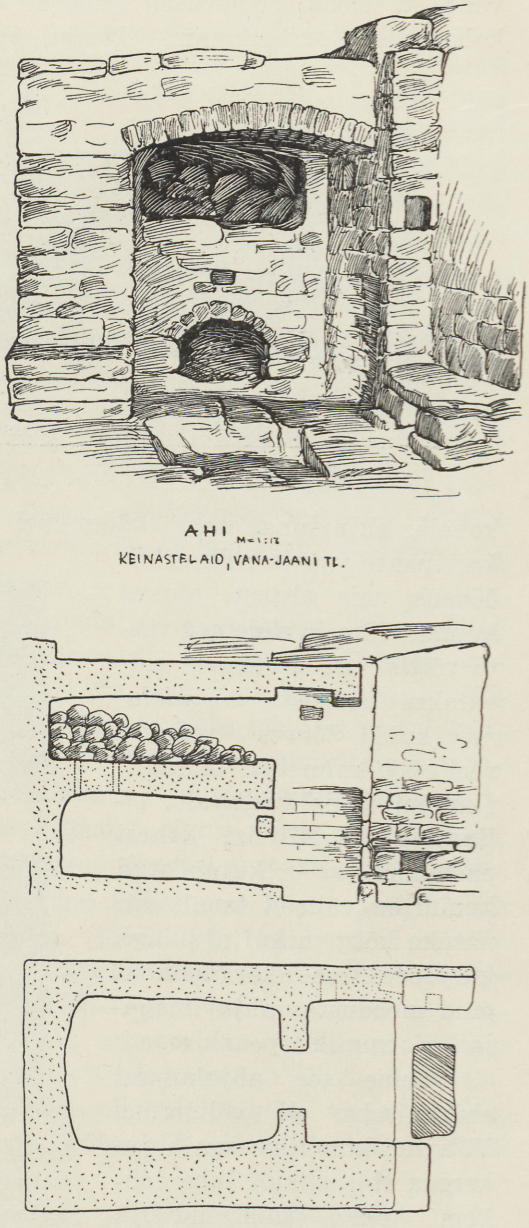

Joon. 129. Kerisahju eestvaade, pikilõige ja põhiplaan. Kõinastu laid. Lõigetel M 1:65.

vähe, ja needki erinevused olenevad suuremalt osalt keedukolde kohal oleva suitsukummi *(komm, ko[m]mi)* ehitusest. Aluse, millel see kumm lasub, moodustavad kaks kolde külgmüüri. Vanemail ahjudel on kumm moodustatud harilikult kahest laiast ja pikast paest; üks neist asetati lapiti koldemüüride peale kummilaeks, kuna teine paigutati serviti selle ette koldemüüride vahele (joon. 130, 131). Nii tekkis kolde kohale, ahjurinna, kahe külgmüüri ja äsjanimetatud kummi kattepaate vahele nelinurkne õõnsus, mis ahjust tõusva kuuma lõõsa ja sädemed vastu võttis. Seda õõnsust kutsutakse üldiselt *kommialune,* kuid Sõrves tuntakse veel rööbiknimetust *ollialune* (kummipealne vastavalt: *ollipealne*) [1]. Niiviisi kahest paelahmakast kujundatud kumm on väliselt tavalisesti natuke kõrgem kui ahjulagi, kusjuures see kõrgendatud pind moodustas ahjul magajaile loomuliku peaaluse.

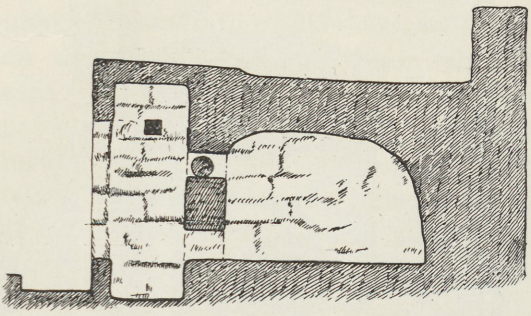

Joon. 130. Umbahju pikilõige. Kihelkonna, Leedri. M 1:60.

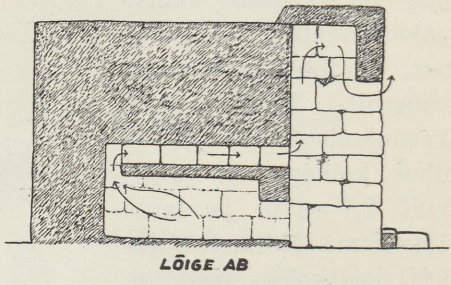

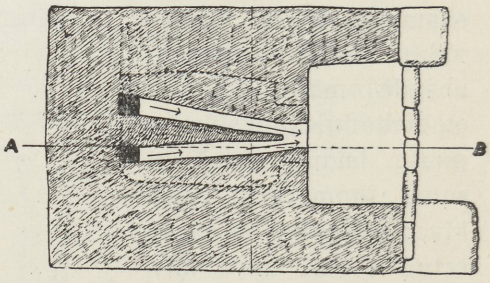

Joon. 131. Lõõridega (*südamega*) ahi: ülal pikilõige, all ahju lõige lõõride tasemelt. Jaani, Tagavere. M 1:60.

Teine tee ahjukummi ehitamiseks oli võlvimine. Võlvitud kumm on aga ahjukerega ehituslikult juba rohkem kokku sulatatud ja

[1] Vrd. KV 2 lk. 1314 Jämaja.

seetõttu ka pealt enamasti sama kõrge kui ahjulagi (vrd. joon. 128, 129).

Otse kummi all ahjusuu ees on tulease — *kolle* e. *koldeauk* (harva ka *süteauk*)[2], mis tasapõhjalise süvendina asetseb toa põrandapinnast ja ka ahjupõrandast pisut madalamal. Koldeõõnsuse sügavust suurendab veel kuni kümmekonna cm kõrgune kiviäärestus — *ahjuääv (läve)*, mis moodustab kindla piiri toapõranda ja kolde vahel (vrd. joon. 130). Sääraseid toa põrandapinnast sügavamaid koldeid tuleb pidada vanemaks ja kogu maal ka täiesti üldiseks koldekujuks. Sügavas koldes põles tuli rahulikumalt ja seal hoidusid ka hõõguvad söed tuha all paremini. Leidub küll üksikuid ahje, mis ühes koldega on ehitatud kõrgemale või madalamale kivialusele, kuid ka neil asetseb koldepõhi ahju põrandapinnast sügavamal, kuigi see toapõrandast jääb igal juhul kõrgemale. Enne pliitide ilmumist rippus kolde kohal puukoogu või raudahela otsas katel. *Katlakook* omakorda rippus *katlapuus*, mille kohalepaigutamiseks kolde külgmüüridesse on jäetud vastavad augud.

Sõrves leidub üksikuid ahjusid, millel alumine osa on kuni 40—50 cm kõrguseni pealisehitisest pisut laiem, millist osa kutsutakse *ahjusimps*. Sealtsamast on märgitud paar ahju, mille küljeservale on sisse müüritud pikuti pooleks lõhutud puu *(ahjupealmine puu)*, mis väljaspoole siiski jääb nähtavaks. Asjaomaste peremeeste tõendust mööda on see puu ahju serva kaitseks, kuna ahju peale minnes toetati sinna redeli ots. Lühike redel *(ahjukartsas)* kuulub tänaseni Saaremaa toasisustuse hulka.

Ahju välisvaatlusel paistavad silma veel *ahjuaugud*. Neid on ahjukülje sees vähemalt üks (joon. 128), kuid sageli seltsib sellele veel teine. Ahjuaugus hoiti mitmesuguseid pisiasju, nagu peaharju ja tuluseid, ja seda on tarvitatud ms. märgade kinnaste kuivatamiskohaks. Sõrves nimetatakse praegugi mõnes kohas üht auku *peaharja-* ja teist *kinda-auguks* [3]. Reheajal kasutati aga ahjuauku väikese plekklambi panipaigaks, kuna tuleohu pärast oli lampi kardetav mujal hoida. Harilikult leidub ka ahju

---

[2] Mõnel pool ka *lõugas* (vt. näit. KV 2 lk. 1340 Mustjala).

[3] Kärlalt on märgitud vaste *sinise poti auk* (KV 2 lk. 509, 510), sest ahjuaugus on hoitud soojas sinise värvi potti villadega.

rehalapoolses külgseinas (endastmõistetavalt seal, kus ahi on niisuguses vanas asendis) nelinurkne auk, mida samuti on reheajal kasutatud põleva lambi või küünla paigutamiseks. Samaks otstarbeks on aga mõningatel Kihelkonna-Sõrve elurehtedel tehtud kitsa akna taoline avaus ahjukolde kõrvale, toa ja rehala vaheseina. Avaus on raiutud seinast läbi, nii et sinna asetatud lamp võis valgustada ühekorraga tuba ja rehalat.

Oma praeguse asendi toa põrandapinnal on ahi paiguti omandanud alles möödunud sajandi jooksul. Säärasele arvamisele sunnib vähemalt osa Ida-Saaremaa suhtes juba Jaani pastori selgesõnaline teade, et sealsed talutubade ahjud on olnud umbes jalg maad põrandapinnast sügavamal (vrd. lk. 189), kuid seda kinnitavad ka mitmed hilisemad andmed üle maa [4].

Suurelt osalt on need andmed aga mälestuslikud, sest viimaseil aastail toimunud uurimised ei ole avastanud talutoa sügava põrandaga ahjusid rohkem kui ainult kaks Mustjalast. Viimasedki kuulusid mõlemad rehetubadesse, mida nähtavasti kunagi pole elutoaks kasutatud (kummaski talus leidus nimelt vana, rehest eraldi ehitatud elamu); kuid mõisade reheahjud on järjekindlalt olnud sügaval maa sees. Muhus leidub küll tänapäevalgi kaunis palju ahjusid, mille põrand asetseb toapõrandast sügavamal, kuid seal on see nähtus hiline ja tekkinud toa põrandapinna mitmekordsest kruusa- ja lubjaseguga katmisest (vrd. lk. 71).

Rohkem kui madala põrandaga ahjusid endid on säilinud neist jälgi. Nimelt võib siin-seal üle maa üksikjuhtudena tähele panna ahjusid, mille kolde ees, väljaspool lävekive leidub toa põrandapinnas järskude külgedega auk, mille põhi on ahjuesise koldeaugu põhjaga umbes ühel tasapinnal, kuid ta laius küünib harva koldelaiuseni (vrd. joon. 129). Augule ei osata tänapäeval anda muud seletust, kui et kütjal olevat madalal koldekivil istudes hea sinna oma jalga toetada; Kihelkonnal Viki külas nimetatigi seda lohku *jalgade auguks*. Võrdlus sügavapõrandaliste ahjudega näitab aga päris selgesti, et kirjeldatud jalgade auk pole midagi muud kui igand kunagisest ahjuesisest sügavamast põrandapinna osast.

Sügava põrandaga toaahjusid on tuntud ka mujal Eestis ja neid on põhjusega loetud algseks reheahju, mitte elamu tulekolde kujuks [5]. Reheahjuna olid sellel kindlasti omad paremused juba ses mõttes, et sügaval maa sees asetsev tulepesa oli rehes palju

---

[4] KV 25 p. 11 korduvad teated kõikidest khk-dest peale Valjala, Jaani ja Pöide.

[5] Manninen Sachk. II lk. 226, 227, 306.

vähem kardetav kui maapealne. Ka arvati, et sügavad ahjud rahulikumalt põlevad ja paremini rehte kuivatavad [6]. Kuid elamuahjuna oli säärane ahi vähem vastuvõetav, sest tuleb meeles pidada, et ta siin peale soendamise täitis ka leivaahju ja keedukolde ülesandeid. Nähtavasti on just keetmise ja küpsetamisega seotud talitused olnud selleks sundivaks põhjuseks, mispärast ahi talutubades siiski üldiselt on muutunud põrandapealseks või kerkinud põrandapinnale palju lähemale kui näiteks mõisade reheahjud. Kõigis neis Saaremaa mõisarehtedes, mida on olnud võimalus näha, asetses ahi peaaegu poolest saadik maa sees, nii et põrandalt ahju ette pääsmiseks oli tulnud ehitada mitmejärguline astmestik. Eeltähendatud talutubades aga oli ahi ühes 55 cm ja teises ainult 10—15 cm põrandapinnast allpool. Neistki olevat esimene ehitatud (1857. a.) mõisarehe eeskujul, sest ehitaja, tolleaegne peremees, olnud mingi mõisa ametikandja.

S i s e e h i t u s e l t jagunevad Saaremaa rehetubade ahjud kolme liiki, mille piirides küsimusse tulevad: 1) kerisega ahi, 2) umbahi *(ühe laega ahi)* ja 3) lõõridega ahi. Kõik need kolm erisuguse ehitusega ahju on tänapäeval üksteise kõrval segamini tarvitusel, ilma et nende leviku suhtes oleks märgata mingeid kindlaid piire. Üldise sissejuhatusena märgitagu, et ahju tulepesa on kujult kõige kolme erituupi ahju juures enam-vähem ühesarnane: vanemate ahjude tulepesa on ovaalse põhijoonega, tuletades meelde pikliku leivapätsi põhja (joon. 85, 86), uuematel või seestpoolt hiljemini ümberehitatud ahjudel on aga põhiplaan omandanud rohkem nurkliku kuju (joon. 129, 131). Ahjupõhjale vastavalt on ka küljed ja lagi omandanud kumerdatud kuju (joon. 130). Et tõmbust soodustada, selleks tehti ahjupõrand tagant ettepoole vähe kallakaks.

Ahjusuu kõige harilikumaks kujuks on kaarvõlviga varustatud avaus, aga selle kõrval leidub ka nelinurkseid ja üksikuid ümaraid. Viimased on alati vormitud vana põhjata paja ümber, nii nagu mõnikord ka poolkaare-kujulist ahjusuud kannab pool põhjata pada. Leivaküpsetamise puhul suleti ahjusuu puuluugiga, ja et sooja kokku hoida, löödi luuk servadest paksu savi-

[6] Vt. näit. KV 25: lk. 1347 Anseküla; lk. 1393, 1527 Kihelkonna.

korraga ahjusuu külge kinni. Tänapäeval tuntakse aga luugi savitamist ainult veel Muhus ja Pöidel, kus puude puudusel ahje üldse nõrgalt köetakse.

K e r i s - a h j u nimetus tuleneb *kerise-* (*kiris*; ka lihtsalt *kivid;* ahju *kividepealne*) -kividest, mis on kuhjatud tulepesa võlvitud laele. Tuli ja suits pääsevad kivide vahele ahjulae tagaosas leiduvate tõmbeavauste kaudu; ainult Muhus leidub üksikuid vanu ahje, millel keris lasub võlvkaartel, nii et tuli kaarte vahedest kerisesse pääseb. Pealt lahtise kerisega ahjusid Saaremaa tubades ei leidu, vaid kerist varjab alati täiesti kinnine ahjulagi. Viimane on tehtud üle ahju laiuse ulatuvaist tasaseist paelahmakaist, mille vahed tihendati saviga ja mis ka pealt õhukese savikorraga kaeti.

Kerisekivid ei täida kahe ahjulae vahet kunagi täiesti, vaid kerise ja pealmise lae vahele jääb vaba ruumi, mille küljetühikuid kutsutakse Pöidel ja Jaanis *lõuad*. Kütmisel koguneb sinna suits, mis ühes kuuma õhuga ahju *rinnaaugu* kaudu kummi alla kandub. On veel leida mõningaid vanu ahjusid, millel rinnaauk sõna kitsamas tähenduses õieti puudub; selle asemel on keriseruum ahju esirinna-poolsest küljest peaaegu kogu laiuses ja kõrguses lahtine (vrd. joon. 129). Endastmõistetavalt pole säärane lai avaus ka suletav. Erilisest rinnaaugust võib rääkima hakata alles siis, kui keriseruum on eest osalt kinni ehitatud, nii et sealt suitsu ja sooja väljajuhtimiseks jääb väiksem ava. Mõnikord on see avaus ainult kümmekonna cm läbimõõduga, nii et seda on tarbekorral võimalik sissepistetava kivi *(kirje-, kir*[*r*]*e-, kiriseaugu kivi)* abil sulgeda, kuid selletaoline *rinnaauk,* mis vaatamata ahjuehitusele kannab veel rööbiknimetust *kirjeauk, kir*[*r*]*eauk* e. *kiriseauk* [7], on siiski omasem umb- ja lõõridega ahjule. Kerisahjude rinnaauk on jäänud enamasti tänaseni võrdlemisi avaraks, kuid nüüd suletakse see harilikult hingedel liikuva raudluugiga.

Kerisahju ehitus oli seda otstarbekohasem, mida suurem oli rinnaavaus, sest selle kaudu toimus kerise puhastamine. Kerisekivide ümber kogunes ajajooksul paks tahmakord, mis nende kuu-

[7] Vrd. KV 2 lk. 1314; KV 3 lk. 1160 Jämaja; KV 2: lk. 1344 Anseküla; lk. 680, 1394 Kihelkonna; lk. 509 Kärla; KV 4 lk. 134 Karja; KV 3 lk. 1372 Valjala.

mendumist takistas. Seepärast tulid vähemalt kord aastas kerisekivid ahjulaelt maha loopida, et tahm ja nõgi nende ümbert lahti põruks. Peale selle kui kive oli raagus luuaga veel puhastatud, pandi need oma kohale tagasi ja katkiläinud asendati uutega. Ühenduses kivide puhastamisega savitati ka keriseruum seest korralikult üle. Kui rinnaavaus oli liig väike, siis tuli ahjurind kerise kohalt puhastamise ajaks lammutada; suure rinnaavause juures jäi see toiming aga endastmõistetavalt ära.

U m b a h j u üldisemalt tuntud nimetus *ühe laega ahi* osutab ahju ehitusele, millel peale võlvitud tulepesa ei ole mingeid siseõõnsusi. Niisugusest ehitusviisist olenevalt on ahju siseruumile võidud anda sageli erakordne kõrgus: harilikult tõuseb see 1 meetrini, kuid üksikjuhtudel veel üle selle. Nii oli Kihelkonnal ja Valjalas võimalus näha ahjusid, mille kõrgus on väljast 1,8 ja seest kuni 1,2 m. Esitatud näitest selgub ka, et tulepesa kõrgusele vaatamata need ahjud on siiski veel küllaltki paksu laega (vrd. joon. 130).

Mõned umbahjud on ka ilma rinnaauguta, kuid üldisemalt on neil siiski väike, nelinurkne või ümarik avaus, millesse käib lahtine kivi (joon. 130). Neid kive on mõnel ahjul isegi kaks: üks suurem, mis täidab kogu avause, ja teine väiksem, mis jätab osa avaust lahti. Suuremat kivi kasutatakse avause sulgemiseks kütmise vaheaegadel, kuna väiksema abil reguleeritakse kütmise ajal ahjutõmbust: kui tõmbus osutub liig tugevaks, vähendatakse rinnaauku kivi sissepanemisega. Leivaküpsetamise ajaks savitatakse rinnaauk hoopis kinni.

L õ õ r i d e g a ahi erineb eelmisest selle poolest, et siin tulepesa ja ahju välislae vahele on tehtud paar tõmbekanalit, nn. *lõõrid* e. *röörid*. Lõõrid algavad eraldi ahju tagaosast, jooksevad üle tulepesa lae ja ühinevad lõpuks ahju rinnaaugus (vrd. joon. 131). Kuna lõõride kokkujooks sünnib sirgjooneliselt, siis on ka nende vaheline sein kiilukujuliselt ettepoole kitsenev. Vaheseina, mis oma terava nurgaga rinnaaugus nähtavale tuleb, kutsutakse ahju-*südameks* ja lõõridega ahju seetõttu mõnel pool ka *südamega ahjuks*. Südamega ahjude kõrval leidub aga harva ka teisi, millel lõõrid rööbiti jooksevad ahjurinnale välja. Ühe rinnaaugu asemel on siis kaks avaust.

Nagu juba alguses märgitud, on kõik kolm eriviisilise ehitusega ahju tänapäeval läbisegi üksteise kõrval tarvitusel. Sama segipaisatud kui on nende ahjude levik, nii mitmekesised on ka rahva arvamused ühe või teise ahju vanuse kohta. Seni pole igatahes võidud kindlaks määrata ühtki kitsamat piirkonda, kus järjekindlalt ainult teatavat ahju vanemaks peetaks. Ainult kerisahjude suhtes valitseb kaunis üldiselt arvamine, et need on

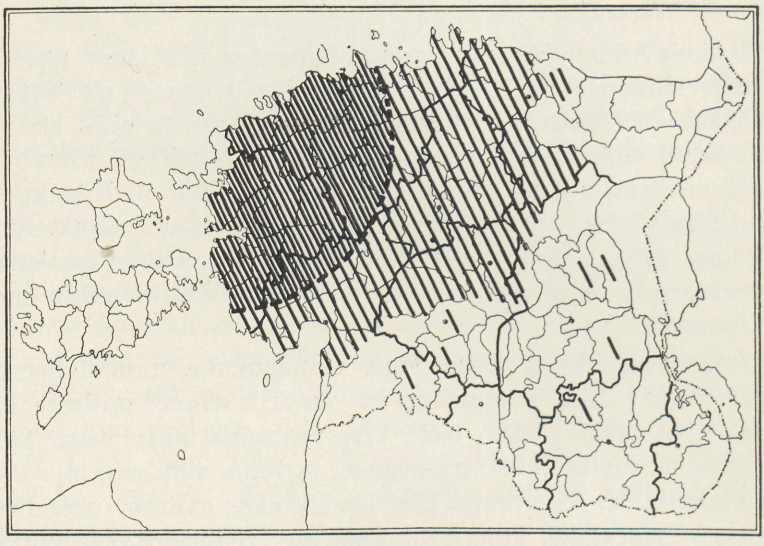

Joon. 132. Lahtise kerisega ahjude viimane levikuala. Viirutatud ala tähistab piirkonda, kus veel mäletatakse lahtise kerisega reheahju; - - - - piir, millest loode pool (tihedamalt viirutatud alal) on viimase 10 a. jooksul leitud veel lahtise või poollahtise kerisega ahje. KV 1—4, EA ja EJ põhjal.

uuemat algupära [8], kuid nagu näitavad mitmed väga vanad kerisahjud ja ka vastupidised andmed, võib seda arvamust ainult tingimusi õigeks lugeda. Kerisahjude suhteline arv on möödunud poolesaja aasta jooksul küll tublisti tõusnud, kuid sellest ei tohi veel järeldada, et kerisahi Saaremaal vanemal ajal oleks üldse puudunud. Kerisahjude uueaegse juurdekasvu põhjustele on võimalus osutada allpool ühenduses korstnate tekkimisega. Järgne-

[8] Samasuguseid teateid on ka mujalt Eestist (Manninen Sachk. II lk. 214).

vas olgu aga lühidalt peatutud veel meie reheahjude algupära juures, milleks Saaremaalt kogutud ainestik teatavat lisavalgustust pakub.

*

Et kerisahi Kirde-Euroopas on vanim ahjukuju, see ei vaja tänapäeval enam erilist tõestamist [9]. Samuti ei tohiks mingit kahtlust tekkida selles, et ka Eesti reheahjud kauges minevikus on olnud kõik kerisega [10]. Siia juurde tuleb aga otsekohe märkida, et tänapäeva ainestikku silmas pidades pole enam õigust rääkida mingist ühtlasest kerisahju tüübist, vaid arvesse tuleb juba terve rida arenguvorme. Täiesti müürimata kerisahje, nii nagu neid võib näha veel mõnes Saaremaa kalamajas (joon. 140), kusagil Eesti rehetubades enam ei leidu. Küll on aga suuremas osas Põhja-Eesti mandril (Lääne-, Harju-, Järva-, ja Lääne-Virumaal) ja Lõuna-Eesti põhjapoolsemais kihelkondades (Pärnu-, Viljandi- ja osalt ka Tartumaal) veel mõne aastakümne eest kasutatud ahje, mille keris oli pealt kas täiesti lahtine või varjatud ainult kõrge paega, mis kerise eest ja küljelt lahtiseks jättis (vrd. levikukaart, joon. 132). Üksikuid lahtise või poollahtise kerisega ahje võib aga Lääne-, Harju- ja Põhja-Pärnumaalt leida veel tänapäevalgi [11]. Loode-Eesti lahtise kerisega ahjude järgi võib umbkaudu oletada, millised olid kogu Eesti rehetoa-ahjud võib-olla paar sajandit tagasi, kuid oma mitmekesiste üleminekuvormidega on need ka heaks näiteks sellest, kuidas lahtise kerisega ahjust on kujunenud ajajooksul kindla laega ahi, nii nagu seda tänapäeval võib näha Saaremaal ja mujalgi Eestis, kus ahjukeris on pealt täiesti kaetud. Saaremaal on see kujunemiskäik ainult varemini ja üldisemalt lõpule jõudnud kui Loode-Eesti mandril.

Miks Loode-Eesti mandri ahjud oma arengus Saaremaa vastetest maha on jäänud, seletub ehk osalt sellega, et neid veel kaunis lähedas minevikus (võib-olla osalt tänapäevani) on kasutatud saunade puudusel leiliahjuks [12]. Niisugune seletusviis rahuldab aga ainult osaliselt, kui meie oma elurehe kujunemist just ei taha saunast liiga olenevaks teha. Nähtavasti peitub peapõhjus selles,

---

[9] Vt. näit. Manninen Sachk. II lk. 304, 305.

[10] Sama t. lk. 305.

[11] Sama t. lk. 214, 215, joon. 214, 215, 222, 223.

[12] Sama t. lk. 257, 258, vrd. joon. 272, 273.

et Loode-Eesti nurk on asunud kõige kaugemal sellest keskusest Eesti mandril, kus ahjusid kõige varemini on hakatud kindla laega varustama. Näib nimelt nii, et kerise katmine on nähtus, mis varemini ilmneb lõunas, kust see pikkamööda on tunginud mööda mandrit põhja ja lääne poole.

Kui vaadata levikukaardile, siis paistab kohe silma, et lahtise või poollahtise kerisega ahjude viimane levikupiirkond kujutab tüübilist taand-ala. Selle ala tuumik asub mandri loodenurgas, kus tänapäevani on püsinud veel üksikuid lahtise kerisega ahje, kuna kaugema piirdeala moodustavad mõned Kagu- ja Kirde-Eesti kihelkonnad, kust ülaltähendatud ahjude kohta on saadud ainult üksikuid teateid. Nende kahe äärmuse vahel asub lai vööde, kus lahtise kerisega ahjusid üldiselt veel mäletatakse, kuid enam ei tarvitata (vrd. joon. 132). Lahtise kerisega ahjude taandumine mandri loodenurka näitab niisiis päris selgesti, et kerise sulgumine ahjusisemusse on algupäraselt lõunaeestiline nähtus, mis ajajooksul on tunginud põhja ja loode poole. Et lahtise kerisega ahi ka Kirde-Eestis on varakult kadunud, on nähtavasti seletatav samuti Lõuna-Eesti mõjuga. Kuna Saaremaa kerisahjud on omandanud juba varakult ja täiesti üldiselt kindla lae, mis osa Loode-Eesti mandri ahjudel veel tänapäevani puudub, siis näitab see, et Saaremaa ahjude kujunemine on toimunud oma lõppastmes täiesti olenemata neist mõjudest, mis on tunginud mööda maad kagust loodesse. Küll näib aga Lõuna-Eesti ja Saaremaa ahjudel olevat ühine tagamaa lõunas, Kesk- ja Lääne-Lätis, kust kumbki ala üksteisest olenematult on saanud ahju kinniehitamiseks eeskujusid.

Siin pole ruumi arutluseks, kus kerise kinniehitamine varemini on sündinud, kas siin- või sealpool Eesti praegust riigipiiri. See näib aga olevat küll kindel, et kinnise kerisega ahi juba 17. saj. 70-datel aastatel oli tarvitusel Läti rehtedes [13] ja et selle levik 18. ja 19. saj. vahetusel Läti alal on olnud märksa laialdasem kui samal ajal Eesti mandril [14]. Hilisemal ajal on kinnise

---

[13] Gubertus (lk. 102) räägib nimelt ahju „alumisest ja „ülemisest" võlvist, millest viimane peab olema ahjulagi.

[14] Vrd. Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 495, 496. Oma 1736. a. ilmunud majapidamise käsiraamatus soovitab end. Laiuse pastor Broocman

kerisega ahi üldiselt tarvitusel olnud kogu Läti elurehtedes [15], kuid samuti on seda kasutatud ka Kuramaa rehtedes [16]. Erandi moodustab ainult Latgale Ida-Lätis, kus ahjud on osalt lahtise kerisega, osalt aga venelaadilised saviahjud [17]. Need andmed näitavad küllaltki hästi, et kinnise kerisega ahjul on lõunas laialdane tagapõhi, ja kui arvesse võtta selle ahju levikukallakut mööda Eesti mandrit põhja poole, siis tundub küll loomulikuna, et ka Saaremaa kerisahjude kinniehitamisel on mõõduandvad olnud lõunapoolsed eeskujud, mis aga sinna oleksid tunginud otse mereteed mööda. Saaremaa puhul saab rääkida välisest eeskujust ainult kitsamas mõttes, sest oma laeehituse poolest erinevad sealsed ahjud nii Läti kui ka Lõuna-Eesti vastetest: esimestel katab kerist õhuke paelagi, teistel telliskivivõlv. Need erinevused, mida ms. võib tähele panna ka Põhja-Eesti mandri ja Lõuna-Eesti ahjude vahel, olenevad aga suurel määral ahju ehitusmaterjalist.

Et Saaremaa ahjude areng on toimunud lähedases ühenduses Läti ahjudega, seda näitab ka u m b a h j u tarvitamine mõlemal pool piiri. Siingi kordub see iseloomustav parallelism, et ahi esineb samal ajal Saaremaal, Lõuna-Eestis ja Lätis, kuid käesoleval juhul tuleb arvestada ka Hiiumaad ja rannarootsi aladest vähemalt Ruhnut. Nii on peale Saaremaa seda erakordselt kõrge tulepesaga ahju märgitud mitmelt poolt Lõuna-Eestist (näiteks Tõstamaalt, Põltsamaalt, Otepäält, Räpinast, Rõugest ja Vastseliinast) [18], kuid kindlaid teateid selle kohta on ka Hiiumaalt [19] ja Ruhnust [20]. Lätis leidub ühe laega ahjusid teiste kõrval niihästi Kuramaal kui ka end. Liivi kubermangu kesk- ja lääneosades (Vidzemes), ja nagu võib järeldada kahest 1800. a. paigu tehtud joonisest (Aluksnest ja Lemsalust), peab umbahi Läti pinnal

---

ehitada kummiga [laega] reheahje, kuid see ahjukirjeldus, mis ta seejuures annab, on peaaegu sõnasõnaline G u b e r t u s e (loc. cit.) kordamine (vt. E r i x o n Eine alte Quelle lk. 922).

[15] B i e l e n s t e i n lk. 94, 100; K u n d z i ņ š Dzīvoj. rija lk. 494 jj.

[16] B i e l e n s t e i n lk. 99, 100, joon. 60.

[17] A r e n d s lk. 45 jj., tahv. XIII, XIV.

[18] M a n n i n e n Sachk. II lk. 222, 223.

[19] E d e r b e r g Hiiumaa lk. 73, joon. 67; M a n n i n e n Sachk. II lk. 222, joon. 227.

[20] K l e i n lk. 135.

olema ka vana [21]. Nii ilmneb siis ühelt poolt Eesti saarte, teiselt poolt aga Lõuna-Eesti-Läti ahjude ehituses sama tähelepanuväärіv parallelism, nagu seda võis tähele panna ka nende alade reheehitistes.

Kuna umbahi Hiiumaal ja vanemal ajal nähtavasti ka mõnes kohas mujal Eestis on kandnud nimetust *pätsahi*, mis vanemate leksikograafide (Göseken, Stahl) poolt on märgitud eriti leivaahju tähenduses (*petz, petzahhi* 'Backofen'), siis näib Manninen sellest järeldavat, et Eestis (kerisega) reheahjude kõrval on tarvitusel olnud veel erilised leivaahjud. Ta osutab ka tähendatud ahju nimetuse venepoolsele algupärale (vene *peč*), kuigi ta sellest ei ole teinud kindlaid etnograafilisi järeldusi [22]. Vene ahjudega on meie umbahjul tõepoolest väga vähe ühist, kuid nõustuda ei saaks ka Mannineni arvamusega, et umbahi kujutab mingit vanemat, kunagi üldisemalt tuntud leivaahju, millel kujunemislooliselt midagi ühist ei ole kerisahjudega. Esiteks ei leidu mingeid asjalisi andmeid sellest, et Eestis kunagi üldisemalt oleks kasutatud erilisi leivaahje. Ja kui leivaahjuks oligi umbahi, siis peaks seda leiduma ka Loode-Eestis, kus kerisahi oma algelise ehituse tõttu teiste Eesti rehetoa-ahjudega võrreldes on just kõige vähem kohane leivaahjuks. Palju tõenäolisem on, et umbahi kujutab üht kerisahju eriarenguvormi, mis on tekkinud alles peale selle, kui keris oli suletud kindla laega. Niisugusele võimalusele osutavad kõigepealt mõned üksikasjad ahjuehituses. Eeskätt paistab silma, et umbahi oma väliskuju poolest milleski ei erine laega varustatud kerisahjust. Teiseks on vähemalt Saaremaa umbahjude ehitamiseks sageli kasutatud ümmargusi raudkive, mis algupäraselt kuuluvad ainult kerisahju ehitusse (paekivi on Saaremaal küllalt saadaval). Lõpuks umbahju iseloomulikult kõrge tulepesa, mis säärasena ühegi teise ahju juures ei kordu, laseb ennast seletada ainult sellega, et ahju on avardatud kerise ja selle kandevõlvide arvel.

Kuna kerise katmine kindla laega on sündinud varemini lõunas (Saaremaal, Lõuna-Eesti mandril ja Lätis), siis on ka mõistetav, miks umbahi just seal on kõigepealt tarvitusele ilmunud.

---

[21] Ārends lk. 41, 42; Kundziņš Dzīvoj. rija joon. 36, 38.

[22] Manninen Sachk. II lk. 307, 308; sama SS lk. 253.

Võib-olla tuleb umbahju tekkimiskohta otsida Lõuna-Eesti või Läti neist osadest, kus kõlblikke kerisekive oli raske leida. Niisuguse võimaluse korral tuleks umbahjule vaadata kui ümbrusele kohandatud kerisahju moodustisele, mis hiljemini oleks aga kandunud ka sinna, kus kerisekive on küllalt saadaval (Eesti saarestik). Kui umbahju juures esitatud arengukäiku õigeks pidada, siis tundub ka lõõridega ahju tuletamine kerisahjust täiesti loomulikuna: keris on siin samuti kaotatud, kuid keriseruumi asemele on tekkinud tõmbelõõrid. Kuna Läti lõõridega ahjude kohta on seni esitatud väga puudulikke andmeid [23], ja ka Eesti vastav ainestik ootab veel täiendamist, siis on üksikasjalikum võrdlus küll enneaegne. Ainult niipalju olgu märgitud, et lõõridega ahje Eestist seni on leitud ainult seal, kus kinnise kerisega ahi on vana ja üldiselt tuntud [24]. Eriti üldine näib lõõridega ahi olevat ka Soomes [25] ja selle jälgi võib isegi leida Rootsis neilt aladelt, kus üldse idapoolset kerisahju on tarvitatud [26]. Kas nende eri ilmakaartes esinevate lõõridega ahjumoodustiste vahel valitseb mingi kujunemislooline side, see küsimus nõuab juba laiaulatuslikumat uurimist.

B. Suitsujuhtimisseadised.

Tähtsam kui ahjutüüpide algupära-küsimus on Saaremaa taluelamu kujunemise seisukohast soendusseadiste hilisem areng, mille jälgimiseks elav etnograafiline ainestik pakub häid võimalusi.

Kõik ahjud, nagu neid eespool kirjeldati, on suitsuahjud, kuna nad põlemisel tekkinud suitsu *rinnaaugu* kaudu saadavad samasse ruumi, kus asetseb ahjusuu. Toast leidis suits omale väljapääsutee peamiselt ukse kaudu rehalasse, kust see ukse kohale, rehala lakke jäetud nelinurkse avause kaudu lakka tõusis.

---

[23] Eeskätt tundub puudust headest joonistest; üht lõõridega ahju tahab vist kujutada Arends tahv. IV.

[24] Vrd. Manninen Sachk. II lk. 223, 224; Ederberg Taluehit. lk. 9.

[25] Sirelius SKK II lk. 184; Hämäläinen K-SK lk. 91, 94; Paulaharju lk. 70.

[26] Nilsson joon. 17 jj.

Sageli leidub tähendatud laeavause peal nelinurkne, alt lehtrikujuliselt laienev (mõnikord ka ühtlane) suitsutoru, mis aga ainult harukordadel oli juhitud läbi katuse välja: tavalisesti lõppes see pooles katusealuses ja kaitses niiviisi ainult laepealset põhku suitsumise eest (vrd. joon. 109). Tõelise korstnaga pole sel suitsutorul midagi tegemist, samuti ei ole see ka hilisema korstna tüpoloogiliseks eelkäijaks. Alles siis, kui ahju tulepesa oli korstnaga ühendatud, muutus tuba suitsuvabaks ruumiks. Siin peab aga kohe märkima, et korsten ei tekkinud algselt elureheehitusse mitte selleks, et ahjusuitsu välja juhtida, vaid tõuke selle ehitamiseks andis koguni uus tulekolle — pliit (Muhu ja osalt ka Pöide vanemas rahvakeeles *piis*). Et korstna ehitamisel on algupäraselt silmas peetud pliidisuitsu juhtimistarvet, selgub juba sellest, et suur hulk ahjusid üle maa on tänapäevani jäänud korstnaga ühendamata; kuid sedasama võib järeldada ka korstna ja ahju ühendamisviisist. Kui korsten oleks kujunenud ahjusuitsu väljajuhtimistarbest, siis tunduks küll loomulikuna, et see oleks ühendatud otse ahju kummialusega, nii nagu seda võib tähele panna Rootsi [27], Soome [28] ja Vene [29] ahjude juures. Saaremaal (nagu ka mujal Eestis) ei ole aga korstna ehitamisel ahjukummi kui vana suitsukogujat üldse arvesse võetud, vaid korsten on ühendatud otse keriseruumiga lõõri kaudu, mis eriti seks otstarbeks raiuti läbi ahju küljemüüri. Ahju rinnaauk, mille kaudu suits tõusis ahjust kummi alla, jäi ka peale korstna ehitamist oma kohale, kuid ahjukütmise puhul tuli see nüüd täiesti sulgeda. Seda avaust kasutati oma endises tähenduses ainult veel siis, kui suitsu korstnasse ei tahetud lasta (rehekütmise ja lihasuitsutamise puhul); muidu täidab see ainult ahjusoojuse tuppalaskmise ülesannet peale kütmist.

Täienduseks eelnevale olgu veel märgitud, et korstnaga ühendatud ahjud on enamasti ikka kerisega. Kuigi üle maa leidub ka vanu (lahtise rinnaauguga) kerisahjusid, mis tänapäevani on jäänud suitsuahjuks, on siiski kindel, et paljud endised umb- ja

---

[27] Nilsson lk. 207 jj., joon. 20, 24 jj.; Erixon Spjället joon. 1 jj.

[28] Paulaharju lk. 70 jj.; joon. 94, 95, 98, 100 jj.; Sirelius SKK II lk. 190, 191, joon. 212, 213, 219; Hämäläinen K-SK lk. 93 jj., joon. 66, 69 jj.

[29] Харузинъ lk. 186 jj., joon. 31.

lõõridega ahjud on ümber ehitatud kerisahjudeks peale korstnate ilmumist. Niisugune muudatus ahjuehituses on täiesti mõistetav, sest umb- või lõõridega ahju tulepesa ühendamine otse korstnaga oleks tähendanud liiga suurt küttesoojuse kaotsiminekut. Kerisahju juures aga kuumutab tuline suits kerise, enne kui ta korstnasse pääseb. Kerisahjude märgatav juurdekasv peale korstnate ilmumist (umb. 19. saj. keskpaigast alates) seletab niisiis ka rahva hulgas kaunis üldiselt tuntud arvamuse, nagu oleks kerisahi igal juhul noorem ahjutüüp tervel maal.

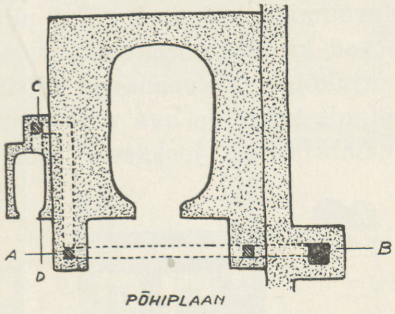

PÕHIPLAAN

Kuna keedukolle juba vanast ajast saadik oli ahjuga ühenduses, siis on ka pliit saanud enamasti oma koha ahju lähedusse:

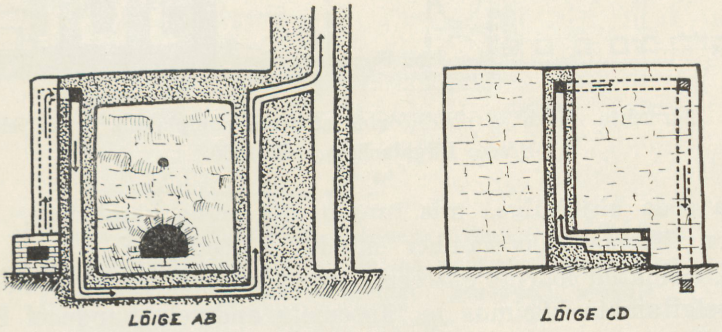

Joon. 133. Vanem pliidilõõride süsteem (skeem). Pöide, Leisi.

see asetseb kolde kõrval endise koldekivi asemel, või siis ahju toapoolsel küljel (vrd. joon. 114, 133). Korstnajalg asetseb alati pliidi (ja ahju) naabruses, kuid pliidisuits ei lähe kunagi otsekohe korstnasse, vaid teeb enne pika ja keerulise käigu läbi *lõõride* (ka *röörid, jöörid*; Pöidel ja Muhus harilikult [*t*]*ruubid*). Pliidi tagaosast alates tõuseb lõõr esiteks ülespoole, teeb siis lühema täiskäänaku küljele, pöördub otse alla, sealt jälle küljele ja üles. Peale selle kui lõõr on teinud 3—5 käänakut üles-alla, pöördub see peale viimast tõusu horisontaalse kanalina tagasi ahju ülemise nurgani ja jookseb sealt üle ahjukummi otse korst-

nasse (joon. 134). Niisugune lõõride jooks on tänapäeval täiesti üldine. Selle kõrval on aga Muhus ja Pöidel leida veel üksikuid vanu, 1—2 algkäänakuga lõõre, mille lõpuosa ülevalt ahju nurgalt keerab veel kord otse alla ja läheb põrandaalust kanalit mööda ahjukolde teisele küljele. Seal tõuseb lõõr mööda kolde küljemüüri uuesti üles ja pöördub lõpuks umbes ahjulae kõrgusel korstnasse (vrd. joon. 133). Kokku moodustavad lõõrid telliskivist soojaseina, millel on tähtis osa eluruumide kütmisel. Kui pliit on ehitatud ahjuküljele, siis asetsevad ka lõõrid enamasti vastu ahjukülge ja soendavad niisiis ainult tuba; on aga pliit vastu kambriseina, jooksevad lõõrid

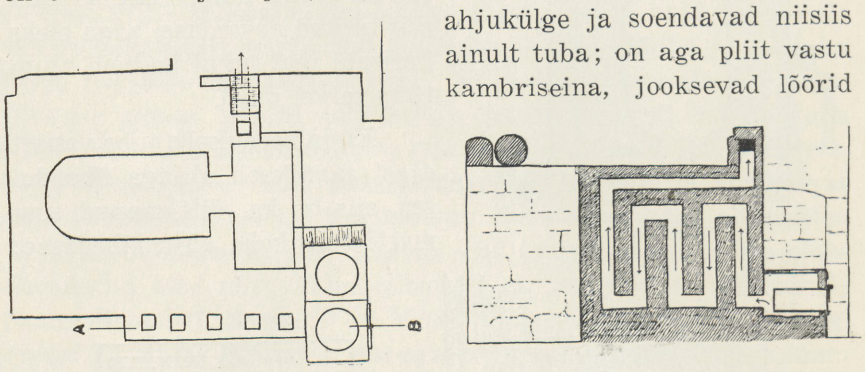

Joon. 134. Ahju, pliidi ja pliidilõõride süsteem põhiplaanis ja küljelõikes. Pöide, Liigalaskma. M 1:60.

mööda seda ahjukülge, mis tungib läbi seina kambrisse. Sellega on vähemalt üks kamber muudetud köetavaks.

Kirjeldatud lõõride süsteemi etnograafiline algupära on seni veel selgitamata küsimus ja täpsemate andmete puudusel Eesti mandrilt peab see jääma siingi lahendamata. Niipalju on teada, et mandril soojalõõre tuntakse [30], kuid kas need Saaremaale on tunginud mandrilt või kusagilt mujalt, selle küsimuse otsustamine nõuab veel laialdasi eeltöid. Kasutada olnud andmetel näib Eesti olevat (vähemalt ida pool Läänemerd asuvate maade hulgas) kõige põhjapoolsemaks alaks, kus soojalõõrid sel kujul üldisemalt on tarvitusele võetud. Lõunas ulatub nende levikuala vähemalt Poola ja Leeduni [31]. Täpsemaid andmeid on seni esitatud ainult Läti soojalõõridest, mis oma seadelduse poolest vähemalt

[30] Manninen Sachk. II lk. 235, joon. 204, 208, 234.
[31] Харузинъ lk. 189, 190; Grisebach lk. 49, 50.

osaliselt Saaremaa vastetele sarnanevad[32]. Ka on Läti alalt nende lõõride kohta kindlaid andmeid juba 19. saj. algusest, kuna meie lõõridest seni nii varased teated puuduvad.

Tõenäoliselt on soojalõõrid Saaremaal tarvitusele tulnud samal kujul, nagu neid tänapäevalgi veel tarvitatakse, kuid mõningad teated (Ansekülast, Kihelkonnalt, Mustjalast, Karjast ja Muhust) lasevad oletada, et siin enne seda on lühemat aega kat-

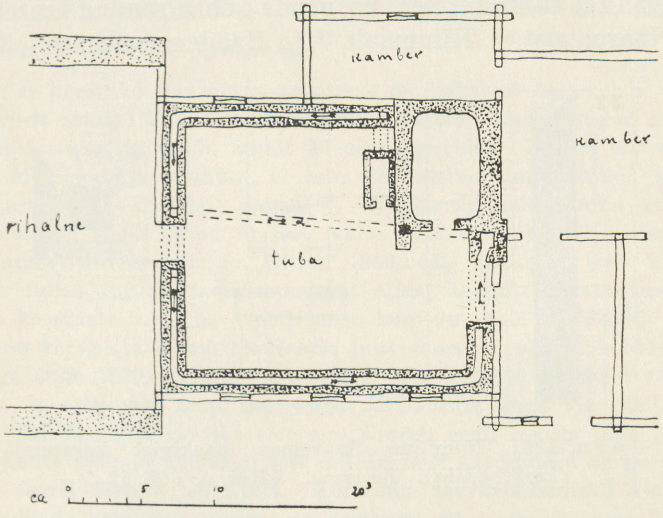

Joon. 135. Pliidilõõride süsteem. Ümber toa jooksev lõõr on algupärane; põiki üle toa tõmmatud katkendjooned tähistavad lõõri hilisemat (praegust) asendit. Muhu, Koguva.

setatud maa-aluste suitsulõõridega. Pliidi tulepesa oli ühendatud kanaliga, mis viis suitsu põranda ja seina alt läbi tükk maad hoonest eemale, õue või põllule püstitatud korstnasse.

Nende maa-aluste suitsulõõridega on teataval määral võrreldav suitsujuhtimis- ja soendamisseadis, mis tänapäevani on jäänud tarvitusele Muhus Koguva kl. Tooma tl. Ka seal jookseb suitsulõõr põrandaalust mööda toa tagaseinani, kuid tõuseb siis pooleldi põranda peale ja jätkab oma teed toa seina äärt mööda rehala ja toa vahelise ukseni. Seal pöördub lõõr uuesti põranda

[32] Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 498, 499; Ārends lk. 43.

alla ja jookseb otse ahju välisnurgani. Mööda ahjunurka ja üle kummi jõuab see lõpuks korstnasse (joon. 135). Põrandapealne lõõriosa kujutab umb. pingikõrgust kivimüüri, mida ms. tarvitatakse istumiseks; vanasti on lõõr säärasena joosnud ümber terve toa. Koguva naabruses Igakülas on ühes talus hiljuti samasugune suitsujuhteseadis lammutatud.

Maa-aluseid suitsulõõre on Eesti saartel ja rannikuil omal ajal laiemaltki tuntud. Seni on nende kohta saadud teateid Pakrilt [33], Noarootsist [34], Hiiumaalt [35] ja Häädemeestest [36]. Siinjuu-

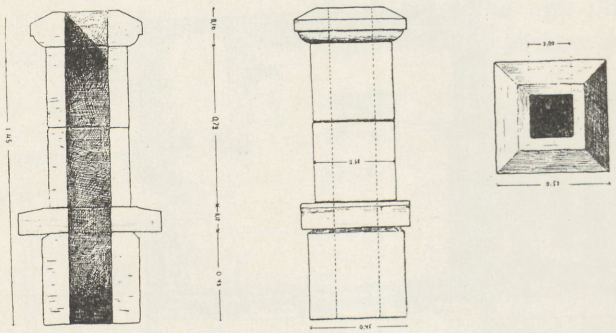

Joon. 136. Tüübiline Saaremaa paekivist korsten *(korstnapiip)*. Kaarma. ERM A 365:52.

res pole huvituseta märkida, et esimesed maa-aluse lõõriga korstnad olevat Noarootsis tehtud hiidlaste poolt [37], ja nagu nende ridade kirjutaja mäletab, tegid Hiiu asunikud ka Karjas (1910. a. paiku) oma elamutele (Karja mõisa poolt müüdud või renditud korstnata elurehtedele) esialgu samasugused korstnad. Ka seinaääri mööda jooksvaid lõõre on Hiiumaal nähtavasti laialdasemalt kasutatud [38].

Saaremaa elurehtede korstnad on eranditult ehitatud nelinurkseist õõnsaist paejätkudest, mille katusest väljaulatuv osa

---

[33] EA 29 lk. 1029, 1031 (joonised).
[34] KV 25 lk. 1761, 1763.
[35] KV 25 lk. 1763.
[36] KV 3 lk. 1590.
[37] KV 25 lk. 1763.
[38] EA 9 lk. 119, 121.

(kors[t]na piip) on otstarbele vastavalt saanud erikuju. Viimane koosneb harilikult neljast tükist: laiast, õhukesest *vesikivist* (mis kaitseb korstna ümbrust vihma eest), kahest vahejätkust ja suukivist (vrd. jon. 136). Ainult *korstnajalg* allpool hoone lage on laotud hariliku müüri moodi väiksemaist kivitükkidest. Korstnakivide valmistamisel on suuri teeneid Kaarma kivimeistritel, sest parimat korstnakivi saadakse Kaarma paemurdudest. Varemini on ka Jaani paemurdudes katsutud korstnakive teha, kuid need pole olnud kuigi vastupidavad.

Millal korstnad Saaremaa taludesse on hakanud kodunema, ses asjas on kohtadelt saadud kaunis lahkuminevaid teateid; siiski kõigub nende teadete ajaline vahe ligikaudu ainult 40 aasta piirides. Nii on mõnest läänepoolsest kihelkonnast teatatud, et esimene korsten sinna ehitati juba möödunud sajandi 40—50-ndail aastail [39]. Kuid neid kohti, kuhu korsten nii vara ilmus, on siiski olnud ilmsesti vähe. Haruldaseks tuleb lugeda isegi neid juhtusid, mil korsten on tehtud 1860-ndail aastail [40], sest üldisemaks näib see suitsujuhtimisseadis muutuvat alles järgmisel aastakümnel [41], nii nagu ka korstnate arv üha veel tiheneb kuni 90-ndate aastateni [42]. Pärast a. 1900 on korstnata elamu tõenäoselt juba samasuguseks harulduseks nagu korstnaga enne 1860. aastat. Muidugi ei saa esitatud andmeid võtta päris täpseina, ja eriti veel neid, mis püüavad haarata aega üle ühe inimpõlve tagasi. Täiesti usaldatavaiks võib aga suurelt osalt lugeda juba 1870-ndate aastate kohta käivaid andmeid, sest tolleaegseist sündmusist on perekondades püsinud sageli täpseid mälestusi. Korstnate tarvituseletuleku aja üle isiklikult andmeid kohtadelt pärides on selgunud, et suuremas osas külades on esimene korsten ehitatud just möödunud sajandi 70-ndail aastail. Ainult üldarengu poolest mahajäänumais kohtades on neid hakatud ehitama pärast 1880. aastat. Lõpuks märgitagu, et Lõuna-Kihelkonna rannikukülis on väga paljud elurehed tänaseni korstnata, kuna seal juba enne korstnate ilmumist on hakatud kasutama teisi elamutüüpe. Osa viimaseist olid nn. *roovialusega*

---

[39] Vrd. KV 25: lk. 1383 Jämaja; lk. 1478 Anseküla; lk. 1293, 1394 Kihelkonna; lk. 1515 Mustjala; lk. 1375, 1376 Kaarma. Siin ei saa muidugi arvestada teateid, milles katsutakse korstna tarvituseletuleku aega asetada 18. saj-sse või 19. saj. algusse (KV 25: lk. 1505 Kihelkonna; lk. 1420 Kärla), sest vaevalt perekonna-mälestused niikaugele ulatuvad.

[40] Vrd. KV 25: lk. 1357, 1559 Mustjala; lk. 427 Karja.

[41] KV 25: lk. 1498 Kärla; lk. 680 Kaarma; lk. 139, 560 Karja; lk. 1533 Püha; lk. 1263, 1371, 1385 Pöide; lk. 1529 Muhu.

[42] KV 25: lk. 1527 Kihelkonna; lk. 1412, 1470 Kaarma; lk. 1416 Püha; lk. 146, 417, 1022, 1381, 1525 Karja; lk. 95, 249, 1389 Pöide; lk. 527, 1251, 1311 Muhu.

elamud, millele korsten ilmus palju varemini kui elurehele, ja sellega ongi seletatav, et mõned Lääne-Saaremaa kirjasaatjad hindavad ka elurehe korstna tekkimist palju vanemaks nähteks kui see tegelikult on. Nähtavasti on nad oma teateis roovialuse korstna vahetanud teise korstnatüübiga.

*

Muudatus, mis korstna ja soojalõõride tarvituseletulek endaga kaasa tõi, puudutas suurimal määral kambreid, sest nagu eelnevast on selgunud, jäi tuba osalt ka pärast korstna tekkimist suitsutoaks. Seal, kus soojalõõrid juhiti läbi kambriruumi, avanes võimalus kambrit ka talveajal alatiseks elamuks kasutada.

Suitsuahju-ajastul, mil ahi vana kombe kohaselt pealegi asetses vastu rehalaseina, sai enam-vähem elamiskõlbliku kambrina küsimusse tulla ainult kitsas toa ahjutagune ruum, kus see üldse oli olemas, kuna ahjust kaugemal olev otskamber tuli küsimusse ainult ajutise peavarjuna suveajal. Talvel täitis otskamber toiduaida ülesannet, nagu seda rõhutavad ka Saaremaa pastorid 18. saj. lõpult ja 19. algusest (vrd. lk. 187 jj.)[43].

Soojalõõride abil muudeti senine külm kamber köetavaks eluruumiks ja pärastpoole, kui õpiti pliiti ka ahjust kaugemale ehitama, avanes võimalus hoonet uute kambrite näol pikendada. Seda võimalust ongi kasutatud üle maa. Peamiselt käesoleva sajandi algusest peale võib tähele panna, kuidas endise otskambri pikenduseks tekib uus kambripaar, mis oma kütte saab pliidi soojalõõridest. Pliit on säärastel juhtudel viidud toast kambritesse, kus üks ruum on varutud köögi jaoks, ja pliidi soojalõõrid on asetatud nii, et need kõiki kambreid soendavad (joon. 108, 109). Viimasel ajal ehitatakse elurehtesid, kus köögi aset täidab endise otskambri tagumine pool, kuna esimene on jäetud kojaks. Niisugune vaheköögi- (koja-) süsteem on kodunemas tervel maal, välja arvatud Lõuna-Sõrve, kus vanast ruumijaotusest veel visalt kinni peetakse. Ainult Anseküla mandrilises osas võib sagedamini näha vaheköögiga elamuid, mis Jämajas on veel haruldus-eks.

Sest ajast alates, mil kamber oli muutunud köetavaks toaks, hakkas vana rehetuba endastmõistetavalt kaotama oma keskset

[43] Neile teateile lisaks: VA I 174 (5) lk. 87 Pöide; VA I 4 (10) lk. 356 Muhu.

tähendust talu pereelus. Köetav kamber ei olnud enam ajutine elamu, mida ainult suvel kõlbas kasutada, vaid see muutus ajajooksul teiseks elutoaks vana rehetoa kõrval. Tänapäeval, kus kambreid (kööke) on hakatud varustama isegi ahjuga, ongi rehetuba omandanud jälle oma esialgse — rehe — tähenduse, täites selle kõrval aga ka mitmesuguseid muid majanduslikke ülesandeid.

III. Mõned haruldased elamutüübid.

1. Kalamajad.

Suuremates kalapüügi-keskustes — nagu Muhu, Mustjala ja Kihelkonna rannikul — leidub väikesi saunakujulisi ehitisi, mida üldisemalt kutsutakse *kalamajadeks* (Sõrves ka lihtsalt

Joon. 137. Kalamaja. Kihelkonna, Kurgurahu.

maja; Kihelkonnal *rannamaja* e. *meremeeste saun;* Muhus *rannasaun).* Need on kalurite poolt ühiselt ehitatud elamud, mida samuti ühiselt kasutatakse püügihooaegade kestel ajutise peavarjuna. Ainult Muhu kirde- ja põhjarannikul leidub kalamaju, mis alatiselt on asustatud mõne maata kaluri poolt, kuid püügihooaegadel peab temagi oma perekonna kõrval ruumi tegema ajutiseks sinna asuvale püügimeeskonnale.

Kalamaja on üks neid ehitisi, mille puhul võib rääkida puhtasti väljakujunenud tüübist. Vaatamata sellele, kas hoonet kasutatakse ajutise peavarjuna või alatise elamuna, koosneb see alati

kahest ruumist: toast ja esikust (joon. 138, 139). Ainult suurusesuhted võivad neis ruumes olla vahelduvad. Vanemail kalamaja-

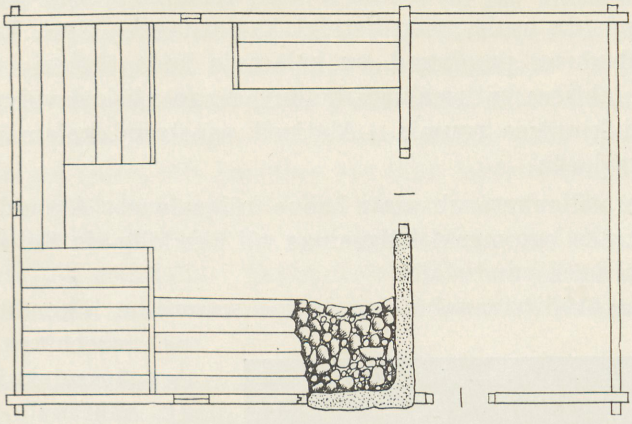

Joon. 138. Kalamaja põhiplaan. Kihelkonna, Kurgurahu (vrd. eelmine joon.). M 1:75.

del, mis ehitatud ainult hooajaliseks asumiseks, on esik suhteliselt kitsas, võttes oma alla harilikult $^1/_3$ maja pikkusest; alatiselt asustatud majades võib aga koda enda alla võtta kuni poole või pisut enamgi hoone pikkusest. Lahkumineкuid leidub ka kojaehituses. Ajutistel kalamajadel on koda kergema ehitusega, seinad hõredad ja sammaldamata ning seinaalused lahtiselt laotud kividest, nii et tuuletõmbus sealt läbi pääseb; ruum ise on enamasti laeta ning toa-

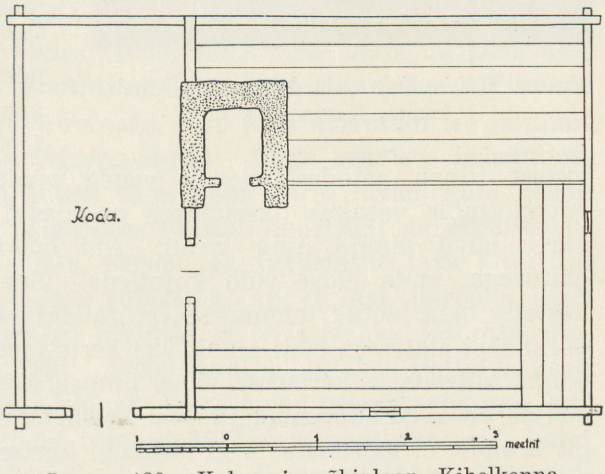

Joon. 139. Kalamaja põhiplaan. Kihelkonna, Kiirassaare.

kerega lõdvas seoses (vrd. joon. 137). Niisugune poollahtine, kerge kojaehitus kujutab kahtlemata üht algelisemat arenguastet selle elamutüübi kujunemises, kuid säärasena on see võinud meie päevini püsida osalt praktilistelgi kaalutlustel. Seal, kus võrkmajad läheduses puuduvad, on kalamaja koda ühtlasi ka võrgukuuriks; lahtises katusealuses hoiduvad aga niisked võrgud paremini kui kinnises ruumis. Alatiselt asustatud kalamajades on koda ikka laega.

Koja välisuks asub alati hoone külgseinas. Aknaid on toal vähemalt üks kummaski külgseinas või üks külg- ja teine otsaseinas; kojal need puuduvad.

Sama traditsionaalne kui hoone ruumiline liigendus on ka toa siseehitus. Eriti algupärasel kujul tuleb see nähtavale mõnedes Kihelkonna ranniku kalamajades, mis ajutiste ühiselamutena leiavad veel tänapäeval kasutamist. Neist olgu esimese näitena toodud üks põline kalamaja Kuusnõmme lahe suudmes asuvalt Kurgurahult (joon. 137, 138). Koja-uksest tuppa astudes avaneb vaade madalasse nelinurksesse ruumi, mille vasakus uksenurgas on madal keris-ahi ja seinaääres laiad pingid ning lavad. Ahi on kõige primitiivsema ehitusega, mida üldse võib kujutleda. See koosneb sideaineta üksteise otsa laotud ümmargustest raudkividest, nii et kogu ahi põrandast alates on õieti ainult üks keris (joon. 140). Vahe ahjupõhja, külgede ja keriseosa vahel ilmneb ainult kivide suuruses: põhjas on need suuremad ja peal kordkorralt väiksemad. Mingit erandit ei moodusta isegi ahjulagi kerise all: ka see on ehitatud piklikest raudkividest, mis paarikaupa katusekujuliselt otstega üksteise vastu nõjatuvad. Sellest primitiivsest võlvehitisest jätkub küllalt kerise kandmiseks. Niisuguse lahtise kerise olemasolu toanurgas vastu seina on ainult seetõttu võimalik, et

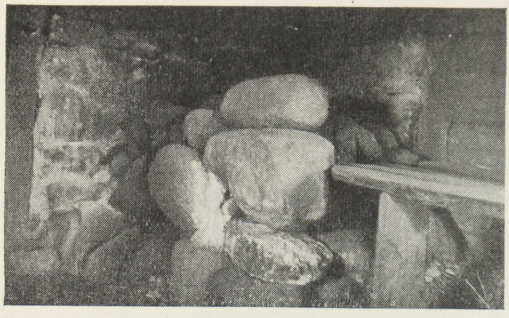

Joon. 140. Kalamaja kerisahi. Kihelkonna, Kurgurahu.

ahjutagused seinad on kivist ning ulatuvad isegi läbi puuseina väljapoole.

Laiad, madalad lavad piki seinaääri on toa ainsaks sisustuseks, need on kalureile päeval istmeks ja öösel voodiks. Peamiseks magamisasemeks on lai lava *(nari)* toa otsaseinas. Nagu jooniselt nähtub, on aknaaluses lavas järsk lõige, mis võimaldab päeval aknale istuda lähemale, kui lai lava muidu seda lubaks. Kui öömajalisi on palju, siis kaetakse see lünk lahtiste laudadega, nii et lava moodustab ühe tervikliku magamisaseme. Samasugune „sild" ehitatakse tarbekorral ka tagumise lava ja kitsama lavaosa vahele toa esiseinas. Tagumisele laiale lavale tehakse harilikult kaks rida asemeid, nii et magajate pead on keskpaiga pool ja jalad vastu seina.

Lavad asetsevad põrandapinnast umbes mehe põlve kõrgusel ja lasuvad põiki kandepuudel, mis üht otsa pidi on löödud seina ja teisega toetuvad tugevale postjalale. Oma ehituselt on lai otslava külglavadest erinev. Selle iseloomustavamaks osaks on umbes reheparre-jämedune ümmargune äärepuu välisservas, mille külje sisse on tapitud lava kandepuu välisots (vrd. rehetoa seinapink, lk. 180).

Üksikasjus pisut erinev on teise kalamaja siseehitus Kihelkonnal Kiirassaare rannas (joon. 139). See maja on üsna uus, ehitatud 1916. a. ja seetõttu on ka toaahi uueaegsem. Viimane on samuti kerisega ja korstnata, kuid juba korraliku lae ja kummiga nagu sauna- ja rehetoa-ahjud. Nagu eelmises kalamajas, nii on ka siin kõigi kolme vaba seina ääres lavad, kuid nende pindade jaotuses ja paigutuses paistab suuremat korrapärasust. Peamine magamisase laia, äärepuuga varustatud lava kujul on siin paigutatud tagumisse külgseina, nii et lava äärepuu saab otsaga toetuda ahjumüüri kividele ja teise otsaga toa otsaseina palkidele (vrd. joon. 139). Sellel laval magatakse ristipidi, pead seina poole. Otsa- ja esiseinas olevad lavad meenutavad oma kitsusega rohkem kinniseid seinapinke kui magamisasemeid, kuigi neid mõnikord ruumipuudusel ka asemeks tarvitatakse. Nii võib siin juba selgemini kui eelmise kalamaja lavade paigutuses märgata magamis- ja istumiskohtade eraldamist. Seejuures on peamine magamisase surutud tagaseina äärde laiale lavale, kuna lava

kitsamad osad ulatuvad istepinkidena esi- ja otsaseina akende alla, olles samuti varustatud ümmarguse äärepuuga.

Muhus, kus kalamajad on suures enamikus püsivalt asustatud, on need eluruumid osalt kaotanud ka oma algupärase sisustuse. Laiad, palju ruumi nõudvad lavad on kõrvaldatud ja nende asemele on tulnud kitsad seinavoodid *(koikud)* või koguni hari-

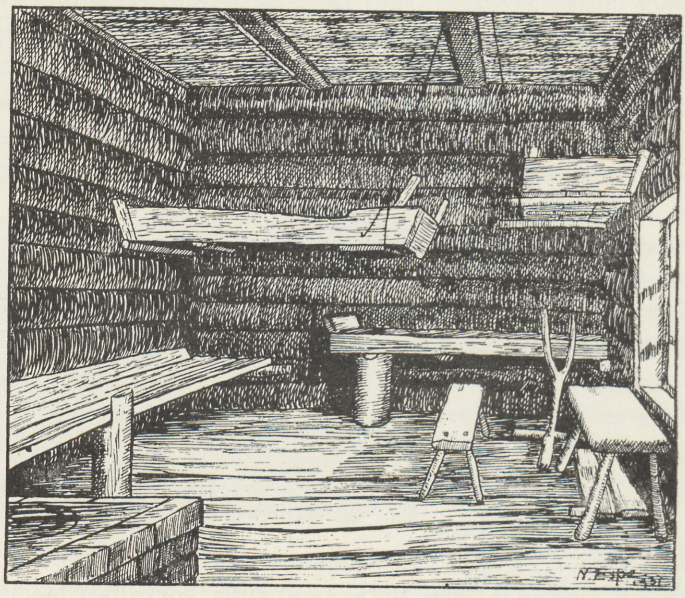

Joon. 141. Kalamaja sisemus. Vasakul ja taga näha magamislavad (neist kaks rippuvat). Muhu, Kuivastu.

likud sängid. Ainult harvades majades on mälestusena endisest laiast magamislavast püsinud veel lai seinapink ahju ja tagumise otsaseina vahel (vrd. joon. 141). Suurtel püügihooaegadel, kui majja tuleb mahutada rohkem inimesi, seatavat seinte äärde ajutised magamislavad, tarbekorral isegi kahekordselt — põranda lähedale ja lae alla. Kuidas säärase kahekordse lava ehitus üksikasjalikult oli, selle kohta puuduvad andmed. Ühes kalamajas Kuivastu sadama lähedal võib küll veel tänapäev näha lae all rippuvat magamisaset, mis oma kujult meenutab kastikujulist seinasängi, kuid kas just see endist lava kujutab, on küsitav (vrd. joon. 141). Viimane magamisaseme kuju näib siiski olevat juhus-

lik ja ilmsesti kombineeritud laevakoi eeskujul. Sellise rippuva asemega maja omanikuks oligi vana meremees, kes sajandi algul olevat Vene sõjalaevastikus madrusena teeninud.

Peale laudadest kokkulöödud lavade on Muhu kalamajades magamisasemeks tarvitatud ka veel varbadest tarju, mis olid punutud samas tehnikas kui eespool kirjeldatud tarilaed ja punutud katused.

2. Lääne-Saaremaa suitsutoad ja nende hilisemad järglased.

Nagu juba eespool selgunud, on Saaremaale nagu muulegi Eestile iseloomustavaks elamuks kujunenud elurehi. Peale selle leidub aga Lääne-Saaremaa elurehtede piirkonnas, eriti Kihelkonnal ja Mustjalas, üksikuid rehest eraldi ehitatud elamuid, mis oma vanuse ja kuju poolest väärivad etnograafiliselt täit tähelepanu.

Rehest lahku ehitatud elamumoodustised pole päris tundmatud ka Kesk- ja Ida-Saaremaal, kuid seal esinevad need kas üksikute juhuslikkude saunikutubadena suvikoja või sauna kõrval, mistõttu need tulevad vaatlusele edaspidi (vt. saun ja suvikoda), või niivõrd uute ehitistena, et need kultuurajalooliselt suuremat huvi ei paku. Ka Lääne-Saaremaal on rehest eraldi ehitatud elamute arv viimase viiekümne aasta jooksul tugevasti kasvanud, nii et näit. Kihelkonnal Lümanda valla külades elurehti peaaegu üldse enam ei kasutata, kuid sealsete elamute juures võib tähele panna suuremat tüübiühtlust vanemate elamuvormidega. Mujal Saaremaal kannavad aga rehest eraldi ehitatud elamud juhuslikku ilmet, kujutades enamasti linna agulielamu jäljendusi.

Meie päevini alalhoidunud ehitiste ja pärimuslikkude mälestuste põhjal võib Lääne-Saaremaa rehest eraldi ehitatud elamud jagada kahte tüüpi. Neist kahest on üks nn. s u i t s u t u b a, s. t. elamu, milles ahi ühes kütte- ja keedukoldega asub toas, teine aga elamu, mille ahju köetakse esikust (resp. kambrist e. köögist) (joon. 142).

Kuna vaatluseletulevad elamud peale ühe teadaoleva erandi on muudetud juba ammu suitsuvabaks, siis tuleb siin ja edaspidi kasutatavat nimetust s u i t s u t u b a võtta elamutüübi nimetusena, kuigi see oma päristähenduse on juba kaotanud.

A. Suitsutoad.

Kuigi endisi suitsutube on Lääne-Saaremaa tänapäeva elamute hulgas arvuliselt vähem kui uueaegseid esikust köetavaid elamuid, on nende maa-alaline levik ometi palju laialdasem. Jälgi endistest suitsutaredest leidub nimelt kogu eelpiiriteldud Lääne-Saaremaa elamuvormide levikualal. Seejuures pole nende elamute kuju tervel levikualal mitte ühtlane, vaid seal on selgesti eraldatavad kaks eri piirkonda — üks põhjas ja teine lõunas. Põhjapiirkonna moodustavad oma suitsutubadega Mustjalas: Panga, Kugalepa, Abula, Selgase, Jauni, ja Kihelkonnal: Kõõru, Kehila ja Tammese külad; lõunapoolsesse piirkonda kuuluvad: Kiirassaare, Kotsme, Leedri, Varpe, Koovi, Riksu külad Kihelkonnalt, Längu kl. Ansekülast ja Nasva kl. Kaarma-Anseküla piirilt. Neid piirkondi ei tule aga võtta mingi ühtlase, tiheda levikualana, vaid siin on tegu ikkagi ainult üksikute elamutega. Nii on põhjapoolsest piirkonnast seni märgitud igas külas ainult üks endine suitsutuba peale Kugalepa, kus neid on veel kasutamisel kaks; lõuna poolt aga kokku 8 elamut (vrd. joon. 142). Kuigi levik on niisiis hõre, on seda üllatavam tüübiühtlus, mis ilmneb eriti põhjapoolses piirkonnas.

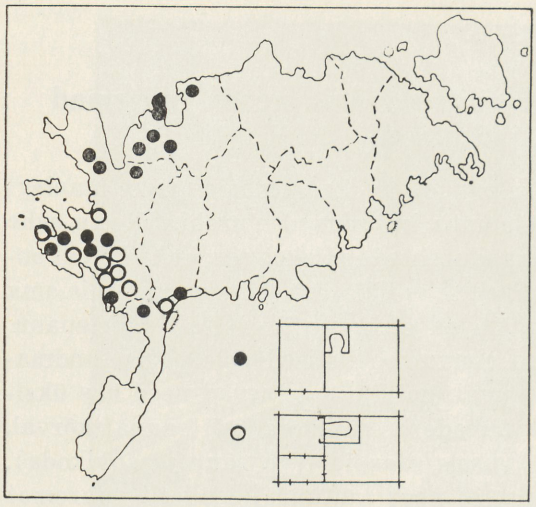

Joon. 142. Lääne-Saaremaa suitsutubade (●) ja esikust köetavate elamute (○) levikupiirkonnad. 1935.—38. a. kohalt kogutud andmete põhjal.

Kõige puhtamal kujul on vana suitsutuba alal hoidunud põhja pool, iseäranis algupärasena aga Mustjalas. Lihtsaimal kujul

meenutab Mustjala suitsutuba vägagi kalamaja. See on algupäraselt koosnenud samuti kahest ruumist — ahjuga varustatud toast ja külmast esikust e. kambrist. Kalamaja esikuga võrreldes on suitsutoa kambriruum ainult suurem, tihedama ehitusega ja tugevamas seoses toaga. Ka ahju asend — küljega vastu kambriseina — on sama kui kalamajades. Suitsutoa-ajastul, mil puudusid veel soojalõõrid, suutis ahi oma paksu kiviseinaga ainult puudulikult kambriruumi kütta. Seetõttu oligi talveajal pea-eluruumiks tuba, kuna kamber täitis ainult eeskoja ja laoruumi e.

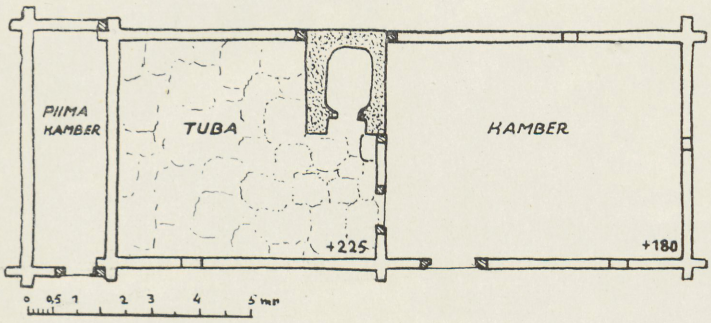

Joon. 143. Suitsutoa põhiplaan. Mustjala, Selgase.

aida ülesandeid. Siin hoiti osa talu toidutagavara, õlleankrud, taaritõrs ja muu toidumajandusega seotud tarbvara.

Vana kaheruumiline hoonepõhimik on veel selgesti märgatav ühe tõelise suitsutoa juures Mustjala Selgase kl. Peetri tl., mida tänapäeval kasutatakse aidaks ja piimakambriks (joon. 143). Tuba ja koda (kamber) on siin ühise hoonekerena üles ehitatud, kuna kitsas piimakamber, millel puudub ms. otseühendus muude ruumidega, on hiljemini vahepostide varal liidetud toa otsa. Hoone on perekonna-pärimusi mööda üle 100 a. vana. Kõik teised suitsutoad on korstna ehitamisega muudetud suitsutuks ja algupäraselt külm kamber soojalõõride või pliidi sisseseadmisega köetavaks. See soendamisseadiste uuendus, mis on toimunud nagu elurehtedeski möödunud sajandi teisel poolel, võimaldas päriselamuruumi laiendada ka kambreile. Kambrit võidi siitpeale nagu tubagi terve aasta läbi kasutada magamisruumiks, kuid mõnel juhul on see pliidi ehitamisega muudetud köögiks ja söögitoaks.

Soendamisseadiste ümberkorraldamisega rööbiti on endise suitsutoa ehituses toimunud ka teisi muudatusi. Kõigepealt vajas uus köetav eluruum, kamber, senisest kindlamat kaitset väljast sissetungiva külma vastu. Uks, mis õuest kambrisse viis, ei suutnud seda küllaldaselt pakkuda, vaid selle ette tuli ehitada koda. Iseloomustaval viisil ei teki aga koda Mustjala suitsutubadel mitte väljapoole, vaid hoone sisse, ukse ette kambri nurka. Nurkkoda on tüübiliseks iseärasuseks kõigile selle piirkonna

Joon. 144. Endine suitsutuba. Kihelkonna, Kõõru.

suitsutoa põhjal tekkinud elamuile, kuid selle jälgi võib leida isegi lõunapoolses levikupiirkonnas (joon. 145—147). Mõnikord on nurkkoja kõrvale ehitatud veel teine sama lai ruum külma toidukambri näol, nii et kogu kambri esikülg on tagumisest kambriruumist eraldatud. Ka niisugust ruumikujundust võib lõunapoolses levikupiirkonnas tähele panna.

Nagu alguses kirjeldatud Selgase suitsutoal, nii leidub ka kõikidel teistel Mustjala elamuil kolmas ruum toa teises otsas. Tähendatud ruumilisand on aga igal pool mujal suurem ja ühendatud ukse kaudu toaga (vrd. joon. 145). Kolmanda ruumi tekkimisega ongi Mustjala suitsutuba saavutanud oma arengupiiri. Niisugune kõrvalekaldumine väikese toataguse kambri näol, nagu kujutab joon. 145, on üksikuks erandnähteks.

Lõunapoolses levikupiirkonnas pole suitsutoa kuju kaugeltki nii ühtlane kui põhjas; elamu ruumiline liigendus on siin nii mitmekesine, et õigem on rääkida reast segavormidest kui mingist kindlakujulisest kohalikust eritüübist. Need segavormid on tekkinud osalt ruumide sisemisest jaotamisest ja ahju asendi muutmisest, kuid osalt ka hoopis eriotstarbeliste ruumide liitmisest.

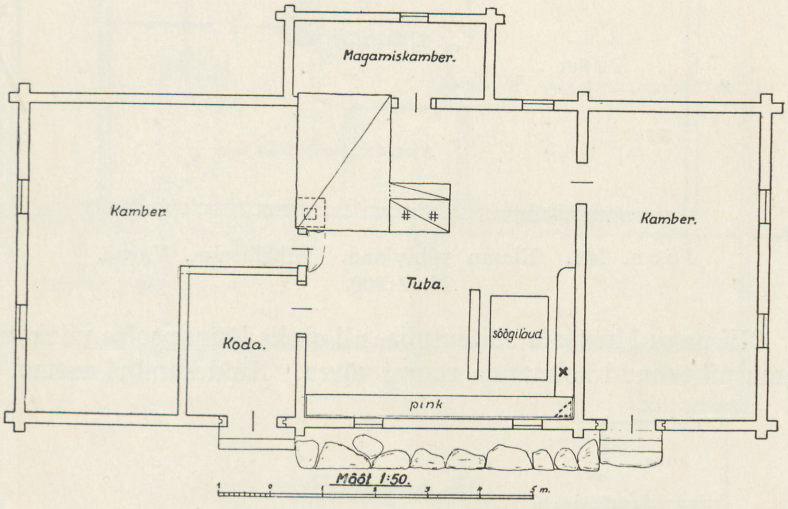

Joon. 145. Eelmise suitsutoa põhiplaan. Toas näha söögilaud seinapinkidega. X — peremehekoht laua taga. Katkendjoonega on näidatud nurgalaudi ase.

Mitmesugustele muudatustele vaatamata on suure osa elamute juures siiski märgatav veel vana algupärane kaheruumiline põhijaotus. Üht niisugust elamut, mis endisest suitsutoast on moodustatud olemasolevate ruumide jaotamise teel, kujutab joon. 146 Kihelkonnalt Varpe külast. Siin on algupärane kambriruum jagatud vaheseinaga kaheks ühesuuruseks elutoaks ja varustatud raudahjuga. Tüübiline nurkkoda, mida võis tähele panna põhjapoolses levikupiirkonnas, on siin küll olemas, kuid elamu ümberehitamisel käesoleva sajandi algul on see ühes välisuksega siirdud toa esiseina. Poolitatud otskambrile lisaks on toa tagaseina, ahju taha tekkinud veel kolmaski soe eluruum, mille välisnurgast on eraldatud väike toidukamber (sahver). Ümber-

ehitamisel on toa palkkere jäänud endiseks ja sisemised ruumijaotused on osalt läbi viidud õhukeste laudseinte abil.

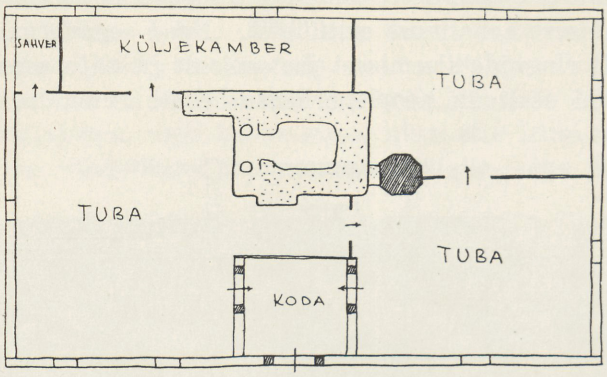

Joon. 146. Elamu põhiplaan. Kihelkonna, Varpe.
M. 1:200.

Nii nagu Mustjala suitsutuba, nii on ka lõunapoolse piirkonna elamu pikenenud kolmanda ruumi võrra. Kuid kambri asemel on

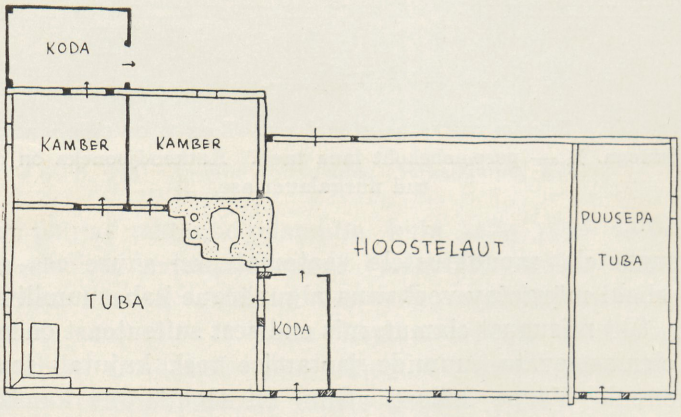

Joon. 147. Elamu põhiplaan. Kihelkonna, Leedri.
M 1:200.

siin selleks kolmandaks ruumiks harilikult hobuste laut, mida elurehe analoogial kutsutakse rehalaks. Lauda tekkimist elamu otsa võib tähele panna terve levikupiirkonna ulatuses. Nii on ka Nasva kl. endistel suitsutubadel hoone teises otsas laut või vahe-

seinaga pikuti pooleks jagatud ruum, millest pool on laudaks, pool aga võrguaidaks (on ju selle küla elanikud eranditult ainult kalu-

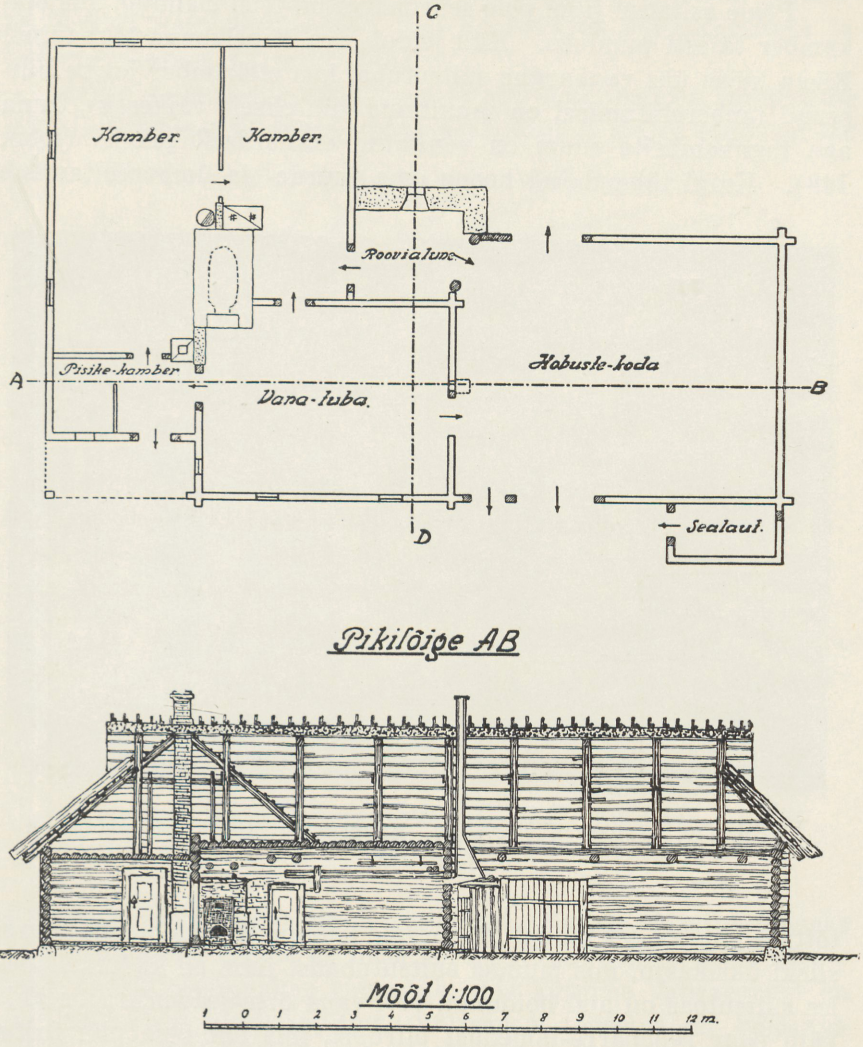

Joon. 148. Elamu põhiplaan ja pikilõige. Kihelkonna, Riksu.

rid). Kihelkonnal Leedri külas leidub isegi kaks niisugust elumaja, millel otskamber üldse puudub, nii et toajätkuks hoone pikisuunas on rehala väikese nurkkoja ja puutöötoaga (joon. 147).

Eluruum koosneb niisiis ainult toast ja kahest tagakambrist, millistest üks täidab veel pooleldi koja aset.

Peale esitatud juhu pole seni märgitud teisi elamuid, kus otskamber täiesti puuduks. Küll leidub aga Kihelkonna lõunapiiril Riksu külas üks vanaaegne suitsutuba, kus otskamber hoone hilisemal ümberehitamisel on muutunud suhteliselt väikeseks, kuna aga tagakambrite ruum on venitatud erakordselt pikaks (joon. 148). Kuigi tähendatud hoone oma juurde- ja ümberehitamiste

Joon. 149. Suitsutoa sisevaade. Kihelkonna, Riksu (vt. põhiplaan joon. 148).

tõttu algupärasest kujust on kõrvale kaldunud, leidub selle juures siiski üksikasju, mis muudel suitsutubadel juba on kadunud. Selles suitsutoas on alal hoidunud veel vana õrte-seadeldis: üle ahju käib paar reheparre-jämedust piiruõrt, mis üht otsa pidi toetuvad pakule ahjukummil, ja teise otsaga toaseina õnardatud asemeisse. Jämedate õrte alla on riputatud paar peenemat ja lühemat õrt ning ahju kõrvale lae alla veel kolmas paar. Peale selle on kummaski külgseinas lae all tugevate varnade najal ümmargune tala, millele toetuvad oma otstega paar reheparrele vasta-

vat õrt. Viimased on nagu reheparredki soovi järgi edasi-tagasi tõugatavad. Niisugune õrte rohkus ja mitmekesisus on rannikuelamuile üldse iseloomulik, sest peale muude ülesannete (puude- ja lihakuivatamise) kasutati õrsi ka võrkude suitsutamiseks ja kuivatamiseks (vrd. joon. 149).

Sama suitsutoaga ühenduses on alal hoidunud ka primitiivne suitsujuhtimisseadis laudkorstna näol, millest mujal suitsutubade

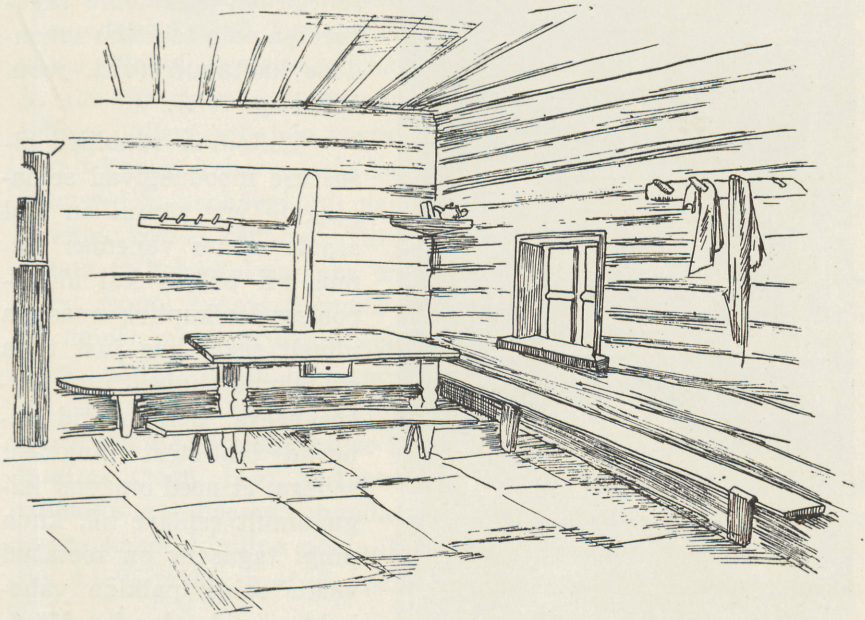

Joon. 150. Endise suitsutoa söögilaua-nurk. Kihelkonna, Kõõru (vt. põhiplaan joon. 145).

piirkonnas on säilinud ainult mälestusi. Suitsu väljajuhtimiseks on toa ja lauda vaheseina ukse kõrvale, kuid sellest pisut kõrgemale tehtud nelinurkne repneauk, mis kütmise vaheaegadel on räbalanuustiga kinni topitud. Väljaspool toaseina on selle ava kohale asetatud laudadest kokkulöödud nelinurkse lehtrina alt laienev suitsutoru. Suits, mis repneaugust välja pääseb, tõuseb seda toru mööda üles läbi katusealuse ruumi välja. Kuna suitsulehter on nii lai, et see üle ukse laiuse küünib, siis on sellega tagatud ka ukse kaudu väljuva suitsu korstnasseminek. Samal elamul

on varemini olnud veel teinegi laudne suitsutoru, mis asetses ka laudaruumis, laudast väikesesse köögi-*(roovialuse-)*ruumi viiva ukse kohal. Möödunud sajandi 70-ndail aastail on selle elamu kambriruume laiendatud ja sinna on ehitatud pliit ühes soojalõõridega. Samal ajal tehti elamule kivikorsten, kuhu sai juhtida ka ahjusuitsu; sellega oli siis teine laudkorsten oma tegeliku tähenduse kaotanud (vrd. joon. 148, lõige AB).

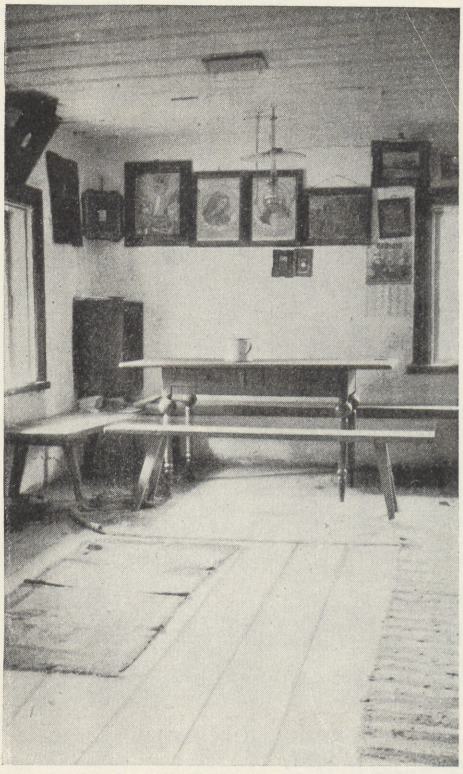

Joon. 151. Elutoa söögilaua-nurk. Kihelkonna, Leedri (vt. põhiplaan joon. 147).

Suitsutoa tüübilise sisustuse moodustavad seinapingid, mis tänini on alal ainult mõnes vanemas elamus nii põhja- kui lõunapoolses levikupiirkonnas, ja nimelt seal, kus just tuba on jäänud endiselt pere elukeskuseks. Seinapingid erinevad lahtistest pinkidest sellega, et need omavad jalgu ainult esiääre all, kuna pingi tagaserv on toetatud vastu seina palkide vahekohta (vrd. elurehe söögilaua-nurka, kalamaja lava- ja pingiehitust). Uuemal ajal on seinapinke hakatud asendama neljajalgsete lahtiste pinkidega. Seinapinke on ikka kaks — otstega toanurgas vastakuti. Nurk, kus pingid oma otstega kohtavad, asetseb toa esiseinas, diagonaaljoonel vastu ahjusuud, nii nagu seda on kirjeldatud ühenduses rehetoaga (vrd. joon. 145, 147). Peale selle leidub samas toanurgas peaaegu alati väike nurkriiul *(laudu)* või koguni kapikene, kus vanemal ajal hoiti piiblit, lauluraamatut jne.; sageli on see nurk ka eriti piltidega kaunistatud (vrd.

joon. 150, 151). Istumisjärjekord söögilauas oli samasugune kui rehetubade juures on kirjeldatud (vrd. lk. 178, 181, ja joon. 125).

Nagu eelnenud ülevaatest on selgunud, lähenevad suitsutoad oma põhijoontelt kalamajadele, kuid mitmed hilisemad muudatused on toimunud kindlasti elurehe eeskujul. Viimaste hulka tuleb kõigepealt lugeda rehalat (hobuste laut) elutoa otsas. Kohtadelt on saadud mitmeid teateid, mis räägivad, et rehalat on hakatud toaga ühendama alles hilisemal ajal. Nähtavasti on siin eeskuju andnud need talud, kus elurehi alles hiljaaegu vahetati teise elamu vastu. Rehetoas elades oli harjutud toa kõrval asetseva rehalaga, ja kui siis elamu rehest lahutati, liideti vana harjumuse põhjal sellega jällegi rehalale vastav ruum. Seda ruumi ei ole mõistetavalt kunagi reheruumiks kasutatud; küll hoiti aga seal talveajal hobuseid ja veohärgi, nii nagu need loomad asusid omal ajal ka rehetoa kõrval rehalas. Tänapäeval, kus veohärgi enam ei kasvatata ja hobustel on juba oma laudad, kasutatakse rehalale vastavat ruumi enamasti puutöökuuriks. Kuidas suitsutoa ehitamisel mõnel juhul on üksikasjadeni jäljendatud vanu elurehe põhijooni, näitab Tõnsu tl. elamu Riksu külas (joon. 148).

Edasi võib elurehe kujundavat mõju näha teise kambri liitmises toa otsa (mitte endise kambri külge), kitsa eeskoja moodustamises (joon. 110) ja toataguse kambri tekkimises. Kui need võimalikud hilisemad muudatused maha arvata, siis jääb järele hoone kaheruumiline põhimik, mille etnograafilise algupära juures on võimalus peatuda peale esikust köetava elamu vaatlust.

B. Esikust köetav elamu.

Samal alal, mida eelnevas on nimetatud suitsutubade lõunapoolseks levikupiirkonnaks, valitseb tänapäeval veel teine elamukuju, mille kõrval nn. suitsutoad moodustavad tähtsusetu vähemiku. See elamu ei erine suitsutoa-tüübist niipalju oma põhiplaanilt kui kütmisprintsiibilt, sest toaahju ei köeta toast endast, vaid suitsutoa kambrile vastavast ruumist [1].

[1] Edaspidi nimetatakse ruumi, kus asetseb ahjusuu, esikuks, sest see on osa endisest eeskojast. See nimetus tuleb aga siin tehnilise terminina küsimusse ainult ühenduses kütmissüsteemiga.

On põhjust oletada, et osa lõunapiirkonna endisi suitsutube on muudetud esikust köetavaiks alles möödunud sajandi teisel poolel rööbiti pliitide ja korstnate ilmumisega, kuid nende uuemate moodustiste kõrval leidub ka üksikuid vanemaid. Nii nagu algupärased (Mustjala) suitsutoad, nii osutavad ka vanemad esikust köetavad elamud oma põhikujult suurt ühtlust. Nendegi juures on märgatav vana kaheruumiline põhikuju, kuid suitsutoa kambrile vastav ruum on jäänud suhteliselt kitsaks ja alati jagatud pikuti pooleks — kojaks ja kambriks (resp. köögiks). Säärasel algupärasel kujul on esikust köetavaid elamuid alal hoidunud senistel andmetel ainult 3, ja need kõik on märgitud Lõuna-Kihelkonnalt, üks Kiirassaare rannikukülast ja kaks Leedrilt. Siia juurde ei ole arvatud nn. *roovialusega* elamuid, mis kütmispõhimõttelt on samad, kuid oma erilise koldeehituse tõttu tulevad eraldi vaatlusele edaspidi.

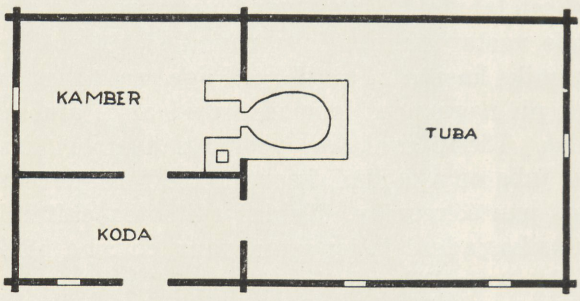

Joon. 152. Esikust köetava elamu põhiplaan. Kihelkonna, Leedri. M 1:200.

Kõige algupärasemana on püsinud Leedri kl. Anne tl. vana elamu, mis koosneb ainult kolmest ruumist — toast, kojast ja kambrist. Elamuks seda hoonet ei ole enam pikka aega kasutatud, mistõttu seal on alal hoidunud ka vana rehetoaahju-taoline ahi. Ahjukolle on ehitatud kambrisse ja kere läbi vaheseina tuppa (joon. 152). Kambri ja koja vahelise ukse kohal on umbes 60×60 cm suurune ava, mille kaudu lasti ahjusuits katusealusesse ruumi. Elamu vanust täpselt ei teata, arvatakse aga, et sel kujul on see püsinud vähemalt 100 aastat.

Kiirassaare Ranna tl. elamu erineb eelmisest selle poolest, et siin toa tagaküljest on eraldatud kitsas kamber ja koja vastaskülge on ehitatud pikenduseks laut piimakambriga kõrvuti (joon. 153). Perekonna-pärimuste järgi on see elamu üle 100 a. vana, ja vanemal ajal olevat seda kasutatud ainult suvisel ajal, kuna talvel on elatud rehetoas.

Kolmas näide, Leedri kl. Roosi tl. elamu, on samuti toataguse kambriga, kuid siin on ka kojaruum jagatud pooleks — kojaks ja toidukambriks. Kojapoolsesse hoone otsa on ehitatud laudale vastav ruum, mida kasutatakse

aga puutöökuuriks ja tarberiistade panipaigaks. Perekonna-pärimuste järgi peaks see elamu oma põhikujul olema ehitatud juba 18. saj. lõpul. Aastail enne Maailmasõda on hoone endist põhiplaani ümberehitamisel pisut muudetud; juurde on ehitatud toatagune kamber, toidukamber koja kõrval ja praegune kuuriehitis hoone otsas.

Esitatud näiteid täiendavad mõningad kohalt saadud andmed, mis tõendavad, et see elamutüüp on vähemalt mõnes Lõuna-Kihelkonna külas olnud vanemal ajal laiemalt tuntud. Leedri külas on neid olnud igas talus, osalt laudaga, osalt ilma. Et seal eraldi ehi-

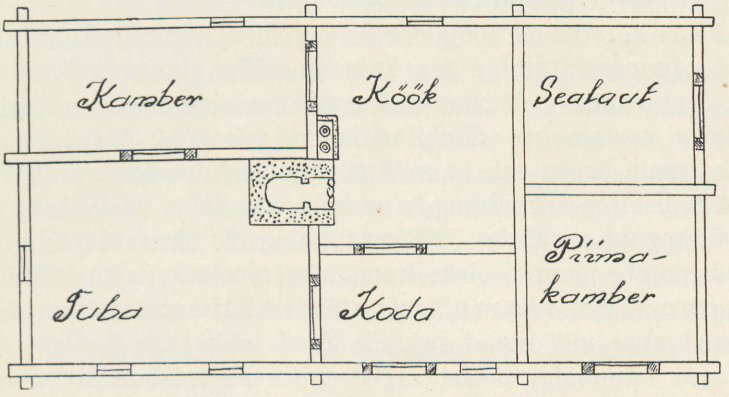

Joon. 153. Esikust köetava elamu põhiplaan (skeem). Kihelkonna, Kiirassaare.

tatud elamu on tõepoolest vana algupära, seda näitavad ka säilinud reheehitised, mis suures enamikus on ilma otskambriteta. Vanu mälestusi sellest elamutüübist on säilinud ka Kotlandi ja Lahetaguse külas. Kotlandi Ütsa talus on tänapäevani tarvitusel elumaja, mis vanaperemehe seletuse järgi on sellel kohal püsinud vähemalt poolteistsada aastat. Hoone on hiljem ümber ehitatud, kuid peremehe jutustusest selgus, et elamu vana põhi sarnanes joon. 152 kujutatud põhiplaanile.

Täiesti ühtivad on need andmed, mis on saadud Lõuna-Kihelkonna elamute suitsujuhtmeseadiste kohta. Korstnat hakati sellele elamule kohandama alles möödunud sajandi kolmandal veerandil. Enne seda on ahjusuits juhitud läbi vaheukse kotta ja sealt laudtoru kaudu läbi kojalae välja. Toru oli alt sarnuti laie-

nev, nagu seda on kirjeldatud eelpool ühenduses suitsutoaga, ja selle laiem ots oli asetatud kojalaes leiduva nelinurkse ava kohale. Kotlandi ja Koimla külas kutsuti niisugust suitsuküööki ühes suitsutoruga *roovialuseks*. Eriosana kannab aga laudadest kokkulöödud suitsutoru tavalisesti *korstna* nimetust.

Kambrist köetav tuba pole enam suitsutuba, vaid viimasega võrreldes puhtam ruum. Suitsuahju-ajastul, mil puudusid veel soojalõõrid, oli ahjul kambripoolses otsas sooja-avaus, mis kütmise ajaks sissepistetava kiviga suleti; kui tuli ahjus oli kustunud, siis võeti kivi eest ja lasti kuumalt keriselt sooja õhku tuppa.

Peale korstna ja soojalõõride tekkimist sai võimalikuks uute tubade juurdeehitamine üle koja ja köögi, hoone teisele poole otsa. Uue ruumi (või ruumidekogumi) soendamiseks asetati pliit kas köögi vastasseina või ehitati koguni teine ahi. Uus tuba, mille hoone omale lisaks sai, kannab tihti ka erinimetust: seda kutsutakse endise toa kõrval kas *teine tuba, uus tuba, vastastuba, teine ots* või koguni *saalituba*. Nii on algupärane ühine eluruum jagunenud kaheks elamupooleks kummalegi poole koda ja kööki. See kahepoolne elamu, mis säärase kujunemisastme on saavutanud alles möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul, jaguneb oma kummalgi poolel sageli mitmeks eriruumiks. Jagunemine ja ruumide rühmitumine kannab harilikult väga individuaalset ilmet ja seda kujunemisprotsessi ei saa veel lõppenuks pidada.

Nagu alguses on märgitud, pole mujalt Saaremaalt rehest lahus ehitatud elamuid leitud ses vanuses ja niisugusel arvul kui Lääne-Saaremaal, eriti aga Kihelkonnal. Selle elamuvormi algupära ja võimaliku vanuse juurde on põhjust allpool tagasi tulla, kuid siin olgu märgitud siiski niipalju, et ka need vähesed ajaloolised teated, mis puudutavad Saaremaa taluelamuid, märgivad rehest eraldi ehitatud elamuid ainult Kihelkonnalt. Nii kirjutab sealne past. Gilzebach 1802. a. oma aruandes Riia asehalduskonnale, et mõned talumehed olevat rehed, loomalaudad ja elumajad üksteisest lahku ehitanud. Neil elamuil olevat aga väikesed, mitte-lahtikäivad aknad ja enamik ahjusid samakujulised ja sama viisi köetavad kui reheahjud [2]. Viitest, et enamiku tubade

[2] VA I 174 (5) lk. 169, 170.

ahjusid köeti nagu reheahjusid, võib järeldada, et tol ajal oli juba kahesuguse asetusega ahje: toast (rehetoa moodi) ja kambrist köetavaid; kolmanda võimalusena tulevad küsimusse nn. *roovialuse* ahjud, millega on võimalus tutvuda järgmises peatükis.

*

Saaremaa suitsutoad ja esikust köetavad elamud moodustavad elurehtede kõrval küll seevõrra tähtsusetu vähemiku, et neid esimesel pilgul kalduks pidama juhuslikeks elamumoodustisteks. Kui aga silmas pidada nende elamute tüübiühtlust, vanust ja piirkondlikku levikut, siis tekib juba küsimus, kas ei kujuta tänaseni alalhoidunud näited viimaseid mälestusi mingist vanemast elamukultuurist, mis Lääne- või kogu Saaremaal on olnud kunagi üldisemalt tuntud. Teiseks tuleb küsimusse võimalus, et vaadeldavad elamutüübid oleksid Lääne-Saaremaale sattunud väljastpoolt Eestit, olgu siis keskaegsete rootsi kolonistide kaudu (vrd. lk. 34) või kuidagi teisiti. Esimesele küsimusele lähenedes tuleb asuda muidugi sellele kaunis tõenäolisele seisukohale, mida korduvalt on rõhutatud, et elurehi Eestis ei ole kõige vanem elamutüüp, vaid et siin kunagi enne seda või elurehega kõrvuti on kasutatud mõnda teist elamumoodustist [3].

Oletuse poolt, et Saaremaa suitsutoad on mingi vanema kohaliku elamutüübi otsesed järglased, räägib kõigepealt see asjaolu, et neile leidub sealtsamast algelisemaid vasteid kalamajade ja, nagu edasises selgub, ka saunade näol. Selguse pärast ongi järgnevais võrdlusis kaheruumilist hoonepõhimikku, millest vaadeldava ala suitsutoad on tuletatavad, nimetatud saunakujuliseks elamuks (resp. suitsutoaks).

Edasi on väga oluline tähendada, et saunakujuline elamu ei kujuta endast mingit etnograafilist haruldust, vaid selle jälgi võib leida igalt poolt Põhja- ja Ida-Euroopast täielikumate elamumoodustiste kõrval [4].

Et alata näidetega Eesti pinnalt, siis märgitagu, et saunatüüpi suitsutuba oli veel hiljuti üsna üldiselt tarvitusel Setumaal sealse kehviku-ela-

---

[3] Vt. näit. Manninen Sachk. II lk. 186, 304; Linnus Über d. mat. Kult. lk. 453, 454.

[4] Vt. üldiselt Erixon Gesch. lk. 14, 15; Moszyński lk. 541, 542.

muna [5]; väikemaa- või maatameeste eluhoonena kasutatakse seda tänapäevalgi Petseri venelaste aladel, ja samalaadse ehitisena on seda tuntud veel möödunud saj. keskpaigu mõnes Räpina külas [6]. Edasi leidub selle elamutüübi jälgi Eesti põhjaranniku kalurikülades [7]. Lätis on samakujuline elamu tuntud vähemalt maa idaosades (Latgales) [8], kuid üldine on see ka slaavlaste aladel, niihästi Venes kui ka lääneslaavlaste juures [9]. Soomes ja Rootsis on selle esinemine nähtavasti väga juhuslik [10]; tähendatud maades domineerivad teised variandid, mille juures on võimalus järgnevas peatuda.

Saunatüübi eelajaloo üksikasjalikum selgitamine viiks peateemast liiga kaugele. Ainult niipalju olgu öeldud, et suurem osa uurijaid selle elamu algkujuks peab piklik-nelinurkset ehitist, mille ühes otsas, ukse ees (niisiis praeguse koja asemel) oli lahtine või ainult külgedelt seinapalkide pikendatud otstega varjatud katusealune — u l u, nii nagu seda võib näha veel mitmel pool Euroopas algeliste saunade, karjamajade, aitade jne. juures. Kui ulu igast kolmest küljest suleti seintega, siis oligi tekkinud eeskoda, nagu see esineb meie kalamajade ja saunade juures.

Ots-uluga elamu etnograafilise algupära ja vanuse kohta on väga palju kirjutatud, kuid meil on neist arutlustest ainult niipalju kasu, et on selgunud selle elamukuju vaidlematult muistne päritolu ja suur osatähtsus Euroopa ehituskultuuri arengus [11]. Peale selle on veel teine võimalus, et saunakujuline elamu oleks tekkinud lihtsast (uluta) üheruumilisest hoonest koja juurdeehitamise teel, nii nagu seda on rõhutatud eriti Soome ehitiste juures [12]. Kuigi viimaksmärgitud elamu kujunemiskäiku on tähele pandud mõnel pool üsna lähedases minevikus, ei saa see tähelepanek siiski tühiseks muuta saunakujulise elamu vana algupära teistes piirkondades ja selle laialdast levikut Euroopas. Seetõttu huvitab meid ka vähe, missugust teed meie saunatüüp on kujunenud; tuleb kinnitada ainult tõsiasja, et tuba ja

---

[5] M a n n i n e n Set. ehit. I lk. 61, 62.

[6] Vrd. sealse suitsutoa mudel ERM-is ja sellega ühenduses olevad andmed (A 413:1); venelaste alade kohta autori oma tähelepanekud.

[7] R ä n k Omapärane elamutüüp lk. 69 jj.

[8] Celtn. piemin. joon. 22, 25, 26, 32, 33.

[9] Харузинъ lk. 116, 272 jj., joon. 24, 25; Некрасов lk. 65, 66, joon. 5; M o s z y ń s k i lk. 541, joon. 476, 479.

[10] Seda võib järeldada vähesest tähelepanust, mida sealsed uurijad küsimusesolevale elamutüübile on omistanud. Näiteid selle tüübi esinemise kohta vt.: A m b r o s i a n i joon. 15 (Rootsi); P a u l a h a r j u lk. 99, 100; S i r e l i u s SKK II joon. 207 (Soome).

[11] Vt. kokkuvõtlikult E r i x o n Bgn. lk. 272, 273; M o s z y ń s k i lk. 541, 542; S c h i e r lk. 161 jj.

[12] S i r e l i u s SKK II lk. 211; H ä m ä l ä i n e n K-SK lk. 40 jj., 110, 111.

koda igal pool Saaremaal on liitunud kindlaks konstruktiivseks tervikuks, ja see nähtus kinnitab omakorda, et saunakujuline elamu seal peab olema vana maapõline ehitis.

Laiemas kultuuriajaloolises perspektiivis vaadatuna on saunakujuline suitsutuba igandnähe, mis on alal hoidunud majanduslikult kehvemais Euroopa nurkades. Üldiselt on elamut juba varakult hakatud laiendama teise toa võrra, mis reeglipäraselt ehitati hoone teise otsa, nii et koda jäi kahe elutoa vahele.

Selle nn. kahepoolse elamu tekkimist seletatakse harilikult nii, et koda hilisema täiteehitisena oleks moodustatud kahe vastastikku asetatud (lihtsa neljaseinalise või lahtise uluga) toa vahele [13], kuid säärane seletusviis tundub küll liig tüpoloogilis-skemaatilisena, kui saunakujulist suitsutuba teatava vaheastmena ses kujunemiskäigus arvesse ei võeta. Tundub päris loomulikuna, et seal, kus saunakujulist suitsutuba tänapäeval tuntakse, kahepoolne elamu oleks tekkinud endisest kaheruumilisest põhimikust teise toa juurdeehitamise teel.

Kuid olgu kahepoolne elamu tegelikult kujunenud kuidas on, igatahes leidub seda kõikjal naaberaladel teiste lihtsamate elamumoodustiste kõrval. Nii peetakse võimalikuks, et kahepoolne elamu slaavlaste alal on tekkima hakanud juba 11.—12. sajandil [14], ja et Soomes ning Skandinaavias on see samuti juba vana maapõline ehitis [15].

Sama kujunemiskallakut võib tähele panna Ida-Läti [16], Setu [17] ja Eesti põhjaranniku [18] elamute juures, ainult Saaremaa suitsutoad on jäänud viimase ajani ühepoolseks. Kui Saaremaa suitsutube on laiendatud, siis ainult uue ruumi (kambri) ehitamise teel hoone toapoolsesse otsa.

Kuna vähemalt osa Saaremaa esikust köetavaid elamuid on endised suitsutoad, millel ahjukolle on hiljemini paigutatud esikusse, siis on siin kohe põhjust ka nende põhiplaani juures lühidalt peatuda. Poolitatud eeskojaga elamuid leidub igal pool Euroopas kõrvuti eelmärgitud ühe ja kahepoolse elamuga. Eriti roh-

---

[13] Sirelius SKK II lk. 211, 212; Hämäläinen K-SK lk. 46, 113 jj.; Erixon Bgn. lk. 272, 273.

[14] Schier lk. 166; selle elamutüübi kohta Venes vt. üldiselt Некрасов lk. 65 jj.

[15] Sirelius SKK II lk. 208 jj.; Hämäläinen K-SK lk. 113 jj.; Vilkuna V-SK lk. 7, 8; Erixon Bgn. lk. 273; Ambrosiani lk. 116, 117.

[16] Celtn. piemin. lk. 23 (63).

[17] Manninen Set. ehit. I lk. 62; II lk. 114, 115.

[18] Ränk Omapärane elamutüüp lk. 70 jj.

kesti näib poolitatud eeskojaga elamuid leiduvat Kesk-Rootsis (Dalarnas, mille ühe kihelkonna järgi seda hoonetüüpi rootsi etnograafid kutsuvad mora-tüübiks) [19], kuid see on sagedaseks nähteks ka Soomes, Karjalas, kus seda ms. peetakse üheks vanemaks elamumoodustiseks [20], Venemaal [21], Lätis [22] ja Leedus[23]. Lõuna-Rootsis esineb see põhiplaan ka mõnikord koos esikust köetava ahjuga, kuid niisuguse asendi on ahi seal omandanud siiski alles 18. saj. teisest poolest alates [24].

Kui nüüd arvesse võtta saunakujulise suitsutoa ja selle teisendi, poolitatud eeskojaga elamu, laialdast levikut kogu Põhja- ja Ida-Euroopas, siis jääb küll vähe põhjust oletuseks, et Saaremaa suitsutoad oleksid tekkinud hilisemal ajal mingi ühekülgse kultuurimõjustuse tõukel mõnelt naaberalalt. Kui üldse oletada, et elurehi meil pole olnud ainuke elamu, siis tuleb eel-elureheaegse elamuna küll kõige tõsisemalt küsimusse saunakujuline suitsutuba.

Lõpuks võidakse siiski veel asetada küsimus: kas ei osuta just suitsutubade levik Lääne-Saaremaal keskaegsete rootsi asustuspesade läheduses ja Kuramaa naabruses hilisemaile kultuurimõjustusile väljast. Eriti õigustatud on säärase küsimuse asetus Kuramaa suhtes, kuna selle ala ja Lääne-Saaremaa ehituskultuuris oleme võinud juba eelnevas märkida rea kokkusattuvusi. Nii lähedased kui siin välismõju võimalused ongi, tuleb nende suhtes Lääne-Saaremaa suitsutubade puhul asuda siiski eitavale seisukohale.

Mis puutub rootsi asustuste mõjusse, siis olgu siin rõhutatud kõigepealt juba eespool märgitud tõsiasja, et saunakujuline suitsutuba ei ole kuigi tüübiline rootsi elamu esindaja. Teiseks tuleb arvesse võtta, et meie suitsutoad oma lae- ja katuse-ehituse poolest kuuluvad lähemalt kokku balti-slaavi kui fennoskandia elamu-

---

[19] Erixon Bgn. lk. 273, joon. 27; Ambrosiani joon. 16, 26, 28.

[20] Blomstedt-Sucksdorff lk. 39, joon. 11; Hämäläinen K-SK lk. 42, 112, joon. 9, 11; Heikel lk. 209, 210, joon. 198.

[21] Харузинъ joon. 26, 27; Zelenin lk. 274, joon. 215, 217; Некрасов joon. 6.

[22] Celtn. piemin. joon. 22, 27, 33.

[23] Autori oma tähelepanekud 1937. a.

[24] Erixon Bgn. lk. 277, joon. 34.

kultuuri traditsioonidega (vrd. lk. 75). Ja lõpuks on väga oluline märkida, et Skandinaavia elamu kuulub oma soendusseadiste poolest hoopis teise kultuurpiirkonda kui Saaremaa suitsutoad.

Juba saksa uurija Rhamm on juhtinud tähelepanu tõsiasjale ja seda on rõhutanud hiljem mitmed teisedki uurijad, et Lääne- ja osalt ka Kesk-Euroopa elamu algkujuks on laeta koda-ehitis, mida soendati lahtise lee abil, kuna Ida-Euroopa elamupõhjaks on ahjuga köetav suitsutuba [25]. Seda seisukohta, niipalju kui see puudutab meie ja balti rahvaste ehitisi, on võimalus alljärgnevas veel korrigeerida; siin olgu aga kohe märgitud, et ka Skandinaavia elamud algupäraselt kuuluvad Euroopa elamute läänepoolsesse rühma, mille tunnuseks on lahtise leega soendatav elutuba.

Juba keskajal hakkas sest leest kujunema kamin, mille korstnaga ühendati hiljemini ka väljast (õueköögist, leivaküpsetusruumist) elutuppa toodud ahi [26]. Nii ei saa Skandinaavia elamu puhul üldiselt rääkida mingist suitsutoa-ajastust sõna ida-euroopalises tähenduses. Tõelisi suitsutube, mille tunnuseks on korstnata ahi, on Skandinaavias kasutatud õige piiratud määral: Norra rannikul, Lõuna-Rootsis ja keskajal juhusliku nähtena ka Ojamaal [27]. Kuid ka tähendatud piirkondades ei saa suitsutuba olla kuigi vana algupära, sest Norras hakati elutube ahjuga varustama alles 11. saj. lõpul (Olaf Kyrre uuendusi taotlevate korralduste põhjal) [28] ja tõenäoliselt pole see muudatus Rootsiski palju varemini alanud [29]. Pealegi on põhjust oletada, et suitsuahi on Skandinaavia sse tunginud ida poolt [30], ja et ses

---

[25] Rhamm II 2. lk. 170; Geramb lk. 41, 48 jj.; Erixon Bgn. lk. 276; Schier lk. 160, 190 jj. See seisukoht vajab ainult niipalju korrigeerimist, et leega elamumoodustised on tuntud ka Ida-Euroopas ja Siberis (lapi, obiugri ja mitmete Siberi rahvaste koda-elamud), kuid algeliste elamutena ei saa need käesolevas võrdluses küsimusse tulla. Kui välja arvata Baltimaade lääneprovintsid ja teatava reservatsiooniga ka Lääne-Saaremaa rannik, siis ei ole koda-elamu tänapäeval Kirde-Euroopas tarvitatavate ehitiste juures nähtavasti üldse mingit osa etendanud. Seal, kus koda ongi veel jäänud tarvitusele, on see ahjuga köetava toa eest taandunud juba ammu kõrvalhoonete hulka (vrd. meie suvikojad).

[26] Vt. näit. Nilsson lk. 194, 195, 202 jj.; Erixon Bgn. lk. 274, 275; sama Gesch. lk. 18.

[27] Dietrichson-Munthe lk. 110; Erixon Gesch. loc. cit.

[28] Dietrichson-Munthe lk. 107.

[29] Rootsis ei ulatu toaahju ajalugu igatahes üle keskaja tagasi (Erixon Gesch. lk. 18).

[30] Sellele võimalusele osutab Skandinaavia ahjude suur sarnasus Ida-Euroopa vastetega (vt. näit. Manninen SS lk. 272; sama Sachk. II. lk. 307).

asjas ka Saaremaa vahendajana küsimusse võiks tulla, sellele osutab suitsutubade esinemine keskaegsel Ojamaal.

Seevastu ei leidu Saaremaa suitsutubade juures mingeid tunnuseid, mis laseksid oletada lahtise lee või kaminahju kunagist tarvitamist.

Samasuguste raskuste vastu põrkame ka siis, kui hakata otsima Saaremaa suitsutubadele eeskujusid Kuramaalt. Balti rahvaste elamu algupära küsimus ootab küll veel autoriteetset lõpplahendust, kuid juba senistest uurimustest võib järeldada, et Baltimaade lääneprovintsides (Kuramaal ja Lääne-Leedus) — niisiis seal, kust Saaremaa oleks võinud mõjustusi vastu võtta — on nähtavasti alati kasutusel olnud elumaja, mille koda oli ühtlasi köögiks ja toaahju kolderuumiks [31]. Senised uurijad on isegi kaldunud selles elamus nägema lahtise leega koda-elamu järglast, missugune seisukoht näib olevat ka õigustatud [32].

Sellega oleme aga jõudnud ühtlasi lähemale ka Saaremaa esikust köetava elamu algupära küsimusele. Kuigi säärase kütmisviisiga elamu Rootsiski pole päris tundmatu, on see seal tekkinud siiski alles nii hilja (vrd. lk. 238), et rootsi keskaegne asustus Saaremaal selle tutvustajana meile ei saa tulla kõne alla. Palju lähedasemana tundub teine võimalus, et küsimusesolev elamu on tekkinud Lääne-Saaremaa rannikule otse lõunapoolseil eeskujudel, sest lõunas on sel lai ja sügav etnograafiline tagapõhi.

Esikust köetava elamu algupära selgitamisel on suuri teeneid saksa uurijail. Nad on jõudnud üsna üksmeelsele seisukohale, et tähendatud elamu on tekkinud juba varasel keskajal kuskil Kesk- ja Lõuna-Euroopa piiril (Alpimail) lääne ja ida kütmissüsteemide ühendamisest. Seejuures oleks ahi Ida-Euroopa algupära, kuna kolle ahju ees, elamu eeskojas, kujutaks viimast mälestust lääne lahtisest leest. Iseloomustaval viisil ongi koda tüübilises esikust köetavas elamus (Kesk-Euroopas ja Baltimaades) jäänud laeta ruumiks, nii nagu ka algupärane lahtise leega elamu oli laeta ehitis [33].

Keskaja lõpuks on esikust köetav elamu, mida saksa uurijate järgi on hakatud nimetama ülemsaksa- e. frankitüübiks, muutunud Saksas täiesti

---

[31] Keyserling-Derschau lk. 254; Bezzenberger lk. 61, 69; Bielenstein lk. 62; Dethlefsen lk. 18 jj.; Wallin lk. 9; leviku kohta Läti alal vt. eriti Ārends lk. 32 ja levikukaart.

[32] Vt. näit. Bezzenberger loc. cit.; Bielenstein lk. 59 jj.; Sirelius PW XI lk. 109, 112; Manninen SS lk. 250, 251.

[33] Vt. näit. Henning lk. 139 jj.; Sirelius PW XI lk. 112; Schier lk. 160, 225, 301; Bielenstein loc. cit.

üldiseks nähteks. Sealt tungib sellele elamule iseloomustav kütmissüsteem niihästi itta (läänеslaavlaste aladele) kui ka põhja poole: üle Taani Lõuna-Rootsi ja teiselt poolt Läänemerd Ida-Preisi kaudu Baltimaile [34]. Siin ei saa aga esikust köetav elamu olla väga vana, sest Ida-Preisiski ulatuvad teated selle kohta ainult 15. sajandisse [35].

Meie lähemas naabruses on franki kütmissüsteemi levikuks olnud eriti soodus pind neil aladel, kus lahtise leega varustatud koda on elamu arengus mingit osa etendanud. Nii nägime, et esikust köetav elamu on täiesti rahvapäraseks ehitiseks muutunud Lääne-Lätis (Liivi rannik ühes arvatud), kuid peale selle tuntakse seda ka rannarootslaste juures, vähemalt Ruhnus ja Pakri saartel [36]. Mujal rannarootsi aladel oli möödunud sajandi keskpaiku üldiselt tarvitusel küll lahtise leega eeskoda elamu kõrval, kuid ahjukolle oli siiski veel toas [37].

Kõike eelöeldut arvesse võttes ei tohiks küll jääda enam mingit kahtlust, et Lääne-Saaremaa esikust köetavad ahjud on tekkinud lõunapoolsetel eeskujudel. Nii oleks siis Saaremaa ühes rannarootsi saartega põhjapoolsemaks alaks Läänemere idarannikul, kuhu franki kütmissüsteemi mõju on ulatunud viimaste virvendustena, sest mandrilt ei ole meil esikust köetavaid elamuid ses vanuses seni märgitud. Eriküsimuseks aga jääb, missugustel eeldustel esikust köetav ahi Lääne-Saaremaal tarvitusele on tulnud: kas on küsimusesolevad elamud sel rannikul tekkinud ainult suitsutubadest ahju ümberasetamise teel, missugusele võimalusele on osutatud juba eespool, või on siin enne franki kütmissüsteemi sissetungi kasutatud elumaju, mille eeskoda oli ühtlasi lahtise leega köögiruumiks.

Selle küsimuse võib lõplikult lahendada alles mõni õnnelik leid arhiividest, sest praegu kasutada olev etnograafiline materjal ei luba ses suhtes teha mingit absoluutselt kindlat otsust. Seetõttu tulebki esialgu leppida ainult oletustega.

---

[34] Henning lk. 8 jj., 139 jj.; Sirelius PW XI loc. cit.; Haberlandt Volkst. Kult. (Karte der Hausformen im deutschen Volksgebiet und den angrenzenden Ländern); Schier lk. 225, 310; Erixon Bgn. lk. 276; Moszyński lk. 542, 544.

[35] Meringer Wört. lk. 177, 192; Schier lk. 228.

[36] Russwurm II lk. 6; Klein lk. 114 jj.

[37] Vrd. Russwurm II lk. 6, 7.

Et osa esikust köetavaid elamuid on moodustatud ajajooksul suitsutubadest, selles ei ole mingit kahtlust; asuvad ju mõlemad hooneteisendid tänapäeval üksteise vahetus naabruses. Kuid teiselt poolt ei räägi ka midagi selle vastu, et Lääne-Saaremaa elamu oleks kujunenud sama teed, kui selle vasted teisel pool Irbeni väina, Kuramaal, või rannarootsi saartel.

Viimase kujunemisvõimaluse puhul peegelduks Lääne-Saaremaa elamutüüpide levikusuhetes samasugune segakultuur, nagu seda osalt võis tähele panna sealsete elurehtedegi juures. Käesoleval juhul tuleks idapoolseks (üldeestiliseks) kultuurinähteks lugeda suitsutoad [38], kuna esikust köetavad elamud osutuksid neile kultuurisidemetele, mis Saaremaal on olnud Lääne-Kuramaaga. Teine võimalus on muidugi, et just esikust köetavad elamud oleksid kauge järelkajastus keskaegse rootsi asustuse elamukultuurist, kuid see oletus muutub vähem tõenäoliseks, kui kaalule heita muid ehituslikke üksikasju, millest pole võimalik välja lugeda midagi eriliselt skandinaavia-pärast (vrd. eriti katuse- ja laeehitust lk. 75).

Lõpuks olgu veel tähelepanu juhitud mõningaile üksikasjadele suitsutubade siseehituses ja elamukultuurilistes traditsioonides, mis omast kohast kinnitavad, et eelpool käsiteldud Lääne-Saaremaa elamud on vanaks maapõliseks nähteks.

Et Saaremaa suitsu- ja rehetubades tarvitatavad seinapingid ja kalamajade laiad magamislavad kuuluvad üldiselt vanema Põhja- ja Ida-Euroopa elamu sisustuse hulka, see on palju korratud tõsiasi, mida siin üksikasjalikumate näidete varal ei tarvitse enam tõestada [39]. Küll väärivad aga esiletõstmist muud üksikasjad ja traditsioonid, mis on ühendatud söögilaua-nurgaga, kuhu seinapingid oma otstega kokku jooksevad. Kõigepealt asetseb see nurk Ida-Euroopa tubades üldiselt ja osalt ka Skandinaavias nagu Saaremaalgi diagonaaljoones vastu ahjusuud [40]. Tei-

---

[38] Sirelius (PW XI lk. 109) peab küll baltipärase koda-köögiga elamut kogu Eesti elamu algkujuks, kuid see väide ei lase ennast etnograafiliste faktidega tõestada (vrd. viide 25 eespool).

[39] Vt. Manninen Sachk. II lk. 309; sama SS lk. 269; sama Set. ehit. II lk. 124 jj.

[40] Geramb lk. 13; Schier lk. 240; Moszyński lk. 590; Харузинъ lk. 201 ja korduvad näited joonistena; Buch Wotj. lk. 9.

seks peetakse lauatagust pinki, eriti aga selle nurgapoolsemat otsa kõige auväärsemaks kohaks terves toas: lauatagusel pingil tohivad istuda ainult mehed, kusjuures nurkmine koht kuulub peremehele või mõnele auväärsele meeskülalisele [41]. Eriti häid näiteid leidub tähendatud istumise-korralduse kohta Karjalast ja Soomest, kusjuures ei puudu üllatavaid kokkusattuvusi Saaremaa vastavate lauakommetega [42]. Komme, et mehed istusid laua taga seinapingil, oli tuntud ka Vana-Skandinaavias, kuid aukoht on seal algupäraselt olnud laua otsas (või isegi mõlemas otsas) [43].

Kuna kirjeldatud lauakorra traditsioonid on tuntud Skandinaavias, siis on saksa uurijad neis tahtnud näha midagi ürggermaani-pärast. Ometi peavad need uurijad ise tunnistama, et meeste ja naiste lahusistumise kombe kohta pole nii laialt germaani asustusalalt nagu Saksamaa rohkem andmeid kui ainult üks udune märkus Nibelungide laulus [44]. Tänu Sireliuse suurejoonelistele kokkuvõtetele on meil aga tänapäeval selge ülevaade, et meeste ja naiste istumis- (ja magamis-)kohtade lahushoidmine on tuntud peaaegu kõigi Ida-Euroopa ja Siberi rahvaste juures, elagu need siis kergetes kodades, mullaonnides või neljaseinalistes hoonetes. Ka leidub kõikide nende rahvaste elamuis kindlaksmääratud aukoht peremehele ja külalisele: see asetseb uksest sisse astudes paremal või vasakul pool tuleaset (kodades) või hoone tagaseinas [45].

Siin pole ruumi nende huvitavate probleemide lahtiharutamiseks, mis on seotud eelkirjeldatud traditsioonidega. Niipalju olgu siiski märgitud, et meeste ja naiste lahusistumise komme juurdub nähtavasti sügavalt usuliskultiliselt põhjalt, mille kohaselt paljude Euraasia rahvaste juures toa tagapoolt peeti pühaks kohaks, kuhu ainult meestel oli luba minna [46]. Vogulid

---

[41] Костомаровъ lk. 126, 130; Харузина Этн. lk. 147; Moszyński loc. cit.; Schier lk. 355, 356.

[42] Vrd. Blomstedt-Sucksdorff lk. 68, 69; Sirelius PW VII lk. 95; XI lk. 117, 119, 120; Paulaharju lk. 118, 119; Ailio lk. 64, 65.

[43] Dietrichson-Munthe lk. 104; Rhamm II 1. lk. 500, 501, 642 jj.

[44] Schier lk. 355; Schrader-Nehring II lk. 539.

[45] Sirelius PW VII lk. 90 jj.

[46] Sama t. lk. 89 jj.

ja votjakid on hoidnud veel mõni aastakümme tagasi oma majahaldjate ohvrivakakesi või pühakujusid toa või suvikoja tagaseinal väikesel laudil [47].

Kreeka- ja roomakatoliku maades on lauatagune nurk pühakute kultuse tõttu säilitanud kõige selgemini oma auväärse tähenduse. Seal hoitakse pühakujusid väikesel kolmnurksel laudil või kapikeses, ja sageli kannab see kujudega nurk või riiul ka erinimetust. Nii kutsuvad venelased oma kujude nurka pea-, au-, ilus-, suurnurk jne. [48]; poolakad nimetavad seda aunurgaks [49] ja mõnede teiste Kesk-Euroopa katoliiklaste juures kannab pühakujude seadeldis isegi nimetust altar [50].

Pühakujude kapi *(kibot)* või laudiga on varustatud ka setu *pühäsenulk* [51], Karjala suurnurk *(suur' tšuppu)* [52], ja vepsa *suur-* e. *jumalanurk* [53], kuid luteriusulises Soomes (osalt aga ka juba Karjalas) on tuntud ainult lihtne kolmnurkne laudi või kapikene, mida tarvitatakse mitmesuguste tarbeasjade, ms. aga ka talu kirjavara (lauluraamatu, katekismuse jne.) panipaigaks [54]. Skandinaavia maades on tuntud nähtavasti ainult nurgakapp, milles ms. on hoitud perekonna dokumente [55]. Nii ei ole siis Saaremaa suitsu- ja rehetubades osalt veel tarvitatav nurgariiul [56] mingi juhuslik nähtus, vaid see kuulub Põhja- ja Ida-Euroopa elamute tüübilise sisustuse hulka. Kuna see vähe silmapaistev sisustusartikkel on seotud igal pool toa kõige väärikama nurgaga ja katoliku maades täidab isegi kodualtari ülesannet, siis tundub küll, et see oma algupäraselt tähenduselt on võrreldav eelmärgitud ohvrivaka lauditega vogulite ja votjakite elamuis ja suvikodades. Et kõik kirjeldatud üksikasjad ja traditsioonid ka rehetubade

---

[47] Sirelius PW VII lk. 90, 91; eriti Buch Wotj. lk. 20, 165 jj.

[48] Vt. näit. Харузинъ lk. 28, 201, 206; Харузина Этн. lk. 147 jj.; Zelenin lk. 275; Rhamm II 2. lk. 123.

[49] Moszyński lk. 590.

[50] Murko II lk. 19.

[51] Manninen Set. ehit. I lk. 78.

[52] Blomstedt-Sucksdorff lk. 68.

[53] Makarjev lk. 21, 22.

[54] Sirelius PW XI joon. 253; Heikel lk. 241; Ailio lk. 65; Rytkönen lk. 19; Paulaharju lk. 121.

[55] Dietrichson-Munthe lk. 116.

[56] Nurgariiuli kohta on ERM-i poolt hiljuti välja saadetud vastav küsimus (küsimusleht 22), kuid sissetulnud vastused on veel läbi töötamata. Niipalju kui vastuste esialgse lehitsemise järgi võib otsustada, on nurgalaudit tuntud kogu Eesti elurehtedes.

juures esinevad, see tõendab ainult nende sügavamat alust ja laiemat kultuurajaloolist kandepinda.

3. Roovialusega elamu.

Roovialusega elamu normaalpõhiplaan ei erine oluliselt eelkirjeldatud esikust köetava elamu omast. Ka kütmispõhimõte on sama, kuid ruum, kus asub ahjusuu keedukoldega, on muudetud enam või vähem tulekindlaks. Seda süttimise vastu kindlustatud köögiruumi kutsubki rahvas *roovialuseks.*

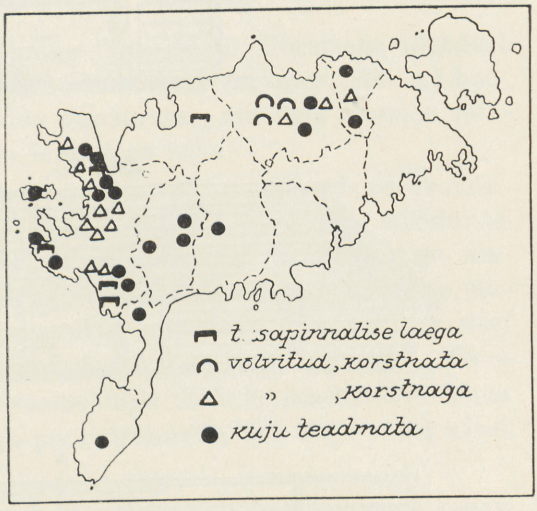

Joon. 154. Roovialuste levik Saaremaal. KV 25 ja 1935.—38. a. kohalt kogutud andmete põhjal.

Peajoontes jagunevad Saaremaa roovialused tasapinnalise ja võlvitud laega ehitisteks (vrd. joon. 154). Neist võiks viimaseid nimetada ka pärisroovialusteks, kuna esimesed silmnähtavalt moodustavad üleminekuastme hariliku esikust köetava elamu köögiruumi ja võlvitud laega roovialuste vahel.

A. Tasapinnalise laega roovialused.

Pealkirjas tähendatud roovialuseid ei leidu Saaremaal palju, ja needki üksikud kujutavad rohkem juhuslikke moodustisi kui mõne tüübi eri arenguvorme. Üks hästi alalhoidunud vana tasapinnalise laega roovialune leidub Kihelkonnal Austla kl. Lahtapää tl. (joon. 155). Roovialuse moodustab siin nelinurkne ruum

toa, koja ja lambalauda vahel. Ehitis tervikuna on puust, ainult roovialune oma paksude kivimüüridega moodustab erandi. Erinev on ka osa roovialuse lage: umbes poole ruumi laiuseni see on

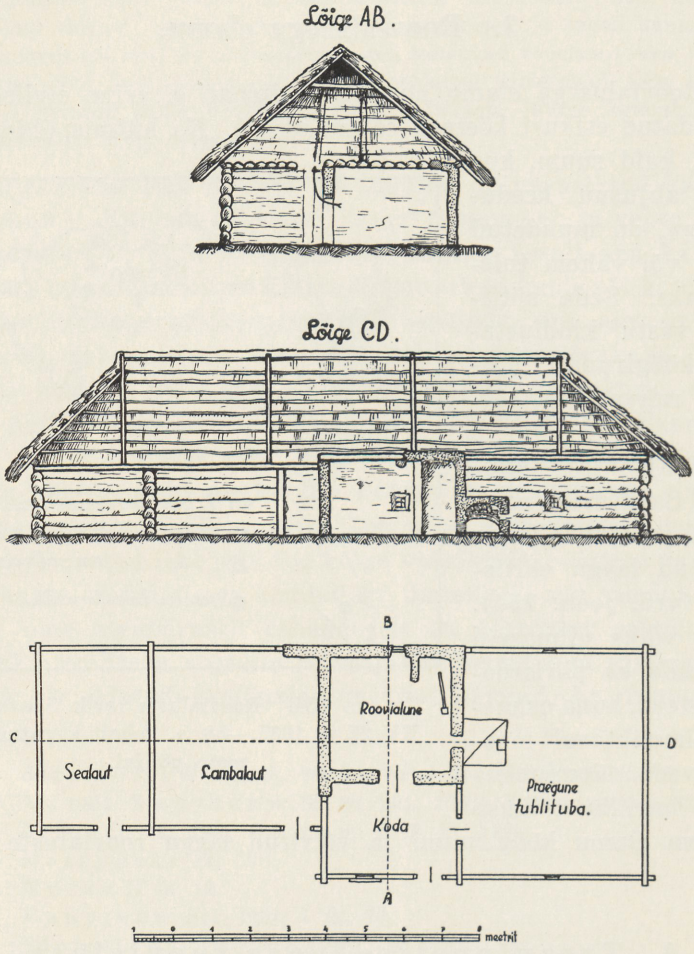

Joon. 155. Endine roovialusega elamu. Austla, Lahtapää.

kaetud palgipoolikutega, ja teine pool ahju- ning keedukolde kohal on tehtud laiadest murdpae tükkidest.

Seejuures on tähelepandav, et paekate on kohale asetatud tehniliselt samade abinõudega kui puulagigi: paate välised ääred lasuvad seina müü-

ril ja sisemised toetuvad oma servadega samale laetalale kuhu laepalkide otsadki; lisatuge annab kivilaele veel kolde küljemüür akna kõrval. Kolde ase kivilae all seletab ka selle laeosa erilise ehituse otstarbe: see oli kaitseks koldelt tõusva kuumuse ja sädemete vastu. Suitsu väljajuhtimiseks roovi alt on ainult üks tee — nimelt ukse kaudu.

Otse ukse kohal leidub kojalaes nelinurkne avaus, mille kaudu roovi alt tulev suits tõuseb vabalt maja katuse alla. Samas seinas, kus asetseb keedukolle pööratava katlavinnaga, on veel endise elutoa kerisahju suu, nii et ka ahjusuits käib läbi roovialuse koja laeavani.

Nii toimub suitsujuhtimine tänapäeval. Peremehe tõendust mööda on tema tallutuleku ajal 38 a. tagasi (arvates 1935. a.) hoonel olnud katusest väljaulatuv puukorsten, mis oma alumise, laieneva otsaga asetsenud koja laeavause kohal.

Kirjeldatud hoone on Lahtapää tl. vana elamu, mis perekonnapärimuste järgi ehitati 130 aastat tagasi — niisiis möödunud sajandi esimesel kümnendil. Hoonet on kasutatud esialgu elamuks, selle järele ainult suveköögiks, ja tänapäeval hoitakse elutoa-osas kartuleid, mistõttu suurte pakastega mõnikord ka veel ahju köetakse. Soojust lastakse elutuppa ahju tagaseinas oleva avause kaudu. Roovialuse vastasküljel on kaks laudaruumi, kuna eeskoda kasutatakse praegu puutööruumiks, kus ms. vanast ajast saadik asetseb treipink.

Peale selle on leitud veel kolm tasapinnalise palklaega roovialust, mis kõik asuvad Kihelkonna rannikukülades. Neist on üks (Põhja-Kihelkonnal Kehila kl. Kullamaa tl.) oma ehituselt sarnane Lahtapää roovialusele, kuna kaks ülejäänut (mõlemad Lõuna-Kihelkonnal Riksu kl. Tõntsu tl.) on eelmistest erinevad köögimoodustised. Need kujutavad võrdlemisi väikest ruumi, millest üks (vanem) on paigutatud pooleldi rehala nurka (joon. 92), teine aga endise suitsutoa nurga taha (joon. 148). Mõlemad on puhtakujulised köögiruumid, sest nendes puudub kõigile teistele roovialustele omane ahjusuu. Koldesuits on vähemalt viimasel juhitud ukse kohale asetatud laudlehtri kaudu katuse alla.

Kahe viimase roovialuse vanuse kohta puuduvad täpsed andmed; Kehila-Kullamaa roovialune on aga perekonnapärimuste järgi ehitatud 1808. a.

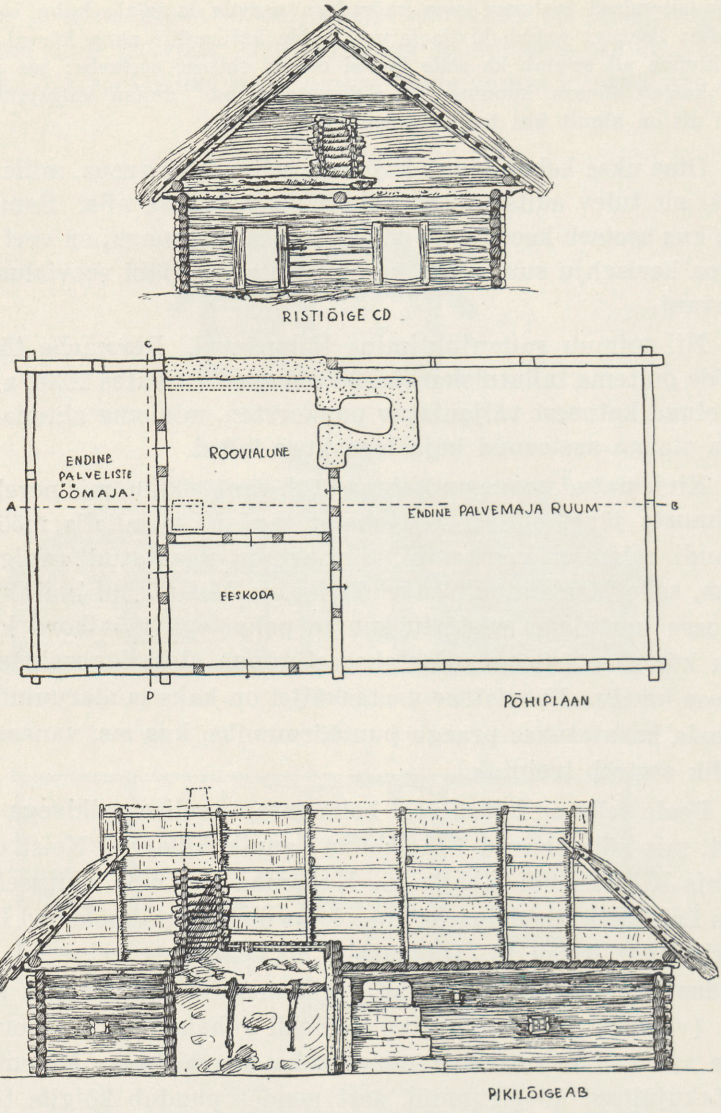

J o o n. 156. Endine roovialusega palvemaja. Mustjala, Tuiu. M. 1:180.

Põhiplaanilt Lahtapää elamule kaunis sarnane, kuid ehituslikelt üksikasjult erinev on Mustjalas Tuiu kl. Paka tl. leiduv roovialune (joon. 156). Roovialuse ruumi kolm seina on puust ja ainult tagumine, mille ääres asetsevad tulekolded, kivist. Vastu-

pidiselt eelmistele on selle roovialuse lagi kogu ulatuses varbadest punutud ja kahelt poolt saviga üle löödud. Laepunutis on tehtud samas tehnikas kui talurehalate punutud laedki (vrd. lk. 73). Ka siin on laiad tarjad enne kahe tugeva raami vahel valmis punutud ja siis kohale asetatud. Käesoleval juhul on neid tarju kaks ja need jooksevad kõrvuti esiseinast tagaseina. Rööbitijooksvate raamide vahele on tihenduseks löödud kivikilde ja savi. Pealt on lagi kaetud kuni 5 cm paksuse savikihiga; alumisel poolel on aga savikord niivõrd õhuke, et punutise toim sellest kõikjal läbi paistab.

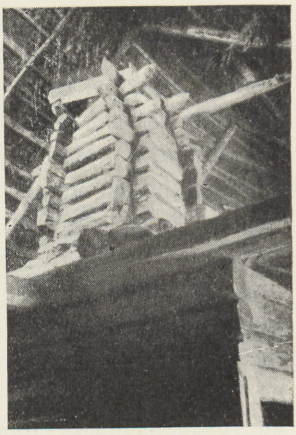

Joon. 157. Eelmise roovialuse korsten.

Sama algupärane kui laeehitus on ka selle hoone korsten, mis kaevusalvedekujuliselt on ehitatud peentest palgilõhandikest lae vasakus esinurgas leiduva nelinurkse avause kohale. Korstna pikkus küünib aga ainult poolde katusealusesse ruumi, kust suits peab omale leidma väljapääsu katuse ungaaukude kaudu. Praegune peremees on kunagi proovinud korstnat laudtoru näol jätkata katuseharjast välja, kuid jätk on varsti jälle kõrvaldatud, kuna see võimaldas sademete tungimist kolderuumi (vrd. joon. 156).

Hoone teistest ruumidest on suurem tuba palklaega, kuna koda ja väiksem toaruum on kuni katusealuseni lahti. Sellele vastavalt on ahjuga varustatud ka ainult suurem tuba. Perekonnapärimuste järgi on hoone ehitatud 1780. a. paiku vennastekoguduse palvelaks. Suurem tuba on kuulunud palvetundide pidamiseks, kuna väiksemat on kasutanud kaugemalt saabunud rahvas ööbimisruumiks. Kas seda hoonet vanemal ajal ka taluelamuna on kasutatud, pole kindel; küll on see aga juba pikka aega olnud suvekööginks.

B. Võlvitud laega roovialused.

Peale kirjeldatud ehitiste on kõik Saaremaa teised senituntud roovialused järjekindlalt piiratud igast neljast küljest massiivsete kiviseintega, võlvitud kivilaega ja peale kolme seni teadaoleva erandi ka kivikorstnaga.

Seni teadaolevalt on korstnata roovialuseid tuntud ainult Karjas. Neist on tänaseni säilinud ainult üks, mis ongi võetud järgneva vaatluse aluseks. Tähendatud roovialune on tänapäeval Nõmme kl. Orga tl. suveköögiks ja saunavajaks. Sauna esikuna on see tarvitusel olnud algusest peale, sest saunaahju ja roovialuse koldemüürid moodustavad ühe seotud seinamassi. Kuid samal ajal on hoone teise otsa ehitatud väike sauniku elutuba — nn. *tubu*, mille ahju köeti roovialusest. Hiljem, mil tubu enam elamuks ei kasutatud, on ahi lammutatud, kuid selle kolle oma tüübilise ahendatud võlviga on roovialuse ruumis tänaseni alal hoidunud (joon. 158). Saunaahju köetakse saunast endast, mitte roovialusest.

Oma põhiplaanilt ei erine see ehitis palju Paka roovialusega suvikojast. Vahe on ainult sisuline, kuna sealset külma otsatuba asendab siin saun. Nagu eelmisel nii jaguneb siingi hoone keskmine jätk pikuti pooleks — laeta esikuks ja tagumiseks kolderuumiks e. roovialuseks, kuid see jagunemine on toimunud ainult osaliselt. Vahesein küünib paksu müüri näol ainult ruumi keskpaigani, jättes saunapoolsesse äärde avara läbikäigu, milles puudub isegi uks. See alatiselt avatud läbikäik võimaldab ka päevavalguse tungimist esikust kolderuumi, kuigi peale selle on vahemüüri jäetud veel väikene nelinurkne valguseavaus (vrd. joon. 158).

Kolderuumi külgmüürid on ülespoole kumerdatud korrapäraseks silindervõlviks, mille hari jookseb rööbiti hoone pikijoonega. Lahtise vahekäigu kohal, kus toetav alusmüür puudub, lasub võlvijalg kahel tugeval tammetalal. Vastu roovialuse tagaseina asetsevad lahtised tulekolded, mille kohale on ühest otsamüürist teise ulatuv katlapuu. Leelt tõusev suits kerkib üles mööda koldeseina kuni võlvitud laeni ja lookleb sealt lahtise vahekäigu kaudu katuse alla. Sama teed käis ka roovialusest köetava *tubu* ahjusuits.

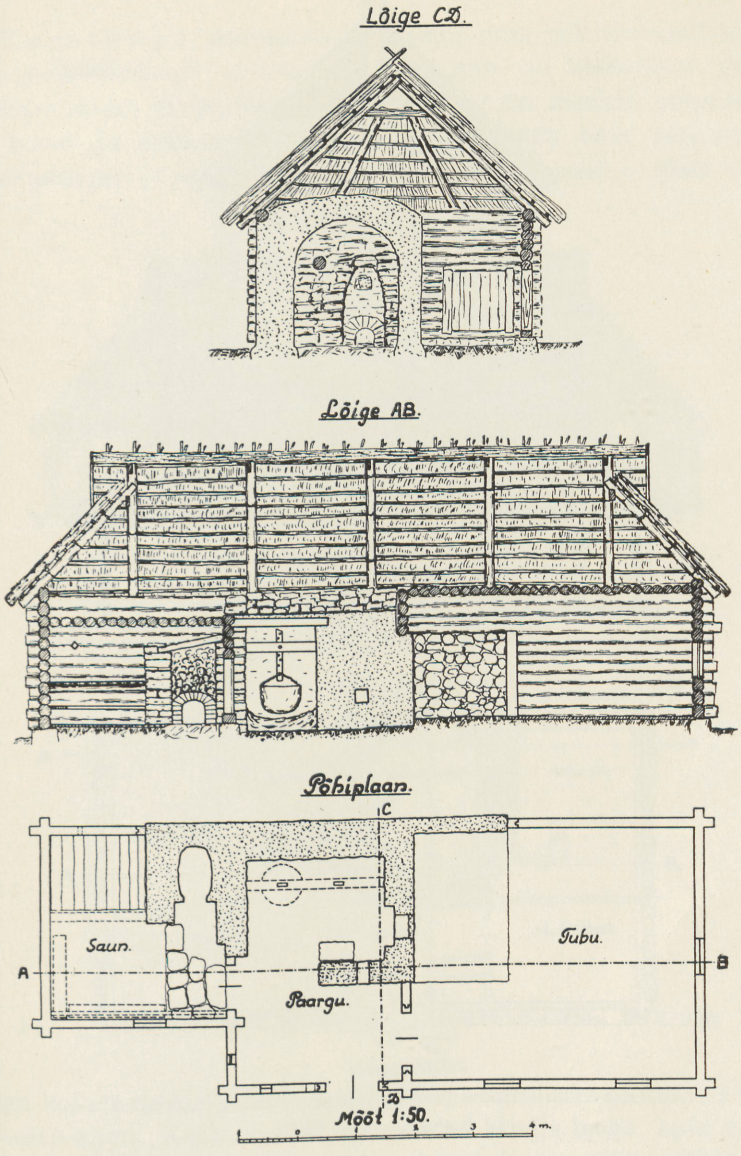

Joon. 158. Roovialusega suvikoda. Karja, Nõmme.

Kirjeldatud roovialune on ühes sauna ja tubuga ehitatud arvatavasti 1811. a. Peale selle on Purtsa (nüüd Linnuse) külas

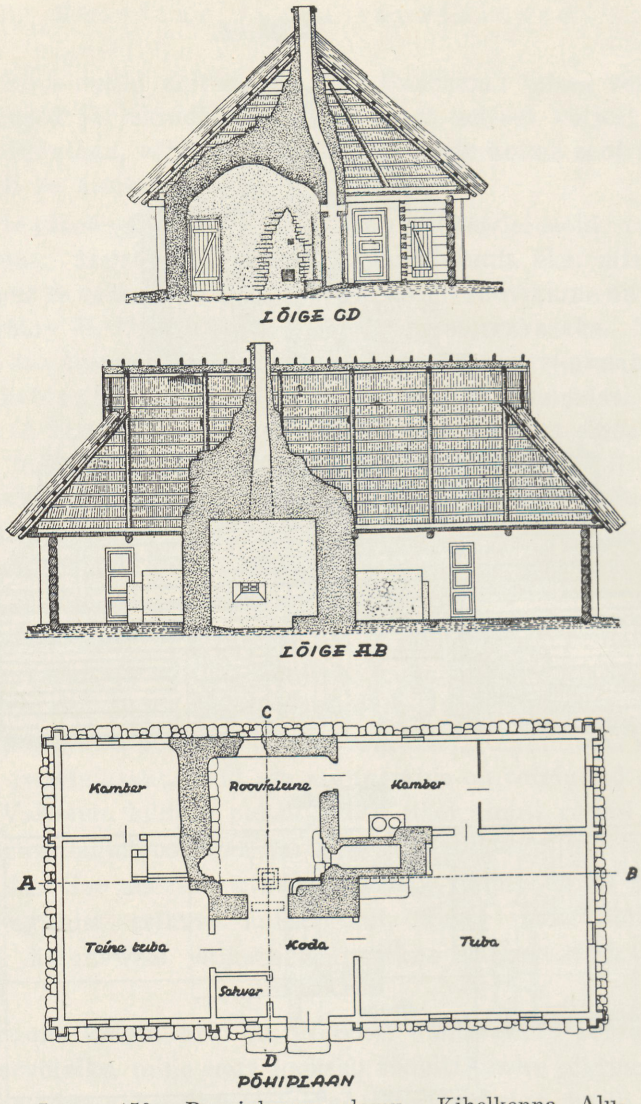

Joon 159. Roovialusega elamu. Kihelkonna, Alutaguse. M 1:200.

olnud kaks samasugust roovialust, mis aga nüüd on lammutatud. Teises neist on olnud kunagi koolimaja [1].

[1] KV 25 lk. 139.

Korstnaga roovialused ei erine oma põhiehituselt kuigi palju eelkirjeldatud suvikojast. Ka siin on kolderuum piiratud massiivsete kivimüüridega, kuid need on märksa paksemad, sest lasub ju koldemüüridel ka suur korsten oma raskusega. Kolderuum on — peale paari seni teadaoleva erandi — alati vahe-

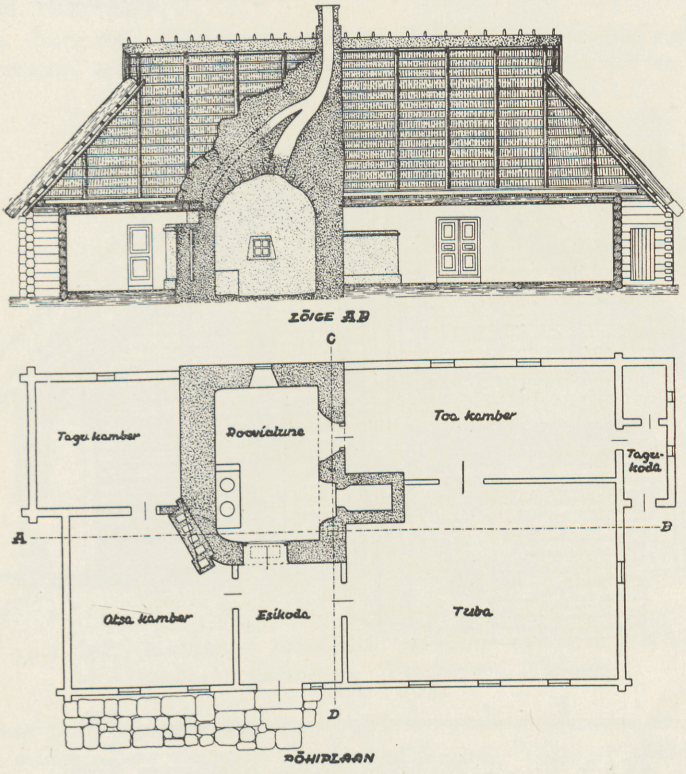

Joon. 160. Roovialusega elamu. Kihelkonna, Viki. M 1:200.

uksega kojast eraldatud, nii et selle valgustamiseks on tulnud teha tagaseina aken. Koda on ikka varustatud kindla laega, kuid mõnikord leidub laes luuk, mida tänapäeval kasutatakse pööningul käimiseks.

Nagu olemasolevate ehitiste põhjal võib otsustada, tuleb ka korstnaga roovialuste lae algkujuks pidada silindervõlvi, olgugi et see vaadeldava roovialuste rühma juures asetseb harilikult

ikka oma harjaga põiki hoonet (erandi moodustab ainult näide a). Algupärane laekuju on aga ühel juhul enam, teisel vähem muutunud ja nende muudatuste põhjuseks on korstna tekkimine. Kuna korstna ühendamine vana põhiehitisega on toimunud järk-järgult, siis on selle tagajärjel tekkinud ka mitmesugused muudatused roovialuse võlvi ehituses, mida selgitavad järgmised näited.

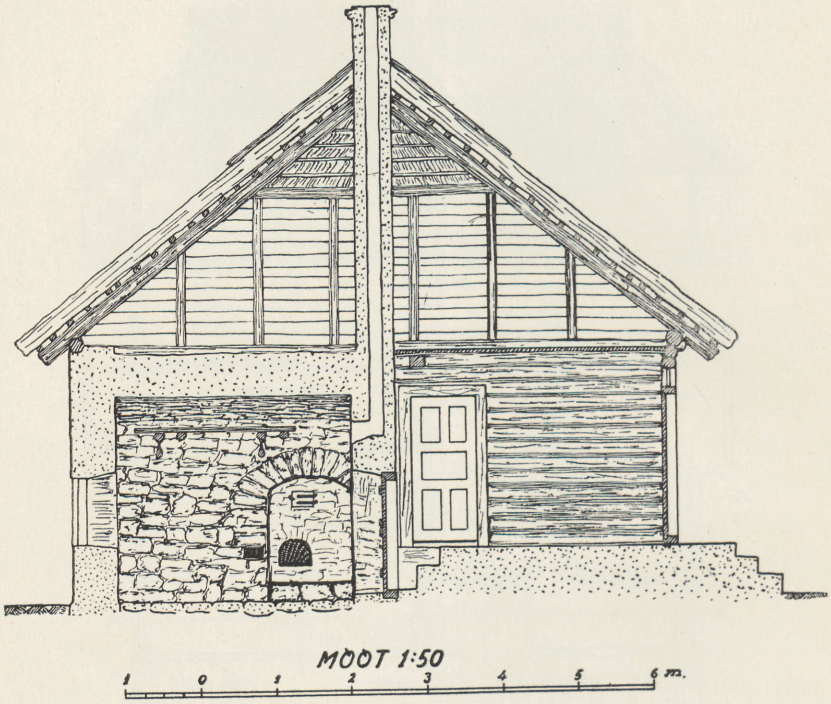

J o o n. 161. Roovialuse läbilõige. Kihelkonna, Koovi.

a. Joon. 159. Roovialuse võlv asetseb piki hoonet. Korstnalõõr ei alga võlvitud laest, vaid see lähtub ukse kohalt kolderuumi esiseinast. Seejuures on suitsu korstnasse laskmiseks jäetud koguni kaks võimalust: 1) läbi nelinurkse ava roovialuse seinas ja 2) läbi ukseavause pealismüüri, alt üles (vrd. lõige CD). Kuna roovialust eraldab kojast kahekordne uks, siis tuli sisemine uks lahti hoida, kui suitsu taheti viimast teed mööda korstnasse lasta.

Seinas oleva suitsuavause lähemal vaatlusel selgus, et see läbistab isegi roovialuse ja koja vahelise seina; koja poolt küljest on avaus ainult lauaga kinni löödud. See üksikasi näitab, et suits on vanemal ajal lastud läbi seina-

avause otse esikusse, kust see koja laeavause kaudu katuse alla tõusis, nii nagu seda on kirjeldatud ühenduses korstnata roovialustega. Järelikult on vaadeldaval juhul korsten roovialusele hiljemini juurde ehitatud.

Hoone vanuse kohta on arvamused väga erinevad. Perekonnamälestuste järgi peaks see olema ehitatud 1836. a., naabritelt saadud andmete järgi võib aga ehitamisaja asetada 18. ja 19. saj. vahetusse.

b. Joon. 160. Põiki hoonet asetsev võlviga roovialune, mis oma suitsujuhtimisviisilt eelmisest ainult üksikasjus erineb. Ka siin lähtub korstna-

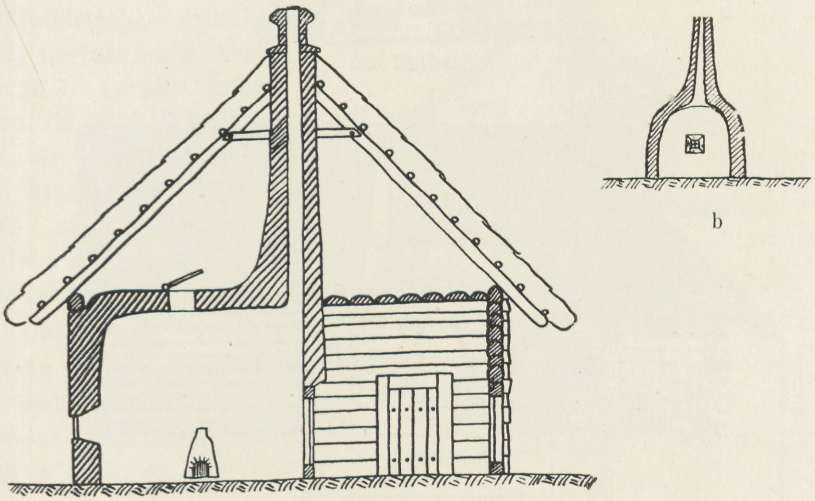

a b

Joon. 162. Roovialuse läbilõiked (skeem): a) võlvi pikilõige, b) vähendatult põikilõige. Kihelkonna, Tammese.

lõõr ukse pealismüürist, kuid suits pääseb korstna algusesse ainult ukse kaudu; seinas selleks avaust ei ole. Et korsten oma tõmbusega kütmise vaheaegadel koda asjatult ei jahutaks, selleks on avaus alt puuluugiga suletav.

Kirjeldatud roovialune on ehitatud 1830. a. paigu. Kas see kohe ehitamisel sai korstna, pole kindel; küll on aga korstnaga hiljemini ühendatud kitsas harulõõr, mis juhib pliidisuitsu üles (lõige AB).

c. Joon. 161. Korsten on roovialuseruumiga küll vahetus ühenduses, kuid iseloomustaval viisil saab see oma alguse siiski ukseseinast: korstnalõõr langeb loodjoones ülevalt alla ukse kohale ja pöördub siis järsu käänakuga roovi alla. Esitatud näide pärineb 1858. a. ehitatud hoonest.

d. Joon. 162. Konstnalõõr tungib otse läbi võlvitud lae, kuid iseloomustaval viisil samal joonel ukseseinaga. Ka on korstna algus veel see-

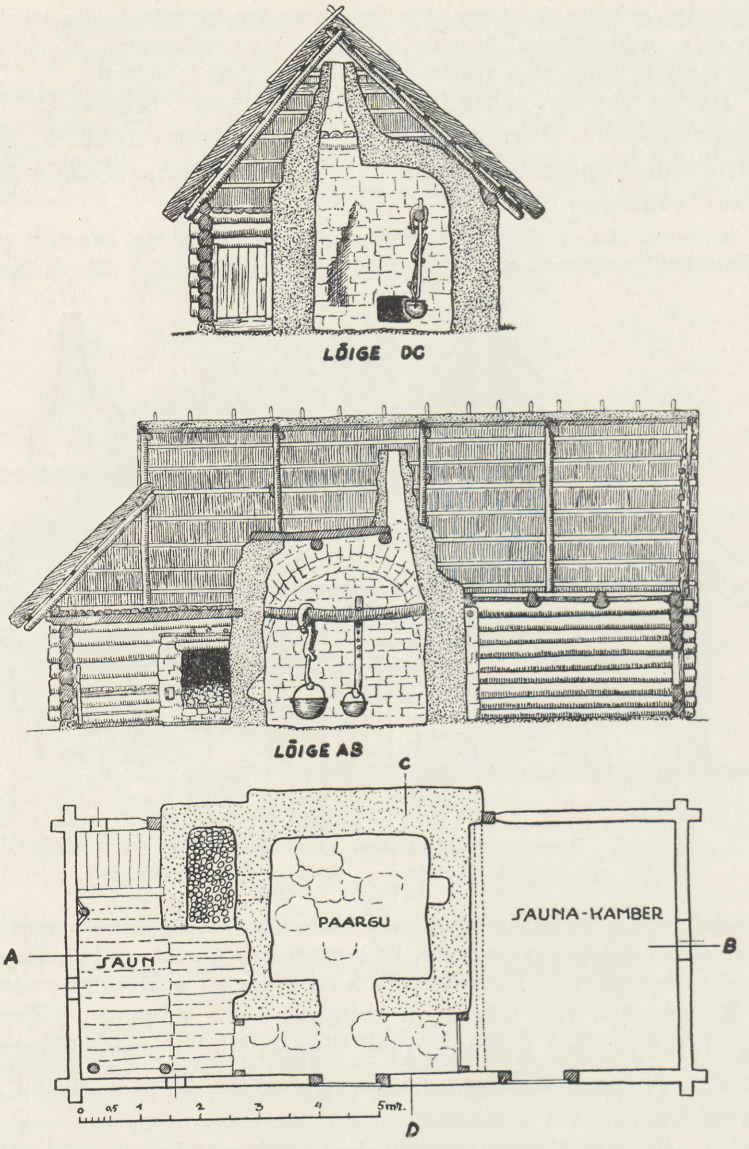

Joon. 163. Roovialusega suvikoda (end. mõisaelamu?). Karja, Nõmme.

võrra kitsas, et see milgi määral võlvi kuju ei muuda. Et korsten nii kitsal kujul ka kuigi hästi oma ülesannet ei täida, seda näitab keset roovialuse

võlvi raiutud, luugiga suletav avaus, mis suitsul laseb tõusta otse katuse alla. Selle roovialuse vanust ei mäletata, küll leidub aga naabertalus (Põhja-Kihelkonnal, Tammese kl.) teine täpselt samasuguse korstnaga elamu, mis on ehitatud 1856. a.

Neist näiteist peaks olema selgunud, kuidas roovialuse korsten esialgu jäi lähedasse ühendusse uksega ja ukseseinaga. Selles asendis meenutab kivikorsten suurel määral laudadest kokkulöödud suitsulehtreid, mis samuti asetati ukse- (resp. suitsu-) avause kohale (vrd. lk. 233). Kivikorstnal oli roovialuseruumiga kindlamaks liitumiseks ainult suuremaid eeldusi kui puust suitsutorudel.

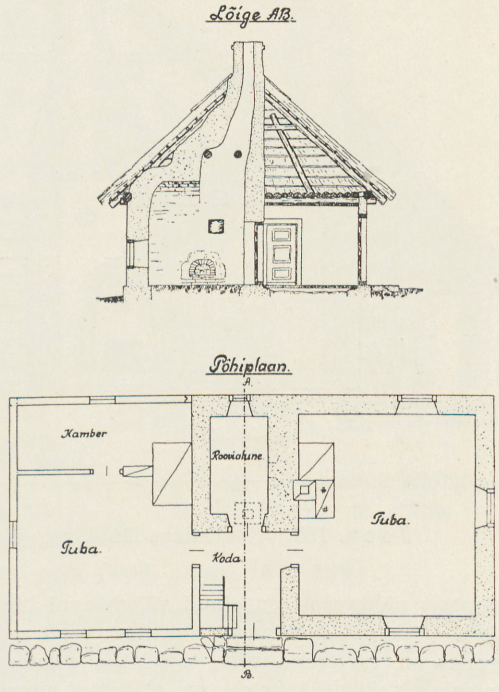

Joon. 164. Roovialusega elamu põhiplaan ja põikilõige. Kihelkonna, Kuralese.

Ukseseinast väljakasvavate korstnate üheks iseloomustavaks tunnuseks on nende kitsus, sest sein ei lubanud korstnaalust palju laiendada. Selle kitsa kuju säilitab — nagu märgitud — ka osa korstnaid, mis otseselt juhitakse läbi roovialuse lae (joon. 162), kuid ses asendis on aga korstnaalusel võimalus laieneda üle terve kolderuumi. Kuidas korstnaaluse laiendamine tegelikult on sündinud, seda kujutab järgmine näidete sari (joon. 163—166).

Roovialuseruumi asendist tingitult on korstnaaluse laienemine võinud toimuda ainult külgedele ja tahapoole. Müüritud ruum on hoonesse ehitatud nimelt nõnda, et selle esisein jäi ikka enam-vähem hoone keskjoonele. Sellelt seinalt kasvab siis ka korstna esikülg otse katuseharjani välja, kuna tagakülge

oli võimalus paisutada suuremal või vähemal määral alt tahapoole.

Laiendatud alusega korstnaid leidub juba üsna vanade ehitiste hulgas. Nii on Karjas Nõmme kl. säilinud vana roovialune, kus korsten algu-

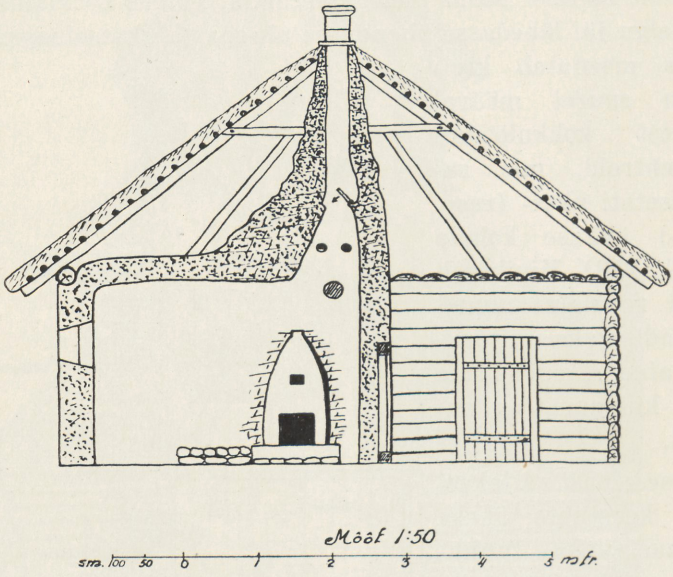

Joon. 165. Roovialuse läbilõige. Kihelkonna, Kuusnõmme.

päraselt nähtavasti on olnud vähehaaval ülespoole kitseneva lõõriga (joon. 163). Esialgne korsten on aga ühes võlvi esikaarega maha varisenud. Hiljemini on varisenud võlv asendatud puulaega, ning osalt sellele ja osalt endistele müürijäänustele on ehitatud kitsas, ainult katusealusesse ruumi ulatuv korsten. Roovialune, mida praegu kasutatakse talu suviköögiks, on perekonnapärimusi mööda kunagine Pamma mõisa köök. Et see kolderuum vanemal ajal tõepoolest on kuulunud elamusse, seda tõendab ka vana ahjukolde ase praeguse saunaahju suu kõrval roovialuse seinamüüris (vrd. lõige DC). Kui see rahvapärimus tõele vastab, siis peaks küsimusesolev roovialune olema ehitatud enne 18. saj. keskpaika, kustpeale see mõisakoht on olnud nähtavasti püsivalt asustamata [2].

---

[2] See peaks kuuluma Pamberg-nimelisele mõisale (kohaliku rahva mälestustes „Lehtmetsa"), mis on korduvalt vahetanud omanikku. 1750 omandas selle mõisakese lõpuks raehärra Dellingshausen, kes aga 1784 andis maad jälle vahetusena riigile. Sest ajast peale on see mõisakoht jäänud nähtavasti asustamata (vrd. Blumfeldt Saaremaa ajal. lk. 538).

Kirjeldatud roovialuse korsten on nähtavasti sarnanenud joon. 164 ja 165 kujutatud vastetele, millest üks on ehitatud 1820. ja teine 1865. a.

Korstnaaluse ühekülgse laiendamise äärmist võimalust kujutab üks Karja roovialune, mis on ehitatud möödunud sajandi kolmandal veerandil taluelamuks, kuid säärasena varsti jälle maha jäetud (joon. 166). Siin pole võlvitud laest jäänud enam jälgegi, vaid korsten lasub kogu oma laiuses ebasümmeetrilise lehtrina kolderuumi alusmüüridel. Peaaegu täpselt samakujuline korsten on ehitatud umbes 1850. a. Kavandi kl. koolimajale Jaani kihelkonnas.

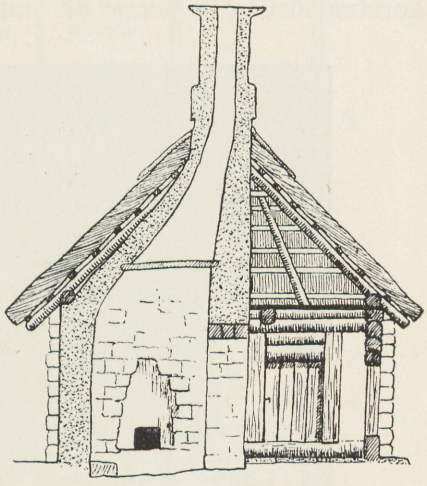

Joon. 166. Roovialuse läbilõige. Karja, Jõiste. M 1:100.

Saaremaalt seni märgitud taluroovialuste hulgas leidub erandina ainult üks, millel korsten on omandanud igakülgselt sümmeetrilise kuju, kuid selle alus ei haara kogu kolderuumi pikkust, vaid nagu ühekülgse laiendusega korstnad ainult uksepoolset osa (vrd. joon. 168, 169).

Säärane erand on võinud tekkida ainult seetõttu, et kolderuumi laius ulatub siin üle hoone keskjoone: korstnaotsa harjale väljajuhtimiseks on tulnud vastavalt kõverdada sissepoole ka selle esiseina. Kirjeldatud roovialune on kasutusel Kihelkonnal Koovi kl. Vähiku tl. elamus, kus pererahvas seda kutsus *rootsi köögiks*. Mujalt ei ole juhust olnud seda nime kuulda. Küll on aga mõisa vastavate ehitiste loendis 18. sajandi algul nimetatud roovi *(Roof)* kõrval mõnikord ka rootsi kööki *(schwedische Küche)* [3].

Korstnaaluse avardamisel tekkinud tühimikku ei jäetud ka praktiliselt kasutamata. Risti üle korstnaaluse ööne on harilikult seatud paar õrt, millele riputatakse liha suitsuma. Liha ja võrkude suitsutamiseks leidub õrsi ka kitsa korstnaga ehitistes, kuid seal on need asetatud roovialuse võlvi alla. Roovialuste visa püsi-

[3] ERKA, SMjvA. Revisions-Buch v. d. Prov. Ösel: lk. 602 Kaarma, Randvere; lk. 947 Jämaja, Torgu.

mist rannikul põhjendavadki kalamehed just võrkude suitsutamistarbega.

Korstna tekkimine tõi paratamatult kaasa köögiruumi kiirema jahtumise kütmise vaheaegadel. Seda viga on üksikjuhtudel püütud parandada suitsuluugi ehitamisega, mille abil sai korstnalõõri tarbe korral alt sulgeda (vrd. joon. 165). Kui kors-

Joon. 167. Eelmise roovialuse sissekäik kojast.

ten oli laia alusega, siis on seda püütud kolderuumist eraldada isegi osalise laudlae ehitamisega (vrd. joon. 169).

Korstnaga roovialustes asetseb lahtine keedukolle harilikult külgseinas otse toaahju suu ees või selle kõrval. Peale ühe erandjuhtumi, kus kolde põhjaks oli umb. 25 cm kõrgune müüritud kivialus (joon. 165), asub kolle alati põrandapinnal. Katlapuud, nagu neid võib tähele panna korstnata roovialuseis, on tarvitatud harva, sest seda asendab raudne katla kolmjalg. Eriti rahvapäraseks abinõuks on viimane saanud Kihelkonna rannikul, kus see kannab isegi erinimetust: *kreevalt* e. *treevalt*. Pliidiehitust roovialuses tuleb pidada täiesti haruldaseks nähteks (vrd. joon. 160).

Roovialusega elamuis on esialgu ainult üks hoonepool (tuba või paar) olnud köetav, kuna teine pool oli külm. Kahe ahjuga roovialustes on vanem ahi üsna üldiselt hõlpsasti tuntav oma eri-

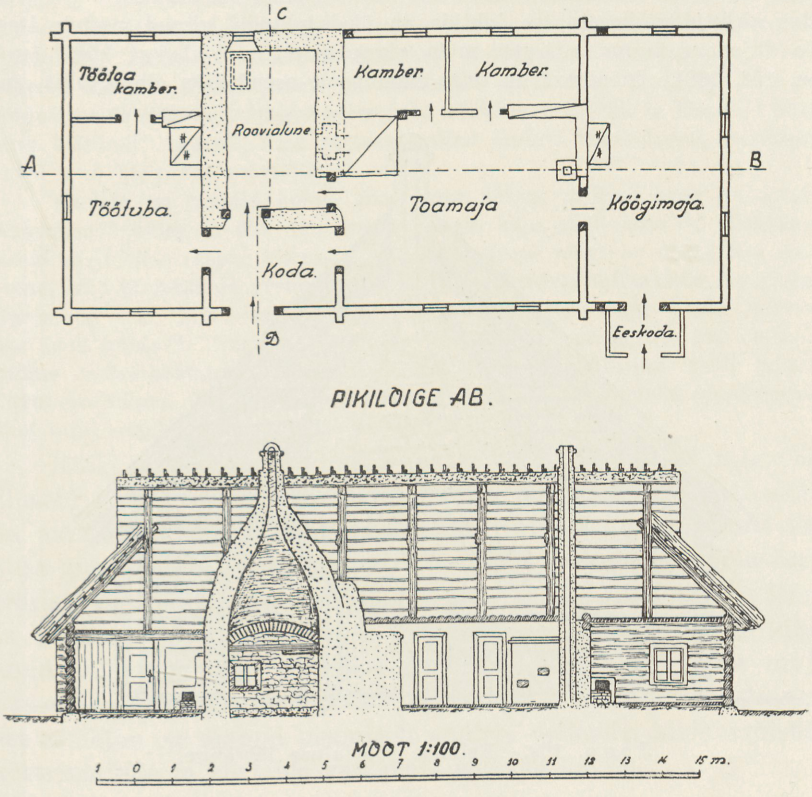

J o o n. 168. Roovialusega elamu põhiplaan ja pikilõige. Kihelkonna, Koovi.

lise koldevõlvi kuju poolest. See pole tavaline silindervõlv nagu ahjusuus, vaid kõrget gooti võlvi meenutav ahendus järsult tõmbi harjaga (joon. 158, 162, 165, 166). Sellest normaalkujust leidub küll primitiivsemaid kõrvalekaldumisi, kuid tüübilised põhijooned on siiski igal pool selgesti märgatavad (vrd. joon. 159, 163). Ka pole niiviisi ahendatud koldeorb kuigi sügav: harilikult ulatub see seinamüürisse ainult 20 cm võrra.

Kõige üldisem on aga niisugune nähe, et teist majapoolt soendav ahi on ehitatud täiesti tuppa, ja ainult suits juhitakse kõrval-lõõri mööda roovialuse korstnasse. Need ahjud on tulnud aga tarvitusele alles möödunud sajandi teisel poolel, kui oli tuntuks saanud uus suitsujuhtimisviis, mis võimaldas suitsulõõri ühendada otse ahju tulekoldega (vrd. lk. 208). Uus võimalus ahjusuitsu korstnasse juhtida on üksikjuhtudel viinud mõttele isegi selle ahjusuud tuppa pöörata, mida algupäraselt roovialusest köeti (vrd. joon. 164, 168). Mõnikord on teise elamupoole soendajaks ainult pliit oma

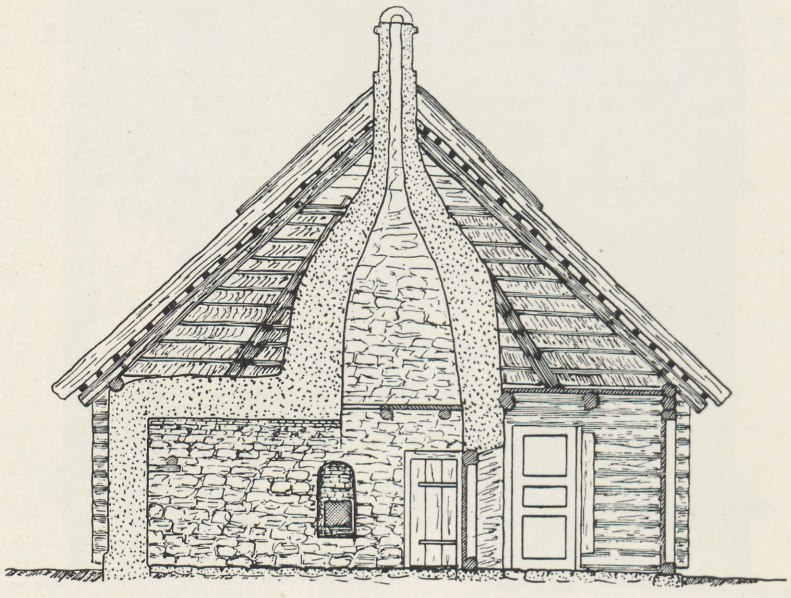

Joon. 169. Eelmise roovialuse läbilõige.

soojalõõridega, mis näitab, et ka köök on siirdunud oma endisest kohast — roovialusest — ühte elutuppa. Huvitavaks üleminekuaja näiteks on Viki kl. Mihkli tl. elamu, kus pliit on ehitatud küll roovialusesse, kuid selle soojalõõrid on korstnasse juhitud läbi toaruumi (joon. 160). Nii on uut süsteemi tulekollete tarvituseletulek tugevasti vähendanud vana roovialuse tähtsust: paremal juhul on see veel leivaküpsetamisruumiks, kuid harilikult täidab ta suitsutusruumi ja kolikambri ülesandeid.

Peale eespool toodud konkreetsete näidete olgu esitatud veel mõned andmed roovialuste leviku kohta. Need andmed, osalt autori enda poolt kohtadel märgitud, osalt aga saadud ERM-i kirjavahetajailt, ei saa anda mingit lisa roovialuste tüpoloogilise

poole selgitamiseks, küll täiendavad need aga antud levikupilti [4].

Jämajast, Torgu ümbrusest, teatatakse, et mõnel talul on seal roovialune — kus külas, see vastusest ei selgu [5]; Ansekülas, Lõmala ümbruses, on olnud vähemalt üks roovialune, millel tõenäoselt puudus korsten [6]. Kihelkonnalt on roovialuseid märgitud peale eelesitatud näidete veel järgmistest kohtadest: Tammese külast 2, Kehilast, Rootsikülast, Alutaguselt, Kiirassaarelt, Koovilt, Lahetaguselt ja Austlast [7] igast üks; peale selle on aga võidud nende ehitiste kunagist olemasolu märkida veel Viki ja Karala [8] külast ning Vilsandi [9] saarelt, ilma et teateandjad oleksid tähendanud, missugusel arvul neis kohtades roovialuseid esines.

Kärlalt on teateid kolme roovialuse kohta, millest kaks on asunud Kaarmise [10] külas ja üks nähtavasti Käesla küla piirkonnas [11]; viimane on olnud käsitöölise (sepa) elamuks. Kaarmal Irase külas on olnud üks roovialune, kuid kirjasaatja arvab, et see on olnud kuidagi mõisalikku algupära [12]. Karjas on neid ehitisi olnud mõnes Pärsama ümbruse talus [13], üks Jõiste ja üks Lõpi külas [14]. Viimase kohta on teateandjal kahtlus, et see ehitis on endine mõisaroovialune. Jaanis on üks roovialune asunud Pulli ja teine Tagavere külas. Jaani ongi seni jäänud kõige idapoolsemaks kihelkonnaks, kust taluroovialuste kohta üldse teateid leidub.

Kõiki eelesitatud andmeid kokku võttes selgub, et taluroovialuseid leidub ainult Lääne- ja Põhja-Saaremaal, millistel aladel on märgata kaht leviku peakeskust: tihedama ja suurema keskuse moodustavad Kihelkonna roovialused, väiksema Karja-Jaani ehitiste rühm. Nende kahe keskuse vahele jäävad Mustjala, Kärla ja Kaarma, ning läänepoolse levikupesa piirimaile Sõrve kihelkond oma üksikute roovialustega (vrd. joon. 154). Ka mujal Saaremaal tuntakse igal pool roovialuse nimetust, kuid tuttavaks see nimetus on saanud peamiselt endiste mõisade, kirikumõisade, köstrimajade ja kõrtside vastavate ehitiste kaudu.

---

[4] Teated, millel puudub allikviide, on autori enda poolt kohtadel märgitud.

[5] KV 25 lk. 523.

[6] KV 25 lk. 1349.

[7] KV 25 lk. 1615.

[8] KV 25 lk. 1394.

[9] KV 25 lk. 1505.

[10] KV 25 lk. 1487.

[11] KV 25 lk. 1420.

[12] KV 25 lk. 1470.

[13] KV 25 lk. 146.

[14] KV 25 lk. 1022.

Kihelkonna rannik pole silmapaistev ainult oma roovialuste leviku tiheduse poolest, vaid ka nende ehitiste otstarve ja saamislugu on siin osalt teistsugune kui mujal Saaremaal. Juba eespool on mainitud, et osa taluroovialuseid ida pool Kihelkonna piire on tõenäoselt mõisalikku algupära. Mõnel juhul on see algupära seletatav sellega, et kunagine mahajäetud mõisahoone oma koldega sai taluelamu (resp. suvikoja) põhjaks (Karja:Nõmme ja Lõpi juhud — lk. 263), mõnel juhul aga ka nii, et mõis ehitas

Joon. 170. Roovialusega elamu väljast (ehit. 1822. a.). Kihelkonna, Kuralese (vrd. põhiplaan joon. 164).

oma käsitöölisele roovialusega elamu (Kaarma Irase ja Kärla Käesla juhud). Mõisa poolt on tõenäoselt ehitatud ka Jaani khk. Kavandi koolimaja.

Lisaks on silmapaistev veel see asjaolu, et roovialused Mustjalas, Karjas ja Jaanis pole saanud tavalisiks taluelamuiks. Need on osalt juba algupäraselt ehitatud eriotstarbeks (Mustjala palvela, Karja Nõmme suvikoda), või alguses ehitatud küll elamuks, kuid hiljem jäetud talu kõrvalhooneks (Karja Purtsa kl. ja Jõiste roovialused). Kõik need väga erilaadsed kõrvalekaldumised näitavad, et roovialune idapoolseis kihelkonnis pole kujunenud sisuliselt kindlailmeliseks rahvakultuuri osaks, mis eeldaks pikemaaegset kohalikku arengut. Teisiti on lugu Kihelkonna rannikul

ja osalt nähtavasti ka Kärlal, kus see ehitis on kindlasti olnud talukoogiks ja on osalt seda veel tänapäevalgi. Tõsi, üldiseks pole roovialune Kihelkonnalgi kujunenud, kuid need ehitised, mis sealt tänapäeval on võidud märkida, on siiski talumeeste oma ehitatud.

Nagu juba eespool märgitud, on osa roovialusega elamute vanus kindlasti määratav. Vanim dateeritav ehitis on pärit 1820. a. (Kuralese, Simmu — joon. 164). Kõik teised roovialused, mille vanust enam pole võimalik kindlaks teha, on tõenäoselt enamikus tekkinud juba enne 19. saj. Iseloomustaval viisil osutavad need märkmed, mis ajaloolisis allikais leiduvad Saaremaa roovialuste kohta, jällegi Lääne-Saaremaale. Nii märgib Kärla pastor Koch 1802. a. oma aruandes Riia asehalduskonnale, et tema kihelkonnas leiduvat 3—4 roovialusega elamut [15]. Eespool on osutatud samaaegsele aruandele Kihelkonnalt, millest võib järeldada kahesuguse asetusega ahjude olemasolu: 1) niisuguseid, mida toast köeti, ja 2) teisi, mille suu oli toa kõrvalruumis (vrd. lk. 235). Viimane ahjuasetus on aga omane ka roovialusega elamule, nii et teade võib puudutada neidki.

Varaseim seni teadaolev trükitud teade Saaremaa taluroovialusest leidub Hupeli 1782. a. ilmunud teoses. Viidates saarlaste elamu paremusile mandri ehitistega võrreldes, ütleb ta lõpuks, et mõningad hakkavat omale suitsuvabu talveelamuid ehitama, mille paest ahjusid kivist võlvialusest köetavat [16]. Kahjuks jätab Hupel nimetamata piirkonna, kus sääraseid elamuid ehitati, kuid eelpool esitatud asjalisi andmeid arvesse võttes ei näi olevat kahtlust, et siin on küsimuses Lääne-Saaremaa.

Eespool on tulnud mitmel juhul osutada roovialusele kui mõisaehitisele. Vanema mõisaelamuna see ehitis on olnud üldine mitte üksi Saaremaal ja Eesti mandril, vaid kogu Ida-Baltikumis [17]. Mõisaelamute kõrvale on aga tekkinud rida teisigi ehitisi, nagu kõrtse, köstrimaju, koole j. m., mis on ehitatud baltisaksa härrastemaja eeskujul samuti roovialusega. Ka Saaremaal on roovialused mõisaehitistena tuntud üle terve maa. Asundus-

---

[15] VA I 174 (5) lk. 143.
[16] Hupel TN III lk. 366.
[17] Vt. näit. Bielenstein lk. 69.

tegevuse tagajärjel suurem osa neist on lõhutud, kuid üksikud on alal hoidunud siiski tänapäevani. Viimaseist on ka mõned võetud taluehitiste uurimise ülesande kõrval lähemale vaatlusele ja

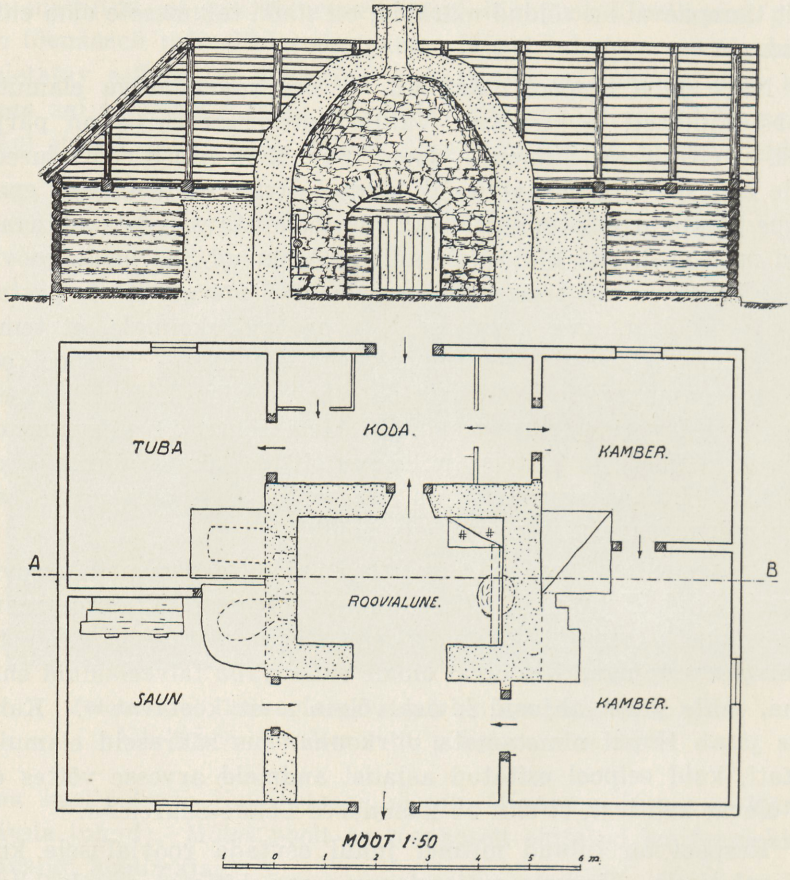

J o o n. 171. Küdema mõisa eluhoone põhiplaan ja pikilõige. Mustjala.

selle põhjal on tõmmatud alljärgnevad rööbikjooned mõisa- ning taluroovialuste vahel.

Need üksikasjad, mille poolest meie päevini alalhoidunud mõisaroovialused vastavaist taluelamuist erinevad, võib järgnevalt kokku võtta: 1) roovialune asub alati hoone keskel, nii et muud ruumid seda igast neljast küljest piiravad, 2) see on kahe

vastastikku asetseva uksega, järelikult läbikäidav, 3) see on alati korstnaga, mis sümmeetriliselt, pudelikaela- või kuplikujulise ahendusena lasub koldemüüridel, ja et kolderuum asetseb muude ruumide vahel, siis on korsten uste kinni olles ka ainukeseks teeks, kust välisvalgus sisse pääseb (vrd. joon. 171).

Kui võtta aga arvesse mõned ajaloolised andmed, siis selgub, et erinevus vanemate (18. saj. ehitatud) mõisaroovialuste ja meie päevini säilinud taluroovialuste vahel ei tohiks olla kuigi märgatav. Et mõisaroovialused vanemal ajal võisid asetseda ka hoone ühel küljel, sellise võimaluse peab lahti jätma juba ühe Karja roovialuse tõttu, mille mõisalikku algupära ei saa otseselt eitada (vrd. joon. 163, lk. 258). Mis korstnasse puutub, siis leidub mõningaid andmeid, mis lasevad oletada korstnata roovialuste olemasolu ka vanemais mõisaehitisis. Nii esineb näiteks 1731. a. mõisade revisjoniaktides sageli sõna *Roof* [18], kuid mõningate mõisade puhul on eriti rõhutatud, et see hooneosa on ümberehitamisel saanud korstna [19]. Kui korstnaga roovialune oleks tollal olnud harilik nähe, siis poleks revideerijail seda üksikasja vaja olnud eriti esile tõsta. Esitatud ajaloolistest märkmeist niisiis selgub, et Saaremaa taluroovialuste tuletamisel mõisa vastavaist ehitistest ei teki küll suuremaid tüpoloogilisi raskusi, kui silmas pidada mõisa ehitiste vanemat kihistust. Peamine asjaolu, mis sunnib aga Saaremaa taluroovialuste mõisalikus algupäras kahtlema, on nende piirkondlik levik. Kui mõis oleks andnud eeskuju, siis peaks roovialuseid leiduma ühtlaselt üle maa ja mitte üksi Saaremaal, vaid ka mandril. Eelnevast on aga selgunud, et Saaremaal roovialuste peamised levikupesad asuvad läänerannikul ja ainult üksikud seda tüüpi ehitised on tunginud (osalt isegi mõisade otsesel vahendusel) ka idapoolsetesse kihelkondadesse. Mandrilt on küll hulk teateid roovialuste esinemise kohta, kuid taluelamuks on neid nähtavasti üksikjuhtudel kasutatud ainult Hallistes [20] ja Rõuges [21]. Mujal on roovialune tuntud peamiselt ainult mõi-

---

[18] ERKA, SMjvA. Revisions-Buch v. d. Prov. Ösell lk. 79, 107, 277 Pöide, Karja.

[19] Sama t. lk. 370, 397, 602 Valjala, Kaarma.

[20] KV 25 lk. 1137.

[21] KV 25 lk. 291, 446.

sade, kirikumõisade, köstrimajade, kõrtside ja käsitööliste ehitisena [22].

*

Roovialuse piirkondlik levik Saaremaal leiab omale kohe loomuliku seletuse, kui silmas pidada, et küsimusesolev ehitisetüüp on vana ja laialtlevinenud nähtus Saaremaa lõunanaabruses Lätis, kus see kannab nimetust *rõvis* e. *rõve* [23]. Eriti iseloomustav on see ehitis Lääne-Kuramaale (välja arvatud Liivi rannik, kust roovialuse kohta puuduvad teated), kuid selle levikupiirkond haarab endasse ka Liivimaa (Vidzeme) läänepoolsed osad kuni Lõuna-Eesti piirini [24]. Viimaksmärgitud piirkonnas esineb roovialune sageli isegi elurehe ehituses [25].

Et Saaremaa roovialused on kujunenud lähedases ühenduses Läti vastavate ehitistega, seda näitab mitte üksnes ühine kütmispõhimõte (roovialusest köetav ahi) ja kolderuumi kindlustamine, vaid palju rohkem suur vormisugulus Saaremaa ja Läti roovialuste vahel. Kui jätta esialgu tähele panemata mõned algelised koldemoodustised, siis on Läti pinnal esindatud kõik need roovialuse kujunemisastmed, mida on võidud tähele panna Saaremaalgi. Nagu meil, nii leidub Lätiski korstnata roovialuseid, mille võlvihari jookseb pikuti hoonet; mõnikord on võlvi esiääre sees isegi väike suitsuavaus [26], nii nagu seda võis tähele panna igandina veel ühe Saaremaa korstnaga roovialuse juures (vrd. joon. 159). Läti vanematesse, korstnata roovialustesse viib samuti lahtine käik, mis hiljemini varustatud uksega [27]. Edasi võib Läti roovialuste juures leida korstnaid kõikides arenguastmetes, alates koldevõlvi esiäärele püstitatud kitsast, ühelaiusest suitsutorust [28],

---

[22] KV 25 p. 22 korduvad teated üle maa.

[23] Vt. näit. Bielenstein lk. 63.

[24] Ārends lk. 53 ja levikukaart. Üksikjuhtudena on roovialust märgitud isegi Latgalest (vrd. Celtn. piemin. tahv. 28).

[25] Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 500, 503, 504.

[26] Ārends tahv. I, III; Materiali I tahv. 10; Kundziņš Dzīvoj. rija joon. 128-a.

[27] Bielenstein lk. 64, 67, joon. 40, 44, vrd. joon. 42, 43, 45; Ārends tahv. II.

[28] Bielenstein lk. 67, joon. 43; Kundziņš Dzīvoj. rija joon. 128-b.

minnes üle ühekülgselt laiendatud alusega suitsujuhtme [29] kuni kogu kolderuumi katva kuplikujulise korstnani [30]. Kuplikujuline korsten on Läti roovialuse-ehitusse tunginud peamiselt 19. saj. [31], kuna primitiivsemad korstnamoodustised võivad ulatuda tagasi 18. sajandisse ja mõisaehitisis üksikjuhtudel veelgi kaugemale [32]. Nagu võib otsustada Gubertuse märkmetest (1673. a.), olid korstnad 17. saj. lõpul vähemalt Lätimaa mõisades osaliselt tarvitusel [33]. Kuid olgu lugu korstna ilmumisajaga kuidas tahes, Läti (nagu ka Saaremaa) roovialuste juures on see igatahes sekundaarne nähtus. Korsten ei kasva välja mitte roovialuse võlvitud laest, vaid see asetatakse esialgu võlvi esiäärele, kus vanasti oli suitsuavaus. Seega meenutavad roovialuse korstnad oma asendilt vägagi neid laudadest kokkulöödud suitsulehtreid, mida tarvitati Lääne-Saaremaa suitsutubade, esikust köetavate elamute ja tasapinnalise laega roovialuste juures (vrd. lk. 233) ja mille kohta on mälestusi ka Lätist [34].

Kivikorstna suhteliselt hiline algupära muutub veelgi mõistetavamaks, kui silmas pidada Läti võlvitud roovialuste varasemaid eelastmeid. Nagu Bielenstein ja teised läti uurijad on näidanud, kasutati vanemal ajal võlvitud suitsukummi asemel vastavaid puukonstruktsioone [35], ja nende hulgas näib etendavat suurt osa varbadest punutud ja saviga ülelöödud suitsukumm. Bielensteini järgi oli Kuramaal veel möödunud sajandi keskpaigu tarvitatud võlvikujuliselt kuuseokstest painutatud ja seest ning väljast paksu savikorraga kaetud suitsukumme, mis oma kujult ja asetusviisilt meenutavad kivist võlvitud roovialuseid [36]. Kuidas niisugused kummid olid valmistatud, selle kohta annab üsna üksikasjaliku ülevaate omaaegne läti pastor Gubertus ühes kirjelduses (1673), mis on määratud õpetuseks neile põllumeestele, kellel korstnat polnud võimalik ehitada.

---

[29] Bielenstein lk. 66; Materiali II tahv. 5.

[30] Bielenstein lk. 67 jj.; Ārends tahv. IV; Kundziņš Dzīvoj. rija joon. 128-d.

[31] Bielenstein lk. 65; Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 500.

[32] Ārends lk. 53; Kundziņš Dzīvoj. rija loc. cit.

[33] Gubertus lk. 98.

[34] Bielenstein lk. 65, 67; Kundziņš Dzīvoj. rija loc. cit.

[35] Ārends lk. 53, tahv. II.

[36] Bielenstein lk. 63.

Tähendatud kirjeldusest selgub, et kummikere moodustati pöidlajämedustest kuusevarbadest, mis tüveotstega löödi piklik-nelinurkse puuraami sisse ja mille ladvad pealt niinega vastastikku kokku seoti. Peale selle kui varbade vahed olid veel pajuvitstega tihedalt läbi põimitud, kaeti kummikere seest- ja väljastpoolt paksu savikorraga, millele enne sitkuseks oli katkiraiutud heinu sekka sõtkutud. Kumm soovitati asetada tugevate postide varal kolde kohale, ja nimelt nii, et selle hari oleks jäänud piki hoonet (niisiis katuseharjaga rööbiti) [37].

Et punutud kummid vanemal ajal vähemalt ühe nurgaga toetusid postile, selle kohta toob näiteid ka Bielenstein [38]. Sellest järgneb aga ka, et korstna ehitamine roovialusele ei saanud tulla küsimusse enne, kui punutud kumm oli asendatud kivivõlviga ja kummi kandesambad koldemüüridega.

Lääne-Läti punutud koldekummid ei ole Läänemere idarannikul ainukesed omasarnased, vaid neile leidub enam või vähem täpseid vasteid ühelt poolt Leedust ja teisalt meie rannarootslaste juurest. Leedu põlise koda-elamu *(namas)* koldekumm on väikese pikliku kelpkatusekujulise ehitisena asetatud lahtise lee kohale laetaladele, kusjuures kummihari jookseb piki hoonet [39]. Peaaegu täpselt sama kuju ja asetusviisiga kumme võib tänapäeval leida veel Ruhnu koda-köögis [40]. Noarootsi punutud koldekummid — niipalju kui nende kohta on andmeid — on kumerdatud (silindervõlvikujulise) harjaga. Kumm lasub kahe servaga koldemüüridel ja vaba nurgaga toepostil [41]. Russwurmi järgi kandsid rannarootsi koldekummid nimetust *äilflacka* või *rôa* [42].

Kuigi balti-rannarootsi koldekummidele välisvasteid leidub (eriti Alpi- ja Balkanimaadelt) [43], ei näi ometi olevat põhjust siinsetele roovialustele prototüüpi väljastpoolt Baltikumi otsima minna. Seda seisukohta ei saa muuta ka see tõsiasi, et tüübilised roovialused tänapäeval esinevad alati koos franki kütmissüsteemiga, sest punutud kummidega kolded (köögid) on siin kõikide tunnuste järgi juba ammu enne tarvitusel olnud, kui franki kütmissüsteem Baltimaile ulatus (vrd. lk. 241).

Selle väite etnograafiliseks tõendamiseks võib tuua kas või Noarootsi

---

[37] Gubertus lk. 98, 99.

[38] Bielenstein lk. 63, joon. 39.

[39] Koda-elamu Lääne-Leedust (Telšiai maakonnast) Kaunase vabaõhumuuseumis (autori oma tähelepanekud 1937. a.).

[40] Russwurm II lk. 7; Klein lk. 119, joon. 15, 45, 46.

[41] Arhit. E. Ederbergi poolt kasutada antud joonise ja oma tähelepanekute põhjal Kudani külas 1937. a.

[42] Russwurm loc. cit.

[43] Nende kohta lähemalt vt. ühenduses suvikodadega.

punutud kummiga koda-köögid, mis tänapäevani on jäänud franki kütmissüsteemist puudutamata, kuid sama seisukohta aitab tõendada ka roovialuse nimetuse tähenduslik areng, mille selgitamiseks keeleteadlane Kobolt on teinud tänuväärse töö[44]. Tähendatud autori järgi on nii eesti *roov*[*ialune*] kui ka läti *rõvis* e. *rõve* balti-saksa laensõna, mille algkuju *(roef, roff)* mingi koldevarjendi (kummi, võlvi) tähenduses esineb juba 14. saj. balti-alamsaksa keelemälestistes (ms. Pärnu ja Haapsalu linnaseadustes)[45]. Seejuures ilmneb aga huvitav üksikasi, et *rôf*, mis kesk-alamsaksa keeles tähendab katust, on balti-alamsaksa murdes omandanud koldekummi, võlvi, hiljemini korstna või köögi kõrvaltähenduse. Missugust keerulist teed selle sõna tähenduslik areng — katusest köögini — on käinud, seda on Kobolt veenvalt näidanud, kuid autoril oleks oma otsust olnud palju hõlpsam langetada, kui ta oleks teadlik olnud, et balti-rannarootsi punutud koldekummid algupäraselt kujutavadki väikest katust.

Kuna *rôf* koldekummi (võlvi, kamina jne.) tähenduses on tuntud ainult baltisaksa keeles, siis tundub küll loomulikuna, et saksa kolonistid, tutvudes selle omapärase koldekummiga Baltikumis, hakkasidki seda kuju järgi omas keeles kutsuma katuseks[46]. Miks tähendatud saksapärane nimetus nii üldiselt on tunginud maa päriselanike keelde, on nähtavasti seletatav sellega, et kohalik saksa asustus ise on keskajal põlise balti rahvaste koda-köögi *(nams, namas)* ühes punutud koldekummiga tarvitusele võtnud ja seda hiljem ehituslikult täiendanud[47]. Täiendatud köök omandas aga saksapärase erinime *(rôf)*, ja kui siis see parandatud köögitüüp külas tarvitusele võeti, üldistus ka võõras

[44] E. Kobolt Produktiivne saksa laensõna eesti keeles. Eesti Keel 1932 (lk. 97—109 ja 143—155).

[45] Sama t. lk. 147.

[46] Neil Saksa aladel, kust Baltimaad keskajal oleks võinud otse saksa asustuse kaudu ehituslikke eeskujusid vastu võtta, saadaolnud andmetel ei ole katusekujulisi punutud koldekumme kasutatud. Alamsaksa-Westfaali elamus täidab kummi aset tasapinnaline, mõnikord savitatud laudkate, nn. „raam" = *Rêmen* (Rhamm II 1. lk. 56 jj.); Ida-Preisis (Meemelimaal) tuntakse küll balti-rannarootsi koldekummidele üsna sarnanevaid suitsukumme, kuid esiteks on need laudadest kokku löödud (vt. näit. Dethlefsen lk. 28, tahv. VI:5; autori oma tähelepanekud Königsbergi vabaõhumuuseumis), ja teiseks ei saaks neist rääkida ka kui välisvastetest, kuna nende ridade kirjutaja arvates Ida-Preisi vanemat elamut ei saa vaadata lahus balti rahvaste elamust.

[47] Otseste andmete puudusel ei ole meil baltisaksa keskaegsest maaelamust küll mingit selget ettekujutust, kuid et maa-aadli ja väike-kodanike elamu hiljem on kujunenud täiesti ühekülgselt ülemsaksa-franki elamu eeskujul, siis on meil täieline alus oletuseks, et see arengusuund juba keskajal

nimi rahvakeelde. Uuendused, mis sel puhul küsimusse tulevad, on punutud kummi asendamine kivivõlvi ja hiljem korstnaga ning toaahju kolde ühendamine roovialuse ruumiga.

Siinjuures olgu aga kohe märgitud, et tähendatud uued ehituslikud üksikasjad ei ole mingiks kultuurilaenuks sõna kitsamas mõttes, mis eeldaks, et kohalik saksa asustus need oma kodumaalt oleks kaasa toonud. Siin on tegu ikkagi suurelt osalt pideva geograafilise leviku teel ajajooksul maad mööda lõunast põhja poole tunginud kultuurinähetega, mis kohaliku aadli ja saksa kodanike poolt ainult mõnevõrra varemini on kasutusele võetud.

Kuivõrd sügav tagapõhi franki kütmissüsteemil on lõunas, sellele oli võimalus osutada juba eelpool (lk. 240, 241). Sedapuhku olgu aga lühidalt tähelepanu juhitud tõsiasjale, et franki kütmissüsteemi k a a s n ä h t e l, eriliselt kindlustatud ja korstnaga varustatud kolderuumil (nii siis meie roovialuse vastel), on väljaspool Baltimaid sama laialdane levikupind. Läti ühes Lääne-Saaremaaga moodustab õieti selle ehitisetüübi laia levikuala kõige põhjapoolsema tipu (muidugi ainult ida pool Läänemerd; levikuala teine haru ulatub üle Taani Lõuna-Rootsi [48]), kuna lõunas on sellel lai alus, mis ulatub Lääne-Alpidest Karpaatideni. Kogu sellel laialdasel levikualal, mis endasse haarab Lääne-Leedu, Ida- ja Lääne-Preisi, Poola, Tšehhoslovakkia, osalt Lõuna-Vene, Jugoslaavia, Ungari, Austria ja Šveitsi, leidub väga mitmekujulisi roovialuse ehitisi, kuid enamasti iseloomustab neid ikka püramidaalselt või kuplikujuliselt ahenev korsten [49], mis mõningaid andmeid arvesse võttes on lõuna pool üldiselt vanemat algupära kui põhjas [50]. Mis

---

on saanud oma alguse. Franki elamu ei saanud aga siia koduneda esimeste saksa kolonistidega, kuna need: 1) suures enamikus on pärit Alamsaksast, kus valitseb hoopis erinev elamutüüp, ja 2) balti maamõisad on asustatud enne kui tõeline franki elamu oma iseloomuliku kütmissüsteemiga siia üldse oli jõudnud (vrd. lk. 241). Järelikult peab oletama, et baltisaksa maaelamu on lähtunud samalt põhjalt ja läbi teinud samasuguse arengu kui maarahva oma Kura- ja Lääne-Liivimaal.

[48] E r i x o n Bgn. lk. 275, 276.

[49] Vt. näit. S c h i e r lk. 266; H a b e r l a n d t Volkst. Kult. lk. 464; sama Kulturgesch. lk. 24; D e t h l e f s e n lk. 13; S c h i m a n s k i lk. 62, 63; Z e l e n i n lk. 281, 282.

[50] H a b e r l a n d t Volkst. Kult. lk. 463 jj.; sama Kulturgesch. loc. cit.

teed korsten on Baltimaile tunginud, kas üle lääne-slaavlaste alade või Ida-Preisi kaudu, see küsimus nõuab veel uurimist [51]. Kuid igatahes on Läti (ja ka baltisaksa) kuplikujulised roovialuse korstnad tekkinud nähtavasti küll lõunapoolsetel eeskujudel. Peale selle tuleb siiski lahtiseks jätta veel võimalus, et Läti ja Saaremaa (vanemate mõisaehitiste) roovialuste ühekülgselt laiendatud alusega kivikorstnad oleksid osalt tekkinud koguni ühe teise kultuuripiirkonna mõjustusel ja varemini kui kuppelkorsten Baltimaile üldse ilmus. On nimelt võimalik, et esimesed roovialuse korstnad Baltimaile oleksid tekkinud Rootsi ajal, ja nimelt rootsi soost aadli, riigiametnike jne. elamute eeskujul. Säärasele arvamisele julgustab teadmine, et Rootsi kuulub nende maade hulka, kus korsten üsna varakult tarvitusele on ilmunud [52], kuid peale selle on ka Rootsi korstnad, nagu meie vanematel roovialustel, ühekülgse laiendusega, esinegu need siis ühenduses ahjukoldega, kaminaga või meie roovialusele vastava köögiga [53]. Nagu Saaremaa roovialuse vaatlusel selgus, on sealse ühekülgselt laiendatud alusega korstna tekkimisel küll omad konstruktiivsed põhjused (lk. 257), kuid need põhjused on seda laadi, mis rootsi korstnatüübi tarvituselevõtuks lõid ainult soodsaid eeldusi.

Kui viimane oletus on õige, siis leiaksid omale seletuse ka kaks eelpool märgitud üksikasja: 1) et kivikorsten juba 18. saj. algul esineb Saaremaa mõisade ehitistes, ja 2) et roovialust Saaremaal samal ajal ja hiljemgi veel on kutsutud mõnel juhul *rootsi köögiks* (saksa schwedische Küche 1731. a. revisjoniaktides; vrd. lk. 259). Rootsi mõjust rääkides märgitagu veel, et Erixon ka hingedel liikuvat korstna sulgemisluuki (joon. 165) peab Rootsist ida poole tunginud üksikasjaks [54].

---

[51] Ida-Preisis hakkas korsten taluköökidele tekkima alles 18. saj. keskpaigu (vt. Dethlefsen loc. cit.; Schimanski loc. cit.).

[52] Erixon Bgn. lk. 274 jj.; sama Gesch. lk. 18. Siin saab küsimusse tulla muidugi ainult säärane võimalus, et rootslased kohalikke roovialuseid täiendasid korstnaga. Sest kui Rootsi roovialused oleksid tervikuna ida pool Läänemerd tarvitusele võetud, siis ootaks nende esinemist ka Soomes, kus vastavad köögimoodustised senistel andmetel üldse puuduvad.

[53] Erixon Spjället joon. 1, 3, 6, 15, 21.

[54] Sama t. lk. 42.

Kõike eelöeldut kokku võttes selgub, et roovialune-köök oma algupäraltt on Läänemere ida-rannikumaadel vana maapõline nähtus, mis ajajooksul täiendatuna on tänapäeval üldisemalt tarvitusel Lääne-Läti taluehitisena, kuna selle ehitise algkuju võib näha veel meie rannarootslaste juures. Sama algupära on tõenäoliselt ka baltisaksa mõisa- ning kodanikkude elamute köögid, kuigi need taluehitistega võrreldes on allunud hiljemini suurematele muudatustele.

Kuna roovialusega elamu tõelise taluelamuna (niisiis mitte mõne mõisaametniku eluasemena või kõrvalhoonena) Saaremaal on tuntud ainult lääneranniku, siis näib siin tegu olevat Läti taluehitiste eeskujul tekkinud eluhoonega. Seega moodustaks roovialusega elamu omakorda ühe lüli nende ehituskultuuriliste nähete reas, mis Saaremaale ja Lääne-Lätile on ühised.

Tänapäevani alalhoidunud Saaremaa roovialuse-ehitisi arvesse võttes ei saa aga käesoleval juhul o t s e s e l t rääkida kuigi vanadest sidemetest Läti vastetega. Sest tuleb arvesse võtta, et kõige varasem teade Saaremaa roovialuste kohta pärineb 18. saj. lõpult (H u p e l), ja seegi teade räägib kiviroovialuste soetamisest. Viimased ei kuulu aga selle ehitisetüübi algelisemate esindajate hulka. Seni on Saaremaalt leitud küll üks punutud laega köök (Mustjala, Tuiu), kuid see tuleb lugeda ehituslikult Läti roovialustega mittevõrreldavaks erandnähteks.

Nii tuleb siis Saaremaa roovialuste maapõlisuse suhtes jääda sama kahtlevale seisukohale, nagu seda eelpool on tehtud teise koda-köögiga hoonest väljakasvanud ehitise, esikust köetava elamu puhul. Seega: kui koda-köögiga elamukuju Saaremaal kunagi on tuntud, siis küll nii vanal ajal, et etnograafilised jäljed sellest on jõudnud kaduda.

Sellega ei taheta aga punutud koldekummide varasemat esinemist Saaremaal täiesti eitada. Nende jälgi leidub seal veel tänapäevani, kuid ainult ühenduses suvikodadega, mis järgnevas vaatlusele tulevad. Selles ühenduses osutavad aga punutud koldeseadised arusaadavalt ka elamukultuuri vanematele kihtidele, mille olemasolu võib aimata ainult üksikute, tänapäevani alalhoidunud igandite järgi.

IV. Kõrvalhooned, mis osalt täidavad elamu ülesandeid.

1. Suvikoda.

Saaremaa talu õueehitiste hulka kuulub peaaegu alati suvikoda. Kui koda erandjuhtudel peakski puuduma, siis kasutatakse selle asemel lahtist keedukollet kusagil õuenurgas. Eriti tähtis ülesanne oli suvikojal vanemal ajal, kui talu elukeskuse moodustas veel vana rehetuba. Tol ajal, kui ainsaks keedukohaks toas oli lahtine ahjukolle oma tülika suitsuga, viidi toiduvalmistamine sealt igal kevadel suvikotta, niipea kui ilmad seda võimaldasid; sinna jäi see hilissügiseni vähemalt niikauaks, kui rehed olid rabatud. Kuid isegi veel tänapäeval, mil juba üle maa leidub laiendatud köögiruumiga elamuid, eelistatakse suveajal siiski kaunis üldiselt suvikodasid, millega välditakse soojal ajal asjatut elamu kütmist. Mõnikord leidub suvikoja kõrval isegi väike toake (Karja *tubu*) [1], mida kasutati suviseks söögiruumiks. Nii on suvikoda täitnud ja täidab osalt veelgi perioodiliselt neid elumaja ülesandeid, mis on seotud toiduvalmistamisega.

Kuid peale selle on suvikojal talumajanduses aasta läbi täita oma kindlad ülesanded. Paiguti on seda köögiks kasutatud ka muul ajal kui ainult suvel. Kaarmalt ja Mustjalast leidub tea-

[1] *Tubu* nime (mida tuntakse senistel andmetel ainult Karjas) kannab üldse väike saunikutuba, kolikamber jne., mis igakord ei tarvitse olla koja kõrval (vrd. KV 25 lk. 141, 431, 1024, 1381 Karja). Heikel (lk. 186, joon. 177) on esitanud ühe suvikoja Jaanist, mille kõrval on köögist köetav tuba.

teid, mis räägivad suvikoja kasutamisest vanemal ajal ka talviti, isegi tuisu ja pakasega. Need teated on pärit metsarikastest küladest (Tõrise, Abula), kus puid jätkus küllaldaselt nii toaahju kütmiseks kui ka keetmise jaoks. Väljas keetes ei tarvitsenud toas iga päev suitsu teha.

Ka mõnes kohas Ida-Saaremaal on suvikojas igal aastaajal keedetud, ja nimelt neil juhtudel, kui toas leiba küpsetati; leivaahjust soenenud tuba ei tahetud koldesuitsu väljalaskmisega uuesti jahutama hakata. Üldiselt on suvikojas keedetud perekonnapidude, pulmade, varrude ja matuste puhul, kui tuba taheti suitsust vaba hoida; seal tehti harilikult ka pühadeks ja pidu puhkudeks õlut.

Ka teatavaiks majanduslikeks talitusiks oli suvikoda aasta läbi kasutada. Seal toimus loomatoidu valmistamine, tapetud loomade karvavõtmine ja lahkamine, seebikeetmine, pesupesemine ning saunavee soendamine. Soojematel aastaaegadel hoiti suvikojas loomatoidu-anumaid ja mõnikord ka taariastjat.

Nimetus *koda* on Saaremaal elavast rahvakeelest peaaegu kadunud. Seda tarvitatakse veel mõnikord juhuslikult liitsõnades, nagu *paarkoda* või [*h*]*irrekoda* (vt. tähendus järgnevas), kuna üldiseks on saanud nimetused *paargu (paarg, paarga, paarge)* või *köök (õue-* e. *väljaköök)*. Seejuures on *paargu* või selle teisendid tarvitusel Kesk-Saaremaa kihelkondades — Kaarmal, suures osas Mustjalas, Karjas, Pühas ja Valjalas[2]; Ansekülas, Kihelkonnal, Kärlal, Jaanis ja Pöidel aga ainult osaliselt[3]. Viimaksmärgitud aladel on *paargu (paarga)* tuntud ainult vanemate inimeste keeles, kuna nooremad tarvitavad nimetust *köök*. Kihelkonnal ja selle piiri lähedal Mustjalas on tarvitusel omapärane nimetus — *paarg*[*e*]*aid*[4]; Ansekülas võib aga *köögi* kõrval kuulda ka *paarkoda*[5] ja *paarköök*. Täiesti puhtal kujul on *köök* tarvitusel aga Jämajas ja Muhus.

Ehitusviisilt jagunevad Saaremaa suvikojad püstkodadeks ja neljaseinalisteks ehitisteks, kuid seda ei saa siiski öelda, et ükski märgitud nimedest oleks seotud ainult teatava ehitise-tüübiga.

---

[2] Vt. ka KV 25 p. 24 korduvad teated tähendatud kihelkondadest. Vrd. Wiedemann *paargu* G. *paargu* (I) 'Bauerküche'.

[3] Neist kohtadest on tulnud ainult üksikuid teateid.

[4] Vrd. KV 25 lk. 245 Kihelkonna; EAV 1 lk. 355 sealtsamast.

[5] Vrd. Wiedemann (sub *paar G. paari) paar-koda* 'Sommerküche der Bauern' [koha märkimiseta]. Tõenäoselt tulebki *paarkoda* pidada *paarg, -a, -u* algkujuks (nähtavasti üldistatud genitiivi kujust **paarkoa* [*paarkua*] > *paargu* jne.), olgugi et seegi seletuskatse nime esimese poole *(paar-)* algupära selgusetuks jätab.

Nende nimetuste lisaks antakse küll püstkoja-tüüpi ehitisele mõnikord erinimetus: Kihelkonnal *agerik* ja *[h]irrekoda*, Muhus *[h]irretorn* [6], Anseküläs *kolualune*, kuid köögi ja paargu vahet need lisanimed ei selgita. Pealegi kutsutakse püstkodagi üldiselt *paarguks* e. *köögiks* (Anseküla *paarköök*, Mustjala ja Karja *püstpaarg[u]*), nii nagu see nimi kusagil on üldine.

A. Püstkojad.

Püstkodadest on tänapäevani alal hoidunud ainult üksikud, enamasti juba lagunemisel olevad ehitised. Tavalise püstkoja

Joon. 172. Püstkoda. Kihelkonna, Tämba.

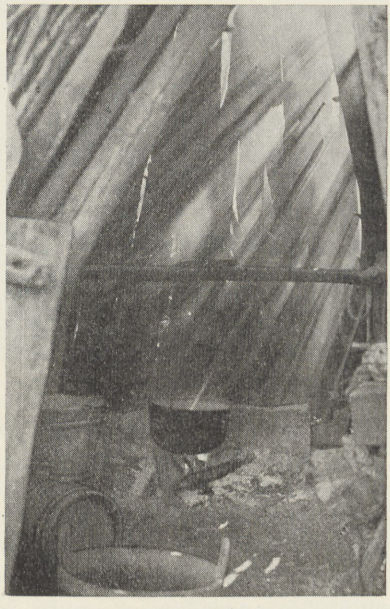

Joon. 173. Eelmine koda seest.

kere on laotud lattidest või lõhutud hirtest (vrd. *hirrekoda!*) õõnsa kuhiku kujuliselt kolmest tugevast latist kokkuseatud kandmiku najale. Kattelattide ladumisel jäetakse ühte külge kolm-

[6] KV 25 lk. 1529.

nurkne ukseavaus, kuna suitsuavauste aset täidavad pilud lattide vahel (vrd. joon. 172, 173).

Erilist tähelepanu väärib koja tulekolde ehitus. Tulease on otse vastu sissekäiku, ehitise tagaseinas lamedas lohus. Tagant ja külgedelt piirab seda kaarjas kivimüür, mis harilikult on kivitara kombel laotud lahtistest paekivitükkidest. Selle hoburaua-kujulise koldemüüri ulatus on harilikult nii suur, et ta väliskülg jookseb rööbiti koja sisemise põhijoonega; mõnel juhul piirab aga müür ainult tuleaset. Kui koldemüür on küllalt kõrge, siis asetatakse katlapuu lihtsalt risti üle müüri; kui see aga katla riputamiseks on liiga madal, siis toetatakse katlapuu otstega kojalattide vahele, või lüüakse selleks põrandasse erilised kandehargid.

Joon. 174. Vana katuskoda, mis on ühtlasi suvikojaks ja sepapajaks. Kihelkonna, Varkja.

Peale kirjeldatud püstkodade on Kihelkonnal ja Mustjalas praegu tarvitusel veel paar koda, mis oma ehituselt eelmisist teataval määral erinevad. Nende kate on laudadest, mis oma ülemiste otstega ei jookse mitte kuhikuliselt kokku, vaid toetuvad kummalgi küljel rõhtsale haripuule. Seetõttu pole koja põhiplaan ka enam ümmargune, vaid piklik. Üht sarnast õige vana-aegset katuskoda kujutavad joon. 174, 175 Kihelkonnalt Varkja külast. Koja kandmiku moodustavad neli paari sarikaid, mille alumised otsad on löödud maa sisse, pealmised aga tapitud hoone sarikate kombel üksteise külge. Üle sarika harjaristide on asetatud tugev haripuu, mille najale toetuvad koja külje kattelauad. Viilu kattelauad nõjavad oma ülaotstega sügavale katuseharja alla, otsa poolt lugedes järgmise sarikapaari pennipuule, jättes

üles harjanurka väikese ungaaugu suitsu väljalaskmiseks. Õuepoolsesse koja otsa on jäetud nelinurkne ukseavaus.

Katteks on tarvitatud mitmesuguseid laudu, alates kisklaudadega põhimises kihis ja lõpetades juhuslike puulõhandikkudega ning lauaotstega pealpool. See mitmekesine kate on siia aegade jooksul kogunenud sedamööda, kuidas algupärane põhi parandamist nõudis.

Sirgele harjale vaatamata on koja põhiplaan kujunenud ometi ebamääraselt sopiliseks, meenutades selle poolest teataval määral kuhikukujulist püstkoda (vrd. joon. 175). Kojakatte säärase paisutamisega alt väljapoole on saadud aga laiendada siseruumi, kuhu peale keedukolde on ehitatud veel väike sepaääs lõõtsaga. Ruumi pikkus otsejoonel uksest tagaseinani on 5 m, suurim laius 4 m. Koja põrand on keskelt umbes 0,5 m sügavuselt nõgusaks kaevatud. Nõo tagumises sopis asub tulease selle kohale harkide najale paigutatud katlaõrrega; uksest paremal seina ääres on kivist müüritud väike ääs ühes lõõtsaga, mida peremees kasutab koduste sepatööde tegemiseks.

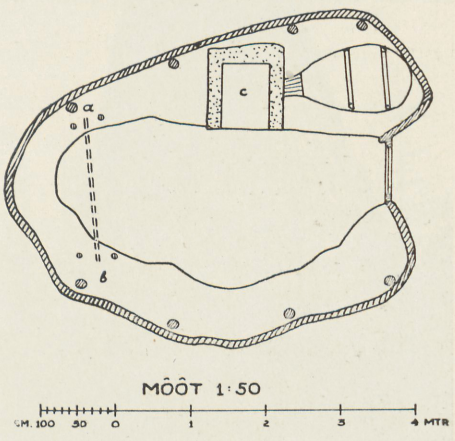

Joon. 175. Eelmise koja põhiplaan: a—b) katlapuu ase, c) sepaääs.

Koja vanuse kohta puuduvad igasugused andmed; praeguse peremehe arvates on see juba igivanast ajast asunud nüüdsel kohal.

Teine katuskoda oli veel 1936. a. tarvitusel Mustjalas Võhma külas. See on laudadest ehitatud, korrapärasema põhiplaaniga kui eelmine, kuid ilma erilise kandeseadiseta. Kattelauad on naelutatud lihtsalt põõnade külge ja niiviisi ühendatud katusepooled on toetatud harjas üksteise najale. Sama juhuslik on ka viiluotste katmisviis. Koja tagaosas on umbes 1 m kõrgune, hobuserauakujuline koldemüür, mille peal lasub ka katlapuu. Kirjeldatud koda on ehitatud hädaehitisena 1918. a. mahapõlenud püstkoja asemele. Viimasest on nähtavasti pärit ka koldemüür.

Peale kirjeldatud kodade leidub rannikukülades veel kööke, mis on ehitatud kahest püstipandud paadipoolikust (joon. 176).

Kodadega lõpetades on põhjust peatuda veel lahtiste keedukollete juures, millel on suurt vormisugulust koja koldemüüriga ja mis vähemalt osalt näivad olevatki kadunud püstkodade kol-

ded. On sagedane nähe, et ehitiste poolest kehvad vabadikud suveajal keedavad lageda taeva all, kusagil tuulevarjulises aianurgas selleks korraldatud tuleasemel. Algelisemal kujul koosneb see tulease mõnest juhuslikust kivist, mis tulepesa koos peab hoidma; üle tuleaseme on seatud madal õrs, mida kannab paar harki või kaks paari ristteibaid. Seal, kus niisugust väljaskeetmist kaua ja püsivalt harrastatakse, leidub ka püsivama iseloomuga koldeid. Kujult ei erine viimased milleski eelkirjeldatud hoburauakujulisest koldest, kuid mõnikord on neile siiski antud märksa suurem kõrgus kui seda võib tähele panna kodades. Peenikese, harkidele toetuva õrre asemel tarvitatakse viimasel juhul ka päris korralikku katlapuud, millel võib koogu või ahela abil tellida katla kõrgust (vrd. joon. 177). Kirjeldatud keedukolded kannavad väga mitmekõlalisi nimetusi, nagu: *tulease* [7], *tuleauk* [8], *tuleaid* [9], *keeduase* [10], *keeduauk* [11], *katlaauk* [12], *kolle* [13] jne.

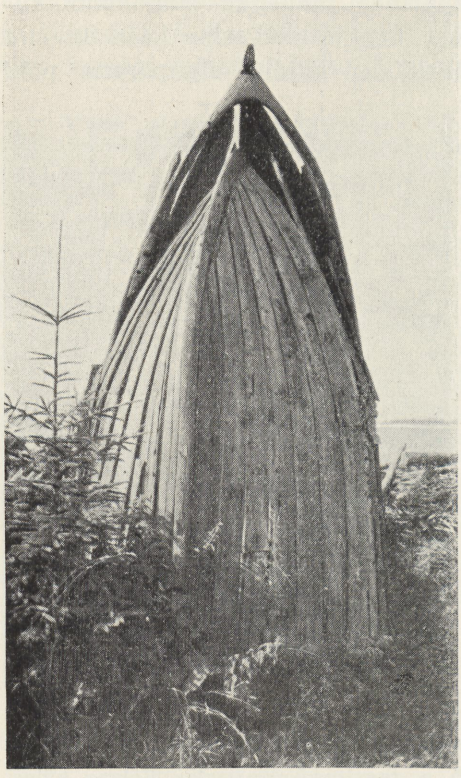

Joon. 176. Kahest paadipoolikust moodustatud keedukoda. Jämaja, Türju.

[7] KV 25 p. 25 teateid Ansekülast, Kärlalt, Kaarmalt ja Muhust.
[8] KV 25: lk. 1022, 1381, 1476, 1525 Karja; lk. 1416 Püha.
[9] KV 25 lk. 1515 Muhu.
[10] KV 25: lk. 1389 Pöide; lk. 1251 Muhu.
[11] KV 25 lk. 429 Karja.
[12] KV 25 lk. 141, 417 Karja.
[13] KV 25 lk. 1489 Kärla.

B. Neljaseinalised suvikojad.

Saaremaal ei leidu ühtki teist taluhoonet, mis oma kuju ja suuruse poolest oleks nii vahelduv kui suvikojad. Seda mitmekesisust suurendab omakorda veel seegi asjaolu, et koda on sageli ühendatud sauna või sepapajaga ühe katuse alla. Enam-vähem üldise reeglina võib võtta ainult seda, et suvikoda on laeta hoone, kuid ka siin tulevad küsimusse erandid, peamiselt küll uuemast ajast.

Põiki üle koja on asetatud kaks tugevat rööbitijooksvat tala *(paarid)*, mis otstest on tapitud kahe pealmise seinapalgi vahele.

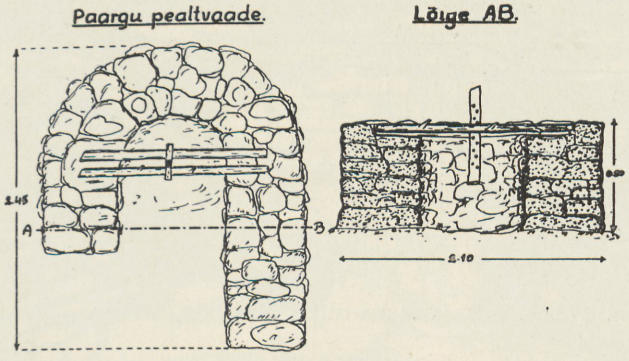

Joon. 177. Kividest laotud lahtine keedukolle. Karja, Koiduvälja.

Need talad on nähtavasti pärandus tollest ajast, kui keedukolle lahtise tuleasemena asus veel keset põrandat; taladele sai siis asetada katlapuu, ja selle külge pajakoogud või ahelad. Tänapäeval aga, kus tulekolle asetseb alati koja nurgas ja enamasti müüritud kummi all, pole neil taladel õieti enam suurt tegelikku tähendust. Koldepoolse tala külge on mõnikord tehtud küll ase pööratavale katlavinnale, kuid esiteks pole vinn kuigi üldine seadis ja teiseks on seda osatud kinnitada mujalegi kui ainult tala külge (vrd. joon. 179). Taladele on mõnikord asetatud varbadest punutud tarju või laudu mitmesuguste tarbeasjade panipaigaks või õlgkatuse kaitseks koldelt tõusvate sädemete vastu (vrd. lk. 290).

Suurem osa suvikodasid on kiviehitised; puust on neid järjekindlamalt ehitatud ainult Põhja- ja Lääne-Saaremaa metsade-

alal ja osalt ka Sõrves. Kivikodasid leidub kõige rohkem Kaarmal ja Kärlal, eriti aga Muhus (vrd. lk. 1). Katuseainena on kergesti süttivate õlgede asemel eelistatud laudu, paiguti aga ka kivi-, savi- ning õlgede seguga kaetud varbpunutist. Kui nende enam või vähem tulekindlate katuste kõrval mõnikord leidub ka õlg- ja rookatuseid, siis on tulekolde ehitamisel alati silmas peetud ettevaatusabinõusid süttimisohu vastu (koldekumm!), või on alumine katusekiht tehtud tulekindlast ainest (vrd. lk. 84 jj.).

Üksikhoonena kujutab koda alati piklikku ehitist, mis peale üksikute erandite on täisviilulise katusega ja otsauksega. Uks

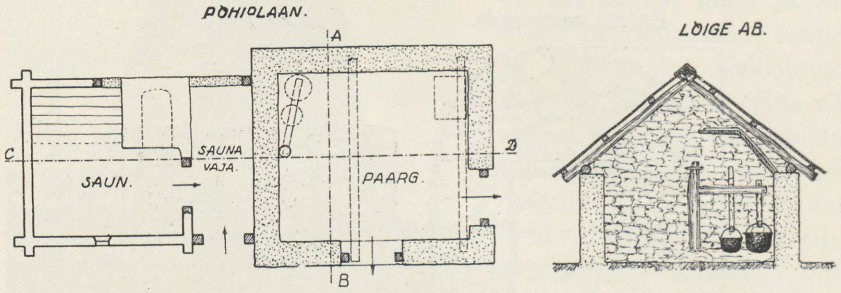

Joon. 178. Suvikoja-sauna-rait. Mustjala, Võhma. M 1:150.

ei tarvitse aga igakord asuda keset seina, vaid selle ühel pool ääres. Oma otsaukse on koda mõnikord ka siis alal hoidnud, kui ta on ühendatud sauna või pajaga (joon. 178), kuid harilikult toob kahe hoone rinnastamine ikka kaasa ukse pöördumise raida küljele (vrd. joon. 65). Koja ja sepapaja ühendusi võib kõige sagedamini leida neis piirkondades, kus ehitamiseks on järjekindlamalt tarvitatud paekivi. Harilikult on koda ja sepapaja ehitatud eriruumidena üksteise kõrvale, kuid mõnikord moodustavad need eriotstarbelised ehitised kokku ühe ruumi; ainult keedukolle ja sepaääs on ehitatud eraldi (vrd. joon. 186). Muhus ja Saanis võib sageli näha suvekodasid, mille kõrvale on ehitatud kelder (joon. 185).

Väga mitmekesine on ka koja k o l l e t e ehitus. Kõige lihtsamaid koldeid võib tänapäeval leida Kihelkonna rannikuküladest, lõuna pool Kihelkonna alevikku, ja Mustjalas vastu Kihelkonna piiri. Kollet müüriga piiratud tulepesana sealsetes kodades õieti ei olegi, vaid tulease on paigutatud lahtiselt ühte hoone

nurka. Kui koda on kivist, siis ei vaja seinad loomulikult tule vastu mingit kaitset; seega on hooneseinad koldenurgas ühtlasi ka koldeseinteks. On koda aga puuseintega, siis on koldenurk ikkagi kivist ehitatud ja koldekuju jääb samaks kui kiviehitisteski. Ainsaks kaitseks leelt tõusva leegi ja sädemete vastu on niisugusel lahtisel nurkkoldel paeplaat kolde kohal, ülal seinanurgas vastu katust (joon. 179). Sageli on see algupärane kaitse-

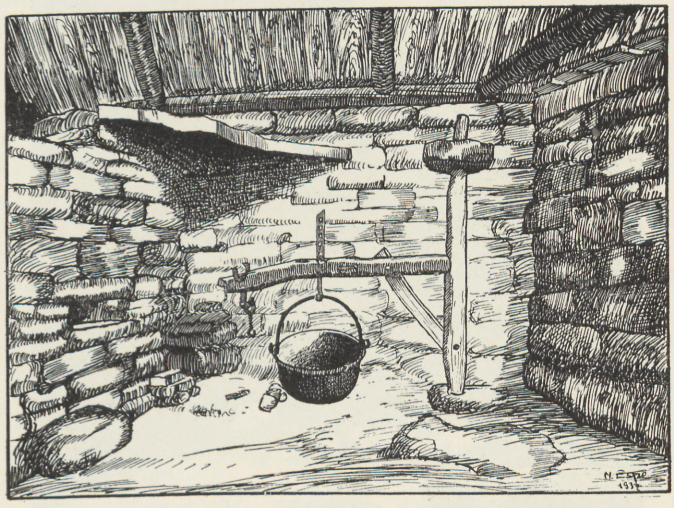

Joon. 179. Tüübiline Lääne-Saaremaa suvikoja kolle katlavinnaga. Vasemal ülal nurgas näha paest koldevari. Kihelkonna, Leedri.

kivi kuumusest purunenud ja asemele on pandud raudplaat või tükk plekki; kuid leidub ka näiteid, kus tuleaseme kohal nurgas puudub igasugune vari.

Täiesti ainulaadne on joon. 180 kujutatud punutud koldekumm, mis kunagi on olnud kaetud seest ja väljast saviga. See üksikjuhtum väärib sellepärast märkimist, et punutud koldevarjendeid leidub Saaremaal muulgi kujul, mis tulevad aga edaspidi vaatluse alla.

Kaasnevaks nähteks lahtisele nurkkoldele on pööratav katlahoidja, nn. *katlavinn*, mille telje alumine ots toetub auguga varustatud kivile, kuna ülemine ots on asetatud kas seina või tala külge kinnitatud pidemesse. Selle seadise abil on võimalik katlaid tulele ja sealt kõrvale pöörata

(joon. 179). Vinn on seega eriti kohane lahtisele nurkkoldele, kus selle pööramist pole takistamas kolde külgmüürid. Selle seadise levik katabki täiesti sama ala, kus leidub lahtisi nurkkoldeid, kuid osalt siiski veel ületab viimase levikupiirid. Peale Kihelkonna ranniku ja Mustjala tuntakse vinna ka Karja-Mustjala ja Kärla-Kihelkonna piiril ning edasi kogu Sõrve säärel.

Kõige laiema levikuga on Saaremaa suvikodades säärane koldekuju, kus tulease on müüriga piiratud kolmest küljest ja

J o o n. 180. Suvikoja nurkkolle, mille kohal on varbadest punutud kumm. Varbadelt on savi ajajooksul maha pudenenud. Kihelkonna, Koimla.

pealt varjatud kindla kummiga *(komm* e. *kom[m]i)*. Külgmüür ja kumm on nendeks osadeks, mis seda koldetüüpi lahtisest nurkkoldest eraldavad. Kuid selgi kujul säilitab kolle üsna järjekindlalt oma asendi hoonenurgas. Kui koda on kivist, siis moodustab üks hoonenurk oma seintega ka koldenurga, ilma et seinu tarvitseks tule vastu eriti katta; kolmanda seinana lisandub kolde-ehitusse ainult koldemüür, mis muudab tuleaseme põhja enam või vähem nelinurkseks (joon. 186, 187). On koda aga puuehitis, siis tuleb kolle tervikliku kivikonstruktsioonina

küll selgemini nähtavale, kuid kolde kaks seina täidavad siingi hooneseinte aset (joon. 181). Niisuguseid koldeid, mis oma müüriga ei ulatuks läbi koja puuseina, ei leidu vanemate ehitiste hulgas üldse. Sellest nähtub, et ka kummiga ja külgmüüriga kolded on kujunenud lahtisest nurkkoldest.

Vanemail suvikodadel on kumm moodustatud paeplaatidest, kusjuures kolde külgmüürid on pealt enam või vähem koomale ahendatud (joon. 182). Seda ahendatud võlvi varjab eestpoolt mõnikord kõrge, kumerate äärtega otsmikupaas, mis peab sum-

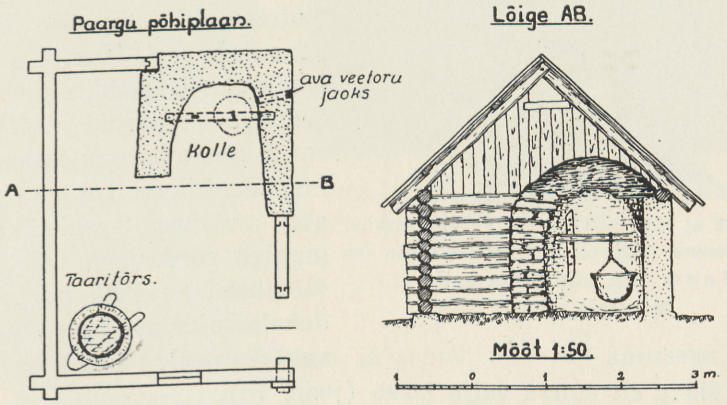

Joon. 181. Suvikoda. Karja, Nõmme.

mutama leelt tõusvad sädemed (joon. 181). Nende algeliste koldemoodustiste asemele tungivad aga ikka enam võlvitud suuga kummid (joon. 183, 193).

Kummiga tulekoldele on iseloomustav külgmüüride vahele asetatud *katlapuu*, mis on järjekindlalt tarvitusel Ida-Saaremaal, kuid vinna kõrval ka läänes. Selle kohalepaigutamiseks on kolde külgmüüridesse jäetud vastavad augud nii nagu rehetoa ahjuesises keedukoldeski (vrd. joon. 181).

Korstnata kolle saadab oma suitsu otse katuse alla, kust see välja pääseb unga- või viiluotsa avauste kaudu. Harilikult on viiluauk ikka nelinurkne, kuid vanemail ehitisil leidub ka ristikujulisi lõikeid, nii nagu neid võib tähele panna katuse ungaaukude juures (joon. 74). Kivikodadel on viiluavaust kasutatud mõnikord korstna ehitamisel. Selleks on avaus väljast kinni müüritud ja ühendatud püstloodis katuseharjale väljatungiva

lõõriga. Üht niisugust korstnat kujutab joon. 183, kuigi korsten seal ei asetse viilumüüril, vaid koja ja sepapaja vaheseinal. Et lahtine viiluavaus suitsujuhtimise ülesannet palju paremini täitis kui kitsa, nurgelise lõõriga korsten, siis ongi nende korstnate kasutamine jäänud kaunis piiratuks.

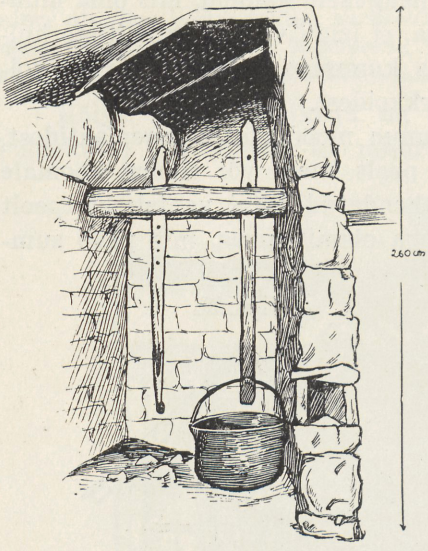

Joon. 182. Suvikoja kolle. Mustjala, Panga.

Peale selle leidub Lääne-Saaremaal (Ansekülas, Kihelkonnal, Kärlal, Mustjalas) üksikuid suvikodasid, millel suitsuavaus on tehtud otse katusesse. See avaus suletakse kas hingedel liikuva või pika varre abil väljast pealelükatava luugiga (vrd. joon. 48, 184). Mõnikord on koja harjal leiduvale suitsuavausele ehitatud varjuks peale väike katus, mis oma äärte alt suitsu välja laseb (joon. 70).

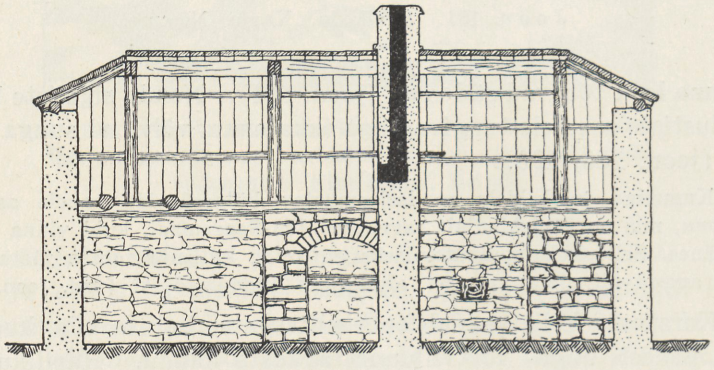

Joon. 183. Suvikoja-sepapaja pikilõige. Vaheseinas on musta paksu joonega näidatud korstnalõõr. Kõinastu laid. M 1:100.

Samas piirkonnas, kus leidub suitsuavausega katuseid, on sagedaseks nähteks koja harjale püstitatud laudkorsten. Mõni-

kord on isegi korsten ja katuseavaus kõrvuti tarvitusel (joon. 184). Üksikuid puukorstnaga kööke leidub ka mujal Saaremaal (vrd. joon. 185—186).

Ühenduses suitsuavaustega katuses on põhjust peatuda eriti paari Kihelkonna ranniku suvikoja juures. Sealses Riksu külas on alal hoidunud tänini paar suvikoda, mis oma siseehituselt on täielikud haruldused. Mõlemad on õlgkatusega hooned ja seetõttu on tulnud katuse ning köögiruumi vahele ehitada eriline kaitsekatus e. kumm süttimisohu vastu. See sädemetekaitse on moodustatud saviga ülevorbitud varbtarjadest ja erineb punutud katuseist kahe

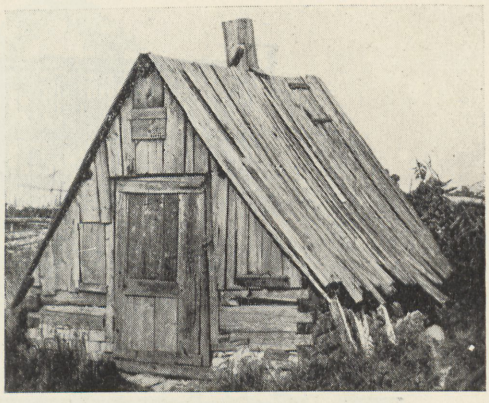

Joon. 184. Suvikoda, millel on kolm suitsuavaust: augud viiluotsas ja katusel ning puukorsten harjal. Anseküla, Kaimri.

Joon. 185. Laudkorstnaga suvikoda-sepapaja; vasakul kelder. Jaani, Pulli.

üksikasja poolest: 1) see ei kata kogu köögiruumi, vaid ainult koldeesist poolt ja 2) on see tasapinnaliselt murtud harjaga (vrd. joon. 187, 188). Järelikult pole siin otseselt tegu nende

punutud katustega, mida mujalgi Saaremaal tuntakse (vrd. lk. 86 jj.), vaid küsimusse tuleb katusest täiesti eraldatud lamedaharjaline suitsukumm. Kummilaes, koldest kaugemal olevas

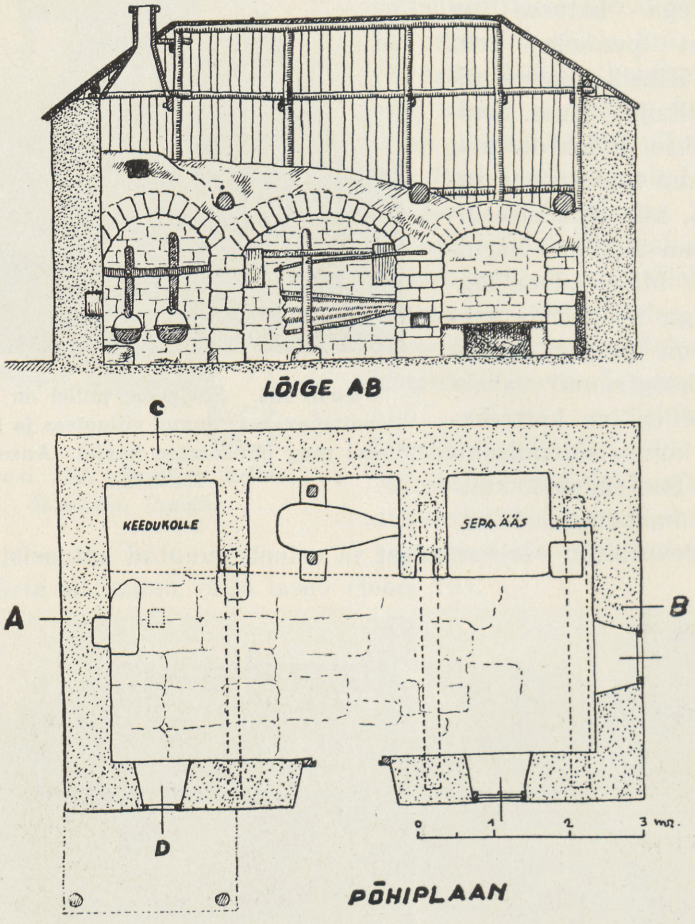

Joon. 186. Eelmise koja-sepapaja pikilõige ja põhiplaan.

otsas, on suur nelinurkne avaus, mille kaudu lae alla kogunev suits tõuseb üles katusealusesse ruumi. Mõlemal kojal on peale punutud kummi veel kivist tulekolle oma kummiga, millest teine on varustatud isegi korstnaga (vrd. joon. 188). Samas külas on

olnud veel kolmas punutud kummiga koda, mis aga juba mõne aasta eest on lammutatud.

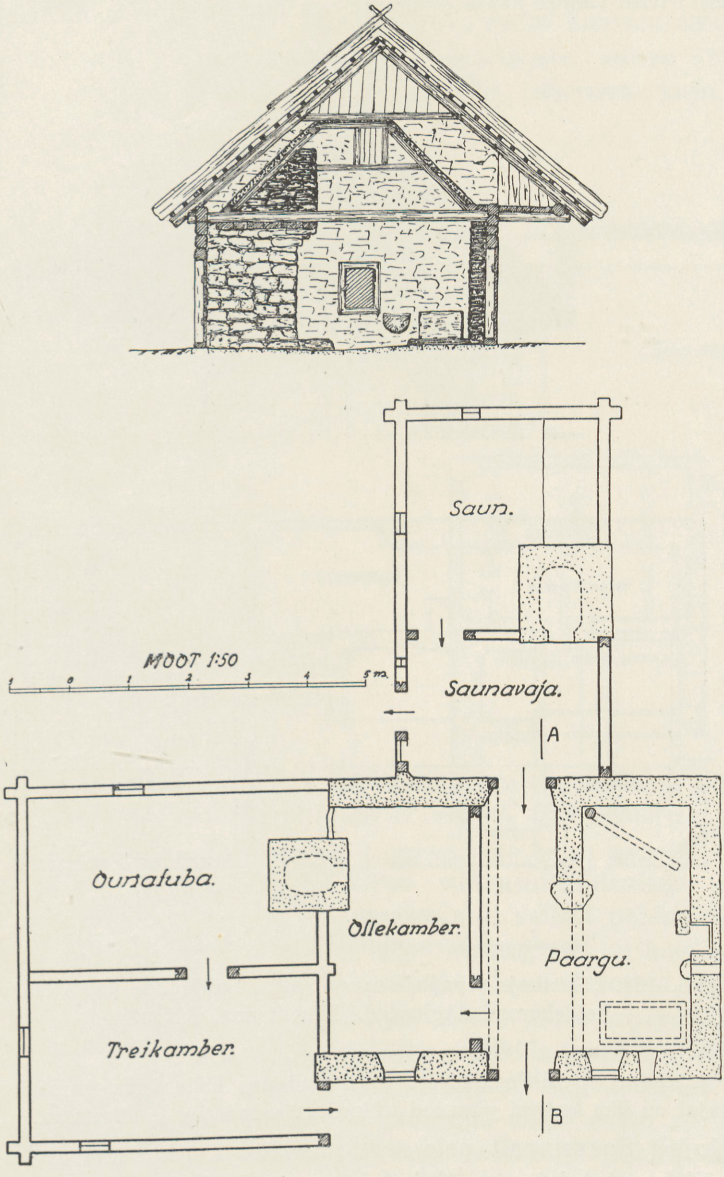

J o o n. 187. Suvikoja-sauna-rait. Ülal läbilõikes (AB) näha punutud suitsukummi äärjooned. Kihelkonna, Riksu.

Kahjuks pole teada nende kodade täpset vanust. Perekonnapärimuste järgi on korstnata koda ehitatud 4 põlve tagasi (praegune 70 a. pereisa ühes arvatud); teise vanuse kohta puuduvad aga igasugused andmed. Ainult nii-

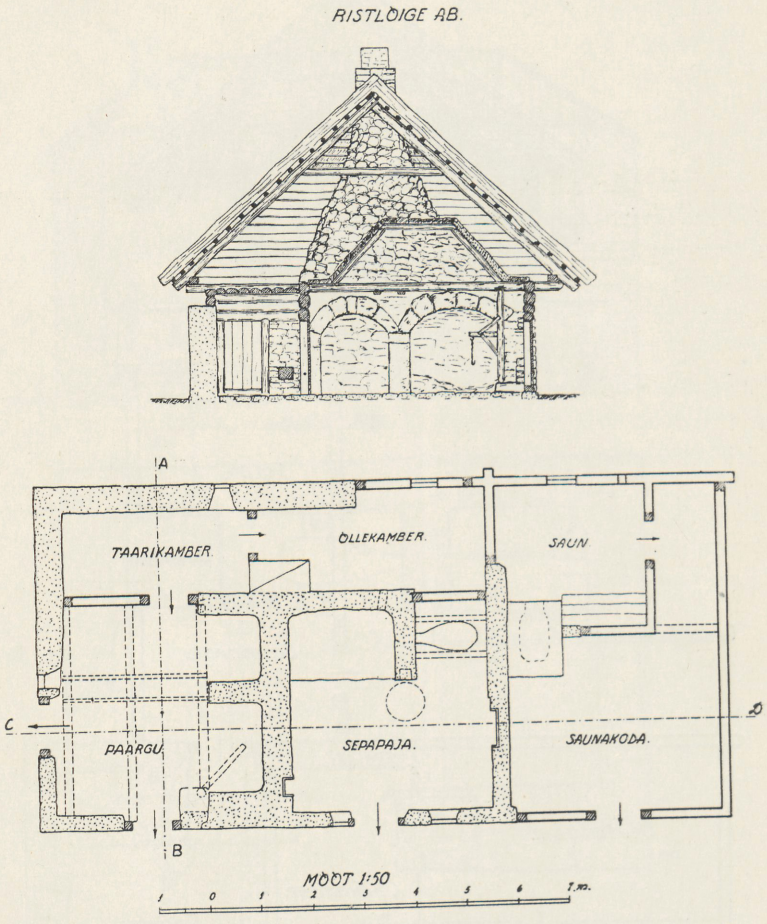

Joon. 188. Suvikoja-sepapaja-sauna-rait. Läbilõikes (AB) näha koldekummi äärjooned. Kihelkonna, Riksu.

palju on teada, et sellele 1868. a. on tehtud uus kolle ühes korstnaga ja samal ajal on üks kummi punutud külgedest asendatud laudkattega.

Mujalt Saaremaalt pole seni punutud kumme sel kujul leitud, küll kasutatakse aga õlgkatusega suvikodades samaks otstarbeks sageli lihtsaid tarju (vrd. laetarjad, lk. 73), mis mõnikord

kaetakse ka savikorraga. Need tarjad asetatakse laekujuliselt koja taladele, kuid ainult koldeesise ruumiosa katteks. Pöidel Randvere kl. leidub kaks vana suvikoda, millel koldeesistele tarjadele on punutud isegi mõnekümne sentimeetri laiune äärestus, nii et tari on saanud seega kummile läheneva kuju (vrd. joon. 189).

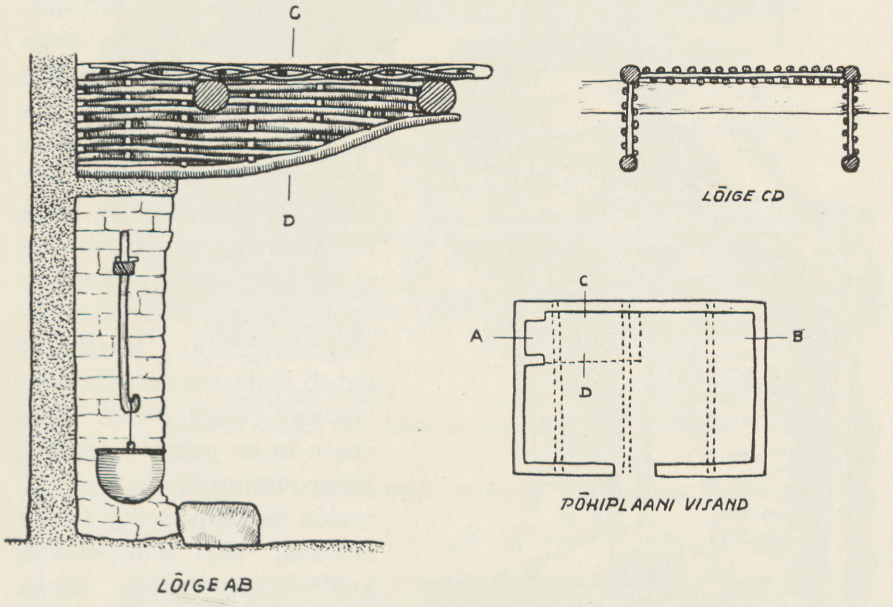

Joon. 189. Suvikoja kolle punutud kummiga. Paremal all koja põhiplaani visand, mis näitab kolde ja kummi asetust. Pöide, Randvere.

Kuna kõik eespoolkirjeldatud suitsujuhtimisviisid — nii erinevad kui nad ongi — lähtuvad ainult sellest põhimõttest, et koldest kotta kogunevat suitsu välja juhtida, siis on hoopis uuele põhimõttele rajatud üks tüüp koldeid, mis oma suitsu saadavad otsekohe korstna kaudu välja, ilma et see üldse kojaruumi pääseks. Õieti ei oleks igal juhul põhjust rääkida uuest koldetüübist, vaid vanu kummiga koldeid on täiendatud sageli ainult korstnaga, kuid korstnaehitamine on muutnud siiski enam või vähem ka koldekuju. Kõige primitiivsemad korstnaga kolded ei erine oma alusehituses millegagi vanast suitsukummiga koldest (vrd. joon. 190); kolle jäi samuti kojanurka, nii et kummilaelt jätka-

tud suitsulõõr tuli viia läbi katusekülje välja (joon. 191, 192). Kui aga korstnat taheti katuseharjale välja viia, siis tuli suitsulõõri kõverdada (vrd. joon. 193-a). Sellepärast võib niisuguseid korstnaid, mis on läbi katusekülje või kõverusega läbi harja ehitatud, suurelt osalt pidada vanade suitsukummide pealeehitiseks. Neis kodades aga, kus kolle ja korsten on ehitatud samaaegselt või kus korstna ehitamisega ühel ajal on ka kolle ümber ehitatud, on koldele enamasti ikka antud uus asend. See asend pole enam endiselt nurgas, vaid on saanud sümmeetrilise koha keset koda, nii et koldemüüridelt ahenev korsten võidi otse katuseharjale välja juhtida. Harilikult katab kolle ses asendis oma laiusega kogu seina, mille vastu ta on paigutatud. Kui kojaruum on kitsas ega võimalda koldesuud liig laiaks ehitada, siis kumerduvad kolde külgseinad üheks võlvkaareks; kui aga kolle osutub ühe kaare ehitamise jaoks liig laiaks, siis on kolderuum jagatud vahemüüriga keskelt pooleks. Suitsu saadavad aga mõlemad kolded ühisesse korstnasse, mis oma laia alusega toetub koldemüüridele (joon. 188). Kui suvikoda ja sepapaja olid algupäraselt ühes jagamatus ruumis, siis on üks koldeorbadest kohandatud sepaääsiks; kui paja asus suvikoja kõrval, vaheseinaga eraldatud ruumis, siis on harilikuks nähteks, et ääsisuits on juhitud sealtki koja suurde korstnasse (vrd. joon. 188). Sääraseid kaksikkoldega suvikodasid — olgu need kolded siis ainult koja või ka sepapaja teenistuses —

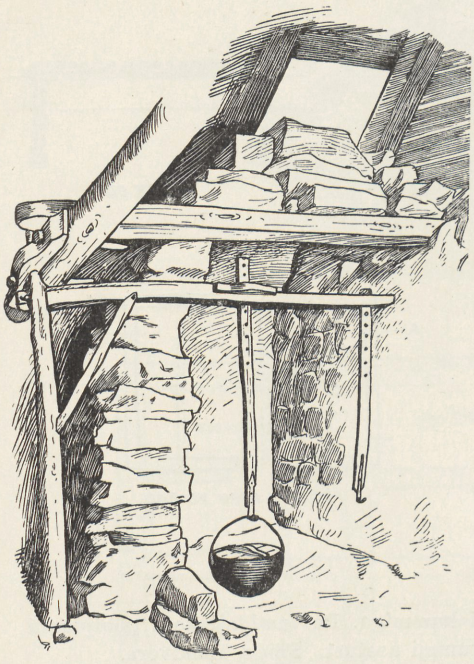

Joon. 190. Suvikoja kolle, mille kumm on ahendatud korstnaks. Korsten hiljem maha varisenud. Mustjala, Panga.

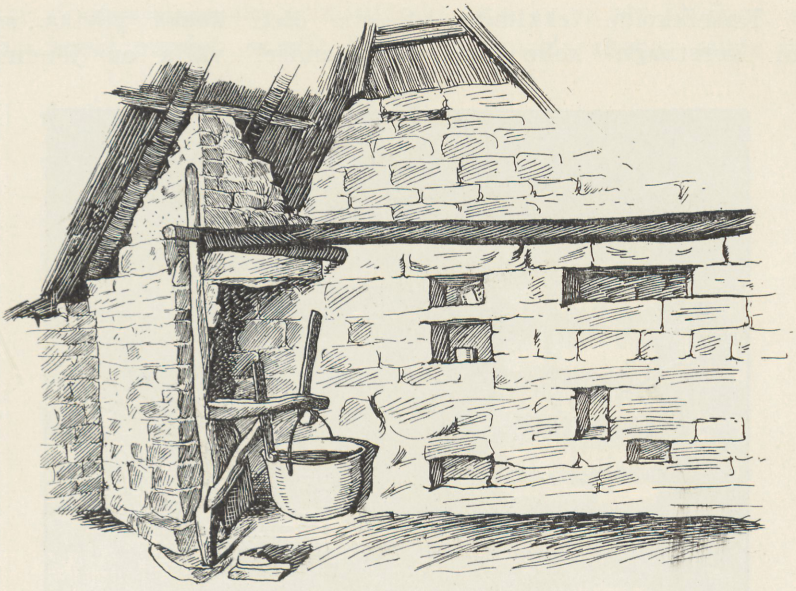

Joon. 191. Suvikoda, mille kolle aheneb kaminakujuliselt korstnaks ja tõuseb läbi katusekülje. Mustjala, Võhma.

on tekkinud umbes möödunud sajandi keskpaiku üksikult mitmel pool Saaremaal.

Joon. 192. Tüübiline küljekorstnaga suvikoda. Mustjala, Selgase.

Kaksikkolde tekkimine on siis õieti üheks piiriks, milleni korstnaga kolle oma kujunemisel välja on jõudnud.

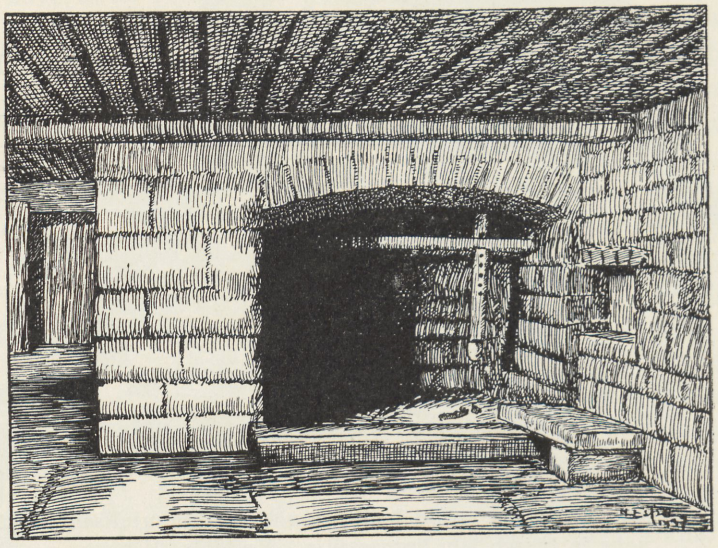

Joon. 193. Suvikoja kolle. Jaani, Tagavere.

Kuid et see pole ainus võimalik kujunemistee, seda näitavad mõned suvikojad Püha rannikul. Sealses Kailuka külas leidub kodasid, millel korstnaalune kolle on eesruumist vaheseinaga lahutatud. Nii on tekkinud kaheruumiline ehitis, mille algupärasele jagamatusele osutab ainult ukse puudumine ees- ja kolderuumi vahelises läbikäigus. Tekkinud kolderuum on selleks suur küllalt, et võimaldada juba kollet kitsamas tähenduseski eraldada ka seal muust põrandapinnast (joon. 194).

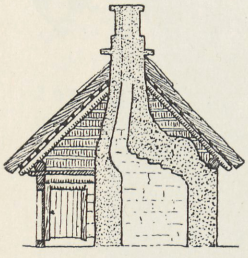

Joon. 193-a. Eelmise kolde kõverdatud lõõriga korsten.

Kahjuks pole võimalik nende kodade vanust kidlaks määrata, sest ka perekonnapärimused ei lausu ehitamisaja kohta midagi. Mõningaid ehitustehniliselt algelisi jooni arvesse võttes näib, et Kailuka kodade vanus ulatub kindlasti tagasi üle möödunud sajandi keskpaiga.

Kõige silmapaistvamaks primitiivseks jooneks on see üksikasi, et kolde kohal puudub harilik katus. Ülespoole ahenev müür on

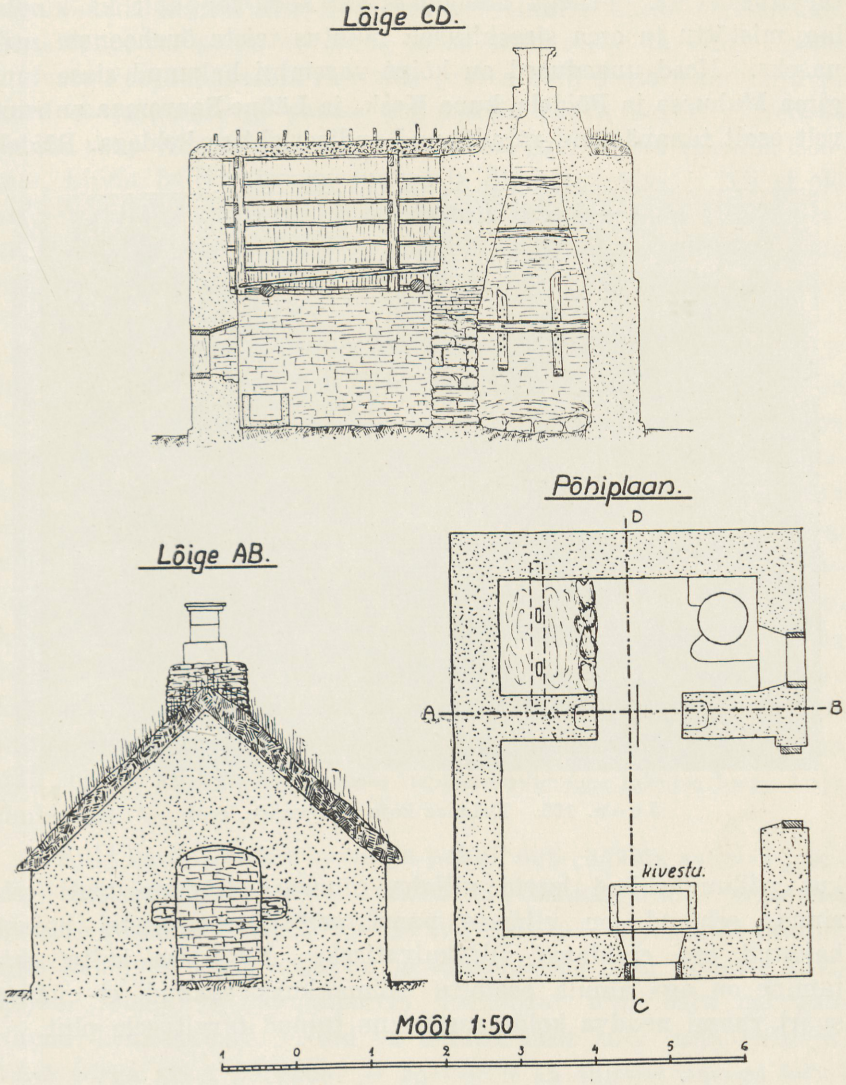

J o o n. 194. Suvikoda. Püha, Kailuka.

kummaltki poolt kaetud ainult mullaga, mis rohujuurtega läbikasvanult moodustab tiheda murukatuse (joon. 195).

Möödunud sajandi lõpupoolel ja peamiselt käesoleva sajandi algul on lahtise kolde arengule piirid pannud pliidi ja müürikatla tarvituselevõtt. Sellega ühenduses sai koda lõplikult ka kindla lae, mistõttu ta oma siseehituselt muutus teiste õuehoonete sarnaseks. Need uuendused on kõige varemini hakanud sisse tungima Muhusse ja Pöidele, kuna Kesk- ja Lääne-Saaremaa on suurelt osalt tänapäevani rahuldunud endise lahtise koldega. Pöidel,

Joon. 195. Eelmise koja välisvaade, eest.

kus põllunduslikud huvid viljaka pinnase tõttu on alati esirinnas seisnud, on viimase paari aastakümne kestel kojast hakatud osa eraldama viljakuivatiseks. Kuivatise kotta ehitamine on aga ainult seetõttu võimalikuks saanud, et endise, suurt ruumi nõudva kolde asemel on tulnud tarvitusele pliit.

*

Talu kõrvalhoonete ehituses on sageli alal hoidunud üksikasju, mis oma primitiivsusega osutavad maa ehituskultuuri alg-

aegadele. Eriti maksab see meie suvikodade kohta. Püstkodade näol on meie päevini alal hoidunud ehitisetüüp, mida võib õigusega pidada kogu Põhja-Euraasia põliselanike üheks algelamuks. Selle tüübi variandid on olnud ja on osalt veelgi tarvitusel poolkolivate Põhja-Euraasia rahvaste juures kord ainsa elamukujuna, kord suviasulana, ja paikse põlluharija rahva keskel Euroopas on see tüüp viimati veel olnud kasutusel suvikojana (Eestis, Soomes, Liivis, balti rahvaste juures ja Skandinaavias). Nii ei ole see siis juhus, kui meie suvikoja vana nimetus *koda* esineb peaaegu kõikide soome-ugri rahvaste keeles, ja et see mitmete selle keelkonna rahvaste juures on saanud hiljemini nelinurkse suvikoja ja lõpuks terve eluhoone üldnimetuseks [14].

Koja muistset algupära arvesse võttes pole vaja pikemalt juurelda, mis osa see ehitis meil vanemal ajal on etendanud. Tuleb leppida teadmisega, et see pikka aega on täitnud peamiselt suvise söögivalmistamiskoha ülesandeid, sest peaeluruumiks on meil kujunenud ahjuga köetav suitsutuba (resp. rehetuba). Koja mõistet ei saa aga kaugema mineviku taustal vaadata nii kitsana, nagu see tänapäeva oludes on kujunenud, vaid algelisemates elutingimustes oli söögivalmistamiskoht ühtlasi ka peamiseks elukeskuseks. Suvikoja visa tarvituselpüsimine on üheks kindlaks tõenduseks, et meie varasemat elamukultuuri iseloomustab teatav kahepaiksus, nii nagu seda võib tähele panna ka paljude teiste samas ilmastikuvöötmes elavate rahvaste juures: talvel keskendub pereelu ahjuga köetavasse tuppa, suvel aga lahtise leega koja ümbrusse [15].

Kuid ka nelinurkse suvikoja puhul võib rääkida suurtes joontes ehitisetüübist, mis — teatavaid üksikasjalikke erinevusi arvesse võtmata — on Põhja- ja Ida-Euroopas üldisemalt tuntud. Siia kuuluvad näit. votjakite ja tšeremisside ning liivlaste suvikojad, Soome ja Skandinaavia õueköögid ning balti rahvaste vanad koda-elamud. Need on algupäraselt kõik laeta ehitised, tulekoldega keset põrandat ja harilikult ka suitsuavausega katu-

---

[14] Vt. näit. Sirelius PW VII lk. 78 jj.; Manninen SS lk. 242 jj.

[15] Vrd. Sirelius PW VIII lk. 41, 48, 51, 52; IX lk. 75, 84 jj.; Manninen SS lk. 242, 243.

ses. Üle kojaruumi jooksevad pikuti või põigiti talad, mille peale asetati katlapuu lahtise tuleaseme kohale [16].

Et Saaremaa suvikojal on oma pikk kohalik arengulugu, näitab selle kollete mitmekesidus. Keset põrandat asetseva lahtise tulekolde asemel on üldiselt tulnud tarvitusele kummita või kummiga nurkkolle, mis sageli on ühendatud korstnaga. Nende koldemoodustiste etnograafilise algupära selgitamine tuleb aga seniks jätta täiesti kõrvale, kuni mandrilt on kogunenud täpsemat võrdlusainestikku. Ainult korstnaga kodade suhteliselt suur tihedus paistab juba pealiskaudsel vaatlusel silma ja see erijoon näib küll kaudses ühenduses olevat roovialustega (vrd. Püha, Kailuka koda joon. 194, mis ei ole muud kui väike roovialuse teisend). Sedapuhku olgu peatatud ainult punutud suitsukummide ja koldetarjade algupära-küsimuse juures, sest sedalaadi koldevarjendeile Eesti mandrilt nähtavasti vasteid ei leidu [17].

Ka Saaremaa suvikodade punutud koldeseadised kuuluvad kõikide tunnuste järgi igivanade ehituslikkude üksikasjade hulka, mis selle ehitisetüübiga on meie päevini alal hoidunud. Juba lagede käsitlusel oli võimalus osutada varbpunutise suurele osatähtsusele Muinas- ja Vana-Euroopa ehitustehnikas. Kuid iseloomustaval viisil ei piirdu punutise tarvitamine üksi hoone välisosadega, vaid sama üldiselt on seda nähtavasti kasutatud Euroopa ja Aasia teatavates osades tulekollete ehitamisel. Et punutud ja saviga ülelöödud suitsukumme on kasutatud balti rahvaste ja rannarootslaste koda-köökides, sellele on tähelepanu juhitud juba eespool ühenduses roovialustega. Kuid punutud koldekummid ja suitsujuhteseadised on aga ühel või teisel kujul vanast ajast saadik tarvitusel olnud veel mitmete teiste Euroopa ja Siberi rahvaste lahtise leega elamutes.

---

[16] Vrd. Sirelius PW VIII lk. 41, 42, 48 jj.; IX lk. 21, 22, 38 jj.; Wallin lk. 13; Manninen SS lk. 250, 251; eriti aga Erixon Några bidrag lk. 160 jj.

[17] Vastavale järelepärimisele on tulnud Eesti mandrilt ainult paar teadet, mis aga mõlemad käivad toas tarvitatud punutud koldekaitsete kohta (KV 34: lk. 239 Martna; lk. 217 Ambla). Heikeli järgi (lk. 143) on Hiiumaa kodades vähemalt üksikjuhtudel kasutatud tari-varjendeid. Omal ajal on Bielensteinile teatatud, nagu oleks ka Eestis punutud ja saviga ülelöödud korstnaid tuntud (Bielenstein lk. 70); kahjuks puuduvad aga andmed nende esinemiskoha suhtes.

Nii on punutud ja saviga ülemääritud kaminakujulisi suitsukumme kasutatud Iiri [18] ja Prantsuse [19] köökides, kuid eriti üldiselt on igasugu punutud koldeseadised levinenud Alpi-, Balkani- ja Karpaadimaades ning nende naabruses. Seal need kerkivad esile kord tasapinnalise tarikattena kolde või kogu köögiruumi kohal (Albaania, Jugoslaavia) [20], kord kumera või murtud harjaga kummina (Šveits, Salzburg, Transilvaania) [21], kord alt laieneva suitsulehtrina või kaminamoodustisena (Jugoslaavia, Albaania, Transilvaania, Ungari) [22], ja sageli ka suure roovialuse korstnana (Saksa, Austria, Ungari, Jugoslaavia, Vene jne.) [23]. Need andmed poleks täielikud, kui jääks märkimata, et punutud ja saviga kaetud korstnaga kolded on tuntud ka Ida-Venemaal türgi-tatari rahvaste juures, ja samakujulistena paljude Siberi rahvaste elamuis, alates obi-ugrilastega läänes ja lõpetades jakuutidega idas [24].

Esitatud näidete põhjal ei taheta teha kaugemale ulatuvaid kultuurajaloolisi järeldusi Saaremaa punutud koldevarjendite suhtes. Need näited Euroopa ääremailt ja Siberist olgu ainult selgituseks, kuivõrd vana ja rahvusvaheline on punutise tarvitamine isegi kollete ehitamisel. Seda arvesse võttes võib ka balti-rannarootsi-Saaremaa punutud koldeseadised lugeda igivanade kultuurinähete hulka, millest Saaremaal aga on säilinud ainult katkendlikke jälgi.

Kuna Saaremaalt seni pole leitud ühtki koldekummi, mis oma kuju poolest täpselt vastaks balti ja rannarootsi omadele, siis näib pealiskaudsel vaatlusel arengulooline side balti-rannarootsi ja Saaremaa punutud koldevarjendite vahel üldse puuduvat. Kihelkonna rannikult on leitud küll balti-rannarootsi kummidele üsna sarnanevaid vasteid (vrd. joon. 187, 188), kuid nende paari näite põhjal ei usaldaks veel kaugemale ulatuvaid järeldusi teha, kui lisaks muid tõestavaid asjaolusid ei selguks.

Kui aga küsida, kas ei leidu eelnimetatud Kihelkonna ranniku ja balti-rannarootsi koldekummidele mingit ühist algkuju, mis Saaremaal laialdasemalt oleks tuntud, siis näitavad mitmed asja-

---

[18] Campbell lk. 230, 231.

[19] Dachler Beheizung lk. 153.

[20] Nopcsa lk. 79, 80, joon. 59, 60; Murko I lk. 320; II lk. 14.

[21] Hunziker V lk. 34, 35; Schier lk. 269 jj.; Phleps lk. 61, joon. 32:2.

[22] Murko I lk. 322; Nopcsa lk. 89, joon. 68; Viski lk. 31; Phleps lk. 44.

[23] Heyne lk. 120; Schier lk. 265, 266; Zelenin lk. 281, 282.

[24] Sirelius PW VII lk. 102, 103.

olud, et säärase algkujuna võivad küsimusse tulla ainult punutud katused. Selle hüpoteesi[25] põhjenduseks olgu esitatud kõigepealt üldtuntud tõsiasi, et kõige algelisemais kodades ei leidu lee kohal üldse mingit kummi, vaid selle aset täidab seal katus ise. Säärane olukord on püsinud osalt meie kui ka mitmete naaberrahvaste suvikodades (vrd. Lääne-Saaremaa lahtise nurkkoldega kojad ja Liivi koda-köögid[26]), kuid ainult eeldusel, et kojakatus on tehtud süttimatust või raskestisüttivast ainest. Nende ainete hulka kuuluvad kivi, puu, ja nagu Saaremaa suvikodade puhul selgus, ka savi ühes varbpunutisega.

Kuna varbpunutisele ühelt poolt tuleb vaadata kui muistsele igandnähtele hooneehituses, teisalt aga ka kui hädaabinõule, mida lahtise leega kodade katteks tarvitati peamiselt neis kohtades, kus kindlamat ehitusainet kergesti saada polnud, siis on arusaadav, et just seda niiskusele vähe vastupidavat katust on hakatud katma teiste õuehoonete eeskujul õlgede või roogudega. Kaitseks tuleohu vastu jäeti punutud kate siiski uue pealiskihi alla (vrd. sama nähtus Balkanil, lk. 104). Sealtpeale aga, kus punutud aluskiht oma esialgse (katuse) tähenduse kaotas, võis see ajajooksul katuse pealiskihist hoopis eralduda ja kujuneda otstarbele vastavalt omaette ehituslikuks tervikuks.

---

[25] Balti-rannarootsi koldekummide kujunemisvõimalus punutud katusest kerkis autori silmade ette juba siis, kui ta 1937. a. oli tutvunud Leedu koda-elamuga Kaunase vabaõhu-muuseumis. Hüpoteesina oli see kujunemiskäik võetud ka käesoleva töö esialgsesse redaktsiooni, kuid et autor seda ei pidanud veel küllalt tõestatuks, siis ei pääsenud see hilisemasse (väitekirja) teksti. Julgustava tõuke selle hüpoteesi avaldamiseks lõpuks siin on andnud peamiselt see asjaolu, et autori akadeemiline vastuväitleja, kogenenud talu-ehitiste uurija prof. Albert Hämäläinen on jõudnud käsikirjas esitatud faktilise materjali põhjal peajoontes samadele tulemustele kui autor ise. Sellega ei taha nende ridade kirjutaja prof. Hämäläineni muidugi mitte vastutavaks teha nende mõttekäikude eest, mille varal esitatud hüpoteesi siin on püütud tõestada.

[26] Vt. Wallin lk. 9. Asjaolu, et tulekolle Liivi (algupäraselt laudkatusega) kodaköökides on jäänud erilise varjendita ja et sealsel rannikul Läti naabruse eeskujudele vaatamata ei ole kodunenud roovialuse moodustised, on eriti õpetlikuks näiteks, et roovialune-köök oma ürgalgupäralt on ühendatav katusekaitsega. Iseloomustaval viisil langebki Läti roovialuste levik olulises osas kokku õlgkatuse levikupiirkondadega (vrd. Kundziņš Dachkonstr. lk. 2, joon. 37; Ārends kartogramm).

Et katusekihtide säärane lahknemine ja hilisem paralleelne eriareng tegelikult võimalik on, seda näitab ilmekalt Soome ja Skandinaavia elamute lae eraldumine katusest (vrd. lk. 75, 76). Kuigi tähendatud kaugeil näiteil ei tohiks olla mingit sidet meie kojakatuste arenguga, olgu siiski tähelepanu juhitud kahele Kihelkonna punutud kummile, mis elavalt meenutavad Soome elamu murtud harjaga lage (vrd. joon. 187, 188). Et tähendatud kummidel on mingi traditsionaalne (tüpoloogiline) kokkukuuluvus punutud katusega, seda näitab niihästi kummide kuju ja katusepindadega rööbiti jooksvad küljed kui ka nende pikutine (katuseharja joont jälgiv) asetus kojaruumis.

Kuigi balti-rannarootsi koldekummid on kirjeldatud Saaremaa suvikoja-kummidest üldiselt väiksemad ja vormilt pisut erinevad, äratab nendegi juures tähelepanu pikutine asetus ja katusekuju [27]. Leedu ja osalt ka Ruhnu koldekummid sarnanevad piklikule, teravaharjalisele katusele, kuna Läti ja Noarootsi vasted oma kumerdatud laega meenutavad rohkem kivivõlvi kui katust. Neid katusekujulisi koldekumme vaadeldes tekib tahtmatult oletus, et siingi on tegu varjenditega, mille algupära tuleb otsida punutud katusest, olgu see katus olnud siis meie sarikkatus või mõni seni tundmata algelisem ehitis. Et kumerdatud laega koldekumm oma otstarvet paremini täidab, on endastmõistetav, kuid et see on omandanud just pikliku katusekuju ja asetatud nagu katuski piki hoonet, neid kõrvalnähtusi on küll raske seletada teisiti kui algse sugulusega katuse ja koldekummi vahel. Esitatud hüpoteetilisele kujunemisteooriale ei tohiks vastu rääkida ka see asjaolu, et osa balti-rannarootsi kumme on kumera harjaga. Kumer kuju võib olla tekkinud alles hiljem kivivõlvi eeskujul, kuid samuti on võinud siin eeskuju anda koguni säärased primitiivsed kumerpunutised, nagu B i e l e n s t e i n neid on märkinud Kuramaalt punutud onnikatuste näol (vrd. lk. 103).

Lõpuks tekib aga veel oluline küsimus: miks pole punutud katuse aluskiht Saaremaa suvikodades üldisemalt eraldunud pealiskihist ja kummiks koondunud, nii nagu seda võib oletada

---

[27] Autori tähelepanekute järgi (1937. a.) on Ruhnu koldekummid ainult siis põiki hoonet, kui need on asetatud kahe kõrvutioleva keedukolde kohale.

balti-rannarootsi ehitisist? Põhjus peitub kõige tõenäolisemalt selles, et lahtise leega koda Saaremaal on jäänud väikeseks kõrvalhooneks (suvikojaks), mille katusepindade katmine varbpunutisega ei sünnitanud mingeid raskusi. Balti-rannarootsi lahtise leega kojast on aga kujunenud võrdlemisi suur elamuosa — kodaköök, mille laiade katusepindade varjamine punutud aluskihiga ei olnud enam nii lihtsalt teostatav. Selle asemel, et varjata tervet suurt katust altpoolt punutisega, oli lihtsam ehitada eriti koldele varjuks väiksem punutud katus, mille alla siis hiljemini tekkis eraldatud köögiruum — roovialune. Tõenäoselt on aga punutud katuste esialgseid ehitustraditsioone aidanud murda ja kummi tekkimisele kaasa mõjuda ka see asjaolu, et balti-rannarootsi kojakatuse alla on sobitatud laega varustatud eluruume, mille kohale punutud katuse ehitamisel ei olnud enam mingit mõtet; kui aga osa ehitise katust jäeti juba kord punutud aluseta, siis võidi analoogiliselt talitada ka selle osaga, mis jäi koja kohale. Iseloomustaval viisil kujutavad needki kaks Saaremaa suvikoda, milles katusekujulised kummid on tarvitusel, ainult üht ruumi suuremas hooneraidas. Väikestes üheruumilistes suvikodades on aga algupärane punutud katusealus kas püsinud kogu ulatuses või see on kivist koldekummide tarvitusele tulles kui ülearune ehituselisand hoopis kaotatud. Ainult koldetarjad ja igasugused juhusliku kujuga varbkummi-moodustised näitavad veel, et punutud koldevarjendid omal ajal siingi on etendanud tähtsat osa.

Kui toetuda eelesitatud hüpoteesile, siis peaks olema ühtlasi ka selgunud, et kujunemislooline side ühelt poolt Saaremaa, teisalt aga balti-rannarootsi lahtise leega varustatud kodade vahel peab olema igivana, kuna elamukultuur hiljemini kummalgi pool naaberalal on arenenud oluliselt teisiti kui meil. Siin on keskse tähenduse omandanud ahjuga köetav tuba, mis lahtise leega koja on surunud vähemtähtsate kõrvalhoonete hulka, kuna vaatlusalustel naaberaladel just lahtise leega koda on saanud eluruumide koondavaks keskuseks.

2. Saun.

Nagu suvikoda, nii on ka saun kuulunud iga korraliku talu või vabadiku õuehoonestikku. Tänapäeval leidub küll ka mõningaid saunata talusid, kuid neist on saunad kadunud peamiselt alles mõnekümne aasta jooksul. Sauna tarvituselt kadumist võib kõige sagedamini tähele panna Pöidel ja Valjalas, kus selle hoone hävimist tavalisesti põhjendatakse metsapuudusega, mis on osalt õigegi. Pärast Maailmasõda on neis kihelkonnis rohkem kui mujal Saaremaal arendatud põllundust ja karjandust, mistõttu ehituspuid vajatakse endisest suuremal määral majanduslike hoonete ehitamiseks. Kuid teiselt poolt näib, et ehitusaine vähesus üksi pole põhjustanud saunade harvenemist, vaid sellega liitub ka vana saunaskäimise kombe lõtvumine. Sageli võib näha, et talus on saun küll veel olemas, kuid saunana on see maha jäetud ja loomalaudaks muudetud; pesemisvõimalusi otsitakse aga elumajas. Et saunade hävimisele suurel määral on kaasa mõjunud just vanade kommete lõtvumine, seda näitab ilmekalt võrdlus naabruses asuva Muhuga. Viimane on ehituspuude poolest veelgi halvemas olukorras kui Pöide, kuid saunade eest hoolitsetakse seal endise agarusega.

Õnnelikul kombel on 17. saj. esimeselt poolelt säilinud andmeid Karja, Valjala ja Pöide taluehitiste kohta [1], käsitelles 16 talundit, millest 11 on saun. 5 saunata talundist on üks puudenik ja teine vabadik, kellel puuduvad peale rehe ka muud hooned. Nii on täistalusid, mille hoonete hulgas sauna ei nimetata, ainult 3. A. 1787 teatab Valjala pastor S c h m i d t, et seal harilikult igas talus on saun ühes suvikojaga [2].

Metsavaestel aladel esineb komme, mida esialgsel vaatlusel võiks pidada tõenduseks kunagisele saunade puudumisele: see on küla saunade *korda kütmine*, mis veel tänapäevalgi pole rahvamälestusest kustunud. Selle kombe kohaselt ei küta naabrid oma sauna samal laupäeval, vaid kordamööda üle nädala, kusjuures vastamisi käiakse üksteise saunas. Kordsauna kohta on teateid Karjast, Jaanist, Pöidelt ja Muhust. Tõenäoselt on aga

[1] DRA, T K M A. Lifland A II 20.
[2] VA 101 B lk. 7.

see komme vähemalt Ida- ja Kesk-Saaremaal kunagi olnud üldine.

Peale iganädalaste vihtlemis- ja pesemisvõimaluste andmise on saunal alati olnud täita ka muid ülesandeid talu pereelus; teatavail juhtudel see on olnud elamukski [3]. Küla vaesed, kellel puudus oma peavari, on sageli elanud saunas, kust neil igal laupäeval oma varanatukesega tuli ajutiseks välja kolida [4].

Lühiajaliseks asulaks on saun kaunis üldiselt olnud nurganaisele. Neil aegadel, kui talupere elas veel rehetoas koos, ei leidunud nurganaisele muud nii varjulist ja sooja kohta kui saun [5]. Seks otstarbeks on sauna isegi siis kasutatud, kui see ühtlasi oli ka lambalaudaks. Karjast leidub üks seni ainsaks jäänud teade, et seal nurganaine juba paar nädalat enne sünnitamist on asunud sauna elama [6].

Juba nurganaise sauna majutamine osutab saunale osalt ka kui raviasutisele; ses tähenduses on aga sauna kasutatud ka otsemas mõttes. Mõni nädal peale sündimist võeti siin noorel maailmakodanikul *harjaseid* [7], kuid ka inimese pärastises elus jäi saun raviasutiseks mitmesuguste ohtude vastu. Seal lasti kuppu, tasuti sooni, *uhatleti* nahahaigusi ja suitsutati mitmesuguste pahade tõbede vastu [8]; ja lõpuks omistati ju vihtlemiselegi suurt tervendavat mõju [9].

Peale selle on sauna kasutatud veel mitmesugusteks majanduslikeks otstarveteks. Seal on idandatud mõnikord linnaseid [10], tehtud õlut [11], ja uuemal ajal suitsutatakse seal ka liha. Paiguti on seda kasutatud aga lambalaudaks.

---

[3] 1731. a. revisjoniaktides märgitakse, et Kärlal Käesla mõisa piirides elab isegi üks saksa mees (Johan Cornelius ein Teutscher) talu saunas (ERKA, SMjvA. Revisjons-Buch v. d. Prov. Ösell lk. 739, 740).

[4] KV 25 p. 30 korduvad teated Kaarmalt, Karjast ja Pöidelt.

[5] KV 25 p. 30 korduvad teated Ansekülast, Kihelkonnalt, Karjast ja Pöidelt.

[6] KV 25 lk. 1525.

[7] S. t. viheldi last lina sees, mis oli kokku määritud pärmist ja jahust tehtud taignaga (vrd. KV 25 lk. 147 Karja).

[8] Vt. KV 25 p. 30 korduvad teated peaaegu kõikidest kihelkondadest.

[9] Vrd. K e u s s l e r lk. 385 (kohalike sakslaste kohta).

[10] KV 25 p. 30 teateid Jämajast, Ansekülast, Kihelkonnalt, Kaarmalt, Kärlalt, Muhust ja Pöidelt.

[11] KV 25 p. 30 teateid Jämajast, Kärlalt, Mustjalast, Karjast.

Lammaste saunashoidmise komme on üldisemalt tuntud ainult Ida-Saaremaal (ühes arvatud Karja, Püha ja Kaarma) ja Muhus, kuna Lääne-Saaremaal peale üksikute erandite on lammastel alati olnud oma laut [12]. Mustjalas ja Kärlal võib kuulda isegi teatavat üleolevat ütlust, et lammaste saunashoidmine olevat „pöidlaste komme" [13]. Sellega ei taheta osutada ainult Pöide kihelkonna rahvale, vaid kõigile lageda maa elanikele Ida-Saaremaal.

Et lambaid paiguti juba vanal ajal saunas on hoitud, seda tõendab märkus Valjala pastor Schmidti aruandes 1787. a. Tähendatud allikas märgitakse, et igal jõukal talupojal on oma lambalaut, kuna teised talvel lambaid saunas hoiavad [14].

Miks sauna just Ida-Saaremaal on suuremal määral lambalaudaks kasutatud, selles on osalt kahtlemata süüdi ehituspuude puudus ja juba eelnevas märgitud sauna algupärase tähenduse varasem mandumine. Viletsasti ehitatud laudad võimaldasid neis karja hoida küll pehmemail aastaaegadel, kuid mitte talvepakasega. Kui ses olukorras ei peetud paljuks loomi ajutiseks isegi elutuppa tuua (vrd. lk. 185), miks pidi siis sauna samaks otstarbeks kasutamist kahe silma vahele jäetama. Ühised hädad ja olukorrad on põhjustanud osalt ka mandril samasuguse nähtuse esilekerkimist. Sealgi tuntakse lammaste saunashoidmist [15]. Et just saun lambalaudaks valiti, selleks oli olulisi põhjusi. Oma kitsa ruumiga võimaldas see hoone enesesse mahutada ainult väikekarja, ja teiseks oli lambakari säärane, mis oma ümbrust kõige vähem rüvetas. Kuival lambasõnnikul oli pesemine täiesti võimalik, kui sellele õled peale laotati.

Sõnnikusaun on tänapäeva inimesele kahtlemata võõristust äratav, kuid omaaegse sauna viletsat põrandaehitust arvesse võttes pole vahe nn. puhta ja sõnnikusauna vahel kaugeltki nii suur. Ida-Saaremaa sõnnikusaunad on suurelt osalt maapõrandaga, mis säärastena võivad kujutada vanema sauna põrandaehitust üldse. Ainult üksikuis saunades, kus kunagi sees on elatud, leidub kivist põrandaid. Maapõrandaga saunades laotati laupäevaõhtuti õlgi maha, sest vastasel korral oleks pesuveest lahtileo-

---

[12] KV 25 p. 29 korduvad teated üle maa.
[13] Vrd. KV 25 lk. 1489 Kärla.
[14] VA 101 B lk. 7.
[15] Vrd. KV 25 p. 29 korduvad teated üle Eesti.

tatud pori teinud ihupuhastamise seal võimatuks. Nii jäi tekkinud mustus vähemalt õlekihi alla peitu.

Muld- ja kivipõrandate kõrvale on metsarikastes kohtades tekkinud küll juba ammu laudpõrandaid, kuid nendegi tarvitamine tagas täielikku puhtust ainult lühikest aega, mil põrand oli veel uus. Harilikult pandi põrandalauad niivõrd maapinna lähedale, et niiskus need mõne aastaga läbi sõi; tagajärjeks oli samuti porine põrand, mida õlgedega tuli katta. Sääraseid laudpõrandaid võib näha veel tänapäevalgi mõningail saunadel, ja kui neid algelise põrandaehitusega saunu sõnnikusaunaga võrrelda, siis ei näi vahe kuigi suur olevat. Viimases tuli kannatada küll sõnnikuvingu, kuid selle eest tõmbas kuiv lambasõnnik liigse vee otsekohe endasse. Õlgi tuli siin samuti maha laotada nagu „puhtas" saunaski. Pealegi tuleb arvesse võtta, et rahvas lambasõnnikut üldse ei pidanud kuigi põlatavaks mustuseks, sest lambalaudas on käidud teatavail juhtudel isegi magamas.

Oma ehituselt on Saaremaa saunad väga ühtlase ilmega, nii et siin julgemini kui mõnegi teise taluhoone puhul võib rääkida kindlakskujunenud ehitisetüübist. Ka siin leidub väikesi erinevusi, kuid need ei moodusta kunagi mingeid piirkondlikke rühmitusi ega pääse seetõttu vana põhikuju kõrval domineerivalt maksvusele.

Tüübiline saun koosneb kahest ruumist, saunast ja esikust *(sauna-vaja)*, kusjuures välisuks harilikult on hoone pikiküljel (vrd. joon. 196); seega liitub saun tüpoloogiliselt samasse rühma kui kalamajad ja Lääne-Saaremaa suitsutoadki.

Sauna ja vaja ruumilised suhted on väga vahelduvad, kuid üldisemaks võib siiski pidada niisuguseid saunu, millel *vaja* on saunast väiksem. Viimane saunakuju on kahtlemata ka vanem, sest algupärasel esikul polnud ju muud ülesannet, kui saunauksele varju pakkuda ja saunalistele riietumisruumiks olla. Neis saunades aga, kus vaja on saunaga ühesuurune või isegi suurem, on sellele ruumile leitud ka lisaülesandeid. Enamasti on sinna paigutatud käsikivid, vakk või korv sepasütega ja mõnikord ka taaritõrs. Ida-Saaremaal on saunavajas suveajal hoitud lambaid. Saunaga võrreldes on vaja seinaehitus sageli juhuslikum; seinapalgid ei tarvitse igakord olla just hoolikalt varatud ega

nende vahed järjekindlalt sammaldatud. Leidub ka üksikuid saunu, mille vajal puudub lagi.

Ruumilise kujunemisega koos on oma kindla ilme omandanud ka sauna siseehitus ahju, lava, pinkide ja õrte näol. Silma-

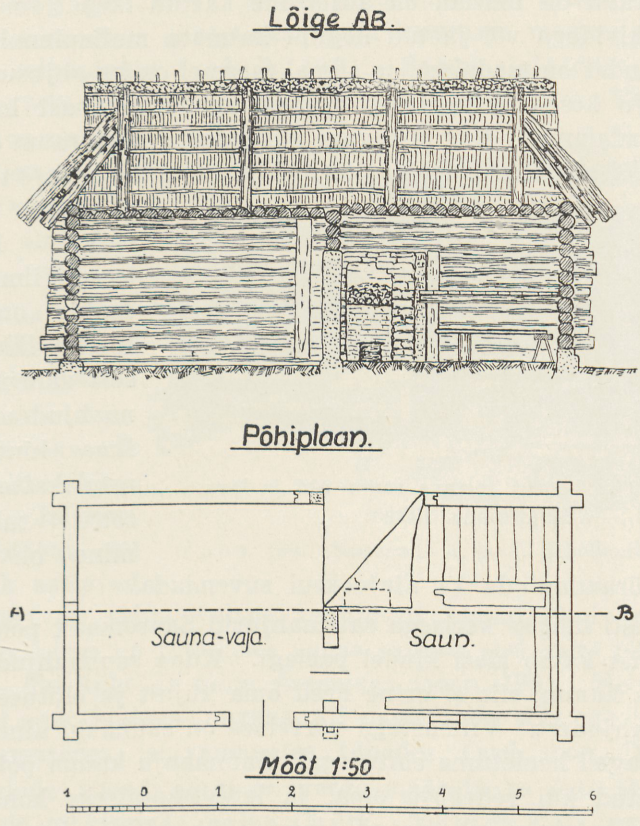

Joon. 196. Tüübiline Saaremaa saun. Püha, Kailuka.

paistev on seegi asjaolu, et saunad oma siseruumi suuruselt on üksteisest suhteliselt vähe erinevad: nende põrandapindala on harilikult 10—12 ruutmeetrit [16], ja tavalisimaks kõrguseks on

[16] Umb. 12 m² põrandapind näib olevat saunadel päris traditsionaalne: taaniaegseis hoonete loendeis esineb (Valjalast, Pöidelt) terveni 5 sauna, mille mõõdud on 2 × 2 s. (3,6 × 3,6 m = 12,96 m²) (DRA, T K M A. Lifland A II 20).

1,8—2,0 m. Ruumi pikkus ja laius on enamasti nii vähe erinevad, et põrand oma kujult läheneb ruudule.

Ahi on alati kas paremas või vasakus uksenurgas, suuga sissekäigu poole (vrd. joon. 196). Vaatamata sellele, millest saunapõrand on tehtud, on ahjuesine kaetud ikka kuni vastasseinani kividega või jäetud koguni katmata mullapinnaks. See osa põrandat on madalam, ja samal tasemel on ka ahjusuu. Tulepesa ahju kesk- ja tagaosas asetseb aga suupinnast harilikult veelgi madalamal. Kas niisugune süvendatud kolderuum on algupärane või ajajooksul lohku põlenud ja kulunud, seda on vanade saunade juures raske kindlaks teha. Viimane võimalus on siiski tõele lähedasem, sest vanemad saunaahjud on olnud ilma kindla põrandakatteta, mistõttu tuharookimine on võinud nende põrandapinda ka ajajooksul süvendada.

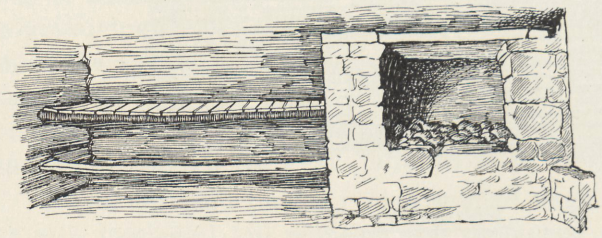

Joon. 197. Vajast köetava sauna ahi ja lava. Kihelkonna, Riksu.

Täiesti lahtise kerisega saunaahjusid Saaremaalt pole leitud, vaid kerist katab alati kindel paelagi. Kuna saunaahjude kollet katab ka kumm, siis ei erine need oma kujult ja ehituselt palju rehetoa-ahjudest. Viimastega võrreldes on saunaahi ainult väiksem ja sageli hooletuma ehitusega. Saunaahju kumm pole ka nii viimistletud kui reheahju oma, ja leiliviskamiseks kohandatud keris on eest laiemalt avatud (joon. 198). Keris ise lasub kas võlvkaartel või tugevail raudadel *(malmid)*.

Ahjukülje ja sauna tagaseina vahelise ala täidab 0,9—1,0 m laiune lava *(laudu, laudi)*, mis on 0,8—0,9 m põrandapinnast kõrgemal (joon. 196 jj.). Vanematel laudpõrandaga saunadel on lavaalune põrandapind jäetud harilikult ilma laudkatteta.

Saaremaa saunalavad on üksteisest oma ehituse poolest väga vähe erinevad. Vanemais saunus on lava päris üldiselt ehitatud põiki laudadest kahele tugevale õrrele, mis jooksevad rööbiti ahju

külgseinast sauna otsaseina (joon. 196, 197). Selle kõrval võib harukorril leida lavasid, mis on ehitatud pikuti laudadest. Lauad on sel juhul paigutatud kahele põikpuule, mis oma esiotstega toetuvad jämedaile sammasjalgadele, tagumiste otstega aga sauna külgseinale (joon. 198). Mõnel juhul on lava varustatud samasuguse ümmarguse äärepuuga nagu kalamaja magamislavad ja rehetoa seinapingid (vrd. lk. 219). Sammasjalgadega lava eri arengukujuks võib pidada lava ehitamist pukkidele. Pukkjalgadega lava on aga väga harva esinev ja nähtavasti ka uuemat algupära.

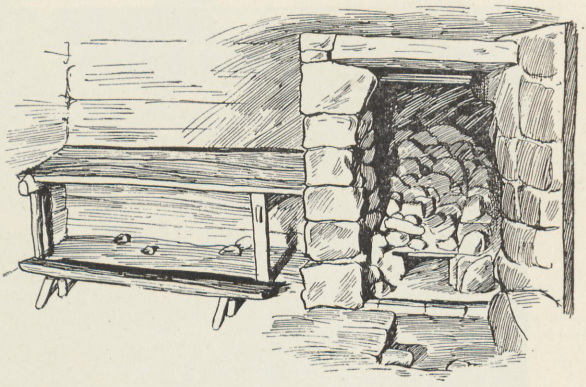

Joon. 198. Saunaahi ja lava. Kihelkonna, Riksu.

Lava ja põrandapinna vahekohas asetseb alati pink, mida kasutatakse lavale minnes astmeks ja laval istudes jalgealuseks. Jalgadeta õrslaval on see pink asetatud ahjumüüri ja seina vahele tehniliselt samuti kui lavaõrred. Peale lavapingi on tüübilises vanas saunas veel kaks pikka istepinki — üks külg- ja teine otsaseinas (joon. 196). Need pingid ristuvad oma otstega nurgas, nii nagu seda võis tähele panna ka kalamajades ja vanemates tubades (vrd. joon. 125, 139).

Pinkide asendi järgi on kerge määrata ka õrte seadeldist: kummaski pingiseinas on lae all õrs. Neist on alati jämedam ja püsivam see, mis jookseb mööda esiseina ühest otsaseinast teise. Otsaõrs, mis on peenem, toetub üht otsa pidi peaaegu alati külgõrrele, või on seotud nööriga selle külge rippuma. Peale selle asetatakse mõnikord saunaskäimise ajal veel üks peenike õrs ahju ette, ühe otsaga ahjukummile ja teisega külgõrrele. Õrtel on ainult üks otstarve: neile panevad saunalised oma rõivad rippuma. Vanemal ajal ei viidud sauna ainult ihupesu, vaid harilikult ka voodilinad ja tekid, et neid kuumas leilis kirpudest puhastada.

Kirjeldatud normaaltüübi kõrval leidub saunu, mis mõningais üksikasjus on ehitatud teisiti. Normaalkujust algelisema ehitisena tulevad küsimusse pooleldi maa sisse ehitatud saunad, mida võiks nimetada koobassaunadeks. Viimaste kohta on olemas üksikuid teateid üle maa [17], kuid paiklikel uurimistöödel on neid seni leitud ainult kolm, mis kõik asuvad Kihelkonnal: kaks Varkja-Üru metsakülade piirkonnas ja üks Tagamõisa lähedal.

Joon. 199. Koobassaun (elamu). Kihelkonna, Üru.

Kahest esimesest on üks praegu tarvitusel talusaunana, teine (joon. 199) aga on mõnda aastat olnud üksiku kehva mehe eluasemeks. Mõlemad saunad kujutavad esikuta ruumi, uksega otsa- ja aknaga külgseinas. Ahi asetseb vastu tagaseina, suuga ukse poole. Kuna ehitise põrand on umbes 1 m võrra maapinnast madalamal, siis on tulnud ukseesist pinda ka väljast vähe süvendada, millest ukse ette on tekkinud lame nõgu. See osa seintest, mis asub pealpool maapinda, on palkidest tehtud, mullas olev osa aga kivist.

Teine saunadest on kaheruumiline, kuid tagumist ruumi ei kasutata saunaks, vaid kartulikeldriks. Mõlemad saunad on omal kohal juba pikemat aega kasutusel olnud.

Kolmas saun on üsna uus, ehitatud alles 1917. aastal. Selle seinad on kogu ulatuses tehtud palkidest. Kahest eelnevast erineb see saun ka selle

[17] KV 25 p. 27 Jämaja, Anseküla, Kihelkonna, Mustjala, Karja, Pöide ja Muhu.

poolest, et hoone koosneb, nagu saunad harilikult, kahest ruumist — vajast ja saunast, välisuksega otsaseinas.

Kõik muud erandid peale kirjeldatud koobassaunade on hilisema arengu tulemus. Nagu eespool märgitud, kujutas saun algupäraselt iseseisvat kaheruumilist hoonet, mille sissekäik asetses külgseinas ja ahi saunaruumis. Kuigi see vana põhikuju on kaunis järjekindlalt ja puhtalt püsinud tänapäevani, võib selle kõr-

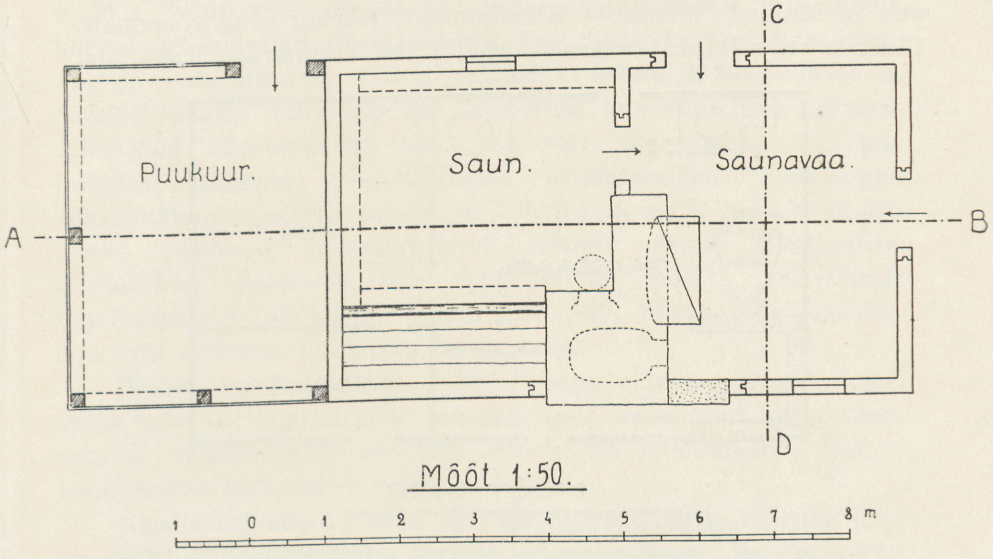

Joon. 200. Vajast köetava sauna põhiplaan. Muhu, Rootsivere.

val märgata siiski juba aastakümneid uute moodustiste tekkimist. Osalt on need saanud oma alguse sauna ja suvikoja ühendamisest, osalt aga saunaahju suu pöördumisest vajasse või suvikotta (joon. 200). Teoreetiliselt tundub kaunis lähedasena niisugune võimalus, et ahjusuu pöördumist esikusse on mõjustanud just suvikoja ühendamine saunaga. Kuid suur hulk sauna ja koja ühtumeid üle maa näitab siiski selgesti, et neid nähteid ei saa arengulooliselt üksteisega siduda. Leidub terve rida saunu, mis juba ammu on ühendatud kojaga, kuid mõlemad ühendatud ruumid on alal hoidnud oma algupärase kuju. Mõnikord on see ühendus toimunud puhtväliselt, ilma et ruumide vahele isegi ust oleks tekkinud (joon. 178). Kihelkonna rannikuküladest leidub

näiteid, kus saun on küljega asetatud koja kõrvale. Ka niisuguse ühendamisviisi juures on saun säilitanud oma suitsuahju ja esiku, kuigi viimane on asendi saanud ühendatud hooneraida esirinnas (joon. 201).

Esikust köetavaid saunu leidub tänapäev üle maa, ja neid tekib kogu aeg veel juurde. Kõige rohkem võib esikust köetavaid saunu leida maa kahest vastasäärest: idas — Jaanist, Pöidelt ja Muhust; läänes — Kihelkonnalt, Kärlalt ning Kaarmalt. Üldiselt on esikust köetavad ahjud hilist algupära. Eriti Ida-

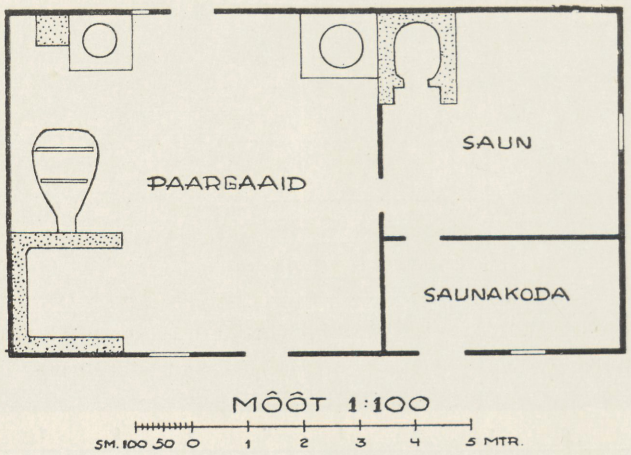

Joon. 201. Sauna-suvikoja-sepapaja-rait. Kihelkonna, Atla.

Saaremaal on need tekkinud alles käesoleval sajandil. Ainult Lääne-Saaremaalt, Kärlalt ja Kihelkonnalt, on märgitud rida saunu, millel vajast köetav ahi on ehitatud juba möödunud sajandi teisel poolel. Selle ahju varasem tekkimine Lääne-Saaremaal on seletatav nende eeskujudega, mis siinseil meistreil esikust köetava elamu näol olid juba varemini olemas.

Ahjusuu pöördumisega esikusse ei muutunud saun esialgu veel suitsuta saunaks, sest ahju leiliauk jäeti endiselt lahtiseks (vrd. joon. 197). Esikust köetaval ahjul oli niisiis alguses ainult see tegelik paremus, et seda ei tarvitsenud enam kitsast saunaruumist kütta. Hilisem areng on toonud kaasa raudluugiga suletava leiliaugu ja korstna. Peale selle on uute ahjudega püütud

mõnel pool ühendada raudtorude varal soendatavaid sauna veeanumaid.

Ühendatud sauna ja suvikoja katuse alla on tõmmatud sageli muidki ruume. Õieti ei ole tähendatud kõrvalruumid mingiks uueks nähteks, vaid need on sinna sattunud osalt suvikojaga, osalt saunaga. Juba eelmises peatükis oli võimalus näidata, et suvikojaga koos esineb mõnikord väike tuba, sepapaja või kelder. Kuid ka saun pole jäänud igal juhul üksikhooneks, vaid sellegi kõrval on leidunud üksikjuhtudel kas mõne *kortrivaimu* toake *(tubu)* [18] või lautu [19]. Nii oli eeldusi, et sauna ja suvikoja ühendamisel tekkis taluõuele uus hoonerait, kus võib leida eelpool-nimetatud kõrvalruume (vrd. joon. 65), või koguni uusi, mis taluelus täidavad mitmesuguseid eriülesandeid. Kihelkonna rannikukülades esineb sauna- ja köögiraitu, mille katuse all leiduvad säärased eriotstarbelised ruumid nagu: *treikamber, õllekamber, õunatuba* (kus hoitakse ka mett); või teisal: *taarikamber* ja *õllekamber* (vrd. joon. 187, 188). Mõnikord leidub veel eriruum humalate hoidmiseks.

Põidel ja Jaanis on suvikoja-saunaraidas püsinud sageli väike tuba või koguni paar säärast, mida uuendatud kujul kasutatakse tänapäevalgi suviseks söögi- või eluruumiks. Samas hooneraidas võib sageli leida ka lautu.

Need on üksikud näited paljude hulgast, mille käsitlus juba ise võiks anda ainestikku tervele eriuurimusele. See hoonerait on osalt veel kujunemisel ja, nagu esitatud näiteist selgub, igal pool omal viisil. Sellest olenevalt on ka ruumide kombinatsioonid niivõrd individuaalsed, et sageli kitsamaski piirkonnas ei saa rääkida mingist väljakujunenud hoonetüübist.

3. Aidad.

Tüübilises Saaremaa talus on vähemalt kolm aita, millest üks on *vilja-*, teine *kala- (liha-, soolase-)* ja kolmas *riieteait.* Leidub

---

[18] Vrd. KV 25 lk. 431 Karja.

[19] Eelmärgitud taaniaegseis hoonete loendeis esineb saun ühel juhul tõenäolikult ühe katuse all lambalaudaga (Valjala); vrd. Heikel lk. 186, joon. 177.

aga ka talusid, millel on ainult kaks aita, kuid selle eest on mõnel talul neid hooneid jällegi 4—5, üksikjuhtudel isegi kuni 7 (vrd. joon. 202). Aitade suur arv on omast kohast jõukuse ja suure pere tunnuseks, kuid näitab samal ajal ka, et asjaomane talu on põlvest põlve olnud ühe sugukonna omanduseks. Vanadel põlistaludel on olnud alati seismas rukki ja suitsutatud liha tagavarad, kuid samuti nõuavad ruumi suure pere riided ja suvised magamisasemed. Muhu suuremates taludes leidub peale hariliku riieteaida veel eriline kirstude ait, kus hoitakse ainult riidekirstusid.

Joon. 202. Säädja talu aitade rühm. Kihelkonna, Kõruse.

Mõnes teises kohas on jällegi üks ait varutud igasuguse koli jaoks, mis aastakümnete jooksul tallu kogunenud, kuid mida harva siiski kasutatakse. Erilisi magamisaitu leidub tänapäeval peamiselt Sõrves ja Muhus, kuna mujal magamisaidaks kasutatakse harilikku riieteaita. Peale muu on Lääne-Saaremaalt saadud mõned teated, mis räägivad aidast kui suvisest söögitoast. Üks säärane söögiait (Kihelkonnal, Leedri kl.) on märgitud aastanumbriga 1831.

Vilja- ja riieteaidad on alati kõrged, alt tühja laudpõrandaga puuehitised (vrd. lk. 8), mille katuseräästas uste ees moodustab sügava ulualuse. Muhus ja uuemal ajal ka Pöidel leidub aitu, millel see etteulatuv ulu lasub sammastel (joon. 206, 210); mujal

Joon. 203. Aidarait, milles on kõrvuti riiete- ja viljaait. Kihelkonna, Kuralese.

Saaremaal kannavad aga katuse esiääre raskust kandenurgad (vrd. lk. 26, 27). Igal juhul on küll ulualune varustatud kitsama või laiema laudpõrandaga *([t]repp, telling)*, mida kannavad seinapalkide või põrandatalade väljapoole ulatuvad otsad

Joon. 204. Ulualusega aidarait. Kihelkonna, Kotlandi.

(joon. 205). Kui ulualuse põrand on küllalt kõrge, siis viib sinna isegi puu- või kiviastmestik (joon. 203, 204). Samast ulu alt pääseb redeliga aidalakka, mida suvel sageli kasutatakse magamisruumiks. Kihelkonna rannikukülades leidub aitu, mille ulu alla on ehitatud väikesed lisaruumid magamiseks või toiduainete panipaigaks; vanemal ajal on neid aga kasutatud ka käsikivikambriks (vrd. joon. 207). Ühes taaniaegses hooneteloendis 1642. a., mis puudutab Karja khk. talu-hooneid, leidub ka üks esikuga ait (Kleidt mit einem Vorhaus)[1], millest võib järeldada, et Saaremaal juba tol ajal on olnud tarvitusel samasuguseid aitu, või koguni sääraseid, millel ulualuse asemel oli kinnine eesruum, nii nagu neid on seni märgitud ainult Eesti mandrilt[2].

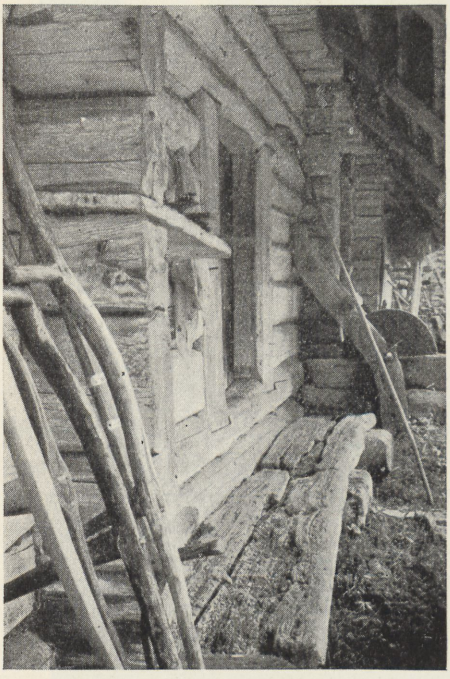

Joon. 205. Aida ulualune. Kihelkonna, Riksu.

Üldiselt on ka kalaaidad oma ehituselt vilja- ja riieteaitade sarnased, kuid nende kõrval leidub üksikuid vanu kiviseintega aitu, millel on muld-, savi- või kivipõrand (joon. 210). Mõnikord on kalaaida seinad küll puust, kuid põrand kivist või savist. Vilu maapõrand ei lase suveajal aita liiga soojeneda, mistõttu ka toiduained seal paremini alal hoiduvad. Muhus ja Pöidel leidub üksikuid kiviaitu põrandaaluse keldriga, mille lagi on muidugi puust. Mõnikord on aga kelder ühendatud aidaraidaga (vrd. joon. 210). Ka Lääne-Saaremaalt on leitud üks ait, mille põrandaalust on

---

[1] DRA, TKMA. Lifland A II 20.

[2] Vrd. Manninen Sachk. II lk. 255.

Joon. 206. Sammas-ulualusega ait. Pöide, Liigalaskma.

kasutatud hoiukohana, kuid seal oli tegu siiski hariliku laudpõrandalise aidaga. Selle aida kõrget põrandaalust on Krimmi sõja puhul ja sellele järgneval ajastul kasutatud soola peitmiseks, mida salakaubana Rootsist sisse veetud. Sool on viidud varjule läbi seinaaluse avause, mis pärast väljast kinni müüriti. Hiljemini pääses soolatagavarade juurde ainult läbi aidapõranda, milleks põrandalauad muidugi pealt tulid ära tõsta (vt. ait väljast, joon. 203). Tüübiline ait on varustatud laega, kuid Kõinastust ja Muhust on leitud siiski ka paar laeta kalaaita. Püsiva sisustuse moodustavad viljaaidas *salved,* riieteaidas aga seinast seina jooksvad riide- või lõngaõrred.

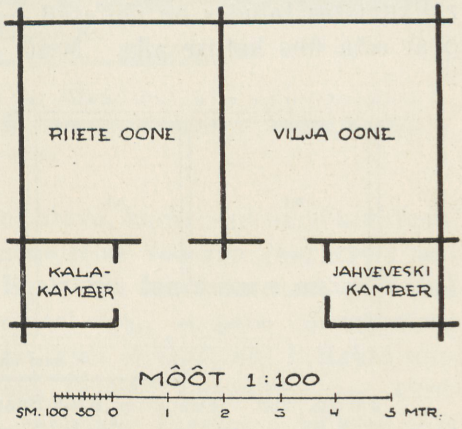

Joon. 207. Tüübilise Kihelkonna aida põhiplaan. Kihelkonna, Atla.

Magamiseks kasutatakse üldiselt harilikku riieteaita, kuid neis kohtades, kus aidasmagamise komme on kauemini alal hoi-

dunud, on magamisaidad uuemal ajal harilikult varustatud akendega ja sageli on ka seinad seestpoolt löödud paberiga. Eriti suurt tähelepanu on magamisaidale pühendatud Muhus. Seal ei

Joon. 208. Aidarait, mis koosneb kahest magamisaidast (otstel) ja võrgukuurist. Muhu, Koguva.

ole peatuma jäädud ainult vanade riieteaitade juurde, vaid korralikumates taludes on ehitatud magamise jaoks eriait või isegi paar aita ühe katuse alla. Need aidad oma avarate akende ja

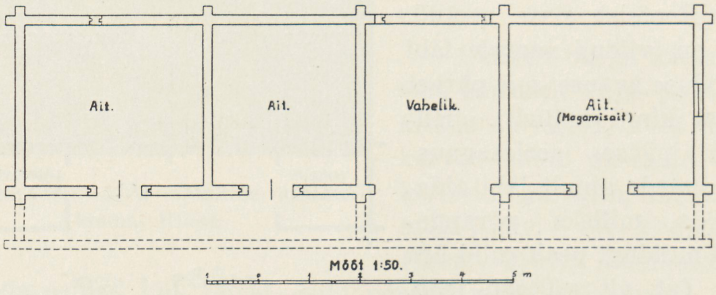

Joon. 209. Tüübiline Kesk-Saaremaa aidarait vahelikuga. Karja, Nõmme.

siledate laudpõrandatega on tihti talu kõige paremateks ja mugavamateks eluruumideks, kuid ühtlasi on need muutunud ka välimuselt talu õuel kõige nägusamaks hooneks (joon. 208).

Üldiselt kasutavad magamisaitu noored tüdrukud, kuid seal, kus aitu on rohkem, magavad nendes ka talu noormehed. Vanemal ajal, kui elukambreid oli vähe, on ka mõnel pool talu noor-

peremees noorikuga maganud aidas. Harilikuks magamisaida kasutamisajaks on suvi, kuid vanasti on tüdrukud maganud aidas sageli kogu aasta. Ainult kõvad pakased sundinud neid vahetevahel soojemat magamiskohta otsima toast või isegi lambalaudast.

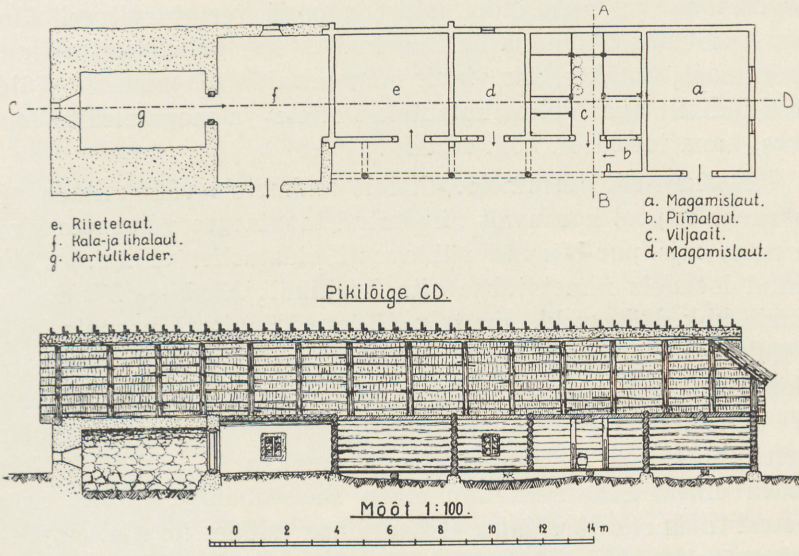

Joon. 210. Aidarait, millesse on ühendatud kõik eriotstarbelised aidad ja kelder (ruumide c, d, e ees sammas-ulualune). Muhu, Rootsivere.

Üksikaitu leidub tänapäeval harva, kuna need harilikult moodustavad ikka omavahel või mõne teise hoonega (harilikult lautadega) kokku ühise raida. Kesk- ja Ida-Saaremaal on aidad omavahel ühendatud enamasti sel teel, et kahe kõrvutiseisva hoone vahele jääb tühi ruum, nn. *aida vahelik*, kus hoitakse mitmesuguseid tarberiistu, vankreid, regesid, kangatelgi jne. (vrd. joon. 209). Mõnikord on aga vahelikku kasutatud väikese aida või isegi lauda ehitamiseks. Lääne-Saaremaal, kuid sageli ka Muhus leidub aga külg küljega otse üksteise vastu ehitatud aitu (vrd. joon. 210). Eriti tüübiline on Kihelkonnale aidaehitis, kus kaks väikest aita asetsevad teineteise kõrval (vrd. joon. 207).

Peale üldisemalt tuntud nimetuse *ait* on Saaremaa rahvakeeles veel tarvitusel tervenisti kolm erinimetust, millega mõnel pool märgitakse aita üldse, teisal aga mõnd eriotstarbelist aita.

Üks vana kadumisel olev nimetus on *[h]oone (oones)*, mida vanemad inimesed osaliselt tarvitavad veel Kihelkonnal, Kärlal, Kaarmal, Mustjalas ja Lääne-Karjas [3]. Paiguti tarvitatakse seda nimetust ainult riiete- (resp. magamis-) aida tähenduses [4]. *õuekamber* on aida üldnimetusena osalt veel tarvitusel Jämajas, Ansekülas, Pühas ja ka Kaarmal [5]. Kui seda nimetust mujal Saaremaal tuntakse, siis ainult magamisaida tähenduses. Pöidel, eriti üldiselt aga Muhus kutsutakse riiete- ja magamisaitu *lautadeks*, kuna teised on kõik *aidad* [6].

Lisaks neile terminoloogilistele andmetele võib esitada paar märkust eelpool korduvalt nimetatud taaniaegsete hoonete kirjeldustest, mis puudutavad nähtavasti aidataolisi ehitisi. Tähendatud loendeis nimetatakse aita harilikult *Kleit* ~ *Kleidt*, kuid Karja khk. Nihatu kl. ühe talu (Körge Tönniesz) hoonete hulgas leidub *kamber* (Noch ein Kammer), mis ei näi olevat ühenduses ühegi teise õuehoonega. Valjala Matze Hannusz'e talul on samadel andmetel isegi kolm kambrinimelist hoonet, mis olid nähtavasti ühe katuse all lambalauda ja saunaga (,... noch 3 Kamer neben einem Schafstall und einen Badstuben') [7]. Neist märkmetest tuleb siis järeldada, et Saaremaa taludes tol ajal on tehtud vahet *õuekambri* ja *aida* vahel. Kuna kamber meil hiljem on saanud eluruumi nimetuseks, siis võib oletada, et tähendatud nimestikkudes esinev kambrinimeline õuehoone oli eriline magamisait.

*

Kuna aidad, nagu suvikojad ja saunadki, kuuluvad meie taluhoonete põhimiku hulka, siis osutub nende puhtväline, tüpoloogiline võrdlus laiemas ulatuses seni küll enneaegseks, kuni Eesti mandri aidatüüpide ja nende leviku kohta on kogunenud üksik-

---

[3] Vrd. KV 25: lk. 25, 1295, 1505, 1528 Kihelkonna; lk. 839, 984, 1420, 1489, 1498 Kärla; lk. 680, 1376, 1412, 1471 Kaarma; lk. 1358 Mustjala.

[4] Vt. näit. KV 25: lk. 1395 Kihelkonna; lk. 1515 Mustjala; lk. 561 Karja.

[5] Vrd. KV 25: lk. 523, 1384 Jämaja; lk. 1350, 1425, 1479, 1569 Anseküla; lk. 1416, 1534 Püha; lk. 1412 Kaarma.

[6] Vrd. KV 25 p. 26 korduvad teated Muhust ja Pöidelt; Manninen Sachk. II lk. 251.

[7] DRA, TKMA. Lifland A II 20. Ka 1787. a. märgitakse samast *Klethe* kõrval veel *Korn-Kammer* (VA 101 B lk. 7).

asjalikumat ainestikku. Sedapuhku lubatagu möödaminnes osutada ainult tõsiasjale, et Muhu sammas-uluga (vrd. joon. 206) ja Kihelkonna ulualuste kambritega aitadele (joon. 207) leidub silmapaistvaid vasteid Lätimaalt [8] ja Ruhnust [9]. Seejuures näivad Muhu sammas-uluga aidad olevat ainult üldjoontes võrreldavad tähendatud välisvastetega, kuna nende juures ei esine Läti ja rannarootsi aitadele iseloomustavaid profiileeritud sambaid [10]. Tõsisemalt tuleb aga küsimusse kujunemislooline side Kihelkonna ja Läti-rannarootsi vastete vahel [11].

Tüpoloogilise võrdluse asemel peatutagu mõningate Saaremaa rahvakeeles püsinud hoonenimede juures, mis aitavad pilku avardada meie aida ja elamu ajaloole üldse.

Hoone on nähtavasti põline magamisaida nimetus, mis mujalt Eestist ses tähenduses on tõenäoliselt ainult varemini kadunud. Säärasele arvamisele julgustab eriti see üllatav tõsiasi, et *hoone (huone)* ka soome keeles esineb, ja samuti riiete- ja magamisaida tähenduses. Ühtesattuvus on seda tähelepandavam, et *huone*-nimeline ehitis on tuntud just Soome kesk- ja idapoolsetes osades, mis meist asuvad kõige kaugemal: Raja-Karjalas, Savos ja osalt ka Hämes [12]. Seetõttu ei saa seda nähtust küll teisiti seletada kui Saaremaa ja Karjala magamisaida nime algsugulusega, mis peab tagasi ulatuma eesti-soome hõimude ühiselu aega.

Kuna meie hoonele vastav nimetus (*hus* 'hoone, maja') esineb ka skandinaavia keeltes aida tähenduses (vrd. rannarootsi *hus, uthus, klâhûse* 'riiete- ja magamisait' [13], rootsi *sympnhus, svefnhus* 'magamisait') [14], siis näevad saksa uurijad ses parallelismis peegelduvat vana-germaani mõju soome-eesti (ja üldse ida pool Läänemerd asuvate rahvaste) aidakultuuri arengule: magamis-

---

[8] Vt. näit. Bielenstein lk. 119, 120; Materiali I tahv. (foto) IX; III tahv. 11, 13.

[9] Klein joon. 140.

[10] Profileeritud sammastega aitu leidub meil küll Lõuna-Eestis (vt. näit. Manninen Sachk. II joon. 263).

[11] Vrd. Materiali II tahv. 8, 9; III tahv. 11, 13; Klein loc. cit.

[12] A. Ojajärvi Rakennuksen synonyymeja (1937. a. laudatur-töö Sanakirjasäätiös Helsingis) kaart nr. 12; vrd. Hämäläinen K-SK lk. 175, 176.

[13] Russwurm II lk. 8; Klein lk. 140.

[14] Rhamm II 2. lk. 352.

ait peaks nende vaate järgi olema Põhja- või Idagermaani algupära [15]. Kui see mittemillegagi kontrollitav arvamus peakski tõsioludele vastama, siis oleks siin tegu küll väga vana germaani mõjuga, mis ulatuks meie elamukultuuri vanemaisse kihistusisse, algsoome aega, kus Eesti ehitistest sõna kitsamas tähenduses veel ei saanud juttu olla.

Sest tuleb arvesse võtta, et *hoone* on hiljemini läbi teinud tähendusliku arengu, mis ilmneb iseloomustaval viisil jällegi samasugusena nii Lääne-Eestis kui Ida-Soomes. Eesti saartel (tõenäoliselt siis ka Saaremaal) on elukambreid vanemal ajal kutsutud *hooneteks*, nagu seda tänapäevalgi võib kuulda veel mõnes kohas Hiiumaal [16]; kuid ka põhjapoolses Raja-Karjalas ja idapoolsel Põhjamaal ja Savos on *huone* omandanud kambri või võõrastetoa ('kamari, vierashuone') [17] tähenduse. Viimane võrdlus lubab ühtlasi ka juba pilku heita meie elamukultuuri varasemale ajaloole: *hoone (huone)* nimetuse tähenduslik areng näitab selgesti, et meie elukambrid on kujunemislooliselt lähedalt seotud aidaga, eriti aga magamisaidaga.

Sellele arvamisele pakub omast kohast tuge veel üks teine vana hoone nimetus *ratt*, mis Saaremaal esineb kambri, mujal aga aida või toidukambri nimetusena. Nii tähendab ratt Kodavere murrakus aita [18]; naaberkihelkondades (M.-Magdaleena, Äksi?, Võnnu?) esineb nimetus vähe teisel kujul *(ratis)*, samuti aida või toidukambri tähenduses [19], kuid ootamatult kerkib see aita tähistava sõnana esile ka vadja keeles (*ratis* ~ *ratiz* 'vaja,

---

[15] Rhamm II 2. lk. 357 jj.; Schier lk. 397, 398.

[16] Vrd. Wiedemann *hoone* G. *hoone* 'Gebäude, Haus (bes. grösseres)' (I) = 'kamber', (O) = 'ait', (D) 'speciell der dritte heizbare Raum im Bauerhause (wo *tuba* die Mitte bildet, *koda* und *hoone* die Enden etc.)'; vrd. Ederberg Hiiumaa lk. 71, 76.

[17] Ojajärvi loc. cit.

[18] KV 25 lk. 847 Kodavere.

[19] *riide-ratis* 'riideait'; *rasvaratis* 'viljaait' (KV 25 lk. 1055, 1059; — andmeid Maarja-Magdaleenast, Äksist, Võnnust, ilma et nende kohtade vahel oleks vastuses vahet tehtud). *Ratis* on tuntud nimetus *ratt* kõrval ka Kodaveres ja vanemal ajal on see Peipsi ääres nähtavasti laiemalt olnud tarvitusel; vrd. Wiedemann *ratis* G. *ratise* (Pp) 'Handkammer, Vorrathskammer, *Klete*.'

ambar') [20]. Pole sugugi võimata, et *ratt* on algupäraselt ka Saaremaal tähendanud aita, sest see nimetus on peale Kihelkonna, Püha ja Kaarma (kus ratti mäletatakse veel kambri tähenduses) tuntud laiemaltki, kuid siis aga rudimentaalselt mingi iseseisva hoone nimena: Anseküla 'lagunenud, katuseta hoone' [21], Kärla 'vilets onn, maja' [22], Mustjala 'ulualune, kuur' [23], Valjala 'vana lagunenud hoone' [24]). Ainuke teade, mis Kaarmalt on sellenimelise hoone kohta, rõhutab, et *ratt* tähendab vanaaegset muldpõrandaga rehekambrit, mida talvel kasutati mitmesuguste toiduainete panipaigaks, rehtede ajal aga ka eluruumiks [25].

Esitatud sünonüümid näitavad niisiis päris veenvalt, et meie elukambri algupära ei tule otsida väljast, nagu võiks arvata selle võõrapärase nime (saksa *Kammer*) järgi, vaid aluse uue hooneosa tekkimiseks on andnud ait. Et kamber vähemalt Kesk- ja Ida-Saaremaal on väikese aidataolise hoonena liitunud elurehe-ehitusse, seda on näidatud juba eelpool asjalise materjali põhjal (vrd. lk. 150). Nagu näitab hoone-nimelise kambri kauaaegne püsimine Hiiumaal, on kamber paiguti oma praeguse üldnimetuse omandanud alles hiljem, kui see oli juba toaga liitunud ja seega saanud eluruumi tähenduse tänapäevases mõttes. Järelikult ilmneb siin samasugune nähtus nagu mõningate muudegi ehitiste juures, et vana maapõline hoone on omandanud võõrapärase nime, ilma et nimevahetuse taga oleks märgata mingeid silmapaistvaid muudatusi ehitises endas (vrd. *koja* [*paargu*] ja *köögi* vahekorda lk. 276).

Kas aida kõrvalnimetus *õuekamber* on tekkinud elukambrite eeskujul, või on see nimi hilisem moodustis mingist vanast germaanipärasest aida nimest (vrd. rootsi *skemma* ja soome *kammio)* [26], selle küsimuse lahendamine tuleb jätta keeleteadlastele.

---

[20] D. Tsvetkov Vadja sõnastik (sedeleil) Eesti Keele Arhiivis.
[21] KV 34 lk. 259.
[22] KV 34 lk. 247.
[23] KV 34 lk. 61.
[24] KV 34 lk. 234.
[25] KV 34 lk. 210.
[26] Vt. näit. Rhamm II 2. lk. 356, 357; Vilkuna V-SK lk. 29.

Millega on seletatav Muhu riiete- ja magamisaida omapärane nimetus — *laut*, see küsimus ei ole päris selge. Nähtavasti on siin tegu hilisema erinimega, mille tekkimise põhjust võib osalt näha selles, et aidad on sageli ehitatud lautadega ühe katuse alla. Seega oleks kõiki hooneid, mis leidusid samas raidas, kutsutud lautadeks. Teine võimalus on, et nimetus *laut* oleks algupäraselt mingi humoristliku varjundiga nimetus noorte tüdrukute magamisruumi jaoks. See oletus muutub kaunis tõenäoliseks, kui arvesse võtta, et tüdrukud talvepakasega on kolinud aidast sageli lambalauta magama, et seal segamatult ehalisi vastu võtta. Kuna laudasmagamise komme on aga tuntud ka Saaremaal ja mõnes kohas mandrilgi, siis jääb ometi selgusetuks, miks ait just Muhus on saanud lauda nime.

V. Kokkuvõtteid ja järeldusi.

Kuna eelnenud ainekäsitluses on olnud juba võimalus üksikuid ehituskultuurilisi nähtusi võrdlevalt vaadelda, ja et laiaulatuslikum süntees saab järgneda alles peale teose teise osa valmimist, siis jääb sedapuhku ainult veel üle lühidalt kokku võtta neid töötulemusi, mis aitavad valgustada käesoleva uurimuse peaprobleemi — meie elamukultuuri olu ja ajaloolist kujunemiskäiku. Seejuures on püütud meelega kõrvale jätta kõik puhtsaaremaalised erinevused ja peatähelepanu pöörata neile nähtustele, mis võimaldavad avardada pilku Eesti elamukultuurile laiemas ulatuses. Ei erine ju Saaremaa elamukultuur oma põhistruktuurilt muu Eesti omast, vaid nende vaheline side on küllaltki silmapaistev ja tugev.

Nagu elamutüüpide vaatlusel on selgunud, moodustab Lääne-Saaremaa rannik etnograafiliselt ses mõttes väga huvitava ala, et seal üldiselt tuntud elurehe kõrval on alal hoidunud ka muid elamumoodustisi. Peale elurehe leidub seal üksteise kõrval koguni kolm elamutüüpi, — suitsutuba, esikust köetav ja roovialusega elamu. Tähendatud elamutüübid, metsavöötmega muust Saaremaast eraldatud rannikukülades, on mitte üksnes huvitavaks kollektsiooniks omaette, vaid kogutervikus moodustavad need tähtsa sõlmekoha, millest hargnevad niidid viitavad neile mõjupiirkondadele, mille vahel Eesti elamu on ajajooksul kujunenud. Nende hulgas esindavad suitsutoad vana idapoolset elamukultuuri, mida võiksime nimetada ka üldeestiliseks, eelelurehe-aegseks elamukultuuriks. Kui maha arvata hilisemad vene mõjustused, siis on algupärased suitsutoad tarvitusel püsinud järjekindlalt ainult Eesti idapiiril, Setumaal, kus elamu muuseas osalt on tei-

nud läbi ka kahepoolseks muutumise, kuna mujal Eestis suitsutoa tüüp on taandunud elurehe eest ääremaile või säilitanud oma kuju meie päevini ainult sauna näol. Ühe säärase taand-alana tuleb vaadelda ka Lääne-Saaremaa suitsutubade piirkonda.

Et suitsutoa-kultuur Saaremaal on vastamisi sattunud teise elamutüübi leviku-piirkonnaga, mis endasse haarab Lõuna-Baltikumi lääneprovintsid (ühes Liivi rannikuga), seda tõendavad esikust köetavate elamute ja roovialuste esinemisjuhud Lääne-Saaremaa rannikukülades. Et nende elamute algkuju, koda-köögiga elamu, Eesti vanemas elamukultuuris üldisemalt mingit osa oleks etendanud, see näib olevat vähe tõenäone, sest lahtise leega varustatud koda on meil püsinud ainult suviköögina. Küll tuleb aga lahtiseks jätta võimalus, et Lääne-Saaremaa rannik, kus baltipäraseid ehituskultuurilisi elemente eri kultuurikihistustest nii järjekindlalt ette tuleb, oleks kunagi ka oma elamute poolest kuulunud Ida-Balti ranniku kultuuri piirkonda, millega mõningate tunnuste järgi liituvad ka Saaremaa teisel pool naabruses asuvad rannarootslaste alad [1]. Kuigi Lääne-Saaremaa esikust köetavad ja roovialusega elamud esindavad balti elamu hilisemaid arenguvorme, oleks nende hulgaline kodunemine siia ometi mõistatuslik, kui siin poleks vanemaid ehituskultuurilisi traditsioone olnud nende vastuvõtuks teed tasandamas. Kui viimane oletus peaks õige olema, siis tuleks koda-köögiga elamu Lääne-Saaremaal lugeda küll kõige vanemate elamumoodustiste hulka, mille ida poolt sissetungiv suitsutoa- ja hiljem elurehekultuur oleksid ainult välja tõrjunud.

Asiolu, et vanad elamuvormid on püsinud just Saaremaa lääneranniku, osutab selgesti sinnapoole, et elurehte Saaremaal tuleb vaadelda kui ida poolt, mandrilt, sissetunginud nähtust. Sama seisukohta kinnitab omakorda veel seegi tähelepanek, et need muudatused hoone ehituses, mis liigtubade tekkimise näol ilmnevad kogu Eesti mandril ja Ida-Saaremaal, ei ole suutnud tungida Lääne-Saaremaale. Ses mõttes on Lääne-Saaremaa elu-

---

[1] Rannarootslaste elamu etnograafiline algupära nõuab küll veel selgitamist, kuid autorile näib, et see sisaldab suurel määral vana-balti kultuurisugemeid (vrd. näit. balti-rannarootsi punutud koldekumme, mille esinemise kohta Rootsis pole mingeid andmeid).

rehi jäänud niisiis algupärasele rehele ehituslikult lähedasemaks kui selle vasted ida pool (vrd. lk. 172).

Saaremaa elamute uurimisel saadud kogemused lubavad aga teha ka kaudseid järeldusi kogu Eesti elamukultuuri kujunemise kohta. Kõigepealt näitab elurehe üldine levik Saaremaal, et neil uurijail on õigus, kes Eesti elurehte peavad vanaks, hiljemalt meie keskaja alguses sündinud nähteks [2]. Eriti aitavad aga seda arvamist kinnitada taaniaegsed hoonete loendid (vt. lk. 150 jj.), kust selgub, et elurehi juba 17. saj. alguseks oli vähemalt Kesk- ja Ida-Saaremaal täiesti valitsevaks elamutüübiks, ja et see elamu juba tol ajal esines ligikaudu samakujulisena nagu seda tunneme hilisemast ajast. Ei ole kuidagi kujuteldav, et elurehetaoline võrdlemisi komplitseeritud ehitis oleks tekkinud ja üle mere äärmisse läände (Saaremaale) tunginud mõne aastakümne jooksul, vaid sellel pidi juba siis, kui Saaremaa taaniaegsed elamuloendid tekkisid, Eesti mandril olema vähemalt paarisaja-aastane arengulugu seljataga.

Kui aga silmas pidada elurehe omast kohast otstarbekat ja täiuslikku ruumikujundust, selle spontaanset levikut igasse Eesti nurka, siis ei saa küll nõustuda seniste, ms. ka autori enda populaarteaduslikkudes kirjutistes korratud seisukohtadega [3], mille järgi meie elurehi peaks kujutama mingit võõra võimu sajanditel järjest raskenevate sotsiaalsete ja majanduslikkude olude sunnil tarvitusele võetud hädaelamut [4]. Kõige kaugemale on oma järeldustes läinud läti uurija Kundziņš, kes väidab, et elurehi on Lätti kodunema hakanud alles peale laastavate Vene-Liivi ja Põhjasõdade, kui senised elamud sõjamöllus olid hävinenud. Et Liivimaa nende sõdade all palju raskemini kannatas kui maa lõunaosad, siis näebki ta neis olusuhetes üht põhjust, miks elurehi just põhja pool Väinat on muutunud taluelamuks [5]. Sellele vaatamata kaldub ta Eesti elurehte siiski pidama vanemaks kul-

---

[2] Vt. näit. Johansen Beitr. lk. 155; Manninen Sachk. II lk. 186; Linnus Über d. mat. Kult. lk. 454.

[3] Vt. näit. autori Vana-Eesti rahvakultuur. Elav Teadus 41. Tartu 1935 lk. 60, 61.

[4] Vt. näit. Manninen Sachk. II loc. cit.; Linnus Über d. mat. Kult. lk. 454, 455.

[5] Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 575 jj.

tuurivaraks, kuid ühtlasi muidugi ka eestlase kultuurikehvuse tunnuseks [6]. Et elurehi Lätis üldiselt on hilisemat algupära, seda näitab ka tüübilisele elurehele omaste liigtubade puudumine sealseis vastetes (vrd. joon. 121), kuid et see elamumoodustis sinna oleks tekkima hakanud alles 16. või isegi 18. saj. alates, selles tuleb küll kahelda. Tähendatud seisukohtade põhjenduseks pole seni esitatud mingeid asjalisi tõendusi, küll aga oletusi, mis põhjendustena osutuvad ebareaalseteks. Et kohalik aadel oleks otseselt või kaudselt sundinud rahvast rehte eluasemeks kasutama, nagu mõned uurijad seda mõista annavad [7], selle kohta ei ole mingeid andmeid. Ka pole selge, mis motiividel ja missuguste abinõudega oleks mõisnik saanud talupoega sundida rehte elamuks kasutama. On küll rõhutatud, et talupoeg sellele teele kaldus vaesumise tagajärjel, kuid siingi kerkib rida küsimusi, mida ei saa seletada ainult majanduslike põhjustega. Kõigepealt näitavad uuemad ajaloolised uurimused, et eesti talupoeg vähemalt keskaja esimesel poolel polnudki nii väga vaene. Teiseks tuleb küsida: miks majanduslikud olukorrad just Eesti ja Põhja-Läti elamus pidid muudatusi esile kutsuma, sel ajal kui teised Ida-Euroopa rehtede piirkonnas elavad rahvad, nagu meie naabrid venelased, setud, latgallased, lõuna-lätlased ja liivlased, kelle majanduslik olukord ei saanud olla oluliselt teistsugune, on suutnud alal hoida oma rehest eraldi ehitatud elumaja. Võrdselt mõjuvad põhjused oleksid pidanud viima ka samasuguste tagajärgedeni.

Ja kui lõpuks oletadagi, et majanduslik surve Eesti ja Põhja-Läti alal oli erakordselt tugev, siis jääb ometigi selgusetuks, miks pidi see surve avalduma just taluehitistes. Mets, mida hoolimatult raisati aletegemiseks veel kuni Vene aja alguseni, ei saanud keskajal olla mingiks majanduslikuks väärtuseks, mille arvel mõisnik tarvitses teostada erilist kokkuhoidu [8]. Ka ei saanud ehitamine olla majanduslikult pidurdatud, sest ehitajaiks on olnud alati talupojad ise. Hiljemini on mõisnikud taluehitiste tegemiseks küll andnud puid teatava (nähtavasti tavaõiguslikult

---

[6] Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 589.

[7] Manninen Sachk. II loc. cit.; Kundziņš Dzīvoj. rija lk. 578.

[8] Vrd. Liiv lk. 114; Linnus Über d. mat. Kult. lk. 454.

väljakujunenud) normi alusel [9], kuid niisugune talitusviis sai tekkima hakata alles rööbiti ratsionaalse metsamajanduse ja metsakaitse arenemisega, mille alged ei ulatu tagasi üle Rootsi aja lõpu ja Vene aja alguse [10].

Et elurehe kasutamine ei ole mingi vaesuse tunnus, selle selgitamiseks olgu esitatud Saaremaalt paar näidet, üks taaniaegsest olustikust, teine hilisemast ajast. Nagu juba eespool märgitud, ei leidu taaniaegsetes hooneteloendites ühtki maja, mida võiks pidada rehest eraldi ehitatud elamuks. Küll esineb aga loendis kaks talu (üks Karjas ja teine Pöidel), millel on kaks rehehoonet (vt. lk. 151). Neist pidi teine kindlasti olema elurehi. Kui talumees metsavaesel Saaremaal suutis tol ajal ehitada kaks rehehoonet, siis jääb arusaamatuks, kuidas tal puudus jõud erilise elamu ehitamiseks. Teiseks leidub tänapäeval üle Saaremaa üksikuid talusid, kellel on kaks elurehte. Mõlemais pekseti vanemal ajal rehte (teisel hommikul teises), kuid üht kasutati talveajal elamuks. Eriti paistab ses suhtes silma Austla kl. Kihelkonnal, kus peaaegu igal talul on kaks rehehoonet. Tähendatud küla asub pealegi veel piirkonnas, kus vanast ajast saadik on säilinud üksikuid suitsutube või esikust köetavaid elamuid, nii et eeskujusid rehest eraldi ehitatud elamu soetamiseks oli olemas.

Veelgi skeptilisemalt tuleb suhtuda arvamusse, nagu oleksid laastavad sõjad olnud üheks elurehe tekkimise põhjuseks. Maailma kultuuriajaloos ei leidu küll vist ühtki säärast näidet, et mõne rahva elamutüüp mingi välise katastroofi tagajärjel oleks teisenenud, kui rahvas ise sellest katastroofist eluga pääses. Elamu ei ole ju mõni tarbevara artikkel, mida kergesti uue vastu vahetatakse, vaid see on palju komplitseeritum kultuurinähe, mis on seotud sajandite kestel kujunenud harjumuste ja pereelu traditsioonidega. Nii ei saa siis elurehe tekkimist seletada otseselt sotsiaalsete ja majanduslike põhjustega või veel vähem sõdade hävitava mõjuga, vaid pärispõhjused peavad peituma kusagil sügavamal. Kõik senised väited, mis räägivad elurehest kui mingi välise surve tõttu tarvitusele võetud elamutüübist, juurdu-

---

[9] Raharendi-ajastul oli umbkaudne ehituspuude hulk märgitud ka rendilepinguis.

[10] Liiv lk. 5 jj.

vad lõppude-lõpuks nähtavasti ühest aprioorsest arvamusest, et elurehi teiste meil tarvitusel olnud elamutüüpidega võrreldes pidi olema palju viletsam eluase, mida järelikult kõlbas tarvitada ainult äärmise häda sunnil. Seda arvamust on omast kohast aidanud kahtlemata süvendada ka see mitmeti ekslik kujutlus, nagu oleksid naabrite elamud kaasaegsete Eesti elurehtedega võrreldes olnud keskajal palju paremad ja mugavamad ehitised. Kui uurija neist eelarvamustest suudab vabaneda, siis paistab talle meie elurehe ajalugu ka hoopis teises valguses. Nimelt näitavad mitmed asiolud, et elurehi on parem ja täielikum elamu kui need elamutüübid, mis siin maal võisid enne elurehte tarvitusel olla.

Ühenduses suitsutubadega oli võimalus näidata, et meie eelelurehe-aegne (resp. muistse iseseisvuseaja) elamu oli kõikide tunnuste järgi saunakujuline suitsutuba, nagu neid tänapäeval leidub veel Mustjalas. Kui tulevased uurimised peaksidki dokumentaalselt tõendama, et Saaremaa suitsutoad on hilisemat, võõrast algupära, siis näitavad ometi naaberrahvaste elamud põhjas, idas ja lõunas, et meie oma muistset iseseisvuse-aegset elamut ei ole sugugi alahinnanud, kui me seda saunaga võrdleme [11]: see elamutüüp on olnud tarvitusel kõikide nende rahvaste juures, kes elavad Läänemerest ida pool asuvatel aladel, ja kui mitte kütmisviisi arvestada, siis kuuluvad sesse elamute rühma ka Skandinaavia elumajad (vrd. lk. 239). Seega näitavad kõik tundemärgid, et Euroopa rahvaste taluelamud varasel keskajal (üldajaloolise kronoloogia järgi) oma elamiskõlbulikkuse poolest on enamvähem üheväärsed, nii et neid teatava reservatsiooniga võib lugeda meie saunatüüpi suitsutoale vastavateks elamumoodustisteks. Üldine tõus elamukultuurilistes oludes algab alles keskaja teisel poolel ja jõuab oma haripunkti ühes kohas varemini, teises hiljemini. Keskused, kus ehituskultuur on kõrgem, mõjustavad oma naaberalasid ja ühtlustavad uute standarttüüpidega taluehitiste üldilmet laiemate piirkondade kaupa. Nii tekib näit. Kirde-Euroopas Põhja-Suurvene-Karjala kahekordne elamurait, mis tungib Raja-Karjalas Soome lähedasse naabrusse, kuid mitte üle Ingeri Eesti

---

[11] Vrd. Manninen Sachk. II lk. 205; Linnus Über d. mat. Kult. lk. 455.

piirini [12]. Kesk- ja Lõuna-Venes püsib küll ühekordne elamu, kuid see muutub seal kaunis üldiselt kolmanda ruumi juurdeehitamise teel kahepoolseks. Sama teed on käinud ka Soome ja Skandinaavia elamu areng, kuid meie eelelurehe-aegne elamu on jäänud nähtavasti neist mõjupiirkondadest puudutamata (vrd. lk. 237). Erandi moodustab ainult Setumaa, kus elamu on vene mõjul muutunud suurelt osalt kahepoolseks (vrd. sama nähtust Latgales). On küll veel olemas üks kultuuripiirkond, mis Ida-Baltikumi taluelamute kujunemisele teatavat mõju on avaldanud, ja nimelt Kesk-Euroopa oma franki kütmissüsteemiga, kuid selle mõju ulatub siia alles keskaja lõpuks või uusaja alguseks (vrd. lk. 241), ega suuda tungida üle Mandri-Eesti piiri põhja poole. Ainult Saaremaal riivab see mõjupiirkond läänerannikut (vrd. kaardid, joon. 142 ja 154).

Esitatud kultuurajaloolistest faktidest selgub muuseas ka, et Eesti ja Põhja-Läti on moodustanud Läänemeremaade hulgas mingi neutraalse keskuse, kuhu mujal toimunud elamukultuurilised muudatused keskaja teisel poolel ja veel hiljemgi ei näi olevat ulatunud. Kas see eraldatud olek oli tingitud lihtsalt maa geograafilisest asendist, või on siin oma mõju avaldanud ka ordu-riigi poliitilised piirid, see on küsimus, mida ei saa otsustada ainult ehituskultuuriliste nähtuste varal. Üks on aga küll kindel, et just sel neutraalsel pinnal on elamu areng keskajal võtnud hoopis uue suuna, mida ei ole suutnud väärata ka hilisemad kõrvalmõjud naaberaladelt. Nagu igal pool mujal, nii oli saunakujuline suitsutuba nähtavasti ka siin keskaja esimesel poolel oma aja üle elanud, mistõttu tekkis tarvidus uue, avarama elamu järele. Selle elamu lähtekohaks sai siin aga suure rehalaga ühendatud rehi. Ainult maa idaprovintsid (Setu, Latgale) ja Kuramaa säilitasid rehest eraldi ehitatud elamu, esimesed tugeva vene kultuuri mõju, teine nähtavasti oma erinevate elamukultuuriliste traditsioonide (lahtise leega koda-köögiga elamu) ja hiljemini esiletungivate Kesk-Euroopa kultuurimõjustuste tõttu (franki kütmissüsteem!).

Endastmõistetavalt sai säärane kultuuri mõjupiirkondade konstellatsioon olla ainult soodustavaks eelduseks elurehe kujunemisele, kuna selle tekkimist on põhjustanud nähtavasti igipõline

---

[12] Vt. näit. Manninen SS lk. 255 jj.

harjumus rehte teatavail juhtudel elamuks, või ümberpöördult elamut reheks kasutada [13]. Et aga rehe elamuks kasutamine teatavail juhtudel (näit. uudismaile asudes) on omane eriti soome sugu rahvastele (vrd. lk. 158), siis võib selles asiolus, et elurehekultuur eriti tugevasti on juurdunud Eesti pinnal ja eesti asustussugemetega läbipõimendatud Põhja-Lätis, näha muidugi ka rahvuslikku erijoont. Et läänemere-soome sugu rahvastest ainult eestlased on süsteemikindlalt rehe elamuks muutnud, see on kõige tõenäolisemalt seletatav asioluga, et meie rehetuba keskaja algul ühendati suuremõõtmelise rehalaga (lk. 167), mistõttu rehehoonest kujunes talu kõige avaram ehitis.

Eesti suurt rehehoonet saunakujulise suitsutoaga võrreldes selgub, et rehte asumine ei saanud tähistada elamuolude halvenemist, vaid otse vastupidi — nende paranemist. Kui saunakujulist suitsutuba ja rehte üldiselt võrrelda, siis selgub, et neil on ühiseid omadusi, mis elukeskuse siirdumisele ühest hoonetüübist teise on võinud ainult teed tasandada. Kummagi hoone iseloomustavaks osaks on suitsuahjuga köetav tuba, millega liitub kütmata kõrvalruum: suitsutoal eeskoda ja rehel rehala. Tähendatud hoonetüüpide ruumilisi omadusi lähemalt vaadeldes selgub aga, et rehe põhjalt sai kujunema hakata palju täielikum elamu kui seda oli endine suitsutuba. Kõigepealt on rehi harilikust suitsutoast palju kõrgem, missugune omadus pidi vähemalt seetõttu eriti hinnatav olema, et tülikas ahjusuits sai tõusta pealepoole parsi kõrgele lae alla, lõhnaruumi. Viljakuivatamiseks ehitatud parte seadeldis võimaldas end talveajal kasutada puude kuivatamiseks ja, nagu hilisema aja kogemused näitavad, ka magamiseks. Teiseks asetses rehetuba vähemalt kahe küljega rehalas, missugune asend pakkus eluruumile head kaitset tuulte ja külma vastu; ning lõpuks tuleb eriti rõhutada, et avar rehala oma aganikkudega moodustas elutoale palju suurema kõrvalruumi kui seda oli suitsutoa eeskoda. Rehalasse sai paigutada põllumehele tarvilikku tarbvara ja koduloomi, ning suvel enne rehtesid täitis see

---

[13] Piir elamu ja rehe vahel saab olla rohkem tüpoloogiline kui sisuline, sest lõppude-lõpuks peab ju ka rehetuba olema kujunenud elamu eeskujul.

ka elu- ja tööruumi ülesandeid; toa taha ja ette ulatuvad aganikusopid olid aga loomulikuks aluseks uute eluruumide soetamisel.

Elurehe suhtelise väärtuse hindamisel võib lõpuks tekkida veel kahtlus, et iga-aastane rehtedetegu selle hoone muudab suitsutoaga võrreldes palju halvemaks eluasemeks. Lähemal vaatlusel muutub seegi puudus suurelt osalt näiliseks. Kõigepealt tuleb arvesse võtta, et rehte ei tehtud mitte aasta läbi, vaid ainult sügisel ja sügise poole suvel. Nagu selgus juba Saarmaa rehtede vaatlusel, algas rukkirehtede aeg augusti algusel ja kestis umb. sama kuu lõpuni. Sellele järgnesid varsti odrarehed, kuid ka nendega oldi septembri lõpul või oktoobri algul valmis. Teiseks ei tohi köetava elutoa osatähtsust vanema aja olustikus liiga üle hinnata, sest tuleb arvesse võtta, et suitsutuba vanemal ajal oli peamiselt talveelamuks, kuna suvel pereelu valgus laiali õuehoonetesse, suvikotta, aitadesse ja lakkadesse. Ja lõpuks tuleb meeles pidada, et vanaaegne taluelamu, esinegu see kus maal tahes, ei ole kunagi olnud puhtakujuline eluruum sõna tänapäevases tähenduses, vaid see on alati täitnud ka majanduslikke kõrvalülesandeid. Oleneb ainult rahva peaelatisalast, missuguseid ülesandeid see kusagil on täitnud. Nii kujutas näiteks alamsaksa elamu algupäraselt suurt hoonet, mis oli samal ajal elutoaks, köögiks, karjalaudaks ja rehekuivatamis- ning peksuruumiks, kusjuures elu- ja majanduslike ruumiosade vahel puudus isegi kindel sein [14]. Samasuguseid näiteid võiks tuua paljudest teistestki Euroopa osadest veel üsna lähedasest minevikust. Seega ei ole sugugi imestamisväärt see nähtus, et vanal, teravilja tootmise poolest kuulsal Liivimaal [15] rehi ja elamu on sulanud teatavas piirkonnas üheks tervikuks.

---

[14] Vrd. Rhamm II 1. lk. 4 jj.; Schier lk. 160, 366; eriti aga O. Lauffer Dorf und Stadt in Niederdeutschland. Berlin und Leipzig 1934 lk. 30 jj.

[15] Vrd. Liiv lk. 112, 168, 169; Linnus Über d. mat. Kult. lk. 422, 423.

Die volkstümlichen Gebäude auf Saaremaa I.

Vorbemerkungen.

In der vorliegenden Untersuchung ist S a a r e m a a (Oesel) in administrativer Bedeutung gebraucht worden. Damit werden auch Muhu (Moon) und einige kleinere Inseln gemeint. — Die Arbeit ist entstanden auf Grund von Untersuchungen des Verfassers am Ort in den Jahren 1935—38 und wurde als Dissertation am 19. XI. 38 an der Estnischen Universität in Tartu öffentlich verteidigt.

I. Bautechnische Details.

1. Baumaterial und Grundlegung der Gebäude.

Wie sonst in Estland, so ist auch bei den Bauernhäusern von Saaremaa der fundamentalste Teil aus Holz errichtet. Stein und besonders Fliesen sind als Baumaterial nur an fliesenreichen Orten und auch dort nur für bestimmte Nebengebäude verwendet worden. An diesen Orten sind typische Steingebäude die Sommerküchen und Schmieden, doch ist Stein ausserdem auch oft beim Bau der Tennen gebraucht worden. Viehställe aus Stein finden sich erst in jüngster Zeit, nämlich erst seit dem Aufkommen des modernen Ackerbau- und Viehzuchtwesens.

Als Bauholz ist am meisten Kiefer zur Verwendung gekommen, da sich Fichte in den Wäldern Saaremaas verhältnismässig wenig findet. Laubbäume sind nur im Notfall genommen worden. Als Baubalken wählte man am liebsten alte, harzreiche Kiefern. Einige Angaben weisen sogar darauf hin, dass man versucht hat, den Harzgehalt der Kiefern durch Abrinden des lebenden Baumes etliche Zeit vor dem Fällen zu steigern. Nach der Volksweisheit hatte das Schlagen von Bauholz in der kältesten Zeit zu erfolgen, also im Dezember, Januar oder Februar, d. h. dann, wenn der Baum vollständig „tot" war. Das Schlagen musste bei Nord- oder Ostwind ausgeführt werden, wobei auch die Bäume gen Norden oder Osten fallen mussten. Wenn diese Bedingungen im Auge behalten wurden, war keine Gefahr, dass später Schädlinge den Balken Schaden zufügten. Beim Bau achtete man aber noch darauf, dass kein Balken in die Wand kam, der sei-

ner Natur nach für feuergefährlich gehalten wurde; als Kennzeichen eines solchen Balkens galt irgendeine Anormalität von Natur aus (ein vertrockneter oder nach rückwärts gewachsener Ast etc.). Gefährlich war aber ein solcher Balken nur bei „Feuerhäusern" (Feuerhaus = Gebäude, wo sich ein Feuerherd befindet).

Das Holz führte man in älterer Zeit gewöhnlich unter Beihilfe der Dorf- oder Gemeindebewohner heim und rindete es zur Saftzeit mit Hilfe eines besonderen langstieligen Schälgerätes ab (Abb. 1). Wenn der Wald weiter war, schlug man das Hausgestell gleich im Walde fertig und brachte es danach nach Hause, wo die Wände von neuem gesetzt wurden.

In älterer Zeit wurden für die Gebäude keine besonderen Fundamente gemacht, sondern man baute das Haus zunächst nur auf Ecksteine. Erst später wurde der unter den Wänden befindliche Raum mit Steinen ausgefüllt, zwischen die man als Bindematerial Lehm oder später auch Kalkmörtel tat. Um die Gebäude vor Kälte zu schützen, wurde in älterer Zeit hinter der Wandunterlage eine niedrige Erdbank aufgeschüttet. Von ähnlichen Erdbänken sind aber auf Saaremaa nur verschwommene Erinnerungen erhalten, denn statt ihrer sind im allgemeinen entsprechende Steinbänke gebaut, die man sommers als Sitzbänke benutzte (vgl. Abb. 2).

2. Die Wände.

Der grössere Teil der Gebäude wurde in älterer Zeit völlig aus Rundbalken gemacht. Aus unbehauenen Balken errichtete Gebäude kann man heutzutage noch in Mittel- und Ost-Saaremaa finden, während man sie in West-Saaremaa nur selten bei Nebengebäuden (wie Badestuben, Speichern, Ställen) antreffen kann. Eine ganze Reihe datierbarer Gebäude in West-Saaremaa zeigt, dass die Kenntnis des Balkenbehauens dort schon in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts ziemlich allgemein verbreitet gewesen ist.

Wenn das Baumaterial kurz war, kamen verschiedenerlei Anfügungsweisen zur Anwendung, die Abb. 7 darstellt. Bei längeren Gebäuden (wie z. B. der Tenne) sind die Wände bisweilen auch aus kürzeren Balken zwischen Ständern gemacht, wobei die an 2 Seiten spitz gehauenen Balkenenden in eine in die Ständerseite eingeschnittene Rinne geschlagen werden. Wirkliche Ständerbauten findet man aber auf Saaremaa nicht, denn die Gebäudeecken sind dort immer im Blockverband verbunden. Nur in den Fällen kann man in den Ecken der Gebäude Ständer sehen, wo der Türpfosten zugleich auch Eckpfosten ist (vgl. Abb. 12, 13).

Um die Balken zur Wand zu verdichten, schnitt man in die Unterseite eines jeden Balkens eine flache Rinne, das sog. *vara*, die vor dem Zusammenschlagen der Wände mit Moos gefüllt wurde. Die Grenzlinien der Moosrinne wurden mit einem speziellen Eisengerät, dem Ritzeisen, gezogen (Abb. 11).

Bei den Holzbauten auf Saaremaa finden sich verschiedenartige Eckkonstruktionen. Die älteren Eckverbände sind ausnahmslos als Hakenblattüber-

kämmungen mit langen Kopfenden oder Wettköpfen gehauen, während die Verbände ohne Wettköpfe beim Blockwerk erst im verflossenen Jahrhundert Eingang gefunden haben.

Die primitivste Stufe der Eckverbände mit Wettköpfen, d. h. die „Hundehalsecke" — Hakenblattüberkämmung mit einseitiger Kerbung — ist auf Saaremaa nicht mehr bekannt. Sie ist aber wohl noch auf dem estnischen Festland in Brauch (vgl. Abb. 16). Dafür gibt es auf Saaremaa den weit erhaltenen typologischen Nachfolger der „Hundehalsecke", die mit dem Beil schräg gehauene Hakenblattüberkämmung mit doppelseitigem Ausschlag. Diese Ecke mit ihrer schiefen Hiebfläche ist eine typische Rundbalkenecke (vgl. Abb. 14—15) und erscheint konsequent in Ost-Saaremaa, wo noch als letztes Gebiet unbehauene Balken verwendet worden sind. In der technischen Konstruktion der vorhergehenden recht nahe, wenn auch in der Form abweichend, ist die sechskantige Ecke (Abb. 17—18), die das Volk „Schwertklinge" nennt. Die bezeichnete Ecke ist nur bei 3 Gebäuden in Stranddörfern West-Saaremaas (Kihelkonna) gefunden worden. Die allgemeinsten Erscheinungen sind aber auf Saaremaa die Varianten der Hakenblattüberkämmung mit Wettköpfen, wo die auf zwei Seiten eingehauenen oder gesägten Ausschläge völlig steile Seiten haben (Abb. 19). Unter ihnen findet man einzelne, in deren Eckkreuzungsstelle ein prismatischer Einschnitt eingehauen ist, der mit Moos ausgefüllt ist, um das Eindringen der Kälte zu verhindern (Abb. 20).

Bei Eckverbänden ohne Wettköpfe ist die sog. Schwalbenschwanzverblättung (Abb. 21) am bekanntesten, die bei den zu Beginn des 19. Jahrhunderts errichteten Gebäuden manchmal auch mit langen Kopfenden (Abb. 22, 23) erscheint. Die Varianten in Abb. 24 und 25 sind die neuesten Formen eines Eckverbandes ohne Wettköpfe, der hauptsächlich in unserem Jahrhundert zur Anwendung gekommen ist.

Bei älteren Speicher- und Kammerbauten kommen oft konsolartige Verlängerungen der Balkenenden vor, die die Mauerlatten des Daches tragen (Abb. 26).

Die historischen Angaben über die Steinbauten auf Saaremaa reichen nicht über das 18. Jahrhundert hinaus. Daraus darf man aber nicht den Schluss ziehen, dass man dort früher keine Steinbauten gekannt hat. Diese Bauten können aber wohl solche aus Fliesenstücken, also mit Trockenmauern ohne Bindematerial (Lehm, Kalk), gewesen sein, wie man sie noch heutzutage antreffen kann (Abb. 27). Dagegen gibt es aber Gebäude aus Granit, die auf Muhu besonders volkstümlich geworden sind (Abb. 28). Sie sind zum grössten Teil erst Ende des vorigen und Anfang des jetzigen Jahrhunderts aufgekommen.

Beim Vergleich der Eckkonstruktionen der Balkenbauten auf Saaremaa mit denen des estnischen Festlandes und den Entsprechungen der näheren Nachbargebiete kommt Verf. zu dem Ergebnis, dass die schräggehauene Hakenblattüberkämmung aus runden Balken (Abb. 14—15) alter landeigener allgemeinestnischer Kulturschatz ist, wozu sich Vergleichsbeispiele aus

Finnland, den anderen baltischen Ländern und besonders aus Russland finden. Demgegenüber scheint es, dass in West-Saaremaa bekannte Wände aus behauenen Balken und mit einer steilgehauenen Verzinkung (Abb. 5, 19:4) unter dem Einfluss einer Kulturströmung entstanden sind, die aus Mitteleuropa über Ostpreussen und Westkurland hierhin vorgedrungen ist. Auch die langendige Schwalbenschwanzüberkämmung (Abb. 22) vergleicht Verf. mit aus Ostpreussen und Westpolen bekannten Entsprechungen. In bezug auf die sechskantige Ecke (Abb. 17 und 18) vertritt Verf. vorläufig denselben Standpunkt wie der schwedische Ethnograph Sigurd Erixon, nach dem der bezeichnete Ecktypus durch die schwedische Expansion im 16.—17. Jahrhundert in das Ostbaltikum eingedrungen ist. Die Eckverbände ohne Wettköpfe (Abb. 24 und 25) sind zu jung, um auf Grund ihrer irgendwelche kulturhistorische Schlussfolgerungen zu ziehen.

3. Die Türen.

Bei der Gliederung der Türpfosten und Schwellenbalken ist eine zweifache Verbindungsart zu konstatieren: Die ältere Türpfostenetappe stellt das Schema in Abb. 30 dar, die jüngere Abb. 31. Der oberste Balken der älteren Türen ist etwas bogenförmig geschnitten (Abb. 29), und manchmal findet sich über der Tür ein länglicher Lichtspalt (Abb. 29) oder ein Fenster (Abb. 33). Wenn die Tür erst später in die fertige Gebäudewand eingeschnitten wurde, dann sind deren Pfosten so in die Türöffnung eingesetzt, wie Abb. 32 darstellt.

Die typischen Türen der Bauernhäuser sind aus Brettern auf zwei Spundleisten zusammengefügt, entweder mit Holzzapfen oder mit zu Hause angefertigten eisernen Nägeln (vgl. Abb. 29 und 36). In den Stranddörfern kann man aber auch öfter Türen sehen, die von aussen mit einem Paneel diagonal bedeckt sind (Abb. 33), dessen Streifen manchmal sogar in verschiedenen Farben gestrichen sind.

Halbtüren sind auf Saaremaa eine recht seltene Erscheinung (vgl. Abb. 34); in einem Fall war eine Halbtür sogar durch ein pfortenartiges Gitter ergänzt worden. Die Türen des Wohnhauses und der kleineren Nebengebäude sind regelmässig einflügelig, während man zweiflügelige Tore im allgemeinen nur bei Dreschtennen sehen kann (Abb. 37).

Die heutzutage gebrauchten Türen drehen sich im allgemeinen auf Zapfen oder Angeln; Schiebetüren haben sich nur in der Erinnerung erhalten. Eine ursprüngliche Zapfentür stellt Abb. 38 dar, wo sich an dem die Tür drehenden Pfosten ein Aststumpf befindet, der zugleich auch eine Spundleiste der Tür bildet. Einen gewöhnlichen Zapfen zeigt Abb. 37 rechts u. 39. Es gibt auch Holzangeln (Abb. 37 links), die sich aber ihrer allgemeinen Konstruktion nach nicht von den eisernen Angeln unterscheiden (vgl. Abb. 40).

Ein vielgestaltiges Bild bieten die Türen von Saaremaa in bezug auf ihre Handgriffe und Schliessvorrichtungen. Den primitivsten Handgriff repräsentiert ein Aststumpf, dessen dickeres Ende an die Tür genagelt ist

(Abb. 41:1). Manchmal haben diese Handgriffe ein hübsch profiliertes Ende bekommen (Abb. 41:2). Ferner gibt es noch gebogene oder ausgeschnittene Holzbügel (Abb. 42) und bei den Speichertüren Eisenringe (Abb. 43). Abb. 44 stellt einen eisernen Handgriff mit Drücker und Klinke dar, wie er bei Bauernhäusern am gewöhnlichsten ist.

Von Schliessvorrichtungen ist noch eine Türstütze bekannt, die man an der Speichertür mittels einer Zugschnur aufziehen kann (Abb. 45). Ebenso sind Riegel spezielle Schliessvorrichtungen für Kletentüren, die z. T. mit einem Schlüssel, teils aber mit Zugschnüren verschliessbar sind.

Einen ethnographischen Vergleich der Türen hält Verf. noch so lange für verfrüht, bis auf dem estnischen Festland ein vollständigeres Vergleichsmaterial gesammelt worden ist. Vorläufig verweist er nur auf die weite Verbreitung der Zapfentür in Europa (Abb. 37—39) und auf einige Entsprechungen von Schliessungen in den Nachbarländern. So hat er zu der in Abb. 41 dargestellten Schliesse ganz genaue Entsprechungen in Schweden, Finnland und Ingermanland gefunden und zu dem auf Abb. 44 gebotenen Handgriff Vergleichsstücke in Finnland und in den baltischen Ländern. Verf. ist der Ansicht, dass eine genauere Untersuchung der bezeichneten Einzelheiten interessante kulturgeschichtliche Ergebnisse zeitigen kann, u. a. vergleicht er die Kletentürringe (Abb. 43) mit den ringförmigen Türklopfern bei mittelalterlichen Bauten.

4. Die Rauchlöcher und Fenster.

Die Wandöffnungen hatten in älterer Zeit zweierlei Aufgaben zu erfüllen: sowohl den Rauch heraus- wie das Licht hineinzulassen. Derartige Universalöffnungen finden sich nur noch in den Dächern der Sommerküchen (Abb. 48) und in den Badestuben. Auch in der Riegenstube gibt es Rauchlöcher; aber dort sind sie hoch über der Tür und kommen für Beleuchtungszwecke nicht mehr in Betracht (vgl. Abb. 51). Eine typische Rauchöffnung in der Badestube ist mit dem Beil in den Zwischenraum zwischen 2 Balken gehauen, und der Hautechnik entsprechend hat diese Öffnung mehr oder weniger Augenform erhalten (Abb. 49). Ähnliche augenförmige Rauchlöcher sind auch bei den Riegenstuben bekannt (vgl. Abb. 51, wo die Öffnungsfrage nur halb gelöst ist) und bei Nebengebäuden (vgl. Abb. 50, die das Fenster einer Scheuer für Holzarbeiten darstellt). Ein ähnliches Fenster zeigt Abb. 52 in der Wand eines Wohnzimmers aus dem Jahre 1770 in West-Saaremaa. Bei diesem war auf der Aussenseite Glas, das jedoch ohne Rahmen in die Öffnung eingepasst war. Die wirklichen Fenster sind viereckig, aber bei den älteren Bauten haben sie häufig eine längliche Form (vgl. Abb. 54 u. 55). Als Fensterfüllung hat man nach der Volkstradition vor alters Haut, Fetthäute oder Blasen benutzt, jedoch haben sich nirgends Spuren davon erhalten. Wann zuerst Glas für die Fenster Saaremaas verwendet worden ist, darüber fehlen nähere Angaben; wie man aber aus den Nachrichten ansässiger Pastoren an die Statthalterschaft von Riga schliessen kann, sind um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts Glasfenster in den

Gesinden Saaremaas eine ganz allgemeine Erscheinung gewesen. In dieser Hinsicht ist Saaremaa einer der fortgeschrittensten Kreise Estlands gewesen, denn gleichzeitige Angaben vom südestnischen Festland sprechen vom völligen Fehlen oder von sehr seltenem Gebrauch von Fenstern (vgl. Abb. 60). Auf Saaremaa hat man bisher auch kein einziges Schiebefenster gefunden, während diese noch vor kurzem auf dem südestnischen Festland in Gebrauch waren; sie sind die Vorgänger unserer Glasfenster. Dafür sind aber die Fenster auf Saaremaa von aussen mit Laden (vgl. Abb. 55, 56) oder bei deren Fehlen mit Strohmatten versehen.

Die Dauer des Gebrauchs von Fensterladen haben augenscheinlich auch gewisse abergläubische Überzeugungen begünstigt. Das Volk hatte nämlich die Sitte, in der Weihnachtsnacht die Fenster zu verdecken, damit das Licht der aufkeimenden Saat nicht schade. Auch machte man Kreidekreuze auf die Fensterladen, um die bösen Geister von der Stube fernzuhalten. Auf Sõrve gibt es heute noch Fensterladen, die mit ölfarbenen Kreuzen gezeichnet sind (Abb. 57). Die typischen Riegenstubenfenster haben 4 Scheiben, und das Glas ist ohne Kitt in entsprechende Rillen in den Fensterrahmen eingelassen. Auch fehlte dem Fenster eine bestimmte Rahmengebung sowie Bekleidungen, denn die Stelle des Fensterrahmens wurde direkt in die Wandbalken eingehauen. Bei den älteren Fenstern ist die Öffnung innen etwas breiter gehauen, um ein besseres Eindringen der Lichtstrahlen ins Zimmer zu ermöglichen (vgl. Abb. 54).

Schliesslich verweilt Verf. bei einigen kulturgeschichtlichen Vergleichen und bringt vor allem Beispiele, dass sich Entsprechungen zu unserem augenförmigen Fenster in Mitteleuropa finden, die zeigen, dass diese Fensterform auf europäischem Boden ein alter, internationaler Kulturschatz sein muss. Auch die weite Verbreitung anderer primitiverer Fensterformen bei den Völkern in ganz Europa in Betracht ziehend, kommt Verf. zu dem Ergebnis, dass das Vorkommen des russischen Lehnwortes für Fenster (russ. ОКНО) in den ostseefinnischen Sprachen nicht irgendein slavisches Kulturlehen zu vermerken braucht, wie es gelegentlich von einigen Forschern zu verstehen gegeben worden ist.

Weshalb auf Saaremaa der Gebrauch des Fensters früher aufgekommen ist als auf dem estnischen Festland, dafür sieht Verf. den hauptsächlichsten Grund darin, dass es bei den Zimmern auf dem Festland nicht möglich war, Fenster zu bauen, da das Zimmer von allen Seiten von Nebenräumen umgeben war (vgl. Wohnriege, Kap. II:1).

Zum Schluss zeigt Verf., dass als Vorbild für die Fenster mit Rillenrahmen in den Gesinden die in Blei gefassten Fenster der Bauten der höheren Stände gedient haben.

5. Der Fussboden.

Die älteren Fussböden sind auf Saaremaa entweder aus Lehm oder aus Fliesen gewesen. Später sind noch solche aus Grand mit einer Kalkmischung hergestellte hinzugekommen (vgl. Abb. 61 Verbreitungskarte, auf

der ein kurzer Strich Fliesen, Kreise Lehm und ein schwarzer Punkt eine Grandmischung für den Fussbodenbelag bezeichnet). Steinböden sind auch heutzutage noch eine recht allgemeine Erscheinung. Die älteren von ihnen bestanden aus naturgewachsenen Fliesplatten, aber daneben gibt es auch schöne Fliesenparkettböden (vgl. Abb. 62). Die Unterlage der Steinböden machte man aus kleinen Feldsteinen und Sand oder Grand.

Für die Masse der Grandböden mischte man Kalk und reinen Grand im Verhältnis 1:3—1:6. Die Masse breitete man auf einer Feldsteinunterlage aus und stampfte sie mit einem Holzstampfer fest. Manchmal goss man auf den getrockneten Grandboden Holzteer. Wo die Kunst, Grandböden zu machen, aufgekommen ist, ist nicht sicher bekannt; wie aber die Verbreitungskarte (Abb. 61) zeigt, muss man als Ausgangspunkt entweder die Insel Muhu oder die Westküste des Festlandes ansehen.

Die älteren Angaben über den Bretterfussboden reichen bis ins Ende des 18. Jahrhunderts. Jetzt gibt es sie oft in waldreichen Gegenden der Insel. In älterer Zeit stapelte man die Dielenbretter genau wie die Steine auf den Erdboden. Ausnahmen bilden nur die Speicher, deren Bretterfussboden auf einem hohen, hohlen Raum liegt, um die Luft unter dem Gebäude durchzulassen.

6. Die Decke.

Die Decken der Wohnhäuser und Badestuben sind ebenso wie die Wände aus Balken hergestellt; in den Zwischenräumen der Balken fehlt nur die Moosrinne, obwohl auch sie — ebenso wie die Wandbalken — mit Moos gedichtet sind. Die Decken der Wohnzimmer sind ausserdem noch mit einer Schicht aus Lehm, Erde oder Sand bedeckt. Die Deckenbalken werden je nach der Grösse des Baus von einem oder mehreren Streckbalken getragen.

Von den Decken der Wohnhäuser unterscheiden sich jene der Dreschtenne und Stallungen, die aus Latten geschichtet oder aus dünnen Weiden- oder Haselnussstecken geflochten sind. Da man sonst in Estland Balken- und Lattendecken trifft, gehören die geflochtenen Decken zur Eigenart der Bauten auf Saaremaa. Es ist nicht unmöglich, dass die geflochtenen Decken in älterer Zeit auch auf dem Festland allgemein bekannt gewesen sind, denn die geflochtenen Bauteile sind zweifellos Überbleibsel der Bautechnik aus vorgeschichtlicher Zeit und dem Mittelalter. Verf. verweist auf geflochtene Wände, deren Spuren man aus verschiedenen Zeitaltern und auf unterschiedlichen Stellen Europas gefunden hat.

In der vergleichenden Zusammenfassung wird gezeigt, dass sich die Decken ihrer Form nach auf Saaremaa (und damit auch im ganzen Ostbaltikum) von den dachförmigen Decken in Skandinavien und Finnland unterscheiden. Verf. nimmt einen kritischen Standpunkt gegenüber den Behauptungen einiger Forscher ein, nach denen die ebenflächige Decke erst nach dem 11. Jahrhundert von Deutschland nach dem Osten gedrungen sein soll. Er bringt aus Estland und den Nachbarländern

viele Beispiele, wo die Decke bei einigen Gebäuden (zum Beispiel bei der Badestube) ein primärerer Bauteil ist als das Dach. Da solch ein Deckendach gewöhnlich mit Erde bedeckt ist, ist es auch verständlich, warum ein Teil der Gebäudedecken (obgleich sie ein verstecktes Dach haben) mit demselben Material bedeckt werden; die Erde auf der Decke des Gebäudes wäre dann einfach ein Überbleibsel aus der Zeit, als die Decke zugleich auch das Dach darstellte.

Andererseits muss man das Deckenprimat aber auch bei den Stallbauten anerkennen, da man für deren Bauprototyp das in Osteuropa allgemein bekannte Gestell zur Heuaufbewahrung halten kann, das zugleich auch Obdach für das Vieh war. Vielleicht weist auf eine ähnliche Einrichtung die für die in Saaremaa bekannte Latten- oder Flechtdecke gebräuchliche Bezeichnung *laudi*, die in der Volkssprache auch 'Gestell, Regal, Pritsche im allgemeinen' bezeichnet. Dass die Stalldecke in irgendeinem Zusammenhang mit dem Heugestell steht, darauf weist auch die Sitte, Heu auf der Stalldecke aufzubewahren. Nach dem Vorbild des Stalles hat man Heu auch auf der Decke der Wohnhäuser aufgehoben.

Überhaupt vertritt Verf. die Ansicht, dass Decke und Dach nicht chronologisch miteinander verglichen werden dürfen, denn beide Wohnteile haben ihre Aufgaben schon bei den primitiveren Bauten erfüllt. Es hängt nur von Art und Zweck des Baues ab, ob der Gebrauch vom Dach oder von der Decke früher war. Deshalb müssen auch jene Gebäude, die sowohl mit einem Dach wie mit einer Decke versehen sind, als Kombinationserscheinungen angesehen werden.

7. Das Dach.

A. Das Dachgerüst.

Das Dachgerüst bilden Sparren, die mit ihren Stammenden über die Mauerlatten gezinkt sind. Bei grösseren Dächern sind den Sparren noch Windrispen beigefügt, damit sie nicht zur Seite fallen; ferner sind die Sparren oben mit Hahnenbalken verbunden. In die Sparren schlug man starke Eichenzapfen, worauf die Latten befestigt wurden. Um die Latten fester mit den Sparren zu verbinden, zog man bei diesen quer über die Latten eine besondere, dünne Beschwerlatte, die an verschiedenen Stellen mit einem Rutenband an den Sparren befestigt wurde (vgl. Abb. 63). Solches Binden geschah nur bei den Strohdächern.

B. Die Dachdecke und -form.

Das allergewöhnlichste Deckmaterial ist heutzutage Stroh oder Schilf, und soweit die geschichtlichen Daten ausreichen, um das Bauwesen Saaremaas zu erhellen, hat Stroh (Schilf) immer als Dachmaterial an erster Stelle gestanden. Neben Stroh (Schilf) hat man zum Dachdecken auch Stein, mit Lehm bedecktes Rutengeflecht und Bretter benutzt, aber doch nur bei kleineren Nebengebäuden.

Zum Bau der Steindächer benutzte man dünne Fliesenstücke, die man aus höhergelegenen Steinschichten leicht gewinnen konnte. Die bezeichneten Dächer haben ein sehr dichtes Lattenwerk und eine flache Abdachung. Traufen gibt es meist nicht (vgl. Abb. 64, 65). Diese Dächer kommen in den fliesenreichen Gegenden Mittel-Saaremaas vor. Gewöhnlich sind sie mit Erde oder zuweilen auch mit von einer Lehmmischung übergossenem Stroh bedeckt (vgl. Abb. 66).

Eine völlige ethnographische Seltenheit sind die geflochtenen Dächer, denn aus dem übrigen Estland fehlen über ihr Vorkommen bisher jegliche Angaben. Bei diesen Dächern ist die Unterschicht aus ungef. daumendicken Weiden- oder Haselnussruten geflochten; in derselben Technik sind auch die vorerwähnten geflochtenen Decken (vgl. Abb. 67, 68). Auf die Unterschicht hat man als Bedeckung entweder ein Strohdach, eine Lehm- oder Strohschicht oder Rasenstücke aufgelegt. Manchmal ist unter die Rasenstücke, über das Flechtwerk auch Birkenrinde gelegt worden, um das Eindringen von Regenwasser zu verhindern. Geflochtene Dächer sind zuletzt noch auf der Insel Muhu angelegt worden, doch hat man auch von verschiedenen Gegenden Mittel- und Ost-Saaremaas, wo Dachsteine und Bretter schwer zu bekommen sind, Daten über sie erhalten. Nach denen hat man eine geflochtene Unterschicht nur beim Bau von Sommerküchen und Schmieden benutzt. An einer Stelle in Ost-Saaremaa hat Verf. Schilfdächer bei Küchen und Schmieden gefunden, die von innen mit Lehm beworfen waren. Es ist nicht unmöglich, dass man es hierbei mit späteren Nachfolgern der geflochtenen Dächer zu tun hat.

Die heute erhaltenen Bretterdächer sind schon alle aus gesägten Brettern verfertigt und meist nach dem sog. Dreibretter-System gedeckt, d. h. dass auf den Zwischenraum von zwei Brettern ein drittes aufgenagelt wurde (vgl. Abb. 69). Es gibt aber auch Dächer, deren Deckung aus mit den Kanten gegeneinandergestellten Brettern geschichtet worden ist. Um das Regenwasser den Brettern entlang direkt abzuleiten, hat man in die beiden Ränder jedes Brettes eine flache Rinne gekerbt (vgl. Abb. 70). Die Bretter sind in älterer Zeit mittels Holzzapfen, neuerdings aber mit Nägeln an den Latten befestigt.

Zur Sicherung des Firstes des Bretterdaches kennt man zwei Mittel. Seltener ist es, wenn die Bretter am Kamm in einen besonderen, mit Rillen versehenen Firstbaum laufen (vgl. Abb. 71:1). Bei der zweiten Sicherungsart läuft längs dem Dachkamm eine aus zwei Brettern rinnenartig zusammengeschlagene Bedeckung (vgl. Abb. 71:2).

Alle geschilderten Dächer sind ihrer Form nach Giebeldächer. Gleichartige finden sich auch in der folgenden Gruppe, bei den Strohdächern, aber dann bloss bei kleineren Bauten (Scheunen, Netzhäusern usw.). Die Dächer des typischen Wohnhauses und grösserer Nebengebäude sind aber Walmdächer. Nur in allerjüngster Zeit sind Giebeldächer auch bei dem Bau von Wohnhäusern angelegt worden.

Weshalb die grossen Bauernhäuser mit Walmdächern versehen sind,

hat scheinbar seine konstruktiven Gründe: bei den kleineren Dächern konnte man das Giebeldreieck leicht mit Stroh (vgl. Abb. 73), Brettern oder mit einem Geflecht aus Stecken (Abb. 72) decken, aber bei grossen Bauten war das Decken des Giebels viel schwerer als das Bauen des Walmes. Auch halten die Giebeldächer nicht so gut die Wärme wie ein von 4 Seiten umfassendes Walmdach. Als Übergangsform zwischen Walm- und Giebeldach kommt noch das Krüppelwalmdach (Abb. 79) in Frage. Zum Walmdach gehört immer eine dreieckige Öffnung in der Ecke des Dachfirstes (Abb. 74—77), die in der Volkssprache sehr verschiedene Bezeichnungen hat und in älterer Zeit von zwei tierkopfartigen profilierten Hölzern eingerahmt war (vgl. Abb. 77).

Das typische Dach macht man immer so, dass die geschnittenen Wurzelenden des Strohs oder Schilfs stets auf der Fläche des Daches bleiben; nur weniger wichtige Nebenbauten (Scheunen) sind manchmal aus Mangel an Stroh derart gedeckt, dass das Stroh mit den Ährenenden nach unten liegt; aber dass solch ein Dach ungewöhnlich war, zeigen seine Benennungen beim Volk (*pahupidine, vastuksi katus* 'umgekehrtes Dach').

Zur Stütze der Traufenschauben wurde gewöhnlich eine Traufenlatte gebraucht, sodass die Enden der Halme zu etwa $^2/_3$ über, — zu $^1/_3$ unter der Latte zu liegen kommen (vgl. Abb. 78).

Die Dachtraufe wird aus kleinen Schauben gemacht, deren Halme vorher gleich geschnitten sind. Auch den übrigen Teil des Dachstrohs reicht man in Schauben nach oben, wo sie aber gelöst zwischen Latte und Deckstange mit einem Rutenband festgebunden werden. Die gehauenen Strohhalme des Daches werden vom Dachdecker mit einer besonders gerillten Schaufel eben geschlagen. Nach der Fertigstellung des Daches wird seine Fläche nochmals von unten mit einer langstieligen Schaufel geschlagen, um die Fläche recht eben zu machen. Bei älteren Dächern liegt die Traufe manchmal auch auf einem besonderen, am Sparrenende befestigten Randbrett.

Nach der Fertigstellung des Daches bedeckt man den First mit schrägen Strohschichten und versieht ihn mit paarweise verbundenen Dachreitern (Abb. 76, 77). Als Dachreiter werden gewöhnlich junge Tannenstämme verwendet.

Beim Schlussvergleich konstatiert Verf., dass Stein- und Rasendächer alt und bodenständig sind, wie sie auch sonst in den nordischen Ländern vorkommen. Für die geflochtenen Dächer bietet er Entsprechungen aus Bulgarien und aus anderen Balkanländern und vermutet, dass man es hier mit einem Dachbau zu tun hat, der im vorgeschichtlichen Europa einmal allgemeiner bekannt gewesen ist, und dessen Spuren sich in den europäischen Randgebieten erhalten haben. Auch aus Lettland (Kurland) hat man in derselben Technik geflochtene Dächer vermerkt, aber nur bei den Hütten für die Heumacher; ausserdem sind auf einem lettischen Burgberg aus der jüngeren Eisenzeit stammende Baureste gefunden worden, bei denen man die besprochenen Teile eines geflochtenen Daches feststellen

kann. Die Bretterdächer sind nach ihren Baueinzelheiten mit den erhaltenen Lubbendächern der Nachbarvölker vergleichbar.

Den Ursprung der estnischen Strohdächer hat man sowohl in Russland wie in Deutschland gesucht, aber Verf. hält die endgültige Lösung noch so lange für verfrüht, bis die Dächer des estnischen Festlandes detailliert untersucht sind. Vorläufig scheint es jedoch, dass die Strohdächer des Ostbaltikums, wo der Roggenbau immer eine grosse Rolle gespielt hat, eine alte, bodenständige Erscheinung sein müssen. Dass die Herstellungstechnik des Strohdaches schon Anfang des vorigen Jahrhunderts auf Saaremaa auf hoher Stufe stand, beweist eine Bemerkung des Arztes J. W. L. v. Luce aus dem Jahr 1815.

II. Das Wohnriegengebäude.

1. Allgemeines.

Das Wohnriegengebäude ist seiner Grösse wie seiner Bedeutsamkeit nach das Hauptgebäude des Bauernhofes. Es ist ein grosser Zusammenbau, der zugleich die Tenne, das Wohnhaus und teils auch das Obdach für das Vieh enthält (Abb. 80). Normalerweise gehören hierher drei aneinandergereihte Haupträume: die Tenne, die Riege oder Riegenstube und die Kammern. Von diesen Gebäuden kommt im folgenden eine detailliertere Betrachtung des Wohnteils im engeren Sinn, d. h. der Riegenstube und der Kammern, die hier und weiterhin zusammen Wohnriege genannt werden. Vorher wollen wir aber noch etwas bei der Tenne verweilen, da sie in ihrem Bau keine regionalen Besonderheiten aufweist. Auch dieser Raum hat bei der späteren Gestaltung der Wohnriege eine grosse Rolle gespielt.

Die Tenne ist ein verhältnismässig grosser Raum, dessen Bodenflächeninhalt durchschnittlich 80—100 qm beträgt. Ihre Länge ist gewöhnlich 11——11,5 m, die Breite 7—7,5 m. An der Vorderfront sind breite doppelflügelige Türen, zu denen man gleich mit den Getreidefuhren hereinfahren kann, und neben ihnen eine kleinere Tür (Abb. 81). Bei neueren Tennen sind auch hinten doppelflügelige Türen, bei den älteren aber nur eine schmale einflügelige Tür. Die einander gegenüberliegenden Türen hatten den praktischen Wert, dass man beim Windigen durch sie Wind in die Tenne liess. Ausserdem findet man aber im ganzen Land (ausser auf der Halbinsel Sõrve) Tennen, vor deren Hintertür eine besondere Windkammer ausgebaut ist, bei der der Wind durch die Türen entweder von 4 oder wenigstens von 2 Seiten hereingelassen werden kann (vgl. Abb. 82, 116, 118). Manchmal findet sich am Ende der Tenne noch ein schmaler Raum, der als Aufbewahrungsraum für Kaff oder Stroh, als Werkstätte oder als Viehstall benutzt wird (Abb. 85, 86, 104, 114).

Seinem Hauptzweck nach ist die Tenne der Raum für den Drusch, im Winter wurde in ihr ziemlich allgemein das Vieh gehalten (bestenfalls nur Zugochsen und Pferde), und im Sommer diente sie in der heissen Zeit

auch den Menschen als zeitweiliger Schlaf-, Ess- und Arbeitsraum. Übrigens hat man kleinere Stallräume für das Kleinvieh auch ausserhalb der Tenne unter der Dachtraufe gebaut.

Vom Standpunkt der Entwicklungsgeschichte der Wohnriege ist es interessant zu bemerken, dass die Tenne ihrem Ursprung nach ein breiterer Raum war als die Riegenstube, sodass erstere auch die letztere enthält. Demnach, ob der Tennenraum ursprünglich die Stube von einer oder von beiden Seiten umfasste, eignet der Wohnriege in ihrer späteren Entwicklung eine besondere Bedeutung; so werden in der folgenden Untersuchung die Wohnriegen auf Saaremaa in zwei grosse Gruppen geschieden. 1) Bei den Wohnriegen West-Saaremaas reicht der Tennenraum mit einem schmalen Spreuschuppen (Seitenraum, Seitenkorridor) nur hinter die Stube. 2) Bei den Wohnriegen Mittel- und Ost-Saaremaas hat aber nach einigen Kennzeichen der schmale Spreuschuppen sowohl hinter, wie auch vor die Stube gereicht, sodass diese von allen drei Seiten von dem Tennenraum umgeben war (vgl. Karte Abb. 83).

2. Die räumliche Gestaltung der Wohnriege.

A. Die Wohnriege auf West-Saaremaa.

b. Die südwestliche Gruppe.

Die Gruppe der südwestlichen Wohnriegen umfasst den südlichen Teil des Kirchspiels Kihelkonna und die ganze Landzunge Sõrve (vgl. Abb. 83:1). Für den Prototyp dieser Wohnriegengruppe kann man ein Riegengebäude aus dem Jahre 1705 halten, dessen Grundplan in Abb. 84 vorliegt. In dieses Gebäude haben ursprünglich nur zwei Räume gehört, die Riegenstube und die Dreschtenne, während der Tennenraum auf der linken Seite der Zeichnung und der schmale Stall am anderen Ende spätere Anbauten sind. Der einzige heizbare Wohnraum ist nur die Riegenstube gewesen, während der hinter die Stube reichende, schmale Seitenraum (*pühukuru*) ein deckenloser Raum ist. Vom Standpunkt der weiteren Entwicklung des Typus ist zu bemerken, dass die Decke der Stube etwas niedriger als die der Tenne und der Ofen in der Längsrichtung des Gebäudes liegt.

Aus dieser typischen Gebäudegrundlage hat sich im Laufe der Zeit ein ziemlich vollständiges, mehrräumiges Wohnhaus entwickelt, wobei man folgende Entwicklungsphasen beobachten kann: 1) Der hinter der Stube liegende Spreuschuppen ist zur Wohnkammer geworden, während diese durch eine Tür oder durch eine Zwischenwand von der Tenne getrennt, durch eine Tür mit der Stube verbunden und mit einer festen Decke versehen ist. Zugleich hat man den Raum hinter der Stube reichlich erweitert und in deren Endwand eine Tür direkt auf den Hof gebaut (vgl. Abb. 85, 86). 2) Man hat als Verlängerung auf dem Grund und Boden der bisherigen Tenne einen ganz neuen Raumteil als Endkammern gebaut, die im Laufe der Zeit neben der alten Gebäudegrundlage zu einem wichtigen

Wohnraum werden. Die Endkammern sind nicht mit einem mal entstanden, sondern hier ist eine ganze Reihe von Entwicklungsstufen bemerkenswert. Mehrere alte Wohnriegen zeigen, dass die Endkammern bei dem betrachteten Wohnriegentypus ihren Ursprung von einem kleinen Eckvorhaus aus genommen haben, das als Schutz vor die Aussentür der hinter der Stube liegenden Kammer gebaut worden ist (vgl. Beispiele Abb. 90—93). Späterhin hat sich dieses Vorhaus zu einer Kammer erweitert, aber auch als solche ist es ein schmalerer Raum geblieben als die Stube, wobei in vielen Fällen zwischen Stube und Kammer nicht einmal eine Tür gemacht worden ist (vgl. Abb. 94). Als die Kammer später ebenso breit wurde wie die Stube, ist das auf diese Art und Weise geschehen, dass die Ecklaube in Front der Kammer ausgebaut worden ist: praktisch bedeutet das, dass unter dem Vordach der Kammer ein Vorhaus und eine kleine Kammer gebaut worden ist, die mit der Zeit mit der Gesamtheit des Baus verschmolzen (vgl. Abb. 95—100). Parallel mit der äusseren Entwicklung haben auch gewisse Veränderungen im Inneren des Gebäudes stattgefunden: die Hinterkammer ist zur Hälfte geteilt und von der hinteren Seite der Endkammern sind ebenfalls zwei kleine Hinterkammern abgetrennt worden, welche Räume insgesamt die Aufgaben von Schlafzimmern erfüllen (vgl. Abb. 100, 101). In neuerer Zeit hat man den Ofen von der Tennenwand verlegt (Abb. 101).

b. Nordwestliche Gruppe.

Die Konstellation der Räume ist in den Hauptzügen dieselbe wie bei den Vertretern der obigen Gruppe der Wohnriegen. Als Unterschiede fallen nur die Vordertür der Stube (von aussen) und die Querlage des Ofens im Verhältnis zur Längsachse des Gebäudes auf. Auch ist die Stube gewöhnlich höher als die Tenne (vgl. Abb. 102—104). Der Spreuschuppen hinter der Stube ist in einigen Fällen durch keine Tür mit der Stube verbunden (Abb. 104), in anderen ist er vollständig verschwunden (Abb. 105) oder nur teilweise zu einer Hinterkammer geworden (Abb. 106). Die Endkammern sind in diesem Gebiet augenscheinlich früher entstanden, denn solche Vorstufen wie sie bei der vorigen Gruppe als Ecklaubenkammern mit Vordach (Eckvordach) vorkamen, sind hier nicht angetroffen worden, wohl aber ist manchmal an das Ende der Kammer ein Speicher gebaut worden, vor dem die Ecklaube bleibt (vgl. Abb. 106).

B. Die Wohnriegen auf Mittel- und Ost-Saaremaa.

In Mittel- und Ost-Saaremaa findet sich eine ganze Reihe von Wohnriegenvarianten nebeneinander, aber zum mindesten die grössere Mehrheit davon ist von einem Grundtypus ableitbar, dessen Grundplan in Abb. 107 vorliegt. Die erwähnte Wohnriege, die in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts erbaut worden ist, unterscheidet sich von den vorherbehandelten darin, dass hier die Seitenräume (Spreuschuppen) sowohl vor, wie hinter die Stube gereicht haben; die Frontspreuschuppen sind nur durch eine Scheidewand von der Tenne getrennt und zu einem schmalen Vorraum

geworden (auf der Abb. *rehevaja* 'Vorraum an der Riege'). Die Riegenstube ist wie bei der Nordwest-Gruppe höher als die Tenne.

Der weitere Fortschritt des Typus kommt darin zum Ausdruck, dass die die Stube auf zwei Seiten schützenden Seitenräume entfernt oder zu Wohnräumen geworden sind. Um diese Veränderungen zu illustrieren, sind folgende Beispiele angegeben worden: a) Der Spreuschuppen an der Frontseite der Stube ist mit dem Stubenraum verschmolzen, wobei der Stubenteil, der anstelle des früheren Seitenraums ist, eine niedrigere Decke hat, wie Abb. 109 zeigt; von dem rückseitigen Korridor ist der kleinere Teil erhalten, während der grössere zur Hinterkammer geworden ist (Abb. 108). b) Beide Seitenräume sind mit dem Stubenraum vereinigt, wobei die niedrigeren Deckenabschnitte zu beiden Seiten der Stube ihre Lage bezeichnen (Abb. 109, 110); manchmal sind die im rechten Winkel stehenden niedrigeren Deckenabschnitte zu nach oben sich verjüngenden Wänden geworden (Abb. 111). c) Der hintere Seitenraum ist bis zur Hälfte zur Hinterkammer gemacht worden, während der vordere verschwunden ist, sodass an der Front der Stube eine schmale Vorlaube entstanden ist (Abb. 112, 113). d) Statt des vorderen Seitenraums ist die Vorlaube entstanden, während der hintere teils verschwunden, teils aber zu einer Hinterkammer geworden ist (Abb. 114). e) Der hintere Seitenraum ist an die Stube angegliedert, statt des vorderen aber ist die Vorlaube entstanden (Abb. 116). f) Der vordere Seitenraum ist an den Stubenraum angegliedert wie in Abb. 109, statt des hinteren aber ist die Laube (oder Laube und Hinterkammer, wie Abb. 114, 117) entstanden.

Dass auch die Endkammern der Wohnriegen auf dem betrachteten Gebiet anfangs schmaler waren als die Stube, wie man es bei der Südwest-Gruppe bemerken konnte, zeigen einige alte Wohnriegen im Ksp. Mustjala (Abb. 107, 118); auch finden sich Wohnhäuser, an deren Kammerende ein schmaler Speicher gebaut ist (wie auf Abb. 106, 119). Bei der weiteren Entwicklung des Gebäudes ist die Zahl der Endkammern gestiegen, sodass die alte Riegenstube ihre Bedeutung als Wohnraum zum grossen Teil eingebüsst hat (vgl. Abb. 116, 117).

Für den dargestellten Entwicklungsgang bringt Verf. zum Schluss noch Beweise durch einige Aufzählungen von Gebäuden, die im dänischen Reichsarchiv aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts erhalten sind (s. besonders S. 150—152). Auch diese Daten bezeugen, dass die Wohnriegen des betrachteten Gebiets zwei Seitenräume gehabt haben, und dass die Endkammern bei diesen Wohnriegen alten Ursprungs sind: In den im Verzeichnis figurierenden 15 Wohnriegen sind nur 5 ohne Kammern, und die Kammern, die bei den übrigen vorkommen, sind nach Massen und Lage Endkammern. Die erwähnten Daten zeigen deutlich, dass die Wohnriege auf dem betrachteten Gebiet schon in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts der einzige herrschende Wohnhaustypus gewesen ist.

In der vergleichenden Zusammenfassung kommt Verf. zu dem Ergebnis, dass die Wohnriegen in Mittel- und Ost-Saaremaa in nahem Zusam-

menhang mit den bekannten Entsprechungen auf dem estnischen Festland entstanden sind, während diejenigen von West-Saaremaa gewisse gemeinsame Züge mit den lettischen Wohnriegen aufweisen. Dabei ist der wesentlichste Zug das Fehlen der niedrigen Deckenabschnitte in der Stube, die wir oben nur bei den Wohnriegen in Mittel- und Ost-Saaremaa kennengelernt haben (vgl. Abb. 109 A B). Charakteristischerweise fehlen die genannten Stubenbildungen auch auf dem südestnischen Festland (vgl. die Verbreitungskarte der estnisch-lettischen Riegentypen, Abb. 121). Noch einige gemeinsame Einzelheiten bei den Wohnriegen von West-Saaremaa und Lettland berücksichtigend, kommt Verf. zu dem Schluss, dass sich die Riegen des Ostbaltikums nicht aus einem einzigen Grundtypus entwickelt haben, wie man bisher angenommen hat, sondern dass auf den Gebieten der Westküste (auf West-Saaremaa, in den schwedischen Küstengebieten und Westlettland) ein anderer Riegentypus massgebend war als östlich davon.

Den estnisch-lettischen Tennentypus mit zwei Spreuschuppen (vgl. Abb. 107), der in der Entwicklung der Wohnräume auf dem estnischen Festland sowie in Mittel- und Ost-Saaremaa zweifellos die Hauptrolle gespielt hat, hat M a n n i n e n, der frühverstorbene Erforscher der estnischen Bauten für ein aus Russland eingedrungenes Kulturlehen gehalten. In der vorliegenden Arbeit (S. 162—168) ist man aber auf Grund russischer Quellen zu der Ansicht gekommen, dass das aus Tenne u. Riegenstube zusammengesetzte Gebäude in Russland recht selten und z. T. auch Neuerscheinung ist, denn das Korn hat man dort teils bis in die jüngste Zeit beim Fehlen der Tennen unter freiem Himmel gedroschen. Demgegenüber reichen die Angaben über die Vereinigung von Riegenstube u. Tenne auf dem estnischen Festland in die erste Hälfte des 16. Jahrhunderts zurück, und wie aus dem Vorhergehenden ersichtlich, ist in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts das aus Riegenstube und Tenne vereinigte Riegengebäude im äussersten Westen von Saaremaa in Gebrauch. Daraus dass die Vereinigung von Tenne u. Stube hauptsächlich nur in Westrussland bekannt ist, und dass die dortigen Russen ihre Riege mit dem estnischen Lehnwort *rei, reja* bezeichnen, kann man folgern, dass die aus Riegenstube und Tenne bestehenden Riegenbauten in Russland nach dem Vorbild der estnischen (ostbaltischen) Riegengebäude entstanden sind. Dabei müsste aber die Möglichkeit offenbleiben, dass nur unsere Tennen nach dem Vorbild der russischen grossen Kornscheune entstanden wären, die auf westrussischem und polnischem Gebiet weit verbreitet sind. Die Vereinigung von Stube und Scheune (Tenne) soll aber im Ostbaltikum entstanden sein, und von hier wäre der Zusammenbau in der fertigen Form auf russisches Gebiet zurückgekommen. Augenscheinlich ist es aber nicht möglich, das Entstehen aller Riegengebäude des Ostbaltikums allein aus den bezeichneten westrussischen grossmassigen Scheunen zu erklären, denn an der Ostseeküste (Westlettland und schwedisches Strandgebiet) herrscht ein Riegentypus, bei dem Stube und Tenne als völlig gleichbreite Räume aneinandergeglie-

dert sind. Folglich hat hier irgendein anderer Tennentypus Einfluss ausgeübt.

Zum Schluss wird gezeigt, dass bei den Riegen des Ostbaltikums einige bauliche Besonderheiten (Windkammern, Spreu- oder Strohschuppen an der Endwand der Tenne) vorkommen, die aber den russischen Tennen fremd sind.

3. Die Riegenstube als Riegen- und Wohnraum.

A. Grösse und Innenbau.

Allzuerst gibt Verf. einige Zahlen über die Grösse der Bodenfläche der Riegenstube, wobei er Längen- und Breitenmasse von 10 Stuben anführt, wie sie in dem Verzeichnis der Gebäude aus der Dänenzeit vorkommen, und vergleicht sie dann mit den Massen von 10 Bauernstuben, die im 18. und 19. Jahrhundert gebaut worden sind (s. S. 170, 171). Die Bodenfläche der Stuben aus der dänischen Zeit schwankt zwischen ungefähr 20—77 qm, bei den späteren Bauten zwischen 25—54 qm. Da man als Durchschnittshöhe der Riegenstube 3—3,2 m anzunehmen hat, sind diese Bauten nach ihrem Luftinhalt verhältnismässig grossmassig. Die Riegenstube als Dreschraum charakterisieren Dörrstangen, die auf 2 Tragbalken von der Dicke der Wandbalken hin- und herschiebbar sind (Abb. 122). Die Zahl der Dörrstangen ist nach der Grösse der Stuben 12—18; zur Dreschzeit trocknete man auf ihnen Korn und im Winter Holz. Es gibt Stuben, in denen die Dörrstangen mit den Tragbalken mittels einer besonderen Vorrichtung nach Bedarf heraufgezogen oder herabgelassen werden können (vgl. Abb. 123). Ausserdem sind bei dem Stubenofen noch zwei Horizontalbalken gesetzt, auf denen man in älterer Zeit Kienspanholz trocknete, und wo man Fleisch zum Räuchern aufhing. Bisweilen laufen diese Horizontalbalken als verhältnismässig dicke Balken über die Ofenwölbung, von einer Stubenwand zur anderen (vgl. Abb. 125), in anderen Fällen haben sie aber die Dicke der Dörrstangen, die mit ihren Enden auf der Ofenwölbung liegen (vgl. Abb. 124).

B. Die typische Einrichtung.

Am besten haben sich die volkstümlichen Einrichtungstraditionen in den Wohnriegen auf der Halbinsel Sõrve erhalten. Dort kann man noch oft eine Wohnriegenstube und Wohnzimmer sehen, mit alten Wandbänken, deren Enden sich in jener Stubenecke schneiden, die auf der Diagonallinie gegenüber der Ofenmündung liegt. In der gleichen Stubenecke steht auch zwischen 2 Bänken der Esstisch (Abb. 125). Im übrigen Saaremaa sind von den Wandbänken gewöhnlich nur die hinter dem Tisch erhalten. Diese Bank, die die Bezeichnung „die hinter dem Tisch befindliche, breite, grosse oder hinterseitige Bank“ hat, hat man ausser zum Sitzen in einigen Fällen auch noch zum Schlafen benutzt. Beim Essen haben sie traditionell die Männer als Sitzplatz benutzt, wobei der Platz des Familien-

vaters der erste in der Stubenecke war (Abb. 125, mit × vermerkt). Die Frauen sassen an der anderen Tischseite auf einer offenen Bank, wobei der Platz der Hausfrau gegenüber dem des Hausherrn war (Abb. 125, mit einem + vermerkt). In West-Saaremaa hat man an einigen Stellen als Sitzplatz am Tisch eine ausgehöhlte Bank benutzt, worauf man unter anderem auch die Seehunde häutete (vgl. Abb. 126). In der Stubenecke hinter dem Esstisch war ein kleines dreieckiges Brettgestell, Regal, auf dem man in älterer Zeit u. a. Bibel und Gesangbuch aufbewahrte. In einigen Stuben kann man beim Bett noch ein kleines ausgehöhltes Regal sehen, worauf die Männer gewöhnlich ihre Pfeife und Tabaksbeutel legten (Abb. 127). Beim Volk gibt es noch Erinnerungen an alte wandfeste Betten, aber im allgemeinen sind schon längst die gewöhnlichen Betten in Gebrauch.

Neben der Ofenmündung findet man einen Mauerabsatz oder einen Stein zum Sitzen (Abb. 129), der in Mittel- und Ost-Saaremaa öfter durch ein aus Fliesen gehöhltes, mit einem Holzdeckel bedeckbares Gefäss ersetzt wird, in dem man das Schweinefutter säuerte (Abb. 128). Zur Stubeneinrichtung kann man auch den Brottrog rechnen. Bei grosser Kälte hielt man manchmal auch das Vieh in der Stube, was aber in der Einrichtung des Raumes keinerlei Spuren hinterliess. Ein Querbalken, den man für Hähne und Hühner zum Schlafen an die Stubenwand schlug, wurde wieder entfernt, sobald das Wetter das Halten der Tiere draussen ermöglichte. In einigen Stuben kann man am Türpfosten einen eisernen Ring sehen, an den die Pferde gebunden wurden, falls man sie bei grosser Kälte drinnen beschlagen musste.

C. Wohnverhältnisse, Ordnunghalten, Innenverschönerungen.

Da sich zur Dreschzeit in der Stube viel Russ sammelte, musste man jeden Herbst die Wände und Decke sorgfältig reinigen. Man hat die Stubenwände mancherorts sogar gewaschen. Ausserdem weisste man den Ofen mit Kalk; ebenso färbte man zu Weihnachten und zu Festen die Stubenwände mit einer Kalkflüssigkeit oder Kreide. In älterer Zeit hat man zu Weihnachten und Hochzeiten die russige Wand hinter dem Esstisch auch mit Kienspangeflecht bedeckt, oder mit weissem Leinen oder Bootssegeln bespannt. Aus West-Saaremaa gibt es Angaben, dass man dort zur Hochzeit auch die Brautbank mit weissem Leinen bespannt hat. S. 186—190 gibt Verf. in Übersetzungen Auszüge von Nachrichten der Pastoren auf Saaremaa an die Statthalterschaft von Riga um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Aus ihnen geht u. a. hervor, dass die Wohnverhältnisse dort im Vergleich zum Festland besser gewesen sind. Das Bauernhaus auf Saaremaa war damals zwar ohne Schornstein, wie auch sonst in Estland, aber die Fenster waren trotzdem schon allgemein verbreitet (vgl. Abb. 60), und die Reinlichkeit in den Häusern war grösser. Die Berichterstatter halten die Rauchstuben in den damaligen Gesinden für besser als die muffigen Wohnungen der Kleinbürger und Gutsangestellten.

Weiter verweilt Verf. bei einigen historischen Angaben, die teils bis ins Ende des 17. Jahrhunderts zurückreichen; sie sprechen von dem Bringen von Maien ins Zimmer, vom Streuen von Grünstrauch und weissem Sand auf den Fussboden. Diese Traditionen haben sich teils noch bis heute erhalten und sind auch auf dem estnischen Festland und bei den näheren Nachbarvölkern bekannt.

4. Öfen, Kochstellen und Rauchleitungsvorrichtungen.

A. Die Öfen.

Der ältere Ofen in der Stube von Saaremaa ist wie auch sonst überall der Rauchofen. Dieser bis heute gebrauchte Ofen stellt einen grossen (2,7 m langen und 1,8—2 m breiten), dickwandigen Steinbau dar. Zum Bau benutzt man regelmässig Fliesen, aber in den Wänden der älteren Öfen kann man auch grosse, runde Feldsteine finden. Nur beim Anfertigen der Gewölbebogen und des Fussbodens hat man in neuerer Zeit gebrannte Ziegelsteine verwendet. Vor dem Ofenmund war eine Kochstelle mit einem Kesselhaken, die von einem Steingewölbe überdeckt war (vgl. Abb. 129—131). Dieser Ofen wurde sowohl zum Trocknen des Getreides, zum Zimmerheizen, wie auch zum Brotbacken benutzt. Auf einigen Stellen von Ost-Saaremaa ist es noch Sitte, den Ofenmund während des Brotbackens zu verlehmen.

Nach ihrem Innenbau zerfallen die Stubenöfen von Saaremaa in 3 Gruppen. Davon gehören zur 1.) die Öfen mit Hitzsteinen (= estnisch *keris*), bei denen der Zwischenraum zwischen den Gewölben der Feuerstelle und der Ofendecke mit runden Feldsteinen ausgefüllt ist (Abb. 129); zur 2.) die Öfen mit hohem Feuerraum ohne Hitzsteine (Abb. 130) und zur 3.) die Öfen mit Feuerkanälen (Abb. 131).

Den *Keris*-Ofen muss man für die älteste Ofenform halten, da er in seiner primitivsten Gestalt in ganz Nordost-Europa bekannt gewesen ist. Ursprüngliche Keris-Öfen, deren Hitzsteine entweder oben unbedeckt oder nur halb bedeckt sind, kann man noch in den Riegenstuben des nordwestlichen estnischen Festlandes sehen. Auf Saaremaa sind aber die Keris-Öfen überall, und augenscheinlich schon längst, mit einer festen Fliesendecke bedeckt. Da die zugedeckten Keris-Öfen auch auf dem südestnischen Festland und in Lettland alt und allgemein bekannt sind, schliesst Verf., dass die Kunst, Keris-Öfen geschlossen zu bauen, eine jener Kulturerscheinungen ist, die im Laufe der Zeit von Süden nach Norden gedrungen sind (s. Karte Abb. 132, wo das gestrichelte Feld das Rückzugsgebiet der offenen Keris-Öfen bezeichnet). Die Tatsache, dass auf Saaremaa der Ofen mit offenem Keris früh und allgemein verschwunden ist, zeigt, dass die Entwicklung der dortigen Öfen mit der der westlettischen vor sich gegangen ist.

Die kerislosen Öfen hält Verf. für die entwicklungsgeschichtlichen Nachfolger der Keris-Öfen: hier ist die Feuerstelle auf Kosten des Keris-Raums erweitert. Als Zwischenstufe in diesem Entwicklungsgang kann

der Ofen mit Feuerkanälen (Abb. 131) in Frage kommen, obgleich dessen Gestaltungsgeschichte noch einer genaueren Erklärung bedarf. Die kerislosen Öfen gehören u. a. zu den Erscheinungen, die Westlettland, dem südestnischen Festland und Saaremaa gemeinsam sind. Man findet sie aber auch bei den estländischen Küstenschweden. Daraus ergibt sich der gleiche bemerkenswerte Parallelismus wie bei den Wohnriegentypen (vgl. S. 348).

B. Die Rauchleitungsvorrichtungen.

Der Schornstein ist bei der Wohnriege auf Saaremaa zusammen mit dem Herd in der Mitte des vorigen Jahrhunderts aufgekommen. Der Ofen blieb lange Zeit mit dem Schornstein unverbunden, und noch heute finden sich in den Riegenstuben Rauchöfen. Dass man den Schornstein ursprünglich nicht für die Ableitung des Ofenrauches gebraucht hat, ergibt sich auch aus der Verbindungsart von Schornstein und Ofen. Den Schornstein hat man nirgends mit dem Funkenfang des Ofens vereinigt, wie man das bei den Öfen in Skandinavien, Finnland und Russland beobachten kann, sondern hier ist der Heizraum des Ofens direkt mit dem Schornstein verbunden. Auch den Herdrauch hat man nicht direkt in den Schornstein gelassen, sondern der Schornstein war mit dem Herd durch ein System komplizierter Heizkanäle verbunden (Abb. 133 u. 134). Auf der Insel Muhu finden sich auch Wohnriegen, bei denen der Rauchkanal des Herdes rings um die Stube läuft, bevor er in den Schornstein mündet (Abb. 135). Es gibt auch Angaben, dass man ursprünglich die Schornsteine etwas vom Wohnhaus entfernt gesetzt hat, wobei man den Herdrauch durch einen unterirdischen Kanal führte.

Der ethnographische Ursprung des Heizkanals ist nicht ganz klar, aber vorläufig scheint es, dass auch er von Süden her nach Estland gedrungen ist. Zu dieser Ansicht zwingt die Tatsache, dass man Entsprechungen in Westrussland, Polen und Lettland findet.

III. Einige seltene Wohnhaustypen.

1. Fischerhütten.

In grösseren Fischereizentren finden sich kleinere Gebäude von Badestubengrösse, die während der Fangzeit von den Fischern gemeinsam als zeitweilige Behausung benutzt werden. Diese Bauten sind auch von den Fischern gemeinsam errichtet worden. Wie aus den Abb. 137—139 hervorgeht, besteht eine typische Fischerhütte aus 2 Räumen: aus dem Vorhaus und der Wohnstube. Die älteren Gebäude haben ein ungedecktes Vorhaus. Rings um die Stubenwände laufen niedrige (ungefähr kniehohe) Pritschen, die am Tage zum Sitzen und Liegen, in der Nacht aber als Schlafstellen dienen (vgl. Abb. 138—139). Auf der Insel Muhu habe man Fischerhütten gebraucht, in denen statt der niedrigen Pritschen unter der Decke

noch hohe Schlafpritschen waren; auch seien dort statt der gewöhnlichen Bretterpritschen aus Stecken geflochtene Pritschenvorrichtungen vorgekommen. Heutzutage findet sich dort wenigstens eine Fischerhütte, die ausser den niedrigen Pritschen und Wandbetten noch schiffskojenähnliche hängende Betten hat (Abb. 141). Die noch erhaltenen Öfen in den Fischerhütten sind allgemein riegenofenartige Keris-Öfen (vgl. S. 351), nur am Weststrande von Saaremaa steht eine Fischerhütte, die noch einen recht primitiven Ofen mit offenem Keris hat (Abb. 140).

2. Die Rauchstube in West-Saaremaa und ihre späteren Nachfolger.

Zwar ist in ganz Saaremaa die Wohnriege die allgemein charakteristische Wohnform, aber in den Strandkirchspielen von West-Saaremaa finden sich doch noch andere Wohnhaustypen. Sie sind im folgenden in 2 Gruppen eingeteilt, und zwar: 1) Die ehemaligen Rauchstuben, bei denen der Ofenmund in der Wohnstube ist, und 2) Wohnhäuser, bei denen man den Ofen vom Vorhaus (Küche) aus heizt (vgl. die Verbreitungskarte Abb. 142).

A. Die Rauchstuben.

Als richtige Rauchstube (d. h. als Gebäude, dem der Schornstein fehlt) ist bis heutzutage nur ein ehemaliges Wohnhaus erhalten, das man nun als Stapelraum benutzt (Abb. 143). Wie aus der Abb. hervorgeht, ähnelt der Grundplan dieses Gebäudes sehr dem der oben geschilderten Fischerhütten. Nur hat man hier die Anlage des zweiräumigen Gebäudes später um einen dritten Raum, um eine Milchkammer, verlängert, die aber nicht durch eine Tür mit den anderen Räumen in Verbindung steht. Auch alle anderen heute noch erhaltenen ehemaligen Rauchstuben dieses Gebietes, woher das Beispiel stammt (Ksp. Mustjala), sind um einen dritten Raum verlängert worden, doch ist bei ihnen dieser dritte Raum (Kammer) immer mit der Stube verbunden gewesen (Abb. 145). Südlich von dem Gebiet der Rauchstuben von Mustjala, in Süd-Kihelkonna liegt ein zweites Verbreitungsnest früherer Rauchstuben. Dort findet man sehr verschiedenartige Wohnhäuser nebeneinander, aber die Anlage des alten zweiräumigen Gebäudes ist dennoch in manchen Fällen leicht erkennbar. So stellt Abb. 146 ein Wohnhaus dar, dessen ehemaliges Vorhaus zu zwei Kammern geworden ist, während die Vorhaustür später in die Vorderwand der Stube verlegt worden ist. Beim Wohnhaus Abb. 147 ist statt des Vorhauses ein Pferdestall entstanden, und das Vorhaus selbst ist darin als kleiner Eckbau rudimentär erhalten. Das Wohnhaus in Abb. 148 hat ein Vorhaus mit Kammern, aber an das andere Ende des Gebäudes ist ein Pferdestall angebaut, den man auch als Tenne bezeichnet. Das letzte Beispiel gleicht sehr der Anlage der Wohnriege, und mehrere Merkmale zeigen, dass das Aufkommen des Pferdestalles neben dem Wohnhaus überhaupt nach dem Vorbild der hiesigen Wohnriege entstanden ist, wurden doch auch die Pferde in der

Wohnriege (Tenne) untergebracht (vgl. S. 344). Bei einigen Rauchstuben hat sich noch ein trichterförmiger Bretterschornstein erhalten, durch den man den zur Tür herauskommenden Stubenrauch über den Speicher herausliess (Abb. 148). Wie in den Riegenstuben, so sind auch in den Rauchstuben beim Ofen einige Horizontalbalken zum Trocknen des Holzes und des Kienspans (Abb. 149). Die typische Einrichtung der Rauchstuben bilden die Eckbänke, zwischen denen der Esstisch und ein kleines Brettgestell Aufstellung gefunden haben (Abb. 150). Die Tischordnung wie in der Riegenstube (vgl. S. 349, 350).

B. Vom Vorhaus heizbares Wohnhaus.

(Wohnhaus mit Hinterlader-Ofen).

Das in der Überschrift bezeichnete Wohnhaus unterscheidet sich in seinem Grundplan von der zweiräumigen Rauchstube nur darin, dass hier das Vorhaus der Länge nach auf die Hälfte, d. h. in Vorhaus und Küche geteilt ist. Der Hauptunterschied besteht darin, dass der Ofen dieses Wohnhauses von der Küche aus geheizt wird (vgl. Abb. 152). Es ist nicht unmöglich, dass viele ältere Rauchstuben erst später durch Versetzung des Ofens vom Vorhaus aus heizbar gemacht worden sind.

Bei dem vom Vorhaus aus heizbaren Wohnhaus kann man eine andere Tendenz zu wachsen beobachten. Hier hat man am Vorhausende des Gebäudes angefangen, neue Räume anzulegen. So stellt Abb. 153 die Grundlage eines Wohnhauses dar, bei dem Schweinestall und Milchkammer als Verlängerung errichtet worden sind. Ende des vorigen und Anfang des jetzigen Jahrhunderts hat man aber Wohnhäuser gebaut, bei denen an das andere Ende des Gebäudes ein oder zwei neue Wohnstuben angebaut worden sind, deren Türen sich ins Vorhaus öffnen. So ist also Vorhaus und Küche in der Mitte des Wohnhauses geblieben, und aus dem Gebäude hat sich ein Doppelhaus entwickelt.

In der vergleichenden Schlussbetrachtung wird die Frage aufgeworfen, ob die geschilderten Wohnformen von West-Saaremaa alte bodenständige Bauten sind, oder ob man es hier mit späteren Wohngestaltungen nach Vorbildern aus Schweden oder Kurland zu tun hat. Den schwedischen Einfluss muss man gerade deshalb ernstlich erwägen, weil im Mittelalter in West-Saaremaa starke schwedische Kolonien bestanden haben.

Auf Grund eines detaillierten Vergleichs (S. 235—239) kommt Verf. dennoch zu der Ansicht, dass die Rauchstuben von West-Saaremaa sehr gut die letzten Erinnerungen an die alte Rauchstuben-Kultur darstellen können, die hier, wie auch sonst in Estland, vor dem Aufkommen des Wohnriegentypus herrschte. Für diese Ansicht spricht vor allem die Tatsache, dass man zu den Rauchstuben in West-Saaremaa primitivere Entsprechungen in den Fischerhütten zu sehen hat, die bodenständige Bauten sein müs-

sen. Auch auf ganz Saaremaa (und im übrigen Estland) haben die Badestuben gleichen Typ. Zweitens ist die zweiräumige Rauchstube in Nordwest-Europa so alt und eine so weitverbreitete Erscheinung, dass wir mit unserem Wohnhaus direkt eine grosse Ausnahme gebildet haben müssten, wenn man diesen Gebäudetypus hier überhaupt nicht gekannt hätte. Drittens findet man in jenen Nachbarländern, woher Saaremaa die Vorbilder hätte herbekommen können, keine genaueren Entsprechungen zu seinen Rauchstuben: vom schwedischen Wohnhaus unterscheiden sich die Rauchstuben Saaremaas vor allem im Bau ihrer Decken und Dächer (vgl. S. 340), zudem finden sich in ihnen keine Spuren des dem skandinavischen Wohnhaus eigenen offenen Herdes oder Kaminofens. Verf. hält sogar das Umgekehrte für möglich, nämlich, dass die einzelnen Rauchstuben, die auf dem mittelalterlichen Gotland zu bemerken sind, dort nach dem Vorbild der Rauchstuben Saaremaas entstanden wären. Kurland kann aber deshalb als Vorbildgeber nicht in Frage kommen, da dort schon seit alters ein Wohnhaus geherrscht hat, bei dem das Vorhaus zugleich auch die Küche mit offenem Herdfeuer war.

Es ist aber ganz wahrscheinlich, dass der vom Vorhaus zu heizende Hinterlader an den Strand von West-Saaremaa von Süden her, über Kurland eingedrungen ist, denn das sog. fränkische Beheizungssystem hat in Mitteleuropa einen breiten Hintergrund. Ob aber in West-Saaremaa vor der Ingebrauchnahme des vom Vorhaus aus heizbaren Ofens auch das für Mitteleuropa und das Baltikum eigene Wohnhaus bekannt war, bei dem das Vorhaus, mit einem offenen Herd versehen, zugleich auch Küche war, auf diese Frage gestattet das noch bewahrte ethnographische Material keine bestimmte Antwort.

Schliesslich folgen noch einige vergleichende Angaben über die typische Einrichtung der Rauchstuben von Saaremaa, die ihrerseits beweisen, dass die hiesige Rauchstuben-Kultur auf altem osteuropäischem Boden wurzeln muss. Die Esstischecke mit den Wandbänken und kleinem Brettgestell ist in den Wohnhäusern vieler osteuropäischer Völker bekannt und auch in Skandinavien. Die Eckregale, die auf Saaremaa, auf dem estnischen Festland und in Finnland als rudimentäre Gebäudeeinrichtungen erhalten sind, sind im griechisch-katholischen Osten und im katholischen Mitteleuropa wegen des Heiligenkultus viel konsequenter bewahrt worden. Dort dienen sie als Unterlage für die Heiligenbilder, wodurch aus ihnen gewissermassen ein Hausaltar (Setumaa, Karelien, Russland) entstanden ist. Dieser Einrichtungsgegenstand kommt auch als Unterlage der heidnischen Opferkasten und der Heiligenbilder in den Sommerbehausungen und Stuben der Wogulen und Tscheremissen vor.

Übrigens herrscht in den mit einem Ofen heizbaren Stuben in Finnland, Karelien, Russland und Skandinavien dieselbe Tischordnung wie in den Rauchstuben auf Saaremaa. Dass dieselbe typische Einrichtung und Tischordnung auch bei den Riegenstuben bekannt war, weist ihrerseits auf den tieferen kulturgeschichtlichen Hintergrund dieser Traditionen hin.

3. Die Schlot- oder Schwarze Küche.

Der normale Grundplan eines Wohnhauses mit Schlotküche weicht nicht wesentlich von dem eines vom Vorhaus aus heizbaren Wohnhauses ab. Auch das Heizprinzip ist dasselbe, aber der Raum, wo sich der Ofenmund befindet, ist mehr oder weniger feuersicher gemacht worden. Diesen gegen Brand gesicherten Küchenraum nennt das Volk dann *roovialune* (baltisch-deutsch *Roof)*. Die auf Saaremaa befindlichen Schlotküchen zerfallen nach ihrem Bau in solche mit flacher und solche mit gewölbter Decke (vgl. Verbreitungskarte Abb. 154).

A. Die Küche mit flacher Decke.

Die in der Überschrift erwähnten Küchen kommen auf Saaremaa nicht viel vor, und diese vereinzelten Bauten sind mehr oder weniger gelegentliche Bildungen der Entwicklungsformen eines bestimmten Typus. Die Wände der auf Abb. 155 gezeigten Schlotküche sind aus Stein und die Decke — wie auch bei den übrigen Räumen — zum grossen Teil aus Balken. Nur über der Feuerstelle wird diese aus grossen Fliesenplatten gebildet. Der Rauch zieht durch die Türe ab und erhebt sich durch die Deckenöffnung unter das Dach. In alter Zeit ist aber über der Deckenöffnung des Vorhauses ein aus Brettern zusammengeschlagener Rauchtrichter gewesen, wie er auf Abb. 148 zu sehen ist. Ausserdem sind noch 3 Küchen mit ähnlicher Decke bekannt, von denen 2 mit der Ofenstelle der Stube nicht verbunden sind. Eine der letzterwähnten befindet sich als ganz enger Raum in der Tennenecke (Abb. 92), die zweite im Hinterraum eines Wohnhauses vom Rauchstubentypus (Abb. 148).

Eine in mancher Hinsicht im Bau abweichende Schlotküche stammt aus dem Ksp. Mustjala; ihr Grundplan und Querschnitt ist auf Abb. 156 gegeben. Hier sind die Küchenwände ausser der hinteren Wand, der der Feuerstelle, alle aus Balken und die Decke aus mit Lehm beworfenem Geflecht aus Stecken. An dem Vorderrand der Decke ist ein Rauchloch und über ihm ein aus gespaltenen Balken rechtwinklig aufgeschichteter Rauchfang, der bis zur Hälfte des Raumes unter dem Dach reicht (Abb. 157). Das Gebäude soll als Bethaus der Brüdergemeinde am Ende des 18. Jahrhunderts erbaut worden sein, aber heute wird es als Sommerküche des Bauernhofes benutzt.

B. Die Küche mit gewölbter Decke.

Schlotküchen mit gewölbter Decke haben immer massive Steinwände und eine gewölbte Steindecke und — ausser einigen bis jetzt bekannten Exemplaren — einen Steinschornstein.

Von der Küche ohne Schornstein gibt es nur Angaben aus Nord-Saaremaa. Einen solchen Bau stellt Abb. 158 dar. Er ist wahrscheinlich am Anfang des vorigen Jahrhunderts (1811?) als Sommerküche

errichtet worden, welche Aufgabe er noch heute erfüllt. Auf der einen Seite der Küche befindet sich die Badestube, auf der anderen eine kleine Wohnstube, deren Ofen vom Küchenraum aus heizbar ist. Den Feuerraum deckt ein Tonnengewölbe in der Längsrichtung des Gebäudes.

Das Tonnengewölbe charakterisiert auch die älteren Schlotküchen mit Schornstein, aber bei ihnen ist das Gewölbe ausser einer bekannten Ausnahme in Querrichtung zum Gebäude gesetzt worden (vgl. Abb. 160—163). Bezeichnenderweise wächst der Schornstein nicht aus dem gemauerten Deckengewölbe der Küche heraus, wie man erwarten könnte, sondern er nimmt von der Seitenwand an der Tür seinen Anfang; deshalb hat er auch einen verhältnismässig schmalen Kanal (vgl. Abb. 159—162). Später hat man wohl versucht, die Unterlage des Schornsteins zu erweitern, aber die Vorderseite erhebt sich immer noch von der Türwand, weshalb er eine unsymmetrische Form erhalten hat (Abb. 163—166). Nur ein Fall ist bisher bekannt, wo der Schornstein eine symmetrische Flaschenhalsform erhalten hat, aber auch in diesem Fall umfasst seine Basis nicht den ganzen Feuerraum (vgl. Abb. 168, 169).

Weiterhin bietet Verf. einige Daten über die Verbreitung der Schlotküchen und vermerkt, dass man sie als Bauernküche nur in West-Saaremaa benutzt hat, während man sie sonst nur als Sommerküchen und als Küchen der früheren Gutsangestellten oder Dienstleute kennt. Die historischen Angaben über diesen Bautypus auf Saaremaa reichen bis ins 18. Jahrhundert zurück. Auf dem Festland hat man Bauernhäuser mit Schlotküchen bisher nur aus einigen Ksp. Südestlands an der lettischen Grenze vermerkt. Auf den Gütern und bei den Kleinbürgern kennt man sie aber in ganz Estland (Gutshaus mit Schlotküche auf Saaremaa Abb. 171).

Obgleich das Wohnhaus mit Schlotküche als Wohnform der ansässigen deutschen Siedler alt und allgemein bekannt ist, vertritt Verf. in dem Schlussvergleich (S. 268—274) die Ansicht, dass die Bauernschlotküchen auf Saaremaa nicht deutschbaltischen Ursprungs sind. Daraus, dass die Schlotküche als Bauernhaus hauptsächlich auf West-Saaremaa verbreitet ist, sieht Verf. einen Wink, dass sie aus Westlettland dorthin eingedrungen ist, wo dieser Bautypus (sog. *rõvis, rõve*) uralt ist und genau in denselben Entwicklungsformen vorkommt wie auf Saaremaa. Die in Lettland bekannten Schlotküchen sind von einem Prototyp ableitbar, zu dessen wesentlichem Merkmal ein aus Stecken geflochtenes oder mit Lehm beworfenes Herdgewölbe in Dach- oder Tonnengewölbeform gehört, das in gleicher Gestalt auch bei allen estländischen Küstenschweden (schwed. *äilflaka, rôa*) in Gebrauch gewesen ist. Da die Entwicklungsformen der deutschbaltischen Schwarzen Küche schon seit dem 14. Jahrhundert die Bezeichnung *rôf* getragen haben (Anmerkungen aus den örtlichen Stadtgesetzen), was in der deutschen Sprache 'Dach' bedeutet, ist es durchaus nicht unmöglich, dass in den deutschbaltischen Küchen im Mittelalter wirklich die dachförmig geflochtenen Herdgewölbe in Gebrauch gewesen sind. Die ansässigen Deutschen hätten aber die alte Rauchküche der baltischen

Völker später vervollkommnet und in der verbesserten Form mit dem deutschen Namen *rôf* den indigenen Völkern zurückgeliehen. Überhaupt ist Verf. der Ansicht, dass das örtliche alte Wohnhaus der Deutschbalten gleichen Ursprungs ist wie das der baltischen Völker (Letten und Litauer), wobei das Bauernhaus nur die elementarsten Entwicklungsformen des gleichen Typs darstellt. Dieses Wohnhaus hat in seiner Gestaltung vom Süden her, d. h. aus Mitteleuropa, auf dem Landwege Anstösse zur Entwicklung erhalten, wobei als wesentlichste Neuerung der von Süden eingedrungene Hinterlader-Ofen und der kuppelförmige Steinschornstein in Frage kommt. Ausserdem muss aber die Möglichkeit offenbleiben, dass der Schornstein in den Bau des Nordbaltikums (auch bei den Schlotküchen auf Saaremaa) z. T. schon früher — in schwedischer Zeit (16. und 17. Jahrhundert) — nach dem Vorbild der Wohnhäuser des schwedischen Adels und der Reichsbeamten aufgekommen ist. Der Schornstein ist in Schweden ein Teil des alten Herdes, und auch der Form nach scheinen die unsymmetrischen Schornsteine von Saaremaa mit den schwedischen Kaminschornsteinen verwandt zu sein. Auch halten die schwedischen Forscher die Rauchklappen im Schornsteinkanal, wie sie in Einzelfällen auch bei den Schlotküchen vorkommen, für eine Einzelheit aus Skandinavien (vgl. Abb. 165).

IV. Nebengebäude, die teils die Aufgaben des Wohnhauses erfüllen.

1. Die Sommerküche.

Zu den typischsten Hofbauten des Bauernhauses auf Saaremaa gehört immer die Sommerküche, die im Zeitalter der Rauchstube zum sommerlichen Kochen benutzt wurde. Ausserdem erfüllt sie noch verschiedene wirtschaftliche Funktionen: dort braut man Bier, wäscht Wäsche, kocht Seife usw. Ihrem Typus nach zerfallen sie in Stangenzelte und vierwandige Bauten.

A. Die Stangenzelte.

Von den Stangenzelten sind nur noch einige einzelne rudimentär erhalten. Sie sind aus Latten oder aus gespaltenen Stangen aufgestapelt, so dass auf einer Seite die dreieckige Türöffnung bleibt (Abb. 172). Der Kessel hängt an einer Stange horizontal über der offenen Herdstelle (Abb. 173). Übrigens hat man noch ein paar Küchen gefunden, die aus Brettern mit dachförmiger Bedeckung aufgeschichtet sind (Abb. 174, 175). Am Strande kann man öfter Küchen sehen, die aus 2 aufgestellten Bootshälften gemacht sind (Abb. 176). Den Armen fehlte bisweilen jeglicher Küchenbau, sodass das Kochen in einer Hofecke unter freiem Himmel vor sich ging auf einer zu diesem Zweck aus Steinen geschichteten offenen Feuerstelle (vgl. Abb. 177).

B. Die vierwandigen Sommerküchen.

Die Sommerküchen waren ursprünglich deckenlose Bauten. Über dem Küchenraum laufen einige Horizontalbalken, auf die man zuweilen einen Schirm aus Brettern oder Rutengeflecht zum Schutz des Daches gegen Funken setzt. Bisweilen stellt die Küche einen kleinen Einzelbau dar (Abb. 181), bisweilen sind aber die Badestube (Abb. 178), die Schmiede (Abb. 183, 186) oder noch andere Räume (Abb. 187, 188) mit ihr verbunden.

Bei den Sommerküchen auf Saaremaa kann man die Entstehung des Kochherdes deutlich verfolgen. Für die allerursprünglichste Herdform muss man eine offene Feuerstelle in der Ecke des Gebäudes halten, auf die man zum Schutze des Daches nur eine dreieckige Fliesenplatte gelegt hat (Abb. 179). Als Rarität ist eine Sommerküche vermerkt, in der statt der Fliesenplatte über der Feuerstelle ein korbartiges Geflecht ist, das früher mit Lehm beworfen gewesen ist (Abb. 180). Die geschilderte Eckfeuerstelle erscheint heutzutage hauptsächlich in den Strandkirchspielen auf West-Saaremaa, während sonst überall die Feuerstellenform herrscht, die von drei Seiten durch Mauern geschützt und oben mit einem Rauchgewölbe versehen ist. Bei den älteren Feuerstellen ist dieses Gewölbe aus Fliesenplatten gebildet (Abb. 182), bei den jüngeren aber sind schon ordentliche Wölbungen (Abb. 183, 186, 188). Es ist selbstverständlich, dass aus den geschilderten Feuerstellen der Rauch direkt in den Küchenraum kommt, von wo er entweder durch eine im Dach gelassene Öffnung (Abb. 48, 70, 148) oder durch einen Holzschornstein abgelassen wird (Abb. 184, 186). Im Zusammenhang mit diesen Rauchöffnungen lenkt Verf. die Aufmerksamkeit auf 2 Sommerküchen am Weststrand von Saaremaa, bei denen zum Schutz des Daches gegen Funken aus der Herdstelle ein besonderes, mit einem gebrochenen Kamm geflochtenes und mit Lehm beworfenes Innendach gebaut worden ist; in dem First des Innendaches ist eine viereckige Rauchöffnung (vgl. Abb. 187, 188). Auch sonst auf Saaremaa hat man geflochtene Schutzvorrichtungen gegen Funken verzeichnet, aber diese sind mit einer flachen Decke und nur selten mit einer besonderen Einfassung versehen (Abb. 189).

Ausser den einfachen Steinfeuerstellen mit Rauchgewölbe kann man in den Sommerküchen auf Saaremaa oft solche finden, die sich oben zu einem Schornstein verjüngen. In einem einfachen Fall erhebt sich der Schornstein von der Feuerstellendecke direkt durch die Dachseite (Abb. 191, 192), aber es gibt auch Schornsteine, die durch eine entsprechende Krümmung zum Dachkamm herausführen (Abb. 193-a). Ausserdem finden sich noch einzelne alte Sommerküchen, die ihrem Bau nach den Schlotküchen sehr ähneln, die im vorigen Kapitel geschildert worden sind (Abb. 194).

Im Schlussvergleich wird vor allem die Aufmerksamkeit darauf gelenkt, dass die Sommerküchen sowohl als Stangenzelte, wie auch als vierwandige Bauten bei vielen Völkern in Nord- und Osteuropa bekannt sind. Dass diese Gebäudeformen Überlebsel aus vorgeschichtlichen Wohnformen darstellen, beweist, dass die Bezeichnung *kota* 'Sommerküche' bei allen fin-

nisch-ugrischen Völkern bekannt ist, was ausser dieser spezielleren Bedeutung im Estnischen auch 'Wohnhaus, Gebäude überhaupt' bedeutet.

Da Verf. wegen des lückenhaften Materials, das vom estnischen Festland über die Formen der Feuerstellen vorliegt, eine vergleichende Übersicht noch für verfrüht hält, verweilt er zum Schluss nur bei den geflochtenen Feuerstellenvarianten, zu denen man bisher keine Entsprechungen auf dem estnischen Festland gefunden hat. Dabei neigt er zu der Ansicht, dass diese, die in der einen oder anderen Form auch bei den Völkern des südlichen Mitteleuropas und des Baltikums vorkommen, die letzten Überbleibsel der vorgeschichtlichen Technik des Feuerstellenbaus darstellen. Die geflochtenen Feuerstellen sind auch bei den Völkern Osteuropas und bei den Indigenen von Sibirien bekannt. Zum Schluss wird die Frage aufgeworfen, ob nicht ein genetischer Zusammenhang zwischen den sich in den Sommerküchen Saaremaas befindenden geflochtenen Herdschirmen und den im vorigen Kapitel geschilderten dachförmigen Feuerstellengewölben *(rôf)* der Küchen der baltischen Völker und der Küstenschweden besteht. Obgleich man bisher zu den Sommerküchen von Saaremaa noch keine genaueren typologischen Entsprechungen in den Feuerstellen der baltischen Völker und der Küstenschweden gefunden hat, ist Verf. dennoch der Ansicht, dass diese letzten Endes gleichen Ursprungs sind, wobei als gemeinsamer Ausgangspunkt die auf S. 342 geschilderten, geflochtenen Küchendächer in Frage kommen. Die Unterschicht des geflochtenen Daches hätte sich mit der Zeit abgesondert und wäre zu einem kleinen dachförmigen Gewölbe zusammengeschrumpft, wie wir es in den Küchen der Küstenschweden, Letten und Litauer bemerken können. Als Zwischenstufe in dieser Entwicklung würden solche Formen des Daches und der Feuerstellengewölbe in Frage kommen wie die auf Abb. 187 u. 188 dargestellten mit geflochtenem Innendach.

2. Die Badestube.

Wie die Sommerküche, so gehört auch die Badestube zum Gebäudekomplex jedes typischen Bauernhofes. Dieses Gebäude hat in älterer Zeit noch eine grössere Bedeutung gehabt als heute, denn ausser für die Körperpflege war es auch der Ort des Kurierens und die Gebärstube. Ferner hat man die Badestube in der ärmeren Bevölkerungsschicht als Wohnhaus und in dem waldarmen Mittel- und Ost-Saaremaa öfter als Schafstall benutzt. Das Waschen geschah im letzteren Fall auf dem Schafmist, worauf man nur etwas Stroh gebreitet hatte.

In bezug auf die Badestube kann man von einem bestimmten Gebäudetypus sprechen, da sie in ihrer ursprünglichen Form ständig aus 2 Räumen besteht: aus der mit einem Ofen heizbaren Badestube und aus einem kalten Vorhaus (Abb. 196). In der Badestube befindet sich ein Ofen mit *Keris*-Steinen, der aber mit einer festen Decke gedeckt ist; er war in älterer Zeit immer von der Badestube aus heizbar (mit dem Ofenmund in der Badestube — Abb. 198). In jüngerer Zeit sind aber Badestuben auf-

gekommen, bei denen der Ofen vom Vorhaus oder von der mit der Badestube zusammengebauten Sommerküche aus geheizt wird (Abb. 197, 200).

Die typische Einrichtung der Badestube bilden die Schwitzbühne und die Wandbänke (Abb. 196—198 u. 200), aber ausserdem laufen noch unter der Decke, den Rändern der Wände entlang Stangen, woran die Badestubenbesucher ihre Wäsche hingen und ihre Kleider dämpften.

Es finden sich auch einzelne Badestuben, die zur Hälfte in die Erde eingebaut worden sind (Abb. 199). In älterer Zeit ist die Badestube meistenteils ein Einzelbau gewesen, aber mit der Zeit hat man damit entweder die Sommerküche, die Schmiede oder die Wohnstube (wo es sich um arme Leute handelte) oder Wirtschaftsräume verbunden, sodass sich aus der Verbindung der Räume auf dem Bauernhof manchmal ein recht grosser Zusammenbau ergab (vgl. Abb. 187, 188).

3. Speicher und Gaden.

Auf einem typischen Bauernhof auf Saaremaa gibt es wenigstens 3 Speicher, die als Einzelbau oder als unter einem Dach zusammengebaut vorkommen. Es sind: Korn-, Fisch- (Fleisch-) und Kleiderspeicher. Es gibt aber auch Bauernhöfe, wo die Zahl der Speicher bis auf 7 steigt (s. die Gruppe von Speichern auf dem Hof eines Bauernhofes in West-Saaremaa, Abb. 202). Die grosse Zahl der Speicher ist das Zeichen für Alter, Wohlhabenheit und grosse Familie. Ausser dem Aufbewahrungszweck hat man die Speicher im Sommer auch zum Schlafen benutzt. Zum Schlafen diente entweder der Kleiderspeicher oder ein zu diesem Zweck speziell erbautes Speichergebäude. An den Stellen, wo sich die Sitte des Schlafens im Speicher länger erhalten hat, sind die Schlafgaden sogar mit Fenstern versehen und auch äusserlich zu einem ansehnlicheren Bau des Hofes gemacht worden (Abb. 208). Auch hat man im Sommer in den Speichern gegessen.

Der Bretterboden der Kleider- und Kornspeicher ist auf einem hohlen Raum gebaut, dessen Wände aus losen Steinen errichtet sind, damit die Luft unter dem Boden durchzieht; unter den Fisch- und Fleischspeichern finden sich aber auch Bauten mit Erd- oder Steinfussböden (Abb. 210). Vor der Tür des typischen Speichers bildet das sich vorstreckende Dach gewöhnlich eine tiefe Vorlaube, die auf Muhu und Ost-Saaremaa auf Säulen ruht (Abb. 206). Die Vorlaube hat einen Fussboden aus Brettern oder ein Steinpflaster oder eine Treppe (Abb. 203—205). In Mittel- und Ost-Saaremaa sind die Speicher gewöhnlich so unter einem Dach vereinigt, dass zwischen ihnen ein leerer Raum bleibt (Abb. 209), während im Westen gewöhnlich 2 Speicher ohne Zwischenraum aneinandergebaut worden sind (Abb. 207). Auf Muhu kann man mit den Speichern unter einem Dach auch die Keller sehen (Abb. 210).

Auf Saaremaa hat man die Bezeichnungen der drei Speicher so benutzt: *ait* ('Speicher'), *hoone* ('Gebäude'), *kamber* ('Kammer') und *laut* ('Viehstall'). Davon ist *hoone* augenscheinlich die ursprüngliche Bezeichnung für Schlafgaden, denn sie erscheint dergestalt auch in Ostfinnland

und Karelien *(huone)*. Daraus dass sich für das Wort *hoone* auf Saaremaa Entsprechungen gerade aus den entferntesten Gegenden Finnlands finden, geht hervor, dass man es hier mit einem Wort und Begriff aus urfinnischer Zeit zu tun hat. Da die dem *hoone* auf Saaremaa der Bedeutung nach entsprechende Bezeichnung auch in den skandinavischen Sprachen bekannt ist (im estländischen Küstenschwedisch *hus* 'Gebäude', wie auch 'Schlafgaden, Kleiderspeicher', altschwed. *sympnhus, svefnhus* 'Schlafgaden'), haben einige deutsche Forscher gefolgert, dass sich die estnisch-finnische Schlafgaden-Kultur unter dem Einfluss von Nord- und Ostgermanien entwickelt habe. Diese durch nichts kontrollierbare Ansicht beiseite lassend, sei hier nur bemerkt, dass die Bezeichnung *hoone (huone)* später eine Bedeutungsverschiebung durchgemacht hat, die charakteristischerweise zu gleicher Zeit wiederum auf den estnischen Inseln und in Ostfinnland zum Vorschein kommt: *hoone (huone)* hat nämlich in den erwähnten Gebieten u. a. die Bedeutung 'Wohnzimmer' oder 'Fremdenstube' erhalten. Folglich kann auch diese Veränderung keine Neuerscheinung sein. Ausserdem findet sich in den ostseefinnischen Sprachen noch eine andere Speicherbezeichnung, die augenscheinlich dieselbe Bedeutungsentwicklung durchgemacht hat, nämlich *ratt* oder *ratis*, was im Wotischen und in den ostestnischen Dialekten 'Speicher', auf Saaremaa aber 'Wohnzimmer' bedeutet.

Die vorgelegten Vergleiche zeigen, dass die hiesigen Wohnkammern des Wohnhauses ihrem Ursprung nach von Speicher ableitbar sind. Erst später hat man nach dem Vorbild des Deutschbaltischen angefangen, *hoone* als 'Kammer' zu bezeichnen, was sich dann teilweise auch für 'Speicher' verallgemeinern konnte. Eine zweite Möglichkeit ist natürlich die, dass sich gerade in der Bezeichnung von Speicher als 'Kammer' der Einfluss der germanischen Schlafgaden-Kultur widerspiegelt, was man auch in Westfinnland beobachten kann.

Womit die Bezeichnung des Schlafgadens als *laut* 'Stall' auf Ost-Saaremaa erklärbar ist, diese Frage bedarf noch der Aufhellung. Es kann sein, dass für das Aufkommen dieses Namens die Tatsache, dass der Speicher oft mit den Ställen unter einem Dach gebaut war, Einfluss ausgeübt hat. Es ist auch nicht unmöglich, dass diese Bezeichnung in humoristischer Art von der Dorfjugend gegeben worden ist, da der Schlafgaden hauptsächlich von jungen Mädchen benutzt wurde, die von den Burschen als Kiltgängern besucht wurden.

V. Schlusswort.

Da eine umfassendere Synthese von allen baukulturgeschichtlichen Erscheinungen Saaremaas erst nach dem Erscheinen des II. Bandes dieses Werkes erfolgen kann, hat man hier nur von einigen Einzelheiten Zusammenfassungen gemacht, die helfen sollen, die Entwicklungsgeschichte des estnischen Bauernhauses zu beleuchten.

Wie sich bei der Betrachtung der Wohntypen herausgestellt hat, bilden alle anderen Wohntypen neben der Wohnriege eine bedeutungslose Minderheit auf Saaremaa. Diese Tatsache und ausserdem der Fakt, dass die Wohnriege schon in dem in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts zusammengestellten Verzeichnis (vgl. S. 151 f.) als einzige Wohnform vorkommt, zeigt, dass diese eine recht alte Wohnform auf Saaremaa gewesen sein muss. Dessenungeachtet hält es Verf. nicht für möglich, dass die Wohnriege der älteste Wohntyp in Estland gewesen ist, sondern ist der Ansicht, dass vor dem Aufkommen der Wohnriege hier die Rauchstube vom Badestubentypus als Wohnhaus benutzt worden ist, ungefähr in der Form, wie man sie noch in West-Saaremaa findet (vgl. Abb. 143). Da die Angaben über den Gebrauch der Wohnriege auf dem nordwestlichen Festland schon ins 14. Jahrhundert reichen, muss man es für wahrscheinlich halten, dass sich die Riege auf estnischem Gebiet spätestens in der 2. Hälfte des Mittelalters zum Wohnhaus gewandelt hat. Dabei ist es aber nicht unmöglich, dass in gewissen Fällen das Wohnen in der Riege schon früher stattfand.

Bei der Frage, weswegen das estnische Volk sein früheres Wohnhaus gegen die Wohnriege vertauscht hat, stellt sich Verf. auf den entgegengesetzten Standpunkt gegenüber den bisherigen Meinungen. Nach der geltenden Allgemeinansicht ist die Wohnriege ein Notwohnhaus, das in der Folge der Verschlechterung der wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse von den Einheimischen in Gebrauch genommen wurde, als die deutschen Ritter am Anfang des 13. Jahrhunderts das Land überfallen und das Volk versklavt hatten. Es sind noch andere Meinungen laut geworden, und zwar, dass die Wohnriege in gewissen Landesteilen erst nach dem Russisch-livländischen Krieg (Mitte des 16. Jahrhunderts) oder sogar erst nach dem Nordischen Krieg (Anfang des 18. Jahrhunderts) anfing, heimisch zu werden. Nach Ansicht von Verf. kann kein Wohntyp nur wegen einer äusseren Unterdrückung oder Katastrophe geändert werden, sondern hier müssen schon tiefere Gründe eingewirkt haben. Die Armut kann bei dieser Änderung keine Rolle gespielt haben, denn in der Zeit, als sie vor sich gegangen ist, war der Wald von keinerlei wirtschaftlichem Wert, den es zu erhalten lohnte, und Bauherr war der Bauer selbst. Wenn Armut oder sozialer Druck das Volk gezwungen hätte, in die Wohnriege wohnen zu gehen, dann würde man dieselbe Erscheinung auch bei den anderen Völkern, die sich im Gebiet der Riegen in Osteuropa befinden, und deren soziale und wirtschaftliche Verhältnisse ebenso waren wie bei den Esten, erwarten.

Dass die Wohnriege gerade im Nordbaltikum in Gebrauch gekommen ist, ist einerseits dadurch erklärbar, dass dieses Gebiet im Spätmittelalter — als in vielen Nachbarländern ein schwungvolles Steigen der Wohnkultur zu bemerken war, — von jenen Zentren, in denen die Baukultur höher stand, und die kulturell in bezug auf die Wohnformen ihren Einfluss auf die Nachbargebiete ausgeübt haben, unbeeinflusst geblieben ist. Hierher reicht nicht der Einflusskreis der skandinavischen Kultur; der russische Ein-

fluss erscheint nur in den östlichen Teilen des Baltikums (Setumaa, Lettgallen), und die vordringenden Vertreter des fränkischen Wohntyps aus Mitteleuropa können sich nur in Kurland völlig durchsetzen, während nördlich der Düna (Daugava) die Kraft dieses Durchdringens immer mehr erlahmt. Zweitens hat die Benutzung der Tenne als Wohnhaus auch die Sachlage begünstigt, dass die mit einem Ofen heizbare Riege im Mittelalter hier mit der grossen Tenne vereinigt worden ist, welche Vereinigung die Riege in jeder Beziehung zum zweckmässigen Wohnhaus des Landmanns umschuf. Auf Grund eines detaillierten Vergleichs zeigt Verf., dass die Riege, die die grosse Stube mit der Tenne umfasste, ein viel besseres Wohnhaus ist als die alte badestubenartige Rauchstube, die hier vor der Wohnriege in Gebrauch gewesen war. Da das Ostbaltikum ein berühmtes altes Roggenbauland war, ist es durchaus nicht zu verwundern, dass Riege und Wohnhaus hier zu einem ungetrennten Ganzen, der Wohnriege, verschmolzen worden sind.

Verzeichnis der Abbildungen.

1. Gerät zum Balkenschälen.
2. Vordach einer Riegenstube mit Steinbank.
3. Speicherecke.
4. Kammerecke (erb. 1812).
5. Kammerecke (erb. 1822).
6. Pfostenverbindungen der Wandbalken (Schema).
7. Die am häufigsten vorkommenden Arten, die Balken fortzusetzen (Schema).
8. Neuzeitlichere Art, die Balken fortzusetzen (Schema).
9. Steilgehauene Ecke.
10. Mit einer Spange verbundene Wandfortsätze.
11. Ritzeisen.
12. Spreuschuppenecke mit Tür.
13. Eckkonstruktion mit Stützsäule.
14. Scheunenecke.
15. Hakenblattüberkämmungen (Schema).
16. Auf dem estnischen Festland bekannte „Hundehalsecken“ (Schema).
17. Sechskantige Ecke (Schema).
18. Sechskantige Ecke.
19. Varianten der steilgehauenen Ecke (Schema).
20. Ecken mit Einschnitt für Moosfüllung.
21. Ecke einer Hinterkammer und Dachkante mit Traufenbrett.
22. Speicherecke.
23. Kammerecke.
24—25. Neuzeitliche Eckkonstruktionen.
26. Konsolenartige Balkenenden.
27. Sommerküche-Schmiede mit aus Fliesenstücken geschichteten Wänden und Dach.
28. Typische Granitwand (Viehställe, erb. 1935).
29. Alte Kammertür, bei der zwischen zwei Balken eine längl. Lichtöffnung ist.
30. Verbindung von Türpfosten und Schwellenbalken; ältere Verzapfungsart (Schema).
31. Verbindung der Türpfosten mit Schwellen- und oberen Balken;

neuere Verzapfungsart (Schema).
32. Einfassung einer Speichertür.
33. Vorhaustür mit Oberfenster.
34. Stube und Tenne verbindende Halbtür.
35. Zimmergittertür.
36. Vorhaustür mit Rauchluke.
37. Tennentor, bei dem Zapfen (rechter Flügel) und zweiartige Holzangeln (linker Flügel) verwendet sind. Der Schnitt AB zeigt die Schliessvorrichtung mit Zugschnur.
38. Tennentor, mit Zapfenkonstruktion.
39. In Zapfen drehbare Speichertür.
40. Tennentürangel.
41—42. Türhandgriffe.
43. Speichertürringe.
44. Typischer Stubentürgriff.
45. Mit Schnur ziehbare Stütze hinter einer Speichertür
46. Kletentürriegel (a) und Schlüssel (b). Der Schlüssel ist aus Holz, ausnahmsweise mit unbeweglicher Zunge.
47. Mit Schnüren ziehbarer Riegel einer Speichertür.
48. Schliessen der Dachöffnung einer Sommerküche mit verschiebbarer Luke.
49. Zugloch einer Badestube.
50. "Fenster" einer Scheuer für Holzarbeiten.
51. Tür zwischen Stube und Tenne; über ihr ein Rauchloch.
52. Kammerfenster; oben von aussen und unten von innen gesehen.
53. Rauchloch in der Riegenstube.
54. Riegenstubenfenster (erb. 1770).
55. Fenster mit Schiebeluke, von aussen gesehen.
56. Typisches älteres Stubenfenster.
57. Stubenfenster mit mit Kreuzzeichen versehenen Laden. Über dem rechten Fenster ist das Namensschild eines am Strand untergegangenen Schiffes, wie man es bei den Strandleuten oft auch über Kleten- und Stubentüren sehen kann.
58. Typisches Stubenfenster mit gerilltem Rahmen.
59. Altes sechsscheibiges Fenster mit gerilltem Rahmen. Das Gitter ist zum Schutz gegen die Haustiere.
60. Verbreitung der Glasfenster in Südestland und Saaremaa um die Wende des 18. und 19. Jh.
61. Verbreitungsverhältnis der estnischen Riegenstuben mit Lehm-, Stein- und Grandmischungsböden (— Fliesen, ○ Lehm, ● Grand).
62. Esstischecke einer Riegenstube auf Muhu gegenüber der Tennenwand; der Fussboden der Stube ist aus Fliesen.
63. Gerüst eines typischen Strohdachs. Die Aufnahme ist von einer alten Badestube vor Anfertigung eines neuen Daches gemacht worden.
64. Sommerküche mit Steinwänden und -dach.
65. Komplex von Sommerküche-Schmiede-Badestube. Oben (Querschn. AB) ist die Konstruktion des Steindachs zu sehen.
66. Dach gedeckt mit Stroh und Lehmmischung.
67. Vom Sturm entblösster geflochtener Dachfirst.
68. Obiges Dach von innen.
69. Sommerküche, deren Dach nach dem 3-Brettersystem gedeckt

ist. Die Enden der Dachbretter verlaufen im Firstbaum.

70. Dach einer Sommerküche, über dessen im First befindlichen Rauchloch sich ein kleiner dachförmiger Schirm zum Schutz gegen das Eindringen der Niederschläge befindet.
71. Befestigungsarten des Firstes beim Bretterdach: 1) mit Firstbaum, 2) mit Holzrinne (Schema).
72. Scheune mit geflochtenem Giebel.
73. Endrand eines Daches und Teil des mit Stroh bedeckten Giebels.
74—75. Giebelspitzen des Strohdaches.
76. Neuzeitliche Dachgiebelspitze mit kleinem Fenster.
77. Uhlenloch mit tierkopfartigen Brettern.
78. Querschnitt der Traufe eines Strohdaches (Schema).
79. Neuzeitliches Wohnhaus mit Schilfdach und mit schindelbedecktem First.
80. Typischer Wohnriegenkomplex in Mittel-Saaremaa.
81. Vordertor und Tür einer Tenne. Durch das geöffnete Tor scheint die Öffnung der Hintertür.
82. Riegengebäude mit Windkammer, von hinten.
83. Verbreitungsgebiete der Wohnriegen West-Saaremaas: 1) SW-Gruppe. 2) NW-Gruppe.
84. Grundriss einer ehemaligen Wohnriege (erb. 1705).
85. Grundriss einer ehemaligen Wohnriege.
86. Ehemalige Wohnriege. Oben rechts Jahresnummer der Erbauung (1771), die in eine Kammerendwand gekerbt ist.
87. Ecke einer Hinterkammer mit Handmühle in der vorigen Wohnriege.
88. Innenansicht der Tenne nach der Stube hin, in der gleichen Wohnriege. Rechts Leiter für den Kammerboden.
89. Grundriss einer ehemaligen Wohnriege. Oben Jahresnummer der Erbauung (1770), die in den Torpfosten der Riege gekerbt ist.
90—93. Grundrisse von Wohnriegen.
94. Grundriss einer typischen Wohnriege von SW-Saaremaa.
95. Wohnriege, deren Kammervorlaube auf einer Seite durch eine Wand geschützt ist.
96. Wohnriege mit von zwei Seiten geschützter Kammervorlaube.
97. Wohnriege, bei der unter der Kammervorlaube ein Stall gebaut ist.
98. Wohnriege mit Vorhaus und Speisekammer unter der Kammervorlaube.
99—101. Grundrisse von Wohnriegen.
102. Wohnriegengebäude von NW-Saaremaa.
103. Vorderfront der vorigen Riegenstube.
104. Grundriss und Durchschnitte einer ehemaligen Wohnriege.
105. Grundriss einer ehemaligen Wohnriege (Kammer erb. 1822).
106. Grundriss einer Wohnriege (s. Vorderansicht Abb. 119).
107. Grundriss einer ehemaligen Wohnriege (in der Wand der Endkammer die Jahreszahl 1791).
108. Grundriss einer Wohnriege.
109. Grundriss und Querschnitt einer Wohnriege.
110. Grundriss einer Wohnriege. Die gestrichelten Linien zeigen die

Grenzen der niedrigeren Deckenabschnitte an.

111. Riegenstube mit abnehmenden Seitenwänden.

112. Grundriss einer Wohnriege. Hinter der Stube ist mit punktierten Linien die Lage der ehemaligen Kammern gezeigt (a und b).

113—114. Grundrisse von Wohnriegen.

115. Federzeichnungen des Pastors von Jaani von den Wohnriegen seines Ksp. (1802): Nr. 1. Grundriss der damaligen Wohnriege. Nr. 2. Der gleiche Grundriss mit den vom Autor gewünschten Änderungen (der Ofen an die Kammerwand versetzt und die Kammer durch Zwischenwand [gestrichelt!] geteilt).

116. Grundriss einer Wohnriege (Gebäude erb. 1826).

117—118. Grundrisse von Wohnriegen.

119. Wohnriege mit Speicher.

120. Grundrisse von Wohnriegen auf Saaremaa aus d. Anfang des 19. Jh. A und B vgl. Abb. 109; die Zeichnung links unten soll den Grundriss der allgemein bekannteren Wohnriege auf Saaremaa darstellen.

121. Verbreitungsgebiet der estnisch-lettischen Wohnriegen: 1) nördliche Gruppe, 2) südliche Gruppe.

122. Ecke einer Stube auf Sõrve. Oben sind die Riegensparren zu sehen, wie sie sich in der Winterzeit in den Riegen befinden.

123. Tragvorrichtung der Riegensparren (Schema). AB — Wand, a — Tragbalken, b — Holzstück, worauf der Tragbalken ruht, c — Sparren.

124. Kienspanholzstangen mit Wurzelstümpfen.

125. Inneneinrichtungsschema einer Stube auf Sõrve: a — Kienspanstangen, b — dünnere Querstangen, c — Bett. × — Platz des Hausherrn am Esstisch, + — der Hausfrau am Esstisch.

126. Bank hinter dem Tisch.

127. Ausgehöhltes Pfeifenbrett.

128. Platz vor dem Ofen der Riegenstube mit Trog aus Stein.

129. Vorderansicht, Längsschnitt und Grundriss eines *keris*-Ofens.

130. Längsschnitt eines Ofens ohne Zugröhre.

131. Ofen mit Zugröhren: oben Längsschnitt, unten Schnitt in Höhenlage der Röhren.

132. Rückzugsgebiet der Öfen mit offenem *keris*. Das schraffierte Gebiet bedeutet die Region, wo man sich noch an die Riegenöfen mit offenem *keris* erinnert. - - - Grenze, von welcher nach NW hin (dichter schraffiertes Gebiet) im Laufe der letzten 10 Jahre noch Öfen mit offenem oder halboffenem *keris* gefunden worden sind.

133. Älteres Herdröhrensystem (Schema).

134. Ofen- und Herdröhrensystem in Grundriss und Querschnitt.

135. Herdröhrensystem. Die um die Stube laufende Röhre ist die ursprüngliche; die quer durch das Zimmer gezogenen gestrichelten Linien bedeuten die spätere (augenblickliche) Lage der Röhre.

136. Typischer Schornstein aus Kalkstein auf Saaremaa (sog. Schornsteinpfeife).

137. Fischerhütte.
138—139. Grundrisse von Fischerhütten (vgl. obige Abb.).
140. *Keris*-Ofen einer Fischerhütte (vgl. Abb. 138).
141. Inneres einer Fischerhütte. Links und hinten Schlafpritschen (von denen 2 hängen).
142. Verbreitungsgebiete der Rauchstuben (●) und der vom Vorraum aus heizbaren Wohnhäuser (○).
143. Grundriss einer Rauchstube.
144. Ehemalige Rauchstube.
145. Grundriss der obigen Rauchstube. In der Stube Esstisch mit Wandbänken. × — Platz des Hausherrn am Tisch. Mit gestrichelter Linie ist die Lage des Eckbretts angedeutet.
146—147. Grundrisse von Wohnhäusern.
148. Grundriss und Längsschnitt eines Wohnhauses.
149. Innenansicht einer Rauchstube (s. Grundriss in Abb. 148).
150. Esstischecke einer ehemaligen Rauchstube (s. Grundriss in Abb. 145).
151. Esstischecke einer Wohnstube (s. Grundriss in Abb. 147).
152—153. Grundrisse zweier vom Vorraum aus heizbarer Wohnhäuser.
154. Verbreitung der Schwarzen Küchen auf Saaremaa.
155. Ehemaliges Wohnhaus mit Schwarzer Küche.
156. Ehemaliges Bethaus mit Schwarzer Küche.
157. Schornstein einer ehemaligen Schwarzen Küche (vgl. Abb. 156).
158. Grundriss und Durchschnitte einer Sommerküche.
159—160. Wohnhäuser mit Schlotküchen.
161. Durchschnitt einer Schlotküche.
162. Durchschnitte einer Schlotküche (Schema): a) Gewölbelängsschnitt, b) verkleinerter Querschnitt.
163. Schlotküche (ehem. Gutswohnhaus?).
164. Grundriss und Querschnitt eines Wohnhauses mit Schlotküche (erb. 1822).
165—166. Durchschnitte von Schlotküchen.
167. Eingang zu obiger Schlotküche vom Vorraum.
168. Grundriss und Längsschnitt eines Wohnhauses mit Schlotküche.
169. Durchschnitt einer ehemaligen Schlotküche.
170. Wohnhaus mit Schlotküche von aussen (vgl. Grundriss Abb. 164).
171. Grundriss und Längsschnitt des Wohngebäudes auf Gut Küdema.
172. Stangenzelt — Kochhütte.
173. Dasselbe von innen.
174. Alte Dachhütte, die zugleich Sommerküche und Schmiede ist.
175. Grundriss der obigen Dachhütte; a—b) Lage der Kesselstange, c) Schmiedeesse.
176. Kochraum, aus zwei Bootshälften errichtet.
177. Offene, aus Steinen geschichtete Kochstelle.
178. Komplex einer Sommerküche-Badestube.
179. Typische Herdstelle mit Kesselwinde in einer Sommerküche in West-Saaremaa. Links oben in der Ecke der Herdschirm aus Fliesen.

180. Eckfeuerstelle einer Sommerküche, über der sich eine aus Ruten geflochtene Wölbung befindet. Von den Ruten ist der Lehm im Laufe der Zeit abgebröckelt.
181. Sommerküche.
182. Feuerstelle in einer Sommerküche.
183. Längsschnitt einer Sommerküche-Schmiede. In der Zwischenwand ist durch einen dikken schwarzen Strich die Schornsteinröhre bezeichnet.
184. Sommerküche, die drei Rauchlöcher hat: ein Loch in der Giebelspitze, eins im Dach und eines als bretterner Rauchfang auf dem Dachfirst.
185. Sommerküche-Schmiede mit Bretterschornstein; links der Keller.
186. Längsschnitt und Grundriss obiger Sommerküche-Schmiede.
187. Komplex einer Sommerküche-Badestube. Oben im Durchschnitt (AB) sind die Randlinien der geflochtenen Rauchwölbung zu sehen.
188. Komplex einer Sommerküche-Schmiede. Im Durchschnitt (AB) sind die Randlinien der Rauchwölbung zu sehen.
189. Feuerstelle einer Sommerküche mit geflochtenem Herdschirm. Rechts unten Skizze des Grundrisses, der die Lage von Feuerstelle und Wölbung zeigt.
190. Feuerstelle einer Sommerküche, deren Wölbung sich zum Schornstein verengt. Der Schornstein ist später eingestürzt.
191. Sommerküche, deren Feuerstelle sich zu einem kaminartigen Schornstein verengt und sich seitlich durch das Dach erhebt.
192. Sommerküche mit typischem Seitenschornstein.
193. Feuerstelle einer Sommerküche.
193a. Schornstein mit gekrümmter Röhre von obiger Feuerstelle.
194. Sommerküche.
195. Aussenansicht obiger Sommerküche, von vorne.
196. Typische Badestube auf Saaremaa.
197. Ofen und Pritsche einer Badestube.
198. Dieselben.
199. Erdbadestube (Wohnhütte).
200. Grundriss einer Badestube.
201. Komplex von Badestube-Sommerküche-Schmiede.
202. Speichergruppe eines Bauernhofes von NW-Saaremaa.
203. Speicherkomplex, bei dem Kleider- und Kornspeicher nebeneinanderstehen.
204. Speicher mit Vorlaube.
205. Vorlaube eines Speichers.
206. Speicher mit Säulenvorlaube.
207. Grundriss eines typischen Speichers von SW-Saaremaa.
208. Komplex zweier Schlafgaden (an beiden Enden) und Netzscheuer (dazwischen).
209. Typischer Speicherkomplex mit Zwischenraum in Mittel-Saaremaa.
210. Speicherkomplex, in dem alle besonders benötigten Speicher und Keller (vor den Räumen c, d, e ist eine Säulenvorlaube) vereinigt sind.

Karte der Kirchspiele von Saaremaa (am Ende des Buches). Aus den mit Nummern versehenen Dörfern stammt im wesentlichen das Material und alle Abbildungen dieses Werkes.

Sõnaloend.

abilatt 100, 105
abiparred 173
aganaladu 169
aganik 109, 111, 113, 115, 116, 118, 119, 122, 132, 133, 135—137, 139, 140, 145—148, 152, 153, 156, 159—161, 332, 333
agerik 277
agerilauad 97
ahi 114—116, 131, 132, 139, 162, 195, 215, 239, 240, 261, 262, 265, 268, 307—312
ahi, esikust köetav 238, 241
ahi, lahtise kerisega 203—205
ahi, lõõridega 199—201, 207, 209
ahi, sügava põrandaga 198, 199
ahjuasend 130, 172, 176
ahjuaugud 197
ahjuesine 183
ahjuesine ake 179
ahjukartsas 197
ahjukolle 118, 232, 237, 246, 272, 273
ahjukumm 228
ahjulagi 196, 197, 200, 204, 218
ahjulääv (läve) 197
ahjupealmine puu 197
ahjupealne 183
ahjurind 196, 201
ahjusims 197
ahjusuu 199
ahjusüda 201
ahju tulepesa 199
ahtmine 173
aidalagi 73
aidalakk 316
aidapõrand 72
aidarait 108, 315, 318, 319
aida vahelik 319
ait 1, 36, 39, 68, 77, 105, 136, 149, 150, 182, 223, 313—324, 333
ait, esikuga 316
ait, sammasuluga 321
ajutine ehitis 5
aken 44, 54—68, 115, 119, 120, 128, 158, 218, 234, 253, 318
aknaklaas 56, 63, 65
aknalaud 64
aknaluugid 58—61
aknalääv 63
aknamatt 59, 60
aknapalestik 63, 64
aknapõsed 63
aknaraamid 62, 63, 67
algude õrred 174
altar 244
altlasn 99
aluspalgid 6, 10
aluspaarid 72
aluspuu 79
ambar 323
anger, angerpeksed 97
angerlauad 97
ank 79
anknurk 20
aukoht 243
aulaud 181
aunurk 244

eeskoda 116, 126, 136, 140, 145, 160, 231, 236, 241, 247, 332

elamu, balti rahvaste 240
elamu, eel-elureheaegne 238, 331
elamu, esikust köetav 222, 231—245, 269, 274, 312, 325, 326, 329
elamu, kahepoolne 234, 237, 326
elamu, kodaköögiga 274, 326, 331
elamu, korstnata 213
elamu, lahtise leega 240, 241, 298, 331
elamu, otsuluga 236
elamu, poolitatud eeskojaga 237, 238
elamu, rehest eraldi ehitatud 72, 121, 133, 221, 328, 329, 331
elamu, roovialusega 245—274, 325, 326
elamu, saunakujuline 235—237
elamu, Skandinaavia 239
elamu, ühekordne 331
elu (ello) 2, 108
elukamber 318, 322, 323
elumajarait 108
elureherait 108—207
elurehi 108—170, 231, 235, 238, 242, 268, 325—330, 333
elutuba 77, 130, 176, 225, 231, 250, 332, 333
esik 217, 223, 231, 237, 250, 306, 312
esikamber 149, 156

franki [elamu] tüüp 240, 272
franki kütmissüsteem 240, 241, 270——272, 331

gumno 166

haab 2
haak 46, 47
haljaste rohtude põrandale puistamine 193
[h]ammas 79
hammasnurk 25, 26
hammastapp 11
hanemaja 113
harilauad 93, 97
harimalgad 101
haripuu 93, 105, 278
haripuu, soontega 105
harjakate, rennikujuline 105
harjaste võtmine 304
heinaküün 15, 94
heinaliste onnid 103
hinged 44, 49
[h]irrekoda 276, 277
[h]irretorn 277
hobuste laut 112, 226, 231
hoone 321—323
[h]oone (oones) 320
huone 321, 322
hus 321

ilusnurk 244
istekivi 184
istepink 220
istepinkide katmine 194
istumise järjekord 181

jahvekamber 127
jalgade auk 198
joo[n]mpuud 72
jumalanurk 244
järsknurk 19—23, 27—32, 34
jöörid 209

kadakasammal 13
kahlud 98, 100
kaitsekatus 287
kaksikkolle 292—294
kalaait 130, 313, 316, 317
kalakamber 130
kalamaja 216—221, 223, 231, 235, 306
kalasabanurk 24, 31, 33, 34
kamari 322
kamber 1, 10, 26, 64, 67, 109, 112, 115—129, 140, 151—153, 159, 177, 195, 210, 214, 215, 223, 224, 226, 231, 232, 237, 320, 322, 323
kamber, toatagune 123, 125, 129, 130, 139, 140, 145, 156, 161, 181, 231——233
kamber, ulualune 150
kamber, ulualusega 126
kambriaken 58
kamin 239, 271, 273, 299

kaminahi 240
kammio 323
kandenurgad 26, 27, 79, 150, 315
kandesalved 136, 150, 156, 161
kandesein 119
kandetalad 172, 174
kang 48
kapike 244
karjalaut 333
karupekse [auk] 96
karuperse [auk] 96
karuperselauad 97
kasetoht 86, 89, 92, 103
kask 2
kaskede tuppatoomine 193
kasupaer 174
katlaauk 280
katla kolmjalg 260
katlakook 197
katlapuu 197, 250, 260, 278—281, 285, 298
katlavinn 247, 281, 283, 284
katlaõrs 279, 280
katus 75, 76, 78, 79—107, 119, 271, 282, 286, 287, 297, 300—302
katus, punutud 98, 104, 105, 287, 288, 300—302
katuseavaus 55, 287
katusehari 98, 100, 101, 106, 107
katuse harjamine 101
katusekandmik 79
katuselasn 99
katuselatid 98, 99, 107
katuseots 96
katusepind 99
katuseviil 96
katusevitsad 99
katuskoda 278, 279
keeduase 280
keeduauk 280
keedukoda 280
keedukolle 118, 194—196, 209, 246, 247, 260, 275, 279—281, 285
keel 41
keel[latt] 100
kelbaauk 96
kelbalauad 97
kelder 36, 39, 282, 287, 313, 316, 319
kelp 96, 97
kelpkatus 81, 93, 94, 96
keris (kiris) 200, 204, 205, 218, 219, 234, 308
kerisahi 195, 199, 200, 202—207, 209, 218, 247
kerisekivid 200, 207
kibot 244
kikastapp 25
kinda-auk 197
kirikumõis 263, 268
kiriseaugu kivi 200
kiriseauk 200
kirjeaugu (kir[r]eaugu) kivi 200
kirjeauk (kir[r]eauk) 200
kirstude ait 314
kirves 16, 18, 21, 23
kisklauad 94, 279
kisklaud-katus 105
kittvaltsraamiga aknad 65
kives, kivesi, kivesti 183, 184
kiveste (kivisti) 7
kivestu (kivessu) 183
kiviait 316
kivid (kividepealne) 200
kiviehitised 1, 35—39
kivielu 116
kivik (kiviküna) 184
kivikate 103
kivikatus 83—85, 98, 102, 103
kivimeister 213
kivipink 6, 7
kivipõrand 68—70, 305, 306, 316
kivis (kivisti) 183
kivisillutis 7
kivitann 184
klaasaken 59, 61, 65—67, 97
kleit (kleidt) 320
klethe (kornkammer) 320
klähûse 321
koda 105, 109, 117, 122—127, 137, 148, 149, 158, 159, 217, 218, 224, 232—234, 236, 237, 239—241, 249,

253, 255, 275, 276, 279—283, 286—
—300, 302, 311, 312, 322, 323
kodaehitis 103, 239
koda-elamu 239, 270, 297, 300
koda-köök 271, 274, 298, 300, 302
koerakaelanurk 14, 16—18, 28—32
koerakuut 113
koigas[pink] 180
koika, koiku 182, 220
koldeake (koldeesine ake) 179
koldeauk 197
koldekivi 184
koldekumm 270, 271, 274, 282, 292, 299
koldemüür 184, 196, 278, 279, 284, 292
koldepaas 184
koldetarjad 302
koldevõlv 261
kolle 197, 247, 270, 280—286, 288, 290—296, 298, 299
kolme-laua-süsteem 105
kolualune 277
komm (kom[m]i) 196, 197, 284
kommialune 196
koobaselamu 78
koobassaun 76, 310
kool 265
koolimaja 252, 264
kopstük 40
kordakütmine 303
kordsaun 303
korp, korpimine 12
korralatt 99
korrapulk 99
korrateolasn 99
korsten 97, 208—214, 230, 232—234, 249, 250, 253—260, 262, 267—
—273, 285—288, 290—294, 298, 299, 312
korstnajalg 213
korstnakivid 213
korstnaluuk 273
korstnalõõr 254, 255, 286
korstnapiip 212, 213
kreevalt 260
kruus 71
kruusapõrand 68—72
kuivsein 136
kumm 270—272, 284, 285, 287, 288, 291, 292, 299, 300, 302, 308
kumm, punutud 270, 283, 288—291, 298, 301, 302, 326
kupulaskmine 304
kurk 79
kuru 182
kuuetahuline nurk 28, 35
kuur 35, 116, 233, 323
kuusk 1
kõlk 111
kõrts 263, 265, 268
käehakatis 45, 46, 49, 51, 53, 54
kärplasn 99
kärvid 99
käsikivid 118, 127, 306
käsikivikamber 316
kääbliots (käävliots) 96
käägel 96
kääv 111
käävel 96
köstrimaja 263, 265, 268
köök 149, 215, 223, 232, 234, 262, 271, 273—277, 279, 282, 287, 323, 333
külmsein 136, 156
küün 41, 95, 120, 163—166
küüninurk 15
küünlalühter (küünlapiip) 173

laba, labatahk 19
labastama, labastus 19
ladvakatus 99
lae-avaus 247, 255
laepaar 73
laetalad 79
laeva nimelaud 60
lagi 73—78, 116, 119, 201, 204, 246, 249, 253, 255, 296, 301, 307, 316, 317
lagi-katus 76—78
lagi, punutud 74
lagipuud 73, 79, 150

lai pink 180
laisaroigas (laisutamiseroigas) 80, 82, 83
laisutamine (lausitamine) 82
lait[s]roigas (lausitisroigas) 82
lakk 333
lambalaudas magamine 306, 324
lambalaut 151, 246, 304—306, 313, 319, 320, 324
lammaste saunas hoidmine 305, 306
lamp 173, 176
lampkatus 84
laonurk 15—19, 22, 23, 28, 30, 32
lapeauk 54
lasn 99
latern 61
latistik 80, 84, 85
lattlagi 74, 78
lauakord 243
lauatagune pink 180
laudad 35, 39
laudalagi 77
laudapealne 77, 78
laudarait 108
laudi 73, 77, 78
laudipealne 77, 78
laudkatus 93, 98, 105, 300
laudkorsten 229, 230, 286, 287
laudlagi 260
laudpõrand 68, 69, 72, 183, 306, 308, 314, 317, 318
laudu (laudi) 180, 230, 244, 308
laut 1, 10, 68, 73, 78, 95, 111, 112, 115, 116, 127, 147, 226, 227, 232—234, 305, 313, 319, 320, 324
lava 77, 78, 219, 220, 307—309
lee 239, 240, 297, 300, 302
leeauk 54
leebid 79
leeplatid 79, 100
leiliahi 203
leiliauk 312
leivaahi 206
leivakamber 139
leivaküna 184
levalõime 184
libelatt 100
lihaait 313
lihaõrred 174
liiglagi 139, 172
liigtoapealne 139
liigtuba 139—142, 148, 152, 155, 156, 159, 172, 326, 328
liiva põrandale riputamine 193
linad, seinakattena 194
linaluud 73
link 46
linnulatt 100
liputis 46
lisasarikad 81
lombid 73
loomalaut 112, 303
lubi 36, 71
lubjakrohv 36
lubjasegu 35
lukud 50
lukuplaadid 46
luuk 286
lõhaspoolikud 94
lõngaõrred 317
lõuad 200
lõugas 197
lõõr 196, 201, 208—211, 286, 294
lävepalk 13, 41
lävi (lääv, läve) 39, 40
läävelaua uks (läävelaud) 42
löömalasn 99
lööv 126
lükandluuk 44
lükanduks (lükiuks) 44
lülimänd (lüdine mänd) 2

maapõrand 305
magamisait 314, 318—322, 324
magamisase, rippuv 220, 221
magamiskamber 127, 129, 150
magamislava 220, 242, 309
magamistuba 130, 145
magasiait 39
maja 216
malgad 101, 102
malmid 308

maltsmänd 2
meiud 194
meremeeste saun 216
metsade levik 37, 38
muldkatus 85, 91, 102
muldpink (mulkpink) 7
muldpõrand 68, 306, 316
murdpaas 93
murispuu 26, 79, 86, 98, 150
murukatus 295
murumättad 89
muruviilud 88
mõis 264, 266, 269
mõisaehitis 265, 267, 269, 273
mõisaelamu 265—269, 274
mõisahooned 84
mõisarehi 133, 170, 199
mõisaroovialune 263, 265—267
mõõgateranurk 18—20, 22, 23, 28, 34
mänd 1
mättakate 103
mättakatus 102, 103
müür (müürialune) 7
müürikatel 296
müürikivi (müüri[k]sekivi) 184
müürilatt 79

naga 82
nahk aknakattena 61
nahkkelme 65, 66
nakid 82
namas, nams 271
nari 180
nonnid 82
notid 10
nurgakael 13, 15, 16, 18—20
nurgakamber 127, 136
nurgakapp 244
nurgakivi 5, 6
nurgakoda 123—125, 129
nurgalaudi 180, 225, 244
nurga põsed (põsetamine) 21
nurgapähik 13, 17, 18, 20
nurgariiul 230, 244
nurgatahud 14, 19, 20
nurgaõnarad 13, 15—19, 21
nurk 9—27
nurkkoda 224, 225, 227
nurkkolle 283—285, 298, 300
nurk, miiuga 24
nurkpingid 179
nurkpost 13
nurk, põsetatud 13
nurkulu 125, 126, 147
nõumpuud (noumpuud, nõupuud) 79—82

obadused 48, 49
ohvrivakk 244
ollialune 196
ollipealne 196
olm 96
ongid (ongad, ungad) 82
ongilauad 97
ongi naga 82
onk 96
oset' 166
otsaaken 118, 119, 128
otskamber 122, 124—127, 129—131, 134, 135, 139, 142, 145, 146, 149, 150, 154—156, 168, 225, 227, 228
otssarikad 81, 96
ovin 163, 164, 166, 168

paadepealne 7
paarg, -a, -e 276
paarg[e]aid 276
paargu 90, 276, 277, 323
paarid 79, 82, 281
paarkoda 276
paarköök 276, 277
paas 35, 70, 84
paekivi 103
paemurrud 1, 37, 85, 213
paemüür 36
paepõrand 72
paetööstus 184
pahupidikatus 99, 105
paja 282, 292
palgid 8
palgid, roovitud e. sõrvatud 10

palgid, tahumata 18, 20, 21, 23, 28—
—33
palgid, tahutud 9, 10, 17, 21, 23,
28—32, 34
palgi jätkamine 10—12
palgikeel 10
palgikoorimise raud 5
palgi nurkamine 10
palgisalv 119
palgi varamine 10—12
palkide vedu 5
palklagi 115, 247
palvela 249, 264
palvemaja 248
parraslaud 182
parred 115, 173, 174
partepaarid 172, 174
parteseadis 176
pastoraadihooned 84
peaharjaauk 197
pealaud 181
pealispalk 41
pealispuu (pealmine lääv) 13, 39, 40
peanurk 244
peč 206
peeled 42
peksupõrand 163—166
peksuruum 333
penn 79
pennipuu 278
peremehekoht 225
persis [auk] (persuse [auk]) 96
petz (petzahhi) 206
pihtsammas 10
pihukuru 140
piibulaudi 182
piibusoon 181
piimakamber 150, 232
piirg 176, 184
piirualuõrred 174
piirud 193
piiruhalud 177
piiruhoidja 184
piirupunutis 193, 194
piirutuli 184
piiruõrred 175—177, 228
piis 208
pilvepostid 81
pined 42
pingid 307, 309
pink, lauatagune 243
pinnalauad 73
pistid 101
plangud 73
pliidilõõrid 209, 211
pliit 131, 208—211, 214, 223, 230,
232, 234, 260, 262, 296
poolkelbaga katus 93, 94
pooluks 42—44, 52, 53
poolviiluga katus 93, 94
post 10
postliited 12
postnurk 33
pruutkamber 145
puhasnurk 13, 24
punutis 104, 299
punutud katus 86—92
punutud sein 74
puuehitised 1, 8—35
puukoorimine 3, 5
puukorsten 247, 287
puulehed 73
puutõrv 72
puutöökuur 112, 231, 233
puutöötuba 227
põhuküün 95, 111
põis aknakattena 61
põrand 68—72, 310
põrandaalune 316, 317
põrandatalad 72
põselaud 58
põsk 19
põõn 42, 45, 47
pätsahi 206
päästik 46, 53
pöidlad 79, 80
pöör 46
pöör[d]rehalne (pöördus) 111
pöörduks 44
pügalnurk 20
pühakuju 244
pühukuru 115

pühäsenulk 244
püstkoda 276—280, 297
püstpaarg[u] 277

raad (rood) 101
raamuks 42
raiekivi 36, 37, 93
raiekivipõrand 70
raienurk 19
rait 108, 319, 324
raiumise aeg ja viis 3, 4
rannamaja 216
rannasaun 216
rasvanahk aknakattena 61
rasvaratis 322
ratis (ratiz) 322
ratt (rätt) 109, 322, 323
raudahi 225
raudkivi 35, 36, 38, 39
raudluuk 200
redel 197
rehala 1, 109, 110, 112—116, 118——120, 122, 132, 135—139, 143, 151—153, 156, 158—160, 164, 166——167, 169, 226, 227, 231, 247, 331, 332
rehalapõrand 70
rehalaväravad 44, 47
rehal[u]ne (rehats) 109
reheahi 162, 195, 198, 203, 234, 235
reheahi, kerisega 206
reheehitis 163
rehehoone 106, 111, 115, 116, 118, 133
rehekamber 56, 116, 118—120, 137, 323
rehekast (rehelõhn) 172
rehemaja 108
reheparred 172, 177, 228, 229
rehepeks 112, 165
rehesisustus 177
rehetoaahi 130, 161
rehetuba 6, 7, 9, 56, 61, 64, 67, 71——73, 109, 114, 115, 121, 131, 137, 149, 152, 153, 158, 163, 165, 166, 170—172, 178, 214, 215, 232, 242, 275, 297, 304, 332
rehevaja 137
rehi 109, 153, 158, 161, 163, 165, 168, 169, 234, 327, 328, 331—333
rei (reja) 166, 168
rēmen 271
rend 178
renniake (renniotsa-ake) 178, 179
rennipink (rennitagune pink) 179
rennitagune ake 178
rentsel 7
repnaauk (repmeauk) 54
repneauk 54—58, 96, 97, 132, 229
repnetopp 54
riga 163, 165, 166, 168
rihhals 138
rihi 109
riiatapp 25
riidekirstud 314
riideratis 322
riideõrred 317
riieteait 313—318, 320, 321, 324
riiv 49, 52
rinnaauk 200, 201, 207, 208
ristimärgid aknaluukidel 61
ristnurk 13, 14, 20, 24, 25, 27, 31, 33, 34
riuhk 12
rôa 270
rôf (roeff, roff) 271
rohe 184
rohumättad 90, 91
roigas 99
roof 259, 267
rookatus 83, 92, 98, 101, 104, 106, 282
rootsi asustus 34
rootsi kolooniad 102
rootsi köök 259, 273
rootsinurk 28
roov 79, 80
roovialune 37, 213, 234, 235, 245——274, 299, 300, 302, 326
ropsliauk 54
rõvis, rõve 268, 271

rukkiahtmed 172
ruusikivid 71
ruusiparand (kruusapõrand) 71
rõhujupid 10
räpen 54
räästalaud (räästaslaud) 24, 89, 100
räästaroop 100
räästas 84, 85, 87, 98—101, 105
räästaskubud 98
räästaslatt 100
räästasvihud 98
räästasõlg 100
röörid 201, 209

saag 21, 23
saalituba 234
saelauad 105
saenurk 20, 21
sagarad 44, 45, 47, 48, 51
sagar-hinged 44, 45, 47
sagar-uks 51, 52
sahver 225
salanaga 11, 13
salatapp 25
salved 317
samblaauk 22, 31
samblapragu 22, 31
sammal 18, 21, 31, 73
sammaldamine 13, 73
sammas-ulualune 314, 317, 319, 321
šapka 40
sari 110
sarikad (saarikad) 26, 79—81, 106, 107, 119, 278
sarikakabi 79, 100
sarikapenn 79, 80, 96
sarikapöidlad 80
sarjad 73
saun 1, 10, 73, 76—78, 90, 151, 177, 221, 235, 250, 251, 281, 282, 289, 290, 303—313, 320, 326, 330
saun elamuna 304
saun, esikust köetav 311, 312
saun raviasutisena 304
saunaahi 308—311
saunapõrand 308
saunavaja 250, 306
sauniku tuba 221
saviahi 205
savikatus 102
savipõrand 68—71, 112, 316
savitatud õlgkatus 85, 86, 91, 102—104
seakaelanurk 25
[sea]keha 184
[sea]kives 183
sealaut 112
seinaalused 5, 6
seinad 8—39
seinakass 12
seinalinad 193
seinamüür 7
seinapink 178—181, 219, 220, 225, 230, 242, 243
seinasoon 181
seinasäng 182
seinavoodi 220
seinte katmine riidega 194
seisuparred 177
sepapaja 1, 2, 35, 36, 68, 83—86, 88, 89, 92, 93, 95, 102, 105, 278, 281, 282, 286—288, 290, 292, 312, 313
sepaääs 279, 282, 292
silindervõlv 253, 261
simps 7
sindlid 101, 106, 107
sinise poti auk 197
šiš 163, 164
skemma 323
soenurk (soojanurk) 28, 32
soesein 210
soojaavaus 234
soojalõõrid 131, 211, 214, 223, 230, 234, 262, 292
soojatapp 22
soolaseait 313
soomenurk 24
soometapp 25
soonetasumine 304
soonraamid 63, 68
soosammal 13
[s]pless 11

stadol 166
suitsuahi 194, 214, 234, 239, 312
suitsuavaus 54, 92, 254, 268, 269
suitsukast 172
suitsukumm 75, 196, 269
suitsuköök 234
suitsulehter 269, 299
suitsuluuk 46, 260
suitsulõõr 211, 212
suitsutamine tõbede vastu 304
suitsutoa sise-ehitus 242
suitsutoru 208, 229, 230, 233, 234, 268
suitsutuba 214, 221—223, 236—238, 269, 297, 306, 325, 326, 329—333
sulane 99
sulgemisseadised 45
sulundnurk 13, 16
sulundtapp 11
sulupost 13
suurnurk 244
suurpink 180
suur' tšuppu 244
suviköök 247, 249, 250, 258, 326
suviasula 297
suvikoda 1, 2, 10, 35—37, 54, 55, 68, 78, 83—89, 91—93, 95, 96, 102, 105, 221, 239, 244, 250, 251, 256, 264, 265, 270, 274—303, 311—313, 320, 333
suvilaut 35, 36, 41
sõlg 14, 48
sõnnikusaun 305, 306
sõrestik-sein 31, 52
säng 181, 182
söögiait 314
söögilauanurk 71, 229, 242
söögilaud 173, 178, 179, 225, 231
söögituba 223
söömalaua ake 179
südamega ahi 201
süteauk 197
sympnhus (svefnhus) 321

taarikamber 313
tagaaken 137
tagakamber 130, 142, 144, 145, 149, 228
tagamik 111
taggalik 112
taguküljepink 180
takkakammer 142
talad 281, 291, 298
talgud 5
tallinnatapp 25
taluköök 265
talveelamu 265
tamm 2
tamp 89
tann 184
tapipulgad 11
tappnurk (tapinurk) 13, 23—25
tarikate 299
tarilagi 74, 78
tarivarjend 298
tarjad 73, 87, 90, 249, 281, 290, 291, 298
tartutapp 25
telling 315
telliskivikatus 104
tender 10, 39
tinaraamid 68
titsid 79
toaaken 60—63, 120, 127, 128
toaesine müür 7
toa essine 138
toalõhn 172
toapõrand 70
toaruum 160
toatükk 139
toiduait 127, 214
toidukamber 127, 224, 225, 232, 233, 322
tormikartev puu 3
tormilauad 97, 101
treevalt 260
treikamber 313
[t]repp 315
[t]ruubid 209
tuba 54, 62, 109, 112—115, 121, 125, 127, 128, 131, 132, 135, 136, 138, 139, 163, 165, 167, 217, 223, 230—

—232, 234, 236, 249, 261, 262, 275, 297, 302, 313, 322, 323, 333
tuba, ahendatud kerega 141
tubu 250, 251, 275, 313
tuldkartev puu (tulivimmapuu) 3
tuleaid 280
tulease 278—282, 284, 298
tuleauk 280
tulekolle 250, 268, 278, 288, 297, 298, 300
tulemaja 3
tulepesa 201, 205, 208
tulioks 3
tulipaha 3
turbad 88
turbakatus 89, 91
tuuleelu (tuulielu) 111
tuulikamber 111
tuulipöördus 111
tuulirehala (tuulirehalne) 111, 169, 170
tõmbenöör 48, 49
tüvekatus 99

uhatlemine 304
uks 39—54, 57, 160
ukseavaus 40, 41, 52
uksekoputi 54
ukselink 53
ukseluuk 43, 44
uksepiidad 13, 39—41
uksepostid 39
uksepulk 46, 47
ukserõngad 46, 50, 53
uksesambad 39
uksetugi 47, 51
ulaalune 126, 127
ulaalused paed 7
ulu 26, 125, 127, 148, 236, 237, 314, 316
ulualune 8, 126—128, 139, 140, 142, 143, 152, 314—316, 323
ulaalune müür 7
umbahi 196, 199—201, 205—207, 209
ungaauk 96, 97, 101, 249, 279, 285
ungalauad 80, 101, 102
ungaots 97, 98
unk (hunk) 80—82
urb 39
uthus 321
uus tuba 234

vahekamber 140, 149
vahekoda 214
vaheköök 214
vahelik 318, 319
vahepostid 10
vaja 140, 148, 149, 306, 311, 312, 322
valguseavaus 40, 55, 57, 61, 65
valts 39
vara 12
varamine 33, 34
vara[raud] 12, 14, 33
varbpunutis 74, 84, 88, 102, 104, 282, 298, 300, 302
varbtarjad 73, 287
vardad 101, 102
varjualused 35
varupaarid 174
vastastuba 234
vastuksikatus 99
vedrulatt 100
veohärgade laudad 112
vesikivi 213
vierashuone 322
viil 101
viilkatus 86, 93, 94
viiluauk 285
viiluavaus 286
viilukate 94, 95
viilulauad 97, 101
viilungid 42
viilupunutis 95
viljaahtmed 177
viljaait 313—317, 322
viljakuivatis 296
viljaküün 112, 167
viljapuhastamine 111—112
viljatuulamine 110
vinguauk 54

vinn 48, 284, 285
vundament 6
võlv 255—258, 261, 268, 270—272, 285
võre 63
võreuks 43, 45, 53
võrguait 227
võrgukuur 218, 318
võrkmaja 26, 27, 36, 94, 95, 100, 218
võti 52
võõrastetuba 322
väljaköök 276
väravad 42, 110
väravuks 53

õleladu 169
õlgkatus 83, 85, 86, 90, 91, 94—102, 104—107, 287, 290, 300
õllekamber 313
õrreauk 26
õrred 26, 174, 176, 177, 228, 229, 259, 309
õrte asetus 175
õueaed 37
õuekamber 320, 323
õueköök 276, 297
õunatuba 313

äilflacka 270
ääs 279

ülemsaksa [elamu] tüüp 240
ülemsaksa-franki elamu 271

Õiendusi.

Lk.	3	rida	14 alt	sinine [8]	lugeda:	sinine) [8].
„	31	viide	31	Schier lk. 119)	„	Schier (lk. 119).
„	75	„	10	Sirelius (KW IX)	„	Sirelius (PW IX).
„	109	„	3	Kailuka kl.	„	Pühast Kailuka kl.

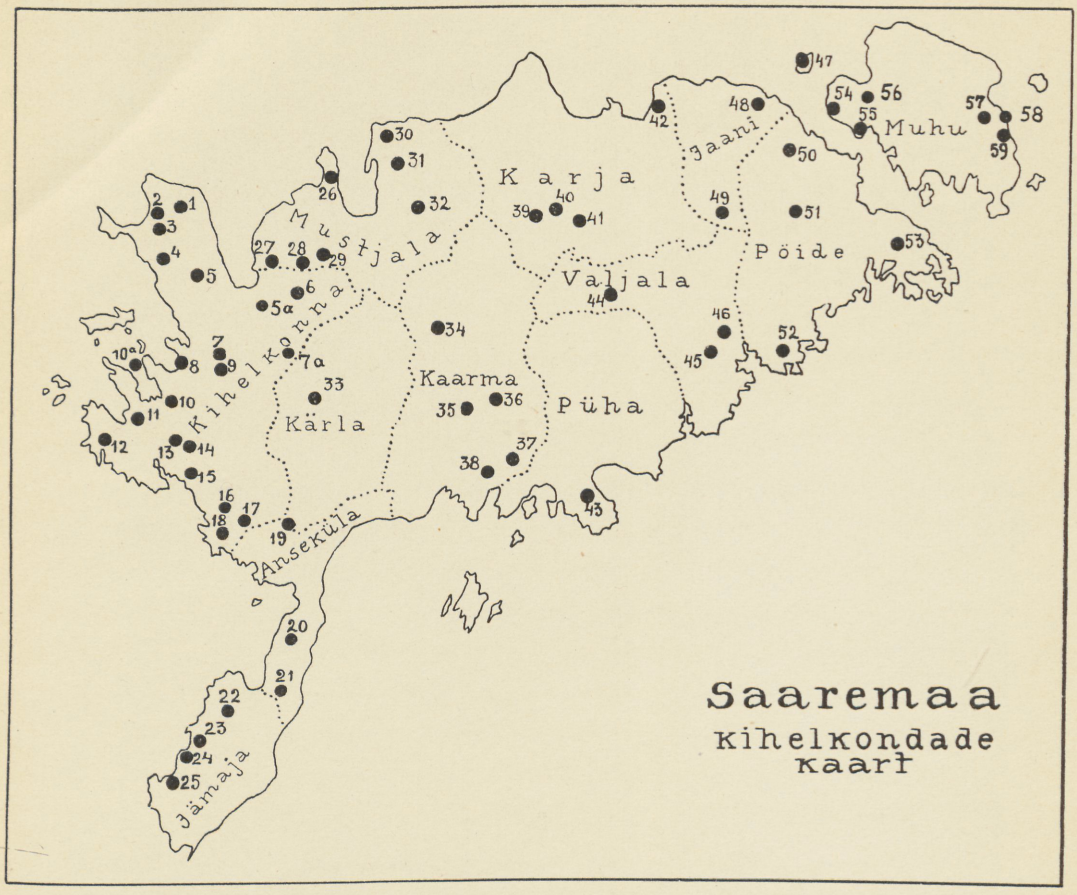

Külad (üksiktalud), kust on pärit olulisem osa käsiteldavast ainestikust ja kõik teoses leiduvad joonised (nrd. viitavad kaardile):

KIHELKONNA
1. Undva
2. Neeme
3. Kuralese
4. Kõruse
5. Tammese
5a. Tämba
6. Kõõru
7. Alutaguse
7a. Varkja-Üru
8. Kiirassaare
9. Viki
10. Kuusnõmme
10a. Kurgurahu
11. Atla
12. Austla
13. Leedri
14. Varpe
15. Koovi
16. Kotlandi
17. Koimla
18. Riksu

ANSEKÜLA
19. Tatterselja
20. Lõo
21. Kaimri

JÄMAJA
22. Lõopõllu
23. Jämaja
24. Ohessaare
25. Türju

MUSTJALA
26. Kugalepa
27. Abula
28. Selgase
29. Jauni
30. Panga
31. Võhma
32. Tuiu

KÄRLA
33. Mätasselja

KAARMA
34. Hakjala
35. Meedla
36. Kiratsi
37. Kärdu
38. Upa

KARJA
39. Koiduvälja
40. Nõmme
41. Kaisaküla
42. Jõiste

PÜHA
43. Kailuka

VALJALA
44. Lööne
45. Aagi
46. Tõnia

JAANI
47. Kõinasta laid
48. Pulli
49. Tagavere

PÖIDE
50. Liigalaskma
51. Levala
52. Randvere
53. Leisi

MUHU
54. Koguva
55. Rootsivere
56. Igaküla
57. Võlla
58. Tusti
59. Kuivastu.